Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 39: Centar za balkanološka ispitivanja

Govedarica, Blagoje

2010

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/baa5bafe-9a30-4628-b181-97bed9673f3f

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK
JAHRBUCH

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen

KNJIGA / BAND 39

Redakcija / Redaktion
Dževad Juzbašić, Radoslav Katičić,
Esad Kurtović, Blagoje Govedarica

Urednik / Herausgeber
Blagoje Govedarica

SARAJEVO 2010

ISSN 0350-0020 (Print) ISSN 2232-7770 (Online)

FONDACIJA
ZA IZDAVAŠTVO
SARAJEVO

Štampano uz podršku Fondacije za izdavaštvo Federalnog ministarstva kulture i sporta Bosne i Hercegovine i Rimsko-germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta /
Gedruckt mit Unterstützung des Fonds für das Verlagswesen des Föderalen Ministeriums für Kultur und Sport Bosnien-Herzegowina und der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archaeologischen Instituts

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Članci / Aufsätze

Blagoje Govedarica
Ideološki značaj grobnih tumula i sakralna simbolika kruga /
Ideologische Bedeutung der Grabhügel und die sakrale Symbolik des Kreises 5

Elke Kaiser
Der Übergang zur Rinderzucht im nördlichen Schwarzmeerraum /
Prelaz na uzgoj goveda na sjevernom području Crnog mora 23

Orhan Jamaković / Zdenko Žeravica (†)
Praistorijsko naselje Brdašce u Laktašima /
Prehistoric settlement Brdašce in Laktaši 35

Adnan Kaljanac
Legenda o Kadmu i problem porijekla Enhelejaca /
Legend of Cadmos and the issue of the origin of Encheleans 53

Vesna Girardi Jurkić
Posebnosti autohtonih kultova u rimskoj Istri /
Specifics of the autochthonous Cults in Roman Istria 81

Salmedin Mesihović
Aevum Dollabellae – Dolabelino doba /
Aevum Dollabellae –Time of Dollabela 99

Adnan Busuladžić
Nalaz ulomaka keramičkih posuda sa prikazom zmije iz Japre kod Bosanskog Novog /
Find of the ceramic vessel fragments with snake representation from Japra
near Bosanski Novi 125

Snježana Vasilj
Kasnoantička nekropola na lokalitetu Grovnice u Malom Mošunju – Općina Vitez /
Necropolis from the Late Antiquity on the site of Grovnice in Mali Mošunj
– Municipality of Vitez 135

Tibor Živković
O Počecima Bosne u ranom srednjem vijeku /
On the Beginnings of Bosnia in the Early Middle Ages 149

Esad Kurtović
Dobrašinovići iz Vrsinja (Datiranje natpisa na stećku Vukašina Dobrašinovića
iz Konjskog kod Trebinja) /
Dobrašinovići from Vrsinje (Dating the inscription of the stećak
of Vukašin Dobrašinović from Konjsko near Trebinje) 163

Emir O. Filipović
Trijumfalni slavoluk cara Maksimilijana i bosanska heraldika /
The Triumphal Arch of Emperor Maximilian and Bosnian Heraldry 173

Marija Naletilić
O povijesti duhana u Hercegovini do kraja Prvog svjetskog rata /
On the history of tobacco in Herzegovina until the end of the First World War 189

Lejla Sirbubalo
„Das Volkstum ist der Völker Jungbrunnen" – Friedrich Salomo Krauss
und die ethnographische Erforschung Bosnien-Herzegowinas /
„Narodno obilježje je samom narodu izvor mladosti" – Friedrich Salomo Krauss
i etnografsko istraživanje Bosne i Hercegovine 199

Mario Katić
Tekstualna konstrukcija svetog mjesta na primjeru predaje o slici Gospe *s Kondžila* /
The Textual Construction of a Holy Place. The Example of Kondžilo 219

Kritike i prikazi / Besprechungen

Ljubomir Maksimović: Vizantijski svet i Srbi, Beograd 2008. (Dženan Dautović) 241
Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998), Sarajevo 2010. (Nedim Rabić) 243

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u 2010. godini 249

In memoriam

Zdenko Žeravica (1945-2010) 253

Adrese autora/ Autorenadressen 255

Uputstva / Richtlinien / Guidelines

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH / 257
Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH / 259
Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH 261

Ideološki značaj grobnih tumula i sakralna simbolika kruga

Blagoje Govedarica
Berlin

1. Opšte napomene o funkciji tumula

U arheološkom kontekstu tumul je prvenstveno nalazište iz domena kulta mrtvih, odnosno mjesto pojedinačnog ili višekratnog sahranjivanja i karakterističan grobni spomenik. Za one koji su ga gradili on je bio ujedno i simbol moći sahranjenog i čitave zajednice, veza sa precima i sa sopstvenom teritorijom, važan marker u vremenu i prostoru, kao i mjesto za obavljanje različitih kultnih rituala. Sve su to karakteristike tumula koje su u nauci višestruko citirane i potvrđene.[1] Tim osobenostima treba dodati još jednu koja je na prvi pogled skrivena i možda zbog toga zapostavljena, a koja je neobično važna za razumijevanje kulturne istorije čovječanstva. Tumul, naime, predstavlja prvu monumentalnu kultnu građevinu za koju se sa sigurnošću može reći da nije posvećena bogu već čovjeku. Pojava tumula je prema tome veoma odvažan duhovni iskorak kojim se čovjek usudio približiti bogu i otvoreno pokazati svoje pretenzije za visokom sferom nebeske vječnosti koja je, prema svim dotadašnjim ljudskim poimanjima, mogla biti dostupna samo natprirodnim, božanskim bićima.

Takve pretenzije, koje su ujedno odraz narasle samosvijesti čovjeka, sadržane su u osnovnoj ideji tumula, tj. u njegovoj funkciji mjesta sahrane visokorangiranih ličnosti i prasimbola „svjetskog brda“ u kome se simbolično susreće smrtni svijet zemlje i vječno carstvo neba.[2] Ta osnovna funkcija tumula kao posebno poštovanog centralnog mjesta, koje povezuje žive sa njihovim precima i sjedinjuje čovjekovo bitisanje na zemlji sa božanskim svijetom neba, provlači se kao crvena nit kroz sve faze dugog razvoja ovog specifičnog kultnog spomenika, bez obzira na različite kulturne tendencije, dogradnje i naknadne upotrebe.[3]

Do nastanka ovakvog, višestruko simboličkog monumenta, moglo je doći samo u jednom višem stadiju kulturnoistorijskog razvoja, u dobu u kome su bile sazrele sve odgovarajuće ideološke, ekonomske i organizacione pretpostavke, neophodne za ovakav duhovni iskorak. U starom svijetu takvi inicijalni faktori po prvi put u dovoljnoj mjeri koincidiraju u početnim fazama evropskog bakarnog doba (Kupferzeit), odnosno u 5. milenijumu BC. Pored evidentnog tehnološkog i ekonomskog napretka, to kulturnoistorijsko razdoblje obilježeno je i prvim značajnim raslojavanjem društvene zajednice, odnosno individualizacijom grupe i pojedinca. Ta tendencija se arheološki može pratiti na raznim planovima, ali se najbolje sagledava u inovacijama iz domena kulta sahranjivanja, a naročito u pojavi tumula do koje dolazi već u ranoj etapi ovog kulturnoistorijskog perioda. U početku su to bile male humke, ali su, sudeći po dobro opremljenim grobovima, u njima već bili sahranjivani posebno odabrani, zaslužni članovi tadašnjih zajednica (Suvorovo, Cainari, Casimcea, Tarasova Mogila;

[1] Up. Мерперт 1974, 131 ff.; Rolle 1979, 39 ff.; Rader 2003, 29 ff.

[2] O interpretaciji grobne humke kao praformi „svjetskog brda“ i prethodniku sumerskog zigurata, indijskih brdskih hramova i egipatskih piramida, vidi: Ростунов 2007, 14.

[3] Ove karakteristike se odnose na kružne tumule sa centralnim primarnim grobom koji čine klasičnu formu grobnih tumula. Duguljaste humke i megalitski grobovi iz neolita sjeverozapadne Evrope (Long Barrows, Passage Graves i dr.) već svojom formom koja implicira na postojanje više primarnih sahrana upućuju na jednu drugačiju koncepciju, usmjerenu ne na pojedinca već na kolektiv, te neće u ovom tekstu biti obrađivani. O toj vrsti grobnih humki vidi: von Reden 1989; Lynch 1997; Midglay 2005.

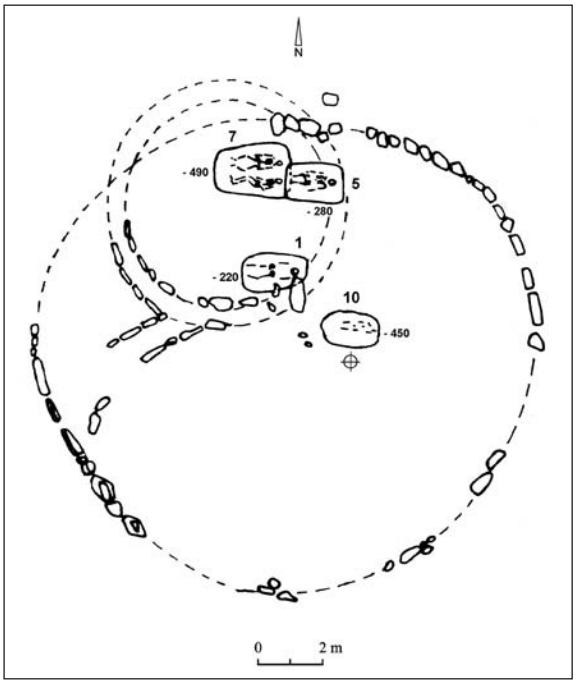

Sl. 1. *Suvorovo* II, *Tumul* 1, *Oblast Odesa, Ukrajina: primarni tumul sa grobom* 7 (Rano bakarno doba) *i starijim naknadnim sahranama* (Grob 1, 5, 10) *iz Kasnog bakarnog doba* (po Govedarica 2004.)

Sl. 1-2).[4] Započeti proces socijalnog raslojavanja brzo se proširio u različitim dijelovima Evrope i već u narednom, 4. mileniju, grade se monumentalne humke sa veoma bogatim grobovima („kneževski" kurgani iz okvira kultura Majkop i Usatovo, Sl. 3-4; tumul iz Baalberge).[5] To je jasan pokazatelj postojanja društvenih elita koje su imale potrebu i mogućnost da se, kako tokom života, tako i nakon smrti, jasno izdvajaju od ostatka zajednice. Osobe koje su u takvim „kneževskim" humkama bile sahranjene očigledno su posjedovale veliku moć i poštovanje u svom okruženju, što je ideološki već moglo biti pretočeno u uvjerenje da oni ne umiru, nego samo prelaze u svijet heroja i bogova (Sl. 5-6). Može se pretpostaviti da su te osobe u svojim očima i u očima svojih sljedbenika umjesto smrti doživljavale božanski preobražaj koji je ravan apoteozi rimskih careva. Bolja perspektiva za napuštanje životne scene jednog smrtnika teško da se može zamisliti.

Monumentalne grobne humke bile su adekvatan izraz takvog božanskog prohtjeva. Za arheološku nauku je to i veoma značajan pokazatelj da su snažna društvena raslojavanja postojala već u 5. i 4. milenijumu BC, odnosno u dobu u kome veći dio Evrope još uvijek naseljavaju neolitske zajednice koje se smatraju egalitarnim. U 4. milenijumu tumuli su prisutni u srednjoj i zapadnoj Evropi (Kultura ljevkastih pehara, Kultura megalita).[6] U vrijeme ekspanzije kulture jamnih grobova (Grubengrab-Kultur) tokom zadnje četvrtine 4. i u prvoj polovini 3. milenija došlo je do širenja tumula na prostoru od Kaspijskog mora do Panonije.[7] Tokom 3. milenija tumuli se pojavljuju na Jadranu, u Grčkoj i u sjevernoj Africi, a u 2. i 1. milenijumu ovi grobni spomenici su prisutni na čitavom prostoru starog svijeta, uključujući Kinu i Japan (Sl. 7-10).[8]

Tokom vremena tumuli dobijaju sve više značaja. Grade se nove humke, a u postojeće se ukopavaju novi grobovi i dosipaju novi nasipi. Tako uvećani stari, ili novoizgrađeni tumuli često postaju mjesto sahrane jedne familije, klana ili šire društvene grupe. Pri tome centralni dio tumula tradicionalno biva i dalje rezervisan za glavu porodice, ili je posvećen kultu predaka, kao prostor posebne namjene na kome se obavljaju razni rituali, ali ne i sahranjivanje. Dogradnja starih tumula je vrlo česta pojava koja može biti obavljena u više navrata, u različitim vremenskim razmacima i od strane raznorodnih kulturnih grupa. Posljedica toga je znatna promjena veličine i oblika primarne humke, te prvobitno mali tumuli sa jednom centralnom sahranom, nerijetko dobijaju monumentalne dimenzije i postaju prave nekropole sa 50 i više grobova (Sl. 2; 17). Iz tog razloga se na osnovu spoljnog izgleda ne mogu donositi zaključci o veličini i značaju primarne humke, već se o tome može govoriti tek nakon obavljenih iskopavanja.

Završetkom praistorijskog perioda sahranjivanje u tumulima u znatnoj mjeri gubi rani-

[4] Govedarica 2004, 81, 101-102, 104; Govedarica i dr. 2006, 111 ff.

[5] Majkop: Govedarica 2002, 781 ff.; Kantarovič / Maslov 2008. Usatovo: Патокова 1979; Baalberger / Weber 1993, 8 ff. Radi se o kasnom bakarnom dobu po karpatsko-balkanskoj hronologiji i apsolutno hronološki o vremenu 3600-3200 BC. U srednjoj Evropi je to doba kasnog neolita, dok je to vrijeme u Ukrajini i južnoj Rusiji okarakterisano kao rano bronzano doba. Up. Govedarica 2004, 44-54; Lüning 1996, 233 ff.

[6] Weber 1993, 8 ff.; von Reden 1989.

[7] Manzura 1993, 23 ff.; Ростунов 2007, 20.

[8] Kina: Werning 2007a, 263; Werning 2007b, 288; Japan: Sato / Abe 2008; Ishikawa 2004, 231. Radi se o bronzanodobskim tumulima koji su nedavno otkriveni na ostvu Hokaido i o tzv. kraljevskim tumulima iz doba Yayoi.

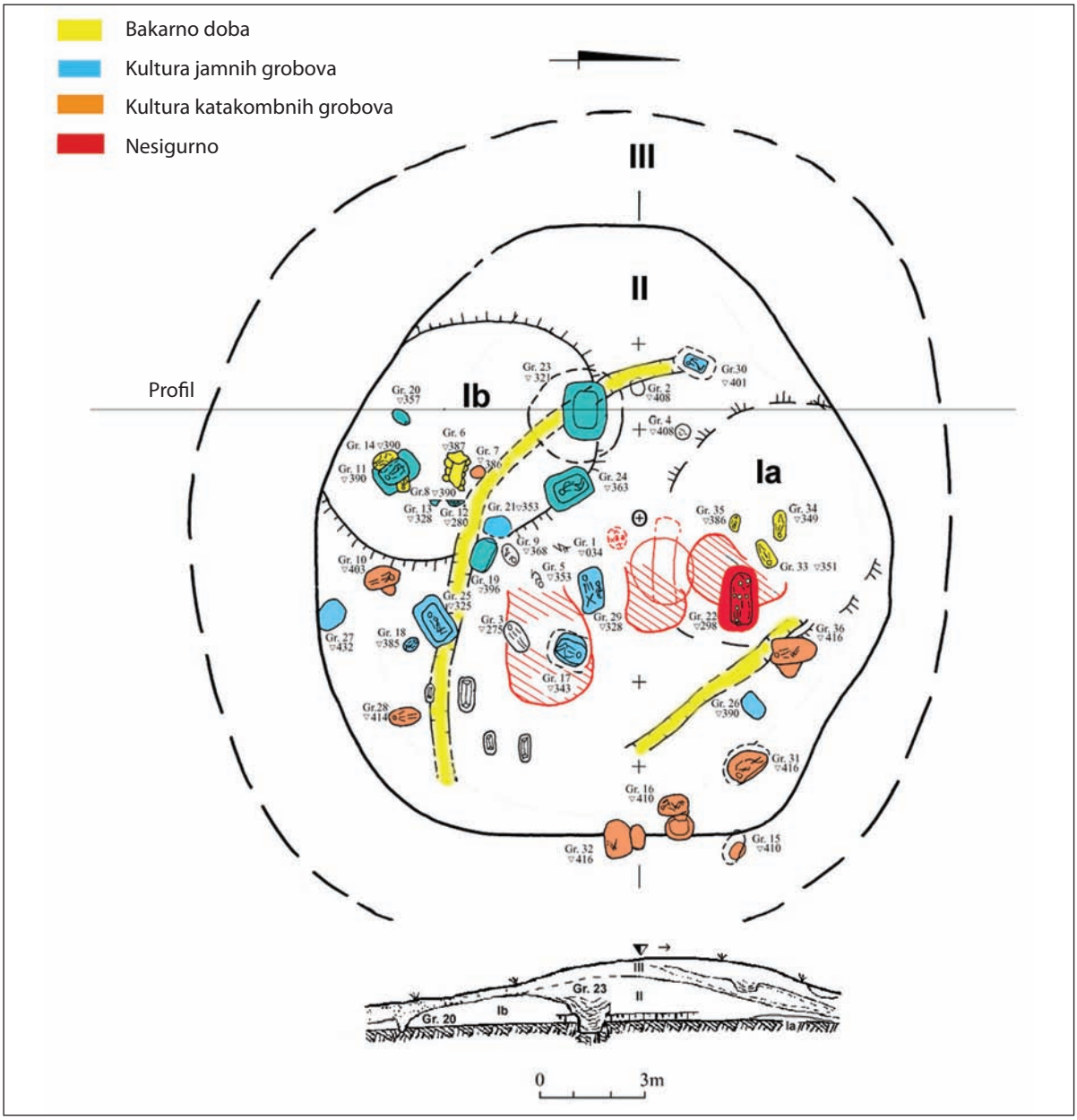

Sl. 2. *Tarasova mogila, Oblast Zaporožje, Ukrajina, tumul sa višefaznim sahranjivanjem:* (Ia-Ib) *Bakarno doba;* II *Rano bronzano doba* I (Kultura jamnih grobova)*;* III *Rano bronzano doba* II (Kultura katakombnih grobova) (po Govedarica i dr. 2006.)

ji značaj, ali ne prestaje u potpunosti. Istina, u antičko doba i u srednjem vijeku rijetko se grade novi tumuli, no sekundarna upotreba starih humki je i u istorijsko doba dosta česta pojava. Na stepskom prostoru sjeverno od Crnog mora tumuli ostaju sve do novog vijeka najčešće mjesto sahranjivanja, a u nekim područjima jugoistočne Evrope sahranjivanje u prastarim humkama se još i danas praktikuje (Sl. 11). Danas tumuli spadaju u red najbrojnijih kulturnoistorijskih spomenika na području starog svijeta. Ovi markantni i nijemi svjedoci prošlih vremena i nestalih kultura mogu se sresti na svim geografskim prostorima: u ravnoj stepi i na vrhu brda, u pustinji i na zelenoj livadi, na obali rijeke i uz more. Mada se te grobne humke u raznim sredinama različito nazivaju (tumulus, Hügel, barrow, kurgan, mogila, gomila, humka), njihov duhovni značaj kao starih grobnih spomenika i kultnih mjesta je kroz istoriju svuda na isti način i uvijek iznova, prepoznavan i poštovan.

Sl. 3. *Urvan, Kabardinsko-Balkarska Republika, Rusija: monumentalni kurgan Majkopske kulture kao primjer simbolike „svjetskog brda“* (foto S. Reinhold 2007.)

Sl. 4. *Kurgan Marinskaja, Stavropoljski kraj, Rusija: grob* 18 *sa al fresco slikanom kamerom kneževskog groba Majkopske kulture* (po Kantarovič / Maslov 2008.)

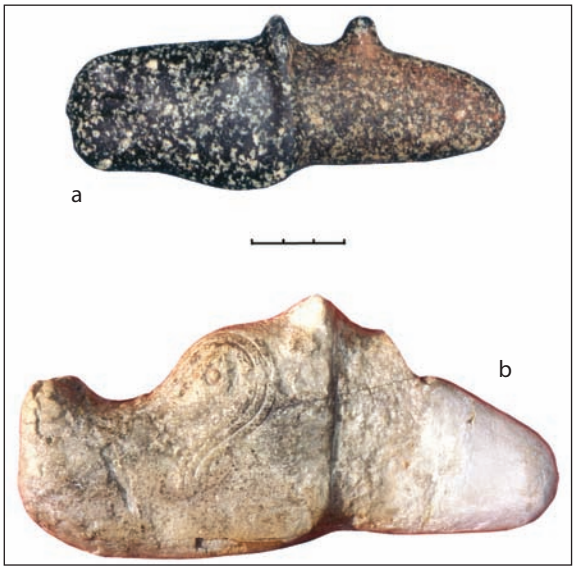

Sl. 5. *Suvorovo, Oblast Odesa, Ukrajina* (a) *i Cacimcea, Dobrudža, Rumunija* (b)*: zoomorfni skiptri priloženi u primarnim grobovima iz Ranog bakarnog doba kao znak moći i visokog socijalnog statusa pokojnika* (po Govedarica 2004.)

Sl. 6. *Mala Gruda* (a) *i Gruda Boljevića* (b)*, Crna Gora: paradne sjekire – statusni simboli iz centralnih grobova, početak Ranog bronzanog doba istočnog Jadrana* (Po Saveljić-Bulatović / Lutovac 2003 i Baković / Govedarica 2009.)

2. Simbolika tumula i kruga – jedan istraživački problem

Pojavi grobnih tumula u 5. milenijumu, epohalnom značaju te činjenice, kao i inovativnom duhu bakarnodobne Evrope uopšte, u dosadašnjim istraživanjima je pridavano malo ili nimalo značaja.[9] Taj propust bi se mogao djelimično opravdati hronološkim nejasnoćama i još uvijek prisutnom konfuzijom u periodizaciji i sinhronizaciji kulturnih razdoblja evropske praistorije.[10] No u suštini, zapostavljanje tih činjenica je više koncepcijski i epistemološki nedostatak koji još uvijek obilježava teoriju i praksu evropske arheologije. Jedna poslovica kaže: „Nije mudrost u preciznom opisu stvari, već u razumijevanju zašto su one takve kakve jesu".[11] Čini se da arheološkoj nauci nedostaje upravo jedna takva težnja ka konsekventnoj i egzaktnoj interpretaciji rezultata istraživanja određene tematike. Dosadašnjim radom sakupljena je obimna arheološka građa, ali još nema metodološkog pristupa koji bi omogućio da se informacioni potencijal tog materijala efikasno aktivira i u odgovarajućoj mjeri interpretira, ne samo kulturološki već i kulturnoistorijski. Prilično pasivno učešće arheologa u interdisciplinarnim istraživanjima je takođe jedna od smetnji neophodnom iskoraku u kulturnoistorijsku sferu, pa time i cjelovitom sagledavanju ovdje prezentirane problematike.

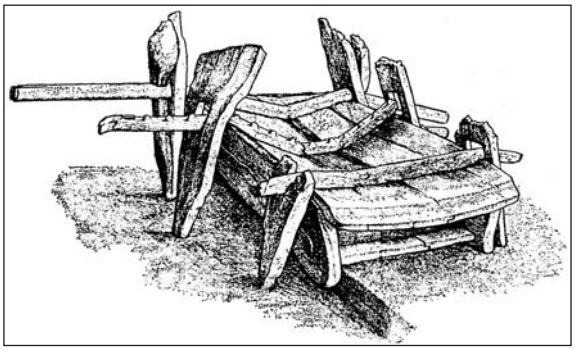

Sl. 7. *Pustopolje, Kupres, Bosna i Hercegovina: drveni sarkofag centralnog groba iz tumula* 16*, Rano bronzano doba istočnog Jadrana* (po Govedarica 1991.)

Smisao i značaj grobnih tumula, kao i druge kulturnoistorijske osobenosti praistorijskih zajednica mogli bi se po mom mišljenju cjelovito sagledati i razumjeti samo ako bi se u najvećoj

[9] O nekim aspektima ovog istraživačkog problema vidi: Lichardus 1991.

[10] O tome Govedarica 2004, 44 ff. J. J. Rassamakin brojne razlike i nesuglasice u hronologiji i periodizaciji evropske praistorije naziva „arheološkom vavilonskom zbrkom", Rassamakin 2004, 6.ff.

[11] Vučković 2006, 98.

Sl. 8. *Jiaohe-Gou Bei, Xinjiang, Kina: grob* 16 *iz centralnog tumula sa pratećim grobovima i kultnim jamama* (Rano bronzano doba Xinjianga) (po Werning 2007.)

Sl. 9. *Rogem Hiri, Golan, Sirija: tumul iz Bronzanog doba sa koncentričnim zidovima* (Google Earth)

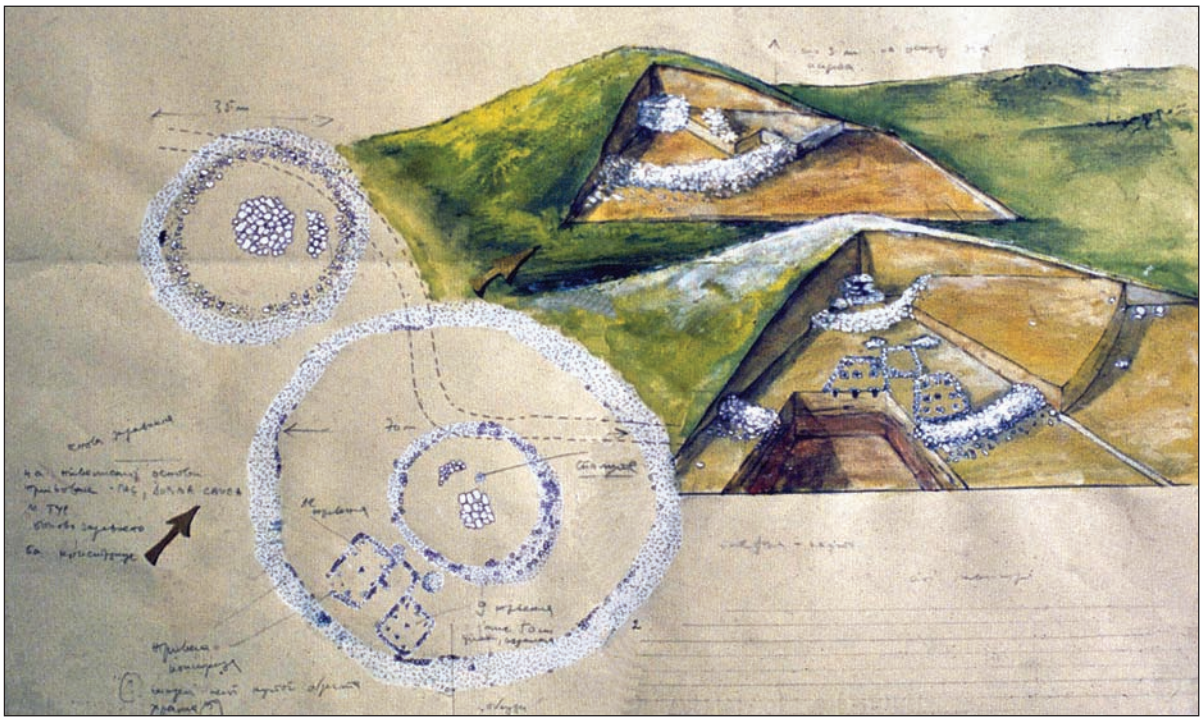

Sl. 10. *Atenica, Srbija: projekcija i tlocrt kneževskih tumula iz* 5. *v. pr. n. e.* (terenski akvarel: A. Palavestra)

mogućoj mjeri uvažavala mentalna konstitucija praistorijskog čovjeka, uključujući i kolektivnu psihologiju tadašnjih društava. Na današnjem nivou razvoja nauke razmatranja ove vrste su u velikoj mjeri postala moguća[12]. Neophodno je samo da se istraživači u većoj mjeri nego do sada usmjere ka razumijevanju psihologije praistorijskog čovjeka i njegovog načina poimanja života i životne realnosti. Ako pođemo od toga da je recepcija svijeta i događanja dobrim dijelom subjektivan doživljaj, biće nam lakše prihvatiti činjenicu da su mitovi i legende, svijet magije i druge metafizičke kategorije koje se u nauci sa razumljivom distancom odbijaju kao sujevjerje i praznovjerje, za praistorijskog čovjeka bili istinski i neprikosnoveni realiteti. U socijalnoj antropologiji je takva dihotomija jedan već odavno etablirani faktum, pa se ni osnivač dijalektičkog materijalizma, Karl Marks, stavljajući se u poziciju subjekta starih civilizacija, ne libi da zaključi: „Ono što sebi istinski (realistički) zamišljam, za mene je stvarna činjenica koja tako i djeluje na mene, i u tom smislu su svi bogovi bilo paganski, ili hrišćanski, imali realnu egzistenciju. Zar stari Moloh nije vladao? Zar delfijski Apolon nije imao stvarnu moć u životu Grka?“[13]

Kad je u pitanju sahranjivanje u tumulima, nastanak i višestruki značaj ovog grobnog spomenika u kulturno-istorijskom razvoju čovječanstva ne može se pravilno razumjeti niti objasniti bez razumijevanja simbolike kruga koja je utkana u njegovu suštinu. Krajnje jednostavna forma kruga u biti predstavlja idealan okvir u kome se savršeno skladno, na jedan simboličan, dakle transcendentalan i metafizičan način, prepliću svi važni elementi svijeta i univerzuma, bogova i ljudi, života i smrti.

Krug istovremeno razdvaja i spaja, on je najjednostavniji, ali ujedno i najsadržajniji simbol od svih simbola koje je čovjek zamislio i stvorio. Krug je jedina geometrijska forma koja je u prirodi permanentno prisutna, npr. kao sunčev disk, ili mjesečeva ploča. Iz toga proističe duh

[12] U ovom smislu je naročito indikativna diskusija o arheološkoj teoriji i praksi, počev od L. R. Binforda, preko M. Shanksa i Ch. Tilleya, do M. H. Eggerta i A. Gramscha (Binford 1962, 217 ff.; Shanks / Tilley 1992; Eggert 1998, 357 ff.; Gramsch 2009, 9 ff.).

[13] Marx 1968, 370: „Was ich mir wirklich (realiter) vorstelle, ist eine wirkliche Vorstellung für mich, das wirkt auf mich, und in diesem Sinn haben alle Götter, sowohl die heidnischen als christlichen, eine reale Existenz besessen. Hat nicht der alte Moloch geherrscht? War nicht der delphische Apollo eine wirkliche Macht im Leben der Griechen?“

Sl. 11. *Kurgan u Cincareni, Republika Moldavija: recentno groblje na praistorijskom tumulu* (foto B. Govedarica 1995.)

neba, kretanje i neprekidno proticanje i smjenjivanje životnog ciklusa koji se u krugu ogledaju i koje ta forma simbolizira. Nasuprot tajnovitoj i razigranoj dinamici kruga stoji statični kvadrat kao spiritualni odraz artificijelne materije i prolaznosti zemaljske egzistencije.[14]

U magiji krug štiti od zlog duha i demona, te nije čudno da je hiljadama godina prije početka regularnog ritualnog sahranjivanja i prije pojave prvog tumula u ljudsku svijest utkano saznanje da krug i njegova jednostavna savršenost, odnosno savršena jednostavnost, predstavljaju idealni prostor, moćni *circulus sacer* koji pruža magičnu zaštitu i u ovozemaljskom životu i u vječnosti.

3. Krug – najstarija forma definisanog prostora

Ako tražimo najranije ljudske građevine, brzo ćemo naići na skromne, kružne ili ovalne kolibe i šatoraste konstrukcije paleolitskog čovjeka. Kako pokazuju nalazi iz logora *homo erectusa* iz Bilzingslebena u Türingenu (SR Njemačka), već su rani predstavnici ljudskog roda imali organizovana boravišta na slobodnom prostoru, gdje su pravili jednostavne kolibe, u kojima su boravili tokom lova i potrage za prirodnim plodovima.[15] Lovci na mamute iz doba mlađeg paleolita su u svojim pohodima stanovali u šatorima polusferičnog oblika koji su bili konstruisani od kostiju mamuta i pokriveni mamutovom kožom (Dolní Věstonice, Kostenki, Mezin, Gönnersdorf itd., Sl. 12)[16]. Takva staništa kružne ili ovalne forme su prema svim dosadašnjim saznanjima predstavljala najčešći oblik najranije arhitekture. To je i razumljivo, jer su paleolitskom čovjeku koji je živio u stalnom pokretu, bilo prateći lovljene životinje, bilo sakupljajući prirodne plodove, najviše pogodovale prenosne i lako montirajuće stambene konstrukcije, poput ovih prethodno opisanih. Ipak, postavlja se pitanje da li je slučajnost to što su prvi graditelji u ljudskoj istoriji stotinama hiljada godina uglavnom gradili građevine kružne osnove? Nisu li već ti prvi neimari shvatili da krug obezbjeđuje maksimalnu iskorišćenost prostora i omogućuje najjednostavniju stabilnu konstrukciju? Nije li to moglo biti jedan od povoda vjerovanju u magičnu moć kruga?

Paleolitski nomadi nisu imali nikakve uzore za gradnju svojih staništa, te osmišljenje i konstrukcija nastambi u slobodnom prostora nisu mogli biti rezultat prethodnog iskustva i mogućnosti kompilacije na osnovu već viđenih primjera. Čini se da su prve građevine bile spontani produkt izazvan potrebom, a pronađeno rješenje se pokazalo veoma praktičnim i svrsishodnim. Ipak, u pokušaju razumijevanja nastanka ideje koja je dovela do realizacije tih uspješnih graditeljskih

[14] Lawlor 1989.

[15] Mania 1990; Kuckenburg 1993, 20 ff.

[16] Klima 1963; Ефименко 1958, 58 ff. Soffer 1985, 80 ff; Bosinski 1969, 16.

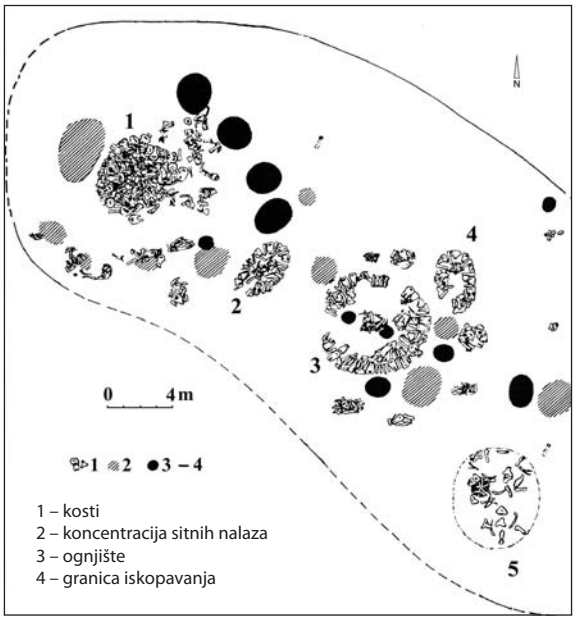

Sl. 12. *Mezin, Oblast Černigovsk, Ukrajina: logor lovaca na mamute sa osnovama pet polusferičnih šatora* (po Soffer 1985.)

poduhvata ne smiju se zapostaviti intuicija i sposobnost deduktivnog opažanja ranog čovjeka.

U koncipiranju svojih poluloptastih koliba prvobitni graditelj je mogao intuitivno imitirati neke prirodne oblike. Te građevine su mogle biti i spontana kopija vidljivog nebeskog svoda. U svakom slučaju, te poluloptaste kolibice dobro harmoniziraju s prirodom, te su možda i zbog toga ostale dugo u upotrebi, pružajući palelolitskom čovjeku dodatni osjećaj udobnosti i sigurnosti.

Artificijelne forme i antipodi kruga kao što su kvadrat, pravougaonik i kocka, ne susreću se u makroprirodi i po svoj prilici nisu bile poznate čovjeku paleolitskog doba. Statična forma kvadrata i njegove iz toga izvedene materijalne i simbolične karakteristike i svojstva dolaze do izražaja kod sjedilačkih kultura. Izgleda da su pozitivna svojstva ovih oblika bila tek kod tih kultura shvaćena i prihvaćena. Stabilne, četvorougaone građevine pojavljuju se tek u 9. mileniju BC u Nevali Çori i Çayönü u jugoistočnoj Anadoliji.[17] Tu se radi o prvim stalnim naseljima i počecima sjedjelačkih kultura sa čijom ideologijom simbolika kvadrata očigledno dobro harmonizira. Za razliku od tih zajednica, simbolički potencijal kvadrata ostaje nomadima i dalje strana kategorija. Pa čak i u kasnijim razdobljima u kojima

[17] Hauptmann / Özdoğan 2007, 26 ff.

Sl. 13. *Mongolska jurta: rekonstrukcija u dvorištu Njemačkog arheološkog instituta u Berlinu* (foto P. Grunwald 2006.)

transhumantni stočari i drugi nomadi već dugo vremena žive pored zemljoradničkih zajednica, oni nemaju kvadrat u repertoaru svojih primarnih simbola, već im je krug i dalje vodeća spiritualna forma. Krug u formi sanskritske *chakre* (točak) predstavlja iskonski simbol nomadskih Roma koji ih povezuje sa njihovim ishodištem u Indiji i simboliše njihov mobilitet.[18] Na zvaničnoj dvobojnoj zastavi naroda Roma *chakra* zauzima centralno mjesto između plavo predstavljenog neba i zelenog polja zemlje. Krug leži i u osnovi nomadske arhitekture kao što su mongolska jurta, ili tipi sjevernoameričkih Indijanaca. Te tradicionalne građevine još i danas predstavljaju osnovni oblik nastambe na svim prostorima gdje ove zajednice žive autohtono i gdje nisu prisilno urbanizovane (Sl. 13). Ovdje, naravno, ne želimo da zapostavimo prednosti lake konstrukcije koja omogućava brzo postavljanje i transport jurte i tipija, ali se mora naglasiti neprekinuti kontinuitet njihovog kružnog tlocrta. Taj kontinuitet je nesumnjivi odraz praktičnih prednosti, dakle supstancijalnog djelovanja kruga, a to je u potpunosti podudarno sa njegovom simboličkom i spiritualnom vrijednošću.

4. Krug kao determinanta najstarijeg sakralnog prostora

Polazeći od očigledne kompatibilnosti simbolike kruga i životnog ciklusa paleolitskih nomada može se pretpostaviti da su već u to doba

[18] Matras i dr. 2003.

bile građene kružne konstrukcije koje su imale određenu kultnu funkciju. No, postojanje takvih specijalnih građevina do sada nije potvrđeno, a prethodno navedene provizorne kolibe i prenosive šatoraste kostrukcije teško da su mogle biti pogodna mjesta za obavljanje radnji iz ovog fundamentalnog duhovnog domena. Prve sigurnije pokazatelje prostornog definisanja sakralnog kruga dale su nedavno otkrivene kamene građevine iz Hallan Çemi, Çayönü, Göbekli Tepe, Tell Abr i Jerf el Ahmar koje su u brdima sjeverne Mesopotamije izgrađene u vremenu oko 10.000 BC i koje predstavljaju najstariju monumentalnu arhitekturu čovječanstva.[19] Ta spektakularna otkrića bila su prava senzacija u svijetu arheologije. Ona omogućuju, između ostalog, tri sljedeće, veoma bitne konstatacije: 1. u istoriji čovječanstva bilo je civilizacija kojima su mnogo prije tzv. „urbane revolucije" bili potrebni monumentalni arhitektonski kompleksi koje su one bile u stanju i da naprave; 2. najstarija monumentalna arhitektura imala je sakralni karakter; 3. najstariji hramovi su imali kružnu osnovu.

Iako konkretna namjena tih monumentalnih kultnih objekata nije u dovoljnoj mjeri razjašnjena, može se reći da je njihova sakralna funkcija sasvim evidentna. Velike kružne građevine iz Hallan Çemi, Çayönü, Tell Abr und Jerf el Ahmar predstavljaju javne prostorije u kojima su obavljani zajednički skupovi i rituali.[20] Na podu jedne takve zgrade iz Jerf el Ahmar (zgrada EA30) nađen je ljudski skelet bez glave, što ukazuje na ritualno žrtvovanje. Čitava građevina je na kraju bila spaljena.[21] U Göbekli Tepe otkriveno je jedinstveno „gorsko svetilište" (Bergheiligtum) sa više od 20 kružnih konstrukcija zidanih kamenom, od kojih su četiri do sada istražene (Sl. 14).[22]

U njihovom centru bile su postavljene po dvije velike antropomorfne statue od kamena, ukrašene reljefima sa predstavama životinja. Slične skulpture, samo manjih dimenzija i vjerovatno manjeg značaja, bile su inkorporirane u kružnom zidu (Sl. 15). Te građevine i njihove monumentalne skulpture koje su predstavljale bogove ili neka druga mitska bića, bile su nakon određenog vremena pokriveni zemljanim humkama, što je interpretirano kao simbolična sahrana tih mitskih bića.[23] Na osnovu toga je čitavo svetilište iz Göbekli Tepe povezano sa kultom mrtvih, odnosno sa kultom predaka.[24]

Sakralni značaj kruga i kružnih građevina provlači se u manjoj ili većoj mjeri kroz čitavu praistoriju (Mandala i Chakra iz Sanskrita, Stonehenge itd.). To potvrđuje kontinuitet i trajnost ove iskonske simbolike koja se uvijek iznova pojavljuje u različitim kulturama i periodima. Kao dalji primjer izniječemo u zadnje vrijeme često istraživane kružne objekte iz okvira srednjoevropskog neolita (Osterhofen-Schmiederof, Bučany, Svodín, Goseck i dr.)[25]. Radi se o prostorima prečnika 40 do 300 m koji su omeđeni jednim, dva, ili tri koncentrična prstena rovova ili palisada. Najčešće su to prostori na periferiji naselja koji nisu služili za stanovanje, već kao mjesto obavljanja religioznih obreda i drugih društvenih manifestacija (Sl. 16).

5. Krug, humka, tumulus – zaključna razmatranja

Idealna forma kruga u kojoj se sjedinjuju jednostavnost i savršenost čini ga izvanrednim i neiscrpnim simbolom u svim sferama mentalnog života. Simbolična snaga kruga ipak nigdje ne dolazi tako snažno do izražaja kao u kultu mrtvih i posebno u ritualu sahranjivanja, gdje se kanonizuje i reguliše sudbinski susret života i smrti. Ideja o neprekinutom, vječnom životu koja se na tako jednostavan, ali krajnje efektan način odražava u formi kruga, pristiže ovdje kao prijeko potrebna duhovna potpora iskonskoj nadi čovjeka da možda ipak nema definitivnog kraja i da se ne treba bojati smrti. Simbolično djelovanje kruga posebno dobro se ocrtava u kontekstu sahranjivanja pod tumulima.

Ako se jedan tumul posmatra kao cjelovita i sadržajna cjelina, onda se pored samog groba moraju uzeti u obzir i kupasta masa tumula i njegova kružna osnova, kao fizičke i spiritualne komponente tog spomenika. Ne umanjujući

[19] Hallan Çemi: Rosenberg 2007, 54-55; Çayönü: Özdoğan 2007, 58 ff; Göbekli Tepe: Schmidt 2007, 74 ff; Tell Abr: Yartah 2005; 3 ff.; Jafr el Almar: Stordeur 2000, 33 ff.

[20] Rosenberg 2007, 54.

[21] Stordeur 2000, 33 ff.; Pretpostavka koju iznosi Aurenche, po kojoj su kružne građevine iz Jerf el Ahmara bile odbrambene kule utvrđenja, nema nikakvih daljih potvrda, te se ne može uzeti u obzir. Vidi: Aurenche 2007, 56.

[22] Hauptmann / Schmidt, 2007, 67 ff; Schmidt 2007, 74-75.

[23] Schmidt 2007, 75.

[24] Ebd.

[25] Petrasch 1990, 407 ff.; Bartels u. a. 2003, 97 ff.

Sl. 14. *Göbekli Tepe, Şanliurfa, Turska: iskopavanje kružnih konstrukcija* C *i* D (po Hauptmann / Özdoğan 2007.)

Sl. 15. *Göbekli Tepe, Şanliurfa, Turska: kružna konstukcija* D *tokom iskopavanja* (po Schmidt 2007.)

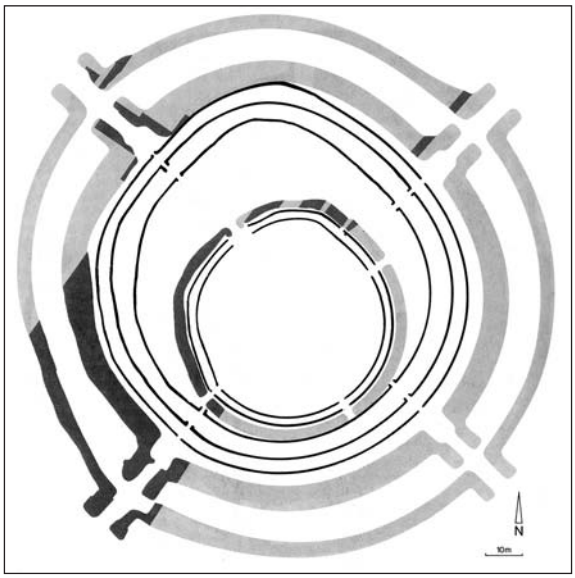

Sl. 16. *Svodín, Nove Zámky, Slovačka: kružni kompleks sa rovovima, Kultura Lengyel* (po Petrasch 1990.)

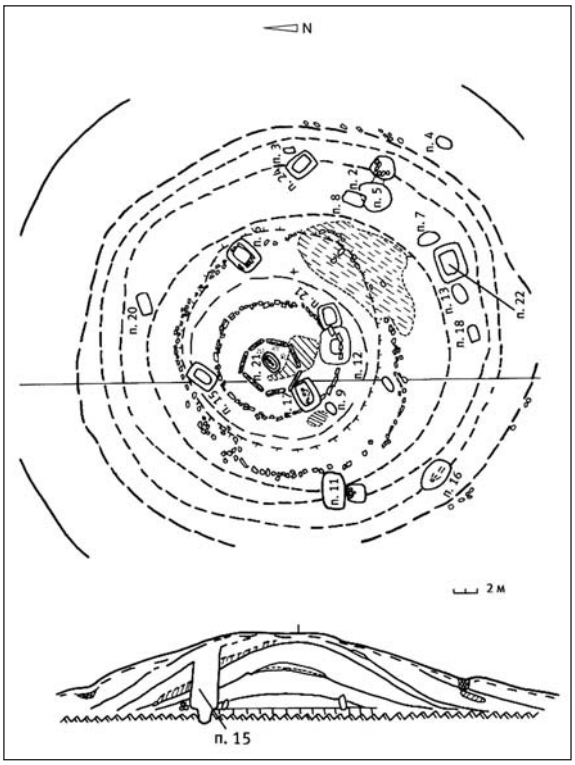

Sl. 17. *Kamenskoe, Kurgan* 1*, Oblast Dnjepropetrovsk, Ukrajina: primarni tumul iz Bakarnog doba sa kamenim vijencem i naknadnim dosipanjima iz Bronzanog doba* (po Rassamakin 2004.)

osnovnu funkciju tumula kao mjesta sahrane, treba naglasiti da nije grob, nego su kružna osnova i kupa tumula oni determinirajući faktori koji ovom spomeniku daju njegovu karakterističnu formu i izdvajaju ga od njegovog okruženja. U tim spoljnim faktorima leži spiritualna snaga koja se ne bi smjela potcjenjivati. Uočljivo je da prostor tumula u pravilu daleko premašuje potrebe primarnog groba koji se nalazi u njegovom centru. Na tom širem prostoru tumula često se izvode rituali koji nisu direktno vezani sa činom sahrane, već se odnose na kult heroiziranih predaka, ili služe odobrovoljavanju nebeskih i zemaljskih sila. To pokazuje da nasip tumula nije zamišljen samo kao fizička zaštita groba i spomenik koji taj grob naglašava, već je time dobijen širi sakralni prostor i potencirana monumentalnost i spiritualna snaga cjelokupnog kultnog mjesta. Krug i kupa imaju pri tome različite funkcije koje se, kako supstancijalno, tako i simbolički, odvijaju na dva posebna plana.

Polje djelovanja kruga je uglavnom u spiritualnoj sferi i izražava se u simboličnoj zaštiti i u oblikovanju posvećenog prostora tumula. U svrhu naglašavanja i pojačavanja simbolične zaštite često su na rubu tumula postavljene kružne konstrukcije u vidu kamenog ili drvenog vijenca, ili rova (Sl. 2; 10; 17). U okviru takvih konstrukcija ponekad se nalaze prolazi kroz koje se tokom funerarne ceremonije pristupalo posvećenom krugu tumula. Posebno indikativni su rovovi izvedeni u obliku zmije koja grize svoj rep (Sl. 18). Zmija je simbol cikličnog procesa nastanka i nestanka prirode. U tumulu se time simbolizira princip životnog kruga i neprestalnog ponovnog rađanja.[26] Te rubne konstrukcije su postavljene tokom ritualnog posvećivanja prostora tumula, prije nasipanja njegove kupaste mase i time je determinisana njihova funkcija. Moglo bi se pretpostaviti da su kameni ili drveni vijenci, uz simbolično djelovanje, predstavljali i dodatno učvršćenje nasipa tumula. To bi ujedno bila i jedina realna funkcija kruga koja je u ovom kontekstu mogla imati samo sekundarni značaj. Osim toga, to se kosi sa kružnim rovovima koji se često, bilo samostalno, bilo uz kamene vijence, nalaze na ivici tumula i koji bi mogli biti samo smetnja takvoj praktičnoj namjeni. Posebnu funkciju su imali jednostruki, ili višestruki kameni zidovi koji su ponekad koncentrično građeni oko tumula. Kako pokazuje primjer iz Rogem Hiri (Rujm al-Hiri) na Golanskoj visoravni, time je dobijen

[26] Ростунов 2007, 329.

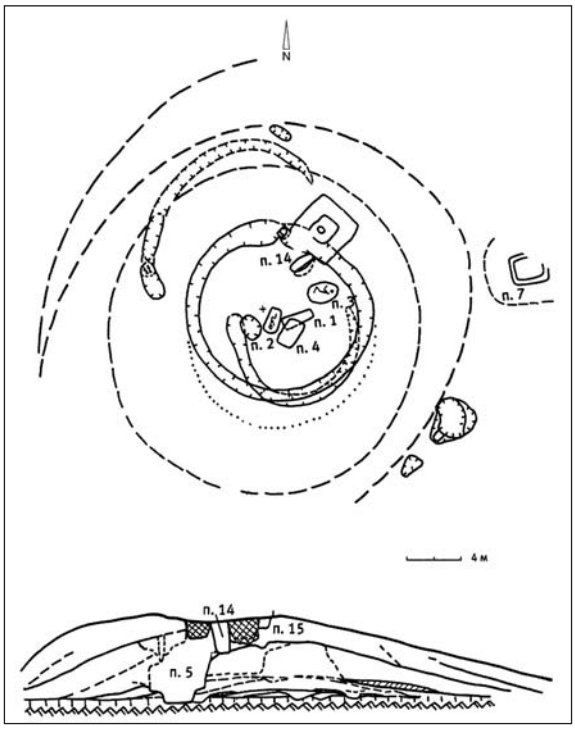

Sl. 18. *Pidlužne, Oblast Poltavsk, Ukrajina: rovovi u obliku zmije iz kurgana* 1
(plan tumula po Rassamakin 2004.)

dodatni posvećeni prostor koji je mogao služiti u razne kultne svrhe (Sl. 9).[27]

Za razliku od kruga koji je skriven na horizontalnom planu u bazi tumula i koji uglavnom djeluje metafizički, kupasta masa humke predstavlja fizičku i spolja vidljivu komponentu. Ona ima jasnu praktičnu ulogu, jer pruža realnu zaštitu grobu i čitavom prostoru tumula. Svojom masom ona također potencira funkciju tumula kao simbola moći i posjedovanja vlasti i teritorije. U njenoj monumentalnosti leži i simbolična funkcija tumula kao „svjetskog brda", preko koga se ostvaruje veza zemlje i neba (up. Sl. 3).

Tako se tumul iskazuje ne samo kao grobni spomenik već i kao duhovno čvorište širokog značaja koje spaja prirodne antipode – život i smrt, odnosno zamišljeno carstvo neba i smrtni svijet zemlje.[28] Začeci jednog takvog centralnog mjesta postoje već u epipaleolitu. To pokazuju prethodno navedene kružne građevine iz Göbekli Tepe, Hallan Çemi i Jerf el Ahmar koje su između ostalog, bile u funkciji kulta mrtvih. Posebno indikativan je primjer svetilišta iz Göbekli Tepe, čije su kružne konstrukcije redovno bile pokrivane zemljanim humkama, što je bio čin simbolične sahrane antropomorfnih skulptura koje su se u njima nalazile.[29] Tu se već, iako u jednom prenosnom, odnosno simboličnom smislu, nazire koncepcija grobne humke, te bi se ti cca. 12000 godina stari nalazi mogli protumačiti kao duhovni prauzor grobnih tumula. Nažalost, ta indikativna kultna praksa nema daljeg kontinuiteta. Kružna svetilišta nestaju već u prekeramičkom neolitu prednje Azije, a običaj sahranjivanja pod tumulima nastaje tek nekih pet i po hiljada godina kasnije, na udaljenom prostoru Evrope.

Polazeći od ubjedljivosti te hronološke, geografske i kulturne diskrepance, moglo bi se zaključiti da između simboličnih tumula iz Gebökli Tepe i pojave evropskih grobnih humki nema, niti bi moglo biti, bilo kakve veze. Sa stanovišta tradicionalne arheologije takva konstatacija se ne bi smjela ni dovoditi u pitanje. Ipak, i u ovakvom divergentnom kontekstu postoje podudarni elementi koji su ideološkog i mentalnog karaktera i koji ne bi smjeli izmaći pažnji istraživača. Kauzalitet pojave takvih analogija ne mora biti podložan hronološkoj, niti materijalnoj podudarnosti. To nije ni potvrda faktičkih kontakata među različitim grupama, već prije svega pokazatelj kolektivne psihologije, odnosno zajedničke tradicije i ideološkog identiteta određenih zajednica. Sadržaj i usmjerenje tih ideoloških postavki u najvećoj mjeri su uslovljeni opštim biološkim okolnostima i u zavisnosti od toga pokazuju neke konstante koje nisu specifične samo za jednu određenu zajednicu, već se dijahrono i uvijek iznova, javljaju u istoj formi u različitim geokulturnim okvirima. Dakle, radi se o elementima specifičnog, relativnog kontinuiteta, odnosno o određenim kulturnoistorijskim odrednicama koje nisu beznačajne.

Ideologija, pod kojom podrazumijevamo zbir determinirajućih elemenata socijalne kulture jedne zajednice, ima sopstvene mehanizme i zakonitosti razvoja koji su usko povezani sa opštim životnim uslovima i time određenom primarnom strategijom jedne društvene zajednice. Jednom formirani ideološki sistem teži da egzistira u nepromijenjenom obliku sve do nestanka njegovog osnovnog postulata, odnosno do potpune promjene životnih uslova, a održa-

[27] Aveny / Mizrachi 1998, 475 ff.
[28] Rader 2003, 29 ff.
[29] Schmidt 2007, 75.

vanju tog sistema, svjesno ili nesvjesno, služe svi članovi zajednice. [30] Pod određenim konvergentnim okolnostima različite zajednice mogu u različitim vremenskim razdobljima i na različitom nivou kulturnog razvoja razviti istovjetne ideološke nazore. Dobar primjer za to su zajednice stočarskih nomada, čija je ideologija nastala još u paleolitskom dobu, a održava se i danas u svim tradicionalnim sredinama, počev od sjeverne Afrike, preko Arabije i srednje Azije, do Sibira i Aljaske. Svima njima je zajednički mobilitet uslovljen zavisnošću od životinja koje su im osnovni egzistencijalni resurs, bilo da ih love ili uzgajaju. Takva privredna strategija u najvećoj mjeri determiniše cjelokupni način života, a po svojoj prirodi je strogo ciklična i otporna na razvoj i promjene. Stoga nije čudo što strategija i ideologija nomadskih stočara i danas više odgovara onoj paleolitskih lovaca nego adekvatnim nazorima zemljoradnika, mada sa prvima nikad nisu imali kontakata, a drugi su im susjedi već hiljadama godina.

U simboličnom sahranjivanju idola u gorskom svetilištu iz Göbekli Tepe i u funerernom ritusu prvih evropskih tumula ponavlja se isti ideološki konstrukt u potpuno različitom vremenskom, geografskom i kulturnom kontekstu, što je jasna potvrda prethodno iznesene konstatacije da različite grupe mogu nezavisno jedna od druge razviti identične mentalne modele. Prema tome, konsekventno uvažavanje i proučavanje fenomena ove vrste moglo bi biti jedan od onih bitnih faktora koji otvaraju mogućnost sagledavanja nekih fundamentalnih zakonitosti vezanih za adaptivnu strategiju, način organizacije i duhovni život praistorijskih zajednica koje su nauci do sada uglavnom izmicale.

Kod svih ovdje iznesenih primjera, od paleolitskih šatora, preko anadolskih gorskih svetilišta do evropskih grobnih tumula, provlači se jedna ideološka konstanta koja u različitim vremenskim periodima i u divergentnim kulturnoistorijskim kontekstima uvijek iznova pokazuje istu simboličku sliku. Radi se o ideologiji nomada i o krugu koji je simbolizira. U tom trajnom ponavljanju iste mustre ogleda se istrajnost i otpornost koja je imanentna nomadima i njihovoj izrazito konzervativnoj tradiciji.

Kako krug, tako su i tumuli primarno svojstvo nomada. Zbog toga je razumljivo da prve grobne humke nisu nastale u zemljoradničkim područjima i u kulturnim centrima civilizacije bakarnog doba (Gumelnița, Varna itd.), nego neposredno uz njih – u ravnicama oko ušća Dunava (Suvorovo, Cainari, Casimcea). Odatle se taj spomenik širi na crnomorske stepe između Dnjestra i Dnjepra (Tarasova Mogila i dr.), sto znači u jedno tipično nomadsko područje, na periferiji bakarnodobnog kulturnog kruga. Tumuli se kasnije šire i u druge dijelove starog svijeta, ali nigdje nisu tako konsekventno i masovno prisutni, kao u stepama sjevernog Crnog mora. Slijedeći globalnu ekspanziju ovih grobnih spomenika može se zaključiti da su oni i u kasnijim razdobljima uglavnom svojstveni nomadima odnosno transhumantnim stočarima, a mnogo manje sjedjelačkom stanovništvu.

Imajući sve to u vidu, može se pretpostaviti da su i pojedinačni kružni tumuli s područja zapadne Evrope, koji se, sudeći po rezultatima nekih novih istraživanja, pojavljuju takođe u 5. mileniju BC (Boutte de César u. a.),[31] isto tako bili izraz nomadske ideologije. U tom slučaju to bi bio nastavak tradicije mezolitskih lovaca i skupljača koja se na ovom prostoru prepliće sa neolitskom ideologijom.[32] No, treba reći da tumuli kružne osnove sa centralnim grobom, a to je klasični vid ovog grobnog spomenika, neće biti vodeća forma u neolitu ovog dijela Evrope, već će to biti izduženi „Long barrows" koji oponašaju oblik dugih neolitskih kuća.[33] Njihove duguljaste osnove približavaju se formi paralelograma koji je antipod krugu i koji bi mogao simbolizirati sjedjelačku neolitsku kulturu. Kružni tumuli će ovdje ući u masovnu upotrebu tek u bronzanom i željeznom dobu, što je možda bio odraz cjelovite promjene životnih uslova i nazora do koje je u to vrijeme došlo.

Postoji više razloga zbog kojih se tumuli najčešće i najkonsekventnije javljaju u travnatim stepama i u drugim geomorfološki sličnim područjima. Prije svega, monumentalne siluete

[30] Ovdje se ideologija razmatra kao relevantan faktor kulturnoistorijskih razvojnih procesa i kao objektivan činilac funkcionisanja tradicionalnih društava, bez ulaženja u problematiku ideologiziranja i manipulacije koje su ovom socijalnom segmentu u velikoj mjeri svojstvene. O tome: Rehmann 2008, 10 ff.

[31] Boujot / Cassen 1993, 477 ff.

[32] Sherratt 1990, 146 ff.

[33] Midglay 2005 i tamo citirana dalja literatura.

ovih spomenika dolaze mnogo više do izražaja u travnatoj ravnici, nego u šumovitim brdskim predjelima. Osim toga, stepski nomad je u tim stamenim humkama mogao naći jedini čvrsti oslonac i duhovni antipod svojim stalnim kretanjima kroz nepreglednu ravnicu stepe. To je tipičan stepski sindrom, iskonska želja za sigurnim duhovnim pribježištem, koju provizorni šatori i jurte nisu mogli zadovoljiti.

Na kraju, tumul je bio ono zadnje utočište, kuća mrtvih i domicil za vječnost koji su naši praistorijski preci gradili za svoje prethodnike i za svoju dušu. U ondašnjim uslovima nije bilo nimalo lako izgraditi takve monumentalne spomenike, no širina i značaj njihove sakralne i socijalne funkcije su po svemu sudeći bili dovoljno dobra naknada za sav uloženi trud i naručiocima i graditeljima.

* * *

Tekst predstavlja dopunjenu i ažuriranu verziju referata „Sakrale Symbolik des Kreises: Gedanken zu geborgenen Sinnbild der Hügelbestattungen“ sa međunarodnog naučnog skupa „Ancestral Landscapes: Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th–2nd millennium BC)“, održanog u Udinama (Italija) maja 2008. godine. Autor i ovom prilikom izražava zahvalnost koleginici Sabini Reinhold i kolegama Klausu Schmidtu, Peteru Grunwaldu i Aleksandru Palavestri na dozvoli za korištenje njihovog ilustrativnog materijala.

Zusammenfassung

Ideologische Bedeutung der Grabhügel und die sakrale Symbolik des Kreises

Im Text werden einige symbolische und ideologische Aspekte der Grabhügel und des Kreises behandelt, die bislang wenig bekannt waren. Es wird festgestellt, dass die Grabhügel zum ersten Mal während des 5. Jts. v. Chr. im Kontext sozialer Umwandlungen der frühen Kupferzeit Europas auftauchen (Abb. 1-4). In den nächsten prähistorischen Perioden wurden sie zu einem der meist verbreiteten kulturhistorischen Denkmälern in der alten Welt (Abb. 7-10). Vereinzelt werden sie noch heute sekundär gebraucht (Abb. 11). Von diesen Umständen ausgehend führt der Verfasser, neben den bereits bekannten Charakteristiken eines Grabhügels, eigene Feststellungen an. Danach ist der Grabhügel das erste monumentale Kultbauwerk, für das man mit Sicherheit behaupten kann, dass es nicht Gott, sondern dem Menschen gewidmet wurde. Das Auftauchen erster Grabhügel ist demnach ein gewaltiger und mutiger geistiger Schritt gewesen, mit dem sich der Mensch den Göttern zu nähern wagte und seine Ansprüche auf eine höhere Sphäre der himmlischen Ewigkeit offenbarte, die bis dahin nur Gottheiten zugestanden hatte.

Derartige Ansprüche, die als Zeichen eines anwachsenden Selbstbewusstseins des Menschen angesehen werden können, sind bereits in der Grundidee des Grabhügels veranschaulicht, d.h. in seiner Funktion als Bestattungsplatz und Grabmal für eine hochrangige Persönlichkeit (Abb. 5-6) sowie als Sinnbild des sog. „Weltberges“, in dem sich die sterbliche Welt der Erde und das göttliche Himmelreich symbolisch treffen (Abb. 3). Demzufolge ist der Grabhügel ein Vorgänger der sumerischen Zikkurat, der indischen Bergtempel und der ägyptischen Pyramiden.

Die Entstehung der Hügelbestattungen und die vielfältige Bedeutung des Grabhügels in der Kulturgeschichte der Menschheit lassen sich weder begreifen noch beurteilen, ohne die Symbolik des Kreises zu verstehen, die in der Grundgestalt eines Hügels tief verborgen ist. Die ausgesprochen einfache Form des Kreises präsentiert in der Tat eine vollendete, ideale Gesamtheit, in der sich alle wichtigen Elemente der Welt und des Universums, des Gottes, der Sterblichen, des Lebens und des Todes auf eine vollkommene wenn auch transzendentale bzw. metaphysische Weise verflechten und wiedergeben. Der Kreis trennt und verbindet zugleich, er ist das einfachste und gleichzeitig das fundamentalste Symbol, das die Menschheit je gebildet hat. Der Kreis ist die einzige geometrische Form, die in der Natur z. B. als Sonnen- und Mondscheibe immer wieder sichtbar ist, woraus seine Symbolik als Himmelgeist, Bewegung und ewige Abwechslung des Lebenskreises erfolgt. Die geheimnisvolle Dynamik des Kreises stellt einen Gegensatz zum starren Quadrat dar, das eine statische Formgebung aufweist und die artifizielle Materie sowie die Vergänglichkeit der irdischen Existenz symbolisiert. In der Magie gilt der Kreis als Symbol des Schutzes gegen böse Geister und Dämonen, deshalb ist es nicht weiter verwunderlich, dass sich im Bewusstsein des Menschen bereits Zigtausende von Jahren vor dem Aufkommen der geregelten Grabsitten und vor der Errichtung des ersten Grabhügels die Erkenntnis verankert hat, dass der Kreis und seine einfache Voll-

kommenheit ein ausgesprochen heiliger Raum sind – ein mächtiger *circulus sacer* – der magischen Schutz für das Dasein und für die Ewigkeit bietet.

Der Kreis bestimmt die älteste Grundform des definierten Raumes, was die kreisförmigen oder ovalen Hütten des *homo erectus* aus Bilzingsleben oder die halbsphärischen Zeltbauten der jungpaläolithischen Mammutjäger aus Dolní Věstonice, Kostenki, Mezin, Gönnersdorf u. a. zeigen (Abb. 12). Kürzlich entdeckte Steinbauten aus Hallan Çemi, Çayönü, Göbekli Tepe, Tell Abr und Jerf el Ahmar, die im Bergebiet Nordmesopotamiens bereits ab 10.000 v. Chr. gebaut wurden und demnach die älteste monumentale Architektur der Menschheit präsentieren, sind zugleich die älteste Bestätigung der sakralen Benutzung des Kreises. Diese spektakulären Entdeckungen ermöglichen unter anderem die drei folgenden, bahnbrechenden Schlussfolgerungen: 1. in der Menschengeschichte gab es Zivilisationen, die lange Zeit vor der sog. „Urbanen Revolution" beachtliche und komplizierte architektonische Werke gebraucht und geschaffen haben; 2. die älteste bodenständige und monumentale Architektur hatte sakralen Charakter; 3. die ersten Tempel hatten einen kreisförmigen Grundriss.

Die ideale Form des Kreises, in der sich zwei extreme Gegensetzte, die Bescheidenheit und die Vollkommenheit vereinen, macht ihn zu einem exzellenten und unerschöpflichen Sinnbild, das in allen geistigen Sphären einsetzbar ist (Abb. 13; 16). Die symbolische Kraft des Kreises kommt jedoch nirgendwo so stark zum Vorschein wie im Kult des Todes und insbesondere im Bestattungsritual, in dem das schicksalhafte Zusammentreffen des Lebens und des Todes versinnbildlicht und geregelt wird. Diese und weitere sinnbildliche Wirkung des Kreises zeichnet sich innerhalb der Hügelbestattungen besonders gut ab.

Betrachtet man einen Grabhügel als eine vollkommene Einheit, dann müssen neben dem Grab auch der Kreis und die Hügelkuppel als zwei weitere physische und spirituelle Eigenschaften wahrgenommen werden. Ohne die eigentliche Funktion eines solchen Monuments als Bestattungsplatz klein zu reden, soll betont werden, dass nicht das Grab sondern der Kreis und Kuppel diejenigen Determinationsfaktoren sind, die einem Tumulus seine charakteristische Form geben und ihn als eine Sonderstatur in seiner Umgebung hervorheben. Bereits in diesen äußerlichen Kennzeichen liegt eine symbolische Kraft, die nicht unterschätzt werden darf. Im Text werden Beispiele von verschiedenen Kreiskonstruktionen angeführt, die vornehmlich eine symbolische Sicherung des sakralen Raumes eines Grabhügels leisteten (Abb. 10; 17-18). Dahingegen brachte die Hügelkuppel einen praktischen Schutz des Grabes mit sich und versinnbildlichte zugleich die symbolische Funktion eines „Weltberges" der die Erde mit dem Himmelreich verbindet (Abb. 3).

Das Urprinzip eines solchen Zentralortes ist in den bereits erwähnten Kreisanlagen aus Göbekli Tepe, Hallan Çemi, Jerf el Ahmar u. a., die epipaläolithischen Jägern und Sammlern als Heiligtümer auch im Rahmen des Todeskultes gedient haben, zu erkennen. Die Rundbauten aus Göbekli Tepe mit ihren monumentalen Steinstatuen wurden regelmäßig mit einem Erdhügel zugedeckt, d.h. symbolisch bestattet (Abb. 14-15). Dadurch ist hier, wenn auch nur in einem bildlichen, symbolischen Sinn, die Konzeption eines Bestattungshügels zu erkennen. Diese ca. 12.000 Jahre alten Befunde können demnach als eine uralte Vorstufe der Hügelbestattungen wahrgenommen werden. Leider fand diese beachtenswerte und viel versprechende Tradition keine Fortsetzung in der weiteren Kulturentwicklung Vorderasiens. Die runden Heiligtümer verschwanden bereits im Laufe des präkeramischen Neolithikums. Die Hügelgräber als eine geregelte Bestattungspraxis entstanden mehrere tausend Jahre später in weit entfernten Gebieten Europas.

Von der Stärke dieser chronologischen und geokulturellen Diskrepanz ausgehend, lässt sich schließen, dass zwischen den runden Heiligtümern und symbolischen Grabhügel aus Göbekli Tepe und dem Auftauchen der europäischen Hügelbestattungen keine unmittelbare Entwicklungslinie abgeleitet werden kann. Doch es gibt auch in diesem diachronen Kontext Verbindungselemente, die vor allem geistig-ideologischer Natur sind und deren Kausalität nicht unbedingt mit einer kontinuierlichen Entwicklung und materiellen Übereinstimmungen vorausgesetzt worden ist. Hier geht es natürlich nicht um unmittelbare Kontakte zwischen bestimmten Gemeinschaften, sondern um Grundelemente der Kollektivtradition bzw. um Ideologie, die einen spezifischen Kontinuitäts- und Verbindungsfaktor präsentiert. Die Ideologie, die hier als eine Summe der strategischen und richtungweisenden Elemente der Sozialkultur einer Gesellschaft verstanden wird, weist eigene Entwicklungsmechanismen und Gesetzlichkeiten auf, die im engen Zusammenhang mit der grundsätzlichen Lebensart und Weltanschauung der betroffenen Gesellschaft stehen. Ein einmal formiertes Ideologiesystem tendiert dazu, im unveränderten Zustand zu existieren, und diesem Ziel dienen alle Mitglieder einer Gesellschaft bewusst oder unbewusst. Unter bestimmten Umständen kann diese, die Lebenseinstellung bestimmende Kategorie, auch bei den unterschiedlichen Gruppen und unabhängig von der Zeitperiode gleichartig sein. Ein gutes Beispiel dafür sind die wandernden Viehzuchtgemeinschaften. Ihre bereits im Paläolithikum entstandene Ideologie wird noch Heute in allen traditionellen Milieus von Mittelasien,

über Arabien und Nordafrika bis zum Sibirien und Alaska erhalten. Allen diesen Gesellschaften ist eine Mobilität gemein, die aus der Abhängigkeit vom Vieh entstanden ist. Ideologie und Mentalität eines wandernden Hirten entsprechen mehr der Weltanschauung eines paläolitihischen Jägers als eines Ackerbauers, obwohl er mit dem ersten nie in Kontakt getreten wurde und der zweite schon Tausende von Jahren sein Nachbar ist.

Bei den symbolischen Grabhügeln aus Göbekli Tepe und viel späteren Hügelbestattungen haben wir mit der Wiederholung des gleichen Ideenmusters in völlig divergenten Zeit-, Geo- und Kulturkontexten zu tun, was offenbart, dass diese unterschiedlichen Gruppen unabhängig voneinander identische Gedankenmodelle entwickelt haben. In der Tat weisen alle hier genannte Beispielen, von paläolithischen Zelten über anatolischen Bergheiligtümern bis zu den europäischen Hügelgräbern, eine ideologische Konstante auf, die in verschiedenen Zeitperioden und in unterschiedlichen Kulturkontexten immer wieder auftaucht und ein gleiches Sinnbildmuster wiedergibt. Es handelt sich um die Ideologie des Nomadentums und um den Kreis, der sie versinnbildlicht. In dieser langfristigen Wiederholung gleicher Muster spiegeln sich Beständigkeit und Unbeugsamkeit, die das Nomadentum prägen. In der Tat präsentieren Nomaden, die von ihren Herden abhängen und alten Sitten treu sind, genauso wie ihr Sinnbild, der Kreis, der eigentlich nur ungebeugt bestehen kann, eine zähe und von Natur aus veränderungswidrige kulturhistorische Kategorie.

Wie der Kreis so ist auch der Grabhügel eine Eigenschaft des Nomadentums. Deswegen ist nicht weiter verwunderlich, dass die ersten Tumuli nicht im südosteuropäischen Ackerbaugebiet, in dem die führenden kupferzeitlichen Kulturen Gumelnița, Varna u.a. ansässig waren, sondern im nächst benachbarten steppenartigen Gebiet um Donaudelta entstanden sind (Suvorovo, Casimcea, Cainari). Von dort aus breitete sich dieses Monument rasch innerhalb der Steppen zwischen Donau und Dnestr aus (Tarasova Mogila u. a.), d.h. in einem klassischen Nomadengebiet an der östlichen Peripherie dieses kupferführenden Kreises. Die Grabhügel sind zwar auch in anderen Teilen der alten Welt massiv präsent, allerdings nirgendwo so häufig und konsequent wie in den nordpontischen Steppen. Die globale Expansion der Grabhügel verfolgend, lässt sich im Allgemeinen schließen, dass dieser Grabbau vor allem bei Nomaden bzw. bei Wanderhirten und transhumanten Viehzüchtern und viel weniger bei sesshaften Bauern beliebt und bevorzugt war.

Literatura

Aurenche, O. 2007, Das „Goldene Dreieck“ und die Anfänge des Neolithikums im Borderen Orient, In: Die ältesten Monumente der Menschheit. Ausstellungskatalog, Karlsruhe 2007, 50-66.

Aveni, A. / Mizrachi Y. 1998, The Geometry and Astronomy of Rujm el-Hiri, a Megalithic Site in the Southern Levant, Journal of Field Archaeology 25(4), 1998, 475-496.

Bartels, R. / Brestrich, W. / De Vries, P. / Stäuble, H. 2003, Ein Neolithisches Siedlungsareal mit Kreisgrabenanlagen bei Dresden-Nickern. Eine Übersicht, In: Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege 45, 2003, 97-133.

Binford, L. R. 1962, Archaeology as Anthropology, Am. Ant. 28, 1962, 217-225.

Bosinski, G. 1969, Der Magdalénien-Fundplatz Feldkirchen-Gönnersdorf, Kr. Neuwied, Vorbericht über die Ausgrabungen 1968, Germania 47, 1969, 1-38.

Boujot, Chr. / Cassen, S. 1993, A pattern of Evolution vor the Neolithic funerary of the west of France, Antiquity 67: 256, 477-491.

Ефименко, П. П. 1958, Костенки I, Москва-Ленинград 1958.

Eggert, M. K. H. 1998, Theorie in der Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie: Erwägungen über und für die Zukunft, In: Egert / Veit (Hrsg.) Theorie in der Archäologie: Zur englischsprachigen Disskussion. Tübinger Archäologische Tachenbücher 1, Münster, Waxman 1998, 357-385.

Govedarica, B. 1991, Vorgeschichtliche Grabhügel vom Kupresfeld, Mitt. Berliner Ges. Anthr. 12, 87-92.

Govedarica, B. 2002, Die Majkop-Kultur zwischen Europa und Asien. Zur Entstehung einer Hochkultur im Nordkaukasus während des 4. Jts. v. Chr. Mauerschau, Band 2 (Festschrift M. Korfmann), Tübingen 2002, 781-799.

Govedarica, B. 2004, Zepterträger – Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und in Steppenraum Südost- und Osteuropas, Mainz 2004.

Govedarica, B. / Kaiser, E. / Rassamakin, J. J. / Samar, V. 2006, Der Grabhügel „Tarasova Mogila“ bei der Stadt Orechov. Neue Angaben zur Periodisierung und Chronologie der äneolithischen-bronzezeitlichen Steppenkulturen im Azovgebiet, Eurasia Antiqua 12, 111-178.

Gramsch, A. 2009, Die Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen: Überlegungen zum Kulturwandel, In: Krisen, Kulturwandel – Kontinuität (Zeeb-Lanz, Hrsg.), Rahden 2009, 9-25.

Hauptmann, H. / Özdoğan, M. 2007, Die Neolithische Revolution in Vorderasien und Anatolien, In: Die

ältesten Monumente der Menschheit, Ausstellungskatalog, Karlsruhe 2007, 26-37.

Hauptmann, H. / Schmidt, K. 2007, Anatolien vor 12 000 Jahren, In: Die ältesten Monumente der Menschheit, Ausstellungskatalog, Karlsruhe 2007, 67-73.

Ishikawa, H. 2004, Die Grabsitten der Yayoi-Zeit, In: Zeit der Morgenröte, Japans Archäologie und Geschichte bis zu den ersten Kaisern (Wieczorek, A. / Steinhaus, W. / Sahara, M. Hrsg.), Mannheim 2004.

Kantarovič, A. R. / Maslov, V. E. 2008, Eine reiche Bestattung der Majkop-Kultur im Kurgan nahe der stanica Mar'inskaja, rajon Kirov, Stavropol', Nordkaukasien, Eurasien 14, 2008, Abb. 12.

Klima, B. 1963, Dolni Vestonice. Erforschung eines Lagenplatzes der Mammutjager an der Jahren 1947-52 (Monum. Archaeol., XI.).

Kuckenburg, M. 1993, Siedlungen der Vorgeschichte in Deutschland, 300 000 bis 15 v. Chr, Köln 1993.

Lawlor, R. 1989, Sacred Geometry: Philosophy and Practice-Thames and Hudson, London 1989.

Lichardus, J. 1991, (Hrsg.) Die Kupferzeit als historische Epoche, Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 1988, Bonn 1991.

Lüning, J. 1996, Erneute Gedanken zur Benennung der neolithischen Perioden, Germania 74/1, 1996, 233-237.

Lynch, F. 1997, Megalithic Tombs and Long Barrows in Britain, Shire Publications Ltd. 1997.

Mania, D. 1990, Auf den Spuren des Urmenschen, Die Funde von Bilzingsleben, Theiss Verlag, Stuttgart 1990.

Manzura, I. V. 1993, The East-West Interaction in the Mirror of the Eneolithic and Early Bronze Cultures in the Nordwest Pontic, Revista Arch. 1, 1993, 23-53.

Marx, K. 1968, Differenz der demokritischen und epikureischen Naturphilosophie, Marx Engels Werke, Ergänzungsband 1, Berlin 1968.

Matras, Y. / Winterberg, Zimmermann, H. M. 2003, Sinti, Roma, Gypsies. Sprache, Geschichte, Gegenwart, Berlin 2003.

Мерперт 1974: Н. Я. Мерперт, Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья, Москва 1974.

Midglay, M. S. 2005, The Monumental Cemeteries of Prehistoric Europe, Stroud, Tempus 2005.

Özdoğan, A. 2007, Çayönü, In: Die ältesten Monumente der Menschheit, Ausstellungskatalog, Karlsruhe 2007, 58-66.

Petrasch, J. 1990, Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa, Ber. RGK 71 1990, 407-564.

Патокова, Је. Ф. 1979, Усатовское поселение и могильники, Киев 1979.

Rader, O. B. 2003, Grab und Herrschaft. Politischer Totenkult von Alexander dem Großen bis Lenin, München 2003.

Rassamakin, J. J. 2004, Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit, Archäologie in Eurasien 17, Mainz 2004.

Rehmann, J. 2008, Einführung in die Ideologietheorie, Hamburg 2008.

Rolle, R. 1979, Totenkult der Skythen. Teil I. Das Steppengebiet, Walter der Gruyter Berlin New York 1979.

Rosenberg, M. 2007, Hallan Çemi, In: Die ältesten Monumente der Menschheit, Ausstellungskatalog, Karlsruhe 2007, 54-56.

Ростунов, В. Л. 2007, Эпоха энеолита – средней бронзы централного Кавказа, Том III. Опит реконструкции сакралъного пространства ранних курганов Европы и северного Кавказа. Владикавказ 2007.

Sato, K. / Abe, Ch. 2008, Der neolithische Fundplatz Minamikayabe auf der Insel Hokkaido, Japan. Hauskolloquium in der Eurasien-Abteilung des DAI am 16. 01. 2008. Unpubliziert.

Saveljić-Bulatović, L. / Lutovac, P. 2003, Zlatno doba Crne Gore Podgorica 2003.

Shanks, M. / Tilley, Ch. 1992, Re-Constructing Archaeology: Theory and Practice, New. Stud. Arch, London, Routledge 1992.

Schmidt, K. 2007, Göbekli Tepe, In: Die ältesten Monumente der Menschheit, Ausstellungskatalog, Karlsruhe 2007, 74-77.

Sherratt, A. 1990, The genesis of Megaliths: monumentality, ethnicity and social complexity in Neolithic north-west Europe, Archaeology 22/2, 1990, 146-176.

Soffer, O. 1985, The uper Paleolithic of the Central Russian Plain, AP Inc. 1985.

Strodeur, D. 2000, Jerf el Ahmar et l' émergence du Néolithique au Proche-Orient, in Guilaine J. (éd.), Premiers paysans du monde, Naissances des agricultures, Séminaire du Collège de France, Paris 33-60.

von Reden, S. 1989, Die Megalithkulturen, Zeugnisse einer verschollenen Urreligion, DuMont, Köln 1989.

Vučković, A. 2006, Hermine i brat. Svjetlo riječi 277, Sarajevo, april 2006, 98.

Weber, T. 1993, Die Häuser der Toten. Auf den Spuren von Mitteldeutschlands ältesten obertägigen Grabdenkmalen, Archäologie in Sachsen-Anhalt 3, 1993, 8-11.

Werning, J. 2007a, Jiaoche-Gou Bei, In: Ursprünge der Seidenstraße (Hrsg. A. Wieczorek und Chr. Lind). Mannheim-Stuttgart 2007, 261-266.

Werning, J. 2007b, Die Kulturen des Ili-Tales, In: Ursprünge der Seidenstraße (Hrsg. A. Wieczorek und Chr. Lind), Mannheim-Stuttgart 2007, 268-298.

Yartah, T. 2005, Les bâtiments communautaires de Tell Abr 3 (PPNA, Syrie), Neo-Lithics 1, 2005 3-9.

Der Übergang zur Rinderzucht im nördlichen Schwarzmeerraum

Elke Kaiser
Berlin

Zu den vieldiskutierten Themen in der russisch- und ukrainischsprachigen Literatur gehört die Subsistenzwirtschaft in den osteuropäischen Steppen während der Kupfer- und der Bronzezeit. Hielt man in den ersten Jahrzehnten der Forschung über die wirtschaftsarchäologischen Aspekte der betreffenden Kulturen noch eine komplexe Wirtschaftsweise, die sich aus Ackerbau und Viehzucht zusammensetzte, für wahrscheinlich[1], nahm man in den sechziger und siebziger Jahren Abstand davon und hielt das Betreiben einer Viehzucht für die Lebensgrundlage im Steppenraum. Interessanterweise bildeten die Grabhügel, die in der offenen Steppenlandschaft, zum Teil relativ weit entfernt von Wasserläufen errichtet sind, eines der wichtigsten Argumente für diese Überlegungen[2], nicht etwa archäozoologische Studien. Diese wurden von V. P. Šilov in einer jüngeren Arbeit nachgeliefert, in der er ausschließlich auf Tierknochen, die in kupfer- und bronzezeitlichen Bestattungen in den Grabhügeln geborgen worden waren, Bezug nahm[3]. Weitere Argumente für das Betreiben von Viehzucht, die seiner Auffassung nach mobil betrieben wurde, waren: die Steppe sei für effizienten Ackerbau nicht geeignet; langanhaltend besiedelte Plätze fehlten, die Zusammensetzung der Herden, in denen Kleines Hornvieh dominierte; die Steppenlandschaft sei zunehmend erschlossen worden, was durch die Grabhügel zum Ausdruck komme.

Mit dem Paradigma der Viehzucht, die die Subsistenz der vorgeschichtlichen Steppenbewohner seit der Kupferzeit ausmacht, hielt gleichzeitig das Paradigma, dass diese mobil betrieben wurde, Einzug. Während N. Ja. Merpert den hohen Grad an Mobilität innerhalb der viehzüchtenden Bevölkerung der Jamnaja-Kultur noch recht ausführlich mit Argumenten bekräftigte[4], gingen viele anderen Forscher in der Folge a priori für die Kulturgemeinschaften seit der frühen Kupferzeit von der Existenz von so genannten Steppennomaden aus, die oft auch noch als beritten dargestellt wurden[5]. Tatsächlich befassten sich in der Folge die meisten Arbeiten mit dem Grad der Mobilität, wobei verschiedene Szenarien von Voll- über Halbnomadismus bis Transhumans entworfen wurden. Einen weiteren Aspekt der Diskussion bildet seit geraumer Zeit der Zeitpunkt der Domestikation der Pferde in Osteuropa, die mit der archäologischen Ausgrabung der Siedlung Dereivka am Dnepr und dem hohen Pferdeanteil unter den Tierknochen zunächst definitiv für das 4. Jt. v. Chr. bewiesen schien, doch in der letzten Zeit aufgrund einer revidierten ^{14}C-Datierung wieder eine offene Frage ist[6]. Die Einführung eines tatsächlichen Reiternomadismus wird heute überwiegend in das 1. Jt. v. Chr. datiert[7].

V. A. Šnirel'man lehnte anhand detaillierter ethnologischer und historischer Zeugnisse das Einsetzen der Viehzucht in mobil betriebener Form während Kupfer- und Bronzezeit im eurasischen Steppenraum ab[8] und warnte vor zu einfachen Rekonstruktionen komplexer Ver-

[1] Vgl. Круглов / Подгаецкий 1935, Лагодовська 1955, Латынин 1957.
[2] Шилов 1964.
[3] Шилов 1975.
[4] Мерперт 1974, 110-118.
[5] Vgl. Gimbutas 1979; Anthony 2007 u. v. a.
[6] Telegin 1986; Anthony/Brown 2003, 55.
[7] Metzner-Nebelsick 2003.
[8] Шнирельман 1980, 241 f.

hältnisse in dieser Zeit, zumal die Datengrundlage, insbesondere auch die archäozoologische, nicht ausreiche. Seine Ausführungen stießen allerdings erst in den neunziger Jahren auf Resonanz. Unter anderem übertrug Ju. Ja. Rassamakin theoretische Modelle zu Sesshaftigkeit und Nomadismus, die von K. P. Bunjatjan erstellt worden sind, auf die Kupferzeit[9]. Dabei nahm er eine wirtschaftsarchäologische Rekonstruktion der Verhältnisse in dieser Zeit im nördlichen Schwarzmeerraum vor, wo sich unterschiedliche Prozesse in der Waldsteppe und Steppe fassen lassen. In letzterer passen sich die Gemeinschaften offenbar bereits ab dem mittleren Äneolithikum (ca. 3700/3600 cal BC) verstärkt an den Naturraum an, in dem sie auf Schafzucht übergehen, während die Subsistenz in der Waldsteppe sich unter dem Einfluss der Tripol'e-Kultur entwickelte, bis diese kollabierte. Die nachfolgenden Gruppen im Waldsteppenraum hätten jedoch noch deren Ackerbautraditionen fortgeführt. Das Betreiben von Landwirtschaft endet mit der Jamnaja-Kultur, die nach dem in Osteuropa eingeführten Chronologieschema in die beginnende Bronzezeit gehört (ab 3100/3000 cal BC).

Für die Steppenkulturen der gesamten Bronzezeit hat Bunjatjan eine Rekonstruktion im Spannungsfeld zwischen agrarischer und viehzüchterischer Wirtschaftsweise vorgeschlagen und sieht in den Kulturen der späten Bronzezeit ein flexibles System, in dem beide Komponenten am effizientesten miteinander kombiniert wurden[10]. Die Viehzucht in den Steppen und in den Regionen zumindest östlich des Flusses Dnepr wird und wurde von keinem Forscher in Frage gestellt. Archäozoologische Daten, inzwischen auch aus kupfer- und bronzezeitlichen Siedlungen, wurden verstärkt in der Diskussion berücksichtigt. Dabei wurde sich auf einzelne Fundplätze bezogen[11], oder aber in übergreifenden Abhandlungen Analyseergebnisse zusammengefasst. So haben E. N. Černych et al. ein systematisches Programm mit archäozoologischen Analysen für den gesamten eurasischen Bereich Russlands erstellt und Daten für 38 Siedlungen vom Neolithikum bis zur späten Bronzezeit zusammengestellt[12]. Ab der frühen Bronzezeit, so können sie aufzeigen, dominieren in den Tierknochenspektren der Siedlungen überall die Haustiere mit Anteilen von 90 % und mehr. V. A. Dergačev wiederum hat eine diachrone Auswertung der archäozoologischen Daten für den osteuropäischen Steppen- und Waldsteppenraum vorgenommen, in dem er alle verfügbaren Zahlen für einzelne Zeitscheiben zusammenführte[13]. Ihm dienen miteinander einhergehende Dynamiken in der Wild- und Haustier-, aber auch der Haustierartenzusammensetzungen als Indikator für äußere, insbesondere Klimaeinflüsse.

Dieser nur in Auswahl mögliche, kurz gefasste Abriss zur Forschungsgeschichte zeigt die wichtigsten Tendenzen in der Diskussion um die Einführung der spezialisierten Viehzucht im osteuropäischen Steppenraum auf. Außer den genannten Aspekten von Mobilität und dem Verhältnis zum Ackerbau stand selbstverständlich auch immer die Frage nach dem Zeitpunkt des Übergangs zur Viehzucht als dominierende Subsistenzbasis im Fokus der Diskussion. Der Steppenraum Osteuropas erweist sich bereits im Neolithikum als nicht mit den Verhältnissen in Mittel- oder Südosteuropas vergleichbar. Das Neolithikum ist lange Zeit nur durch die Innovation der Keramikfertigung charakterisiert, K.-P. Wechler meint gar, eine produzierende Wirtschaftsweise erst ab der Kupferzeit erkennen zu können[14]. Rassamakin beschreibt für das frühe Äneolithikum eine noch auf Jagd und Fischfang beruhende Wirtschaftsweise, die von einem kaum näher zu bestimmenden Anteil an Viehzucht ergänzt wurde, und beklagt gleichzeitig auch den Mangel an validen archäozoologischen Daten für diese Zeit, da keine neuen Siedlungsgrabungen vorliegen[15]. Ab dem mittleren Äneolithikum finden in Waldsteppe und Steppe unterschiedliche Entwicklungen statt, in der Steppe wird allmählich auf spezialisierte Viehzucht übergegangen. Diese Tendenz setzt sich in der Folge fort, in der Steppe breitet sich eine auf Viehzucht beruhende Subsistenzstrategie aus, die jedoch seiner Ansicht nicht von Nomadismus begleitet war[16].

[9] Бунятян 1994; Rassamakin 1999, 129-154.
[10] Bunyatyan 2003.
[11] З. В. Петренко 1989, 119 ff.
[12] Černych et al. 1998, Abb. 7; Tab. 2.
[13] Дергачев 2006.
[14] Wechler 2001, 248-250. – In der osteuropäischen Forschung werden hingegen andere Modelle vertreten, vgl. z. B. Kotova 2004.
[15] Rassamakin 1999, 139-142.
[16] Rassamakin 1999, 149-154.

Für seine Rekonstruktion zieht Rassamakin, wie viele andere vor und manche auch nach ihm, verschiedene Daten heran: Tierknochenspektren aus Siedlungen, paläobotanische Auswertungen, die in der Regel auf Eindrücken von Getreidekörnern in Hüttenlehm und Keramik beruhen, das Vorhandensein von Siedlungen, Belege für Transportmittel. Erwähnt werden ferner noch vereinzelte palynologische Untersuchungen und Rekonstruktionen von Klimaveränderungen[17]. Tatsächlich ist die Datenbasis auch relativ gering, so dass es nur zu verständlich ist, dass möglichst viele unterschiedliche Indizien zusammengetragen wurden. Am validesten erscheinen dabei die archäozoologischen Auswertungen von Tierknochenmaterial aus kupfer- und bronzezeitlichen Siedlungen. Insbesondere für die jüngere Zeit, d.h. das 3. Jt. v. Chr., wurden in den vergangenen Jahren noch neue Analyseergebnisse von O. P. Žuravlev veröffentlicht. Im Folgenden möchten wir die von ihm und seinen Kollegen in den vergangenen Jahrzehnten vorgestellten Tierknochenspektren noch einmal eingehend auf ihren Aussagegehalt hinsichtlich einer Veränderung in den wirtschaftlichen Grundlagen der Gemeinschaften, die während des 4. und 3. Jt. v. Chr. in der Steppe gelebt haben, diskutieren.

Die Viehzucht in der mittleren bis finalen Kupferzeit (3900-3000 cal BC)

Für sechs Siedlungen, die in diesen Zeitraum datieren, konnten Tierknochenspektren mit einer ausreichenden Zahl an Knochenfunden ermittelt werden (Abb. 1a, b)[18]. Es wurden nur Auswertungen verwendet, denen eine Zahl von mindestens 400 Knochen zugrunde liegt. Da diese Zahl standardmäßig erhoben wird, ist sie meist in allen Publikationen aufgeführt, wenn auch in vielen vorangegangen Abhandlungen von archäologischer Seite oft nur die Mindestindividuenzahl genannt wird. Selten wurden offenbar die Tierknochenfunde ausgewogen, denn das Gewicht ist so gut wie nie in der Literatur festgehalten.

Die meisten dieser kupferzeitlichen Siedlungen sind in der Literatur auch in der Vergangenheit hinsichtlich ihrer Haus- und Wildtieranteile diskutiert worden. Nur für die Siedlung Moljuchov Bugor wurden kürzlich neue Zahlen vorgestellt. In Moljuchov Bugor gibt es eine neolithische und eine äneolithische Schicht, wobei diese nicht immer deutlich voneinander zu trennen sind[19]. In die hier vorgestellte Graphik haben nur die Zahlen, die bei Žuravlev als ungestört äneolithisch verzeichnet sind, Eingang gefunden.

Rassamakin zufolge können die sechs Siedlungen drei Phasen innerhalb der Kupferzeit des nördlichen Schwarzmeergebiets mit den Stufen der Tripol'e-Kultur zeitlich zugeordnet werden[20]. Im Folgenden halten wir uns an seine Einteilung, wobei die Übergänge allerdings als fließend aufzufassen sind. Zu dem älteren Horizont gehören die Siedlung Moljuchov Bugor und die untere Schicht des Fundplatzes Michajlovka (Abb. 1a, 1-2). Letzter ist eponym für eine der äneolithischen Kulturen im osteuropäischen Steppenraum und wird übersetzt als „Unteres Michajlovka" (= Нижнемихайловка) bezeichnet. Um diesen sperrigen Begriff zu umgehen, wird auch in Anlehnung an Rassamakin von Michajlovka I gesprochen[21]. Die Tierknochenspektren der beiden Siedlungen der ältesten Phase unterscheiden sich deutlich voneinander (Abb. 1b). Während in Moljuchov Bugor noch ein hoher Wildtieranteil von mehr als 40 % (wobei die Pferde als domestiziert ausgewiesen sind) und unter den Haustieren eine Dominanz des Rindes zu verzeichnen ist, ist der Anteil von Jagdtier in Michajlovka I ausgesprochen gering. Bei den Haustieren überwiegen die Schaf-/Ziegenknochen. Bis auf einen Schweineanteil von knapp 10 % ähnelt das vorliegende Spektrum jenen von Majaki und Usatovo, Siedlungen, die beide an das Ende der Kupferzeit datieren (Abb. 1b). Das Resultat der archäozoologischen Auswertung von Michajlovka I weicht auch klar von den beiden Siedlungen, Dereivka und Konstantinovka, ab, denen diese Siedlungsschicht chronologisch wohl näher steht, da sie in die mittlere Phase der äneolithischen bewohnten Plätze gehören.

Die Siedlung Dereivka ist von D. Ja. Telegin in den siebziger Jahren ausgegraben worden (Abb. 1a, 3) und ist vor allem – wie bereits erwähnt –

[17] Dabei wird vor allem auf Arbeiten von K. V. Kremenetski verwiesen (z. B. Kremenetski 2003 mit Literatur).

[18] Für den bibliographischen Nachweis der hier verwendeten Zahlen s. Katalog im Anhang.

[19] Нераденко 2002.

[20] Rassamakin 2004, 198 Abb. 132.

[21] Ebd.

Abb. 1a *Lage der kupferzeitlichen Siedlungen, die archäozoologisch untersucht wurden. Quadrate: Siedlungen der frühen Phase* 3900-3500 cal BC – 1 *Moljuchov Bugor;* 2 *Michajlovka* 1. *Kreise: Siedlungen des Übergangs* – 3 *Dereivka;* 4 *Konstantinovka. Sterne: Siedlungen der späten Phase bzw. Usatovo-Kultur* (3500-3000 cal BC) – 5 *Usatovo;* 6 *Majaki.*

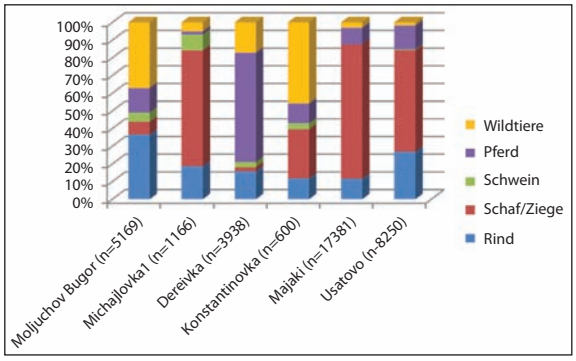

Abb. 1b *Tierknochenspektren kupferzeitlicher Siedlungen*

aufgrund ihres hohen Pferdeknochenanteils, der als Nachweis eines frühen Domestikationszentrums in der osteuropäischen Steppe während des 4. Jt. v. Chr. interpretiert wurde, auch über den Eisernen Vorhang hinaus bekannt geworden[22]. An der Dominanz der Pferde im Tierknochenmaterial nicht zu zweifeln, doch ist die Frage, ob es sich dabei um domestizierte oder wilde Tiere handelt, nicht zu lösen, solange nicht die Knochen paläogenetischen Studien zugänglich gemacht werden. Es kann an dieser Stelle nicht die gesamte Diskussion über den Nachweis von frühen domestizierten Pferden wiederholt werden, es sei nur auf die wichtigsten Arbeiten in der Vergangenheit verwiesen[23]. Der hohe Prozentsatz an Pferden unterscheidet die Siedlung Dereivka deutlich von anderen Siedlungen im nördlichen Schwarzmeerraum (Abb. 1b). In der vergleichsweise nahegelegene Siedlung Moljuchov Bugor sind Pferde nur mit knapp über 10 % vertreten, was den Werten der endkupferzeitlichen Fundplätze Majaki und Usatovo entspricht, aber auch der Siedlung Konstantinovka am Unteren Don (Abb. 1a, 4).

Sollten die Pferde in Dereivka zu einer wilden Spezies gehört haben, so beruhte die Subsistenz der Bewohner von Dereivka fast ausschließlich auf Jagd, in diesem Fall einer sehr spezialisierten Jagd. Diese Annahme rückt Dereivka zumindest in die Nähe wiederum der Plätze Moljuchov Bugor und Konstantinovka, deren Wildtieranteile jeweils recht hoch sind. Ein weiteres Problem wird bei Rassamakin nur angedeutet: die zeitli-

[22] Telegin 1986.

[23] Levine 1999; Benecke 2002; Benecke / Von den Driesch 2003; Olsen 2003; Outram et al. 2009. Zu paläogenetischen Studien an Pferdeknochen s. Ludwig et al. 2009.

che Stellung von Dereivka scheint trotz Vorlage des gegrabenen Materials und der Befunde nicht hinlänglich geklärt, denn in seiner Korrelation mit den Stufen der Tripol'e-Kultur verzeichnet er eine frühe und eine späte Phase, die wohl der Trennung Telegins in Bezug auf das Vorhandensein von schnurverzierter Keramik als jüngeres Element in der Siedlung entspricht[24]. Er ordnet die späte Phase zusammen mit der Siedlung Konstantinovka zwischen die frühe und die finale Phase der kupferzeitlichen Siedlungen im osteuropäischen Steppengebiet.

Die einschichtige Siedlung Konstantinovka ist der am weitesten östlich und am Rand des nördlichen Schwarzmeerraums gelegene Fundplatz, für den ausreichendes archäozoologisches Material der Kupferzeit überliefert ist. Die Anteile der Tierarten sind am ehesten mit jenen von Moljuchov Bugor zu verzeichnen, nur dass bei den Haustieren hier Schaf / Ziege anstelle von Rind dominieren. Dies ist möglicherweise mit dem Naturraum am unteren Don zu erklären, wo auch Steppenbedingungen herrschten, während Moljuchov Bugor in der Waldsteppe gelegen ist.

Die beiden sicher in die finale Kupferzeit zu datierenden Siedlungen Majaki und Usatovo befinden sich beide im nordwestlichen Schwarzmeergebiet unweit der Stadt Odessa (Abb. 1a, 5-6). Ihre Spektren sind mit einem unwesentlichen Wildtieranteil (selbst wenn die in ihnen hinterlassenen Pferde ebenfalls noch gejagt waren) und der absoluten Dominanz von Kleinem Hornvieh praktisch identisch (Abb. 1b). Die Tatsache, dass der Anteil an Schweineknochen verschwindend gering bis nicht vorhanden ist, wurde und wird gerne mit ihrer Lage in der Steppe erklärt, in der für die Haltung dieser Tierart unvorteilhafte Bedingungen herrschten[25]. Bedauerlicherweise liegen nur diese zwei Spektren für die finale Kupferzeit vor, denn der Wechsel, der mit ihnen für die Subsistenzwirtschaft während der 2. Hälfte des 4. Jt. v. Chr. belegt zu sein scheint, müsste dringend auch für andere zeitgleiche Siedlungen überprüft werden. Erstmals zeichnet sich die Hinwendung zu einer spezialisierten Viehzucht im nördlichen Schwarzmeergebiet ab. V.G. Zbenovič hat dies auch im Vergleich mit der Auswertung für Michajlovka I als einen typischen Steppencharakter der Siedlungen bezeichnet und vorsichtig auf eine im Sommer mobil betriebene Weidewirtschaft geschlossen, während man sich winters in festen Siedlungen aufhielt[26]. V. A. Petrenko hingegen lehnte den Vergleich der jüngeren Siedlungen mit Michajlovka I ab[27]. Umstritten ist ebenfalls, inwieweit die Herausbildung einer spezialisierten Viehzucht, die auf Schaf / Ziege beruhte, im nordwestpontischen Steppengebiet von noch nachwirkenden Traditionen der in Auflösung befindlichen Tripol'e-Kultur beeinflusst war oder eine autochthone Entwicklung in der Steppe, d. h. Anpassung an den Naturraum, darstellte[28]. Diese Frage wird ohne neues archäozoologisches gegrabene Material und ohne mit modernen Standards Siedlungen im Steppengebiet nicht zu beantworten sein.

Die Zusammenstellung der archäozoologischen Resultate von kupferzeitlichen Siedlungen, die zugegebenermaßen kaum ausreichen, einen Zeitraum von rund 1000 Jahre repräsentativ abzudecken, gibt einen Hinweis darauf, dass offenbar erst am Ende des 4. Jt. v. Chr. ein entscheidender Wechsel hin zu einer spezialisierten Viehzucht stattfand. Ob dieser auf die nordwestliche Schwarzmeerregion innerhalb des osteuropäischen Raumes beschränkt blieb, für die die Aufzucht von Kleinem Hornvieh besonders günstig war, muss zunächst dahingestellt bleiben. Überraschenderweise ist in der darauffolgenden Periode, dem 3. Jt. v. Chr., keine Nachhaltigkeit dieser Entwicklung im nordpontischen Steppengebiet festzustellen.

Die Viehzucht in der Jamnaja- und Katakombengrabkultur (3. Jt. v. Chr.)

Ab 3.100/3.000 v. Chr. werden in der gesamten osteuropäischen Steppe vom südlichen Ural bis an die untere Donau homogene Grabanlagen in Grabhügeln mit einem ebenfalls sehr einheitlichen Bestattungsritus, dessen wesentliche Elemente die Hockstellung der Toten und die Ockerfärbung sind, errichtet. Siedlungen sind wie in der vorangegangenen Kupferzeit nur in geringer Zahl bekannt, oft ist die Kulturschicht

[24] Rassamakin 2004, 191-192; Abb. 132.

[25] Збенович 1974, 113; Петренко (1989, 119) tut die wenigen Schweineknochen aus dem Fundmaterial von Usatovo als jüngere Einmischung ab.

[26] Збенович 1974, 113; 117.

[27] Петренко 1989, 120-121.

[28] Петренко 1989, 120-121.; Кол 2004.

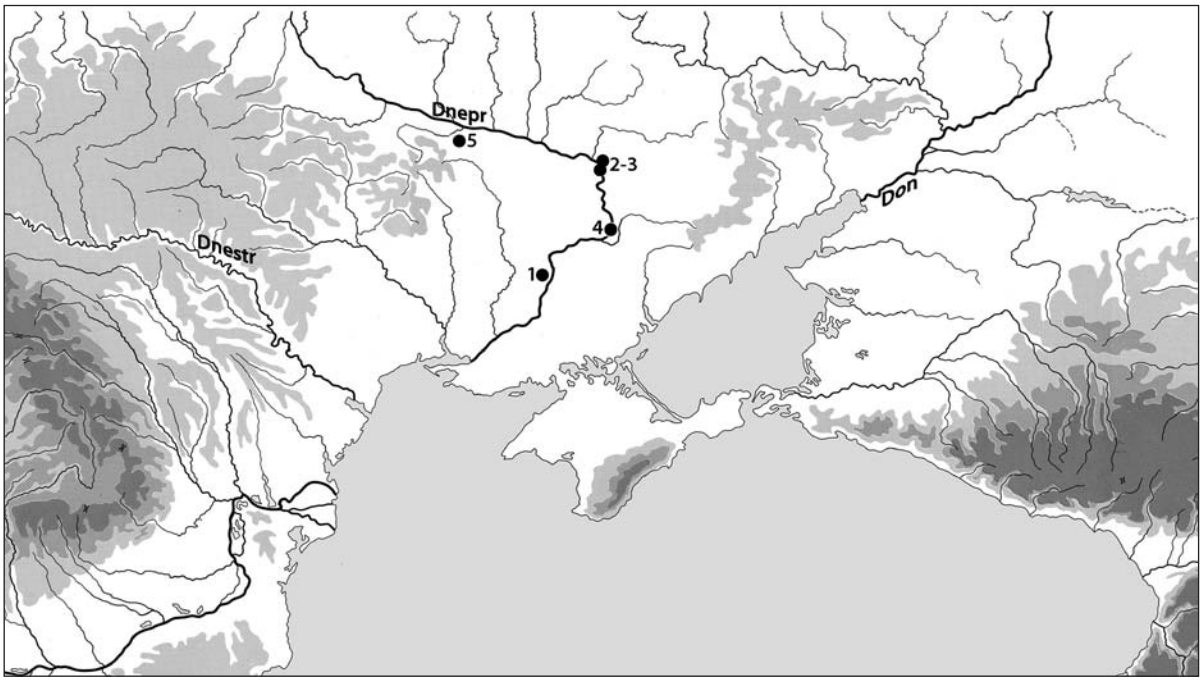

Abb. 2a *Lage der Siedlungen der Jamnaja-Kultur* (3000-2500 cal BC)*, die archäozoologisch untersucht wurden.* 1 *Michajlovka* (Schichten 2 und 3)*;* 2 *Vološskoe, Strilča Skelja;* 3 *Perun;* 4 *Generalka;* 5 *Desjatiny*

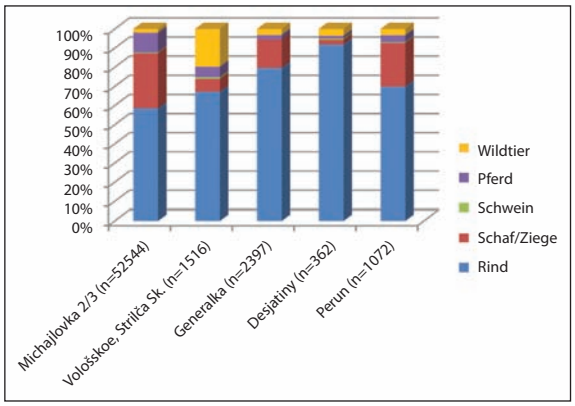

Abb. 2b *Tierknochenspektren von Siedlungen der Jamnaja-Kultur*

nicht besonders mächtig. Da Gräber zu Tausenden ausgegraben wurden, wurde ihre Grabform namengebend für die Kulturen, die in der ersten Hälfte des 3. Jt. v. Chr. als Jamnaja- (bzw. Grubengrabkultur) und in der zweiten Hälfte als Katakombengrabkultur bekannt sind. In insgesamt fünf Siedlungen der Jamnaja-Kultur, die alle im unteren Dneprgebiet gelegen sind, wurden Tierknochen in ausreichender Anzahl für eine repräsentative zoologische Auswertung geborgen. Die Graphik (Abb. 2b) belegt, dass im Vergleich zur finaläneolithischen Usatovo-Kultur Rind zum bevorzugten Nutztier wurde. Die Prozentsätze des kleinen Hornviehs sind nur in den Siedlungen Michajlovka und Perun etwas größer (bis 30 %). Mehr als 50.000 Knochen wurden in den beiden jüngeren Schichten der Siedlung Michajlovka, deren unterstes Stratum 1 hier schon behandelt wurde, geborgen (Abb. 2a, 1). Leider wurden die Tierknochen aus beiden Schichten zusammengefasst, obwohl die mittlere Schicht 2 der Siedlung der so genannten frühen Jamnaja-Kultur, die z. T. mit der Repin-Kultur synchronisiert wird und zumindest mit dem Ende der Usatovo-Kultur zeitgleich ist, zugeordnet wird, während die obere Schicht 3 von Michajlovka der klassischen bis ausgehenden Jamnaja-Kultur entspricht[29]. Es ist somit durchaus denkbar, dass der relativ hohe Anteil an Schaf/Ziege durch die Vermischung der beiden Fundschichten zustande kommt, zumal auch bereits für die äneolithische untere Schicht von Michajlovka ein hoher Bestand an Kleinem Hornvieh belegt ist. Ähnlich wie in den Siedlungen der Usatovo-Kultur könnte auch in Michajlovka Schicht 2 dieses Nutztier überwogen haben.

Die Siedlungen Striľča Skelja (beim Dorf Vološskoe) und Perun, beide auf Inseln im Dnepr gelegen, wurden im Zuge von Rettungs-

[29] Коробкова et al. 2009, 230-231.

arbeiten vor dem Bau von Wasserkraftwerken in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts ausgegraben (Abb. 2a; 2-3). Bei Perun handelt es sich um eine einschichtige Siedlung, die an den Übergang von der Jamnaja- zur Katakombengrabkultur gestellt wird[30]. Die Siedlung Stril'ča Skelja enthielt vier Kulturschichten, deren obere der späten Jamnaja-, oft sogar der Katakombengrabkultur zugeordnet wird[31]. Die tieferen Schichten sind neolithisch und es ist nicht ausgeschlossen, dass es auch hier zu einer Vermischung des archäozoologischen Materials gekommen ist. Das könnte den etwas erhöhten Wildtieranteil in dieser Siedlung erklären. Die kulturhistorische Zuordnung der Siedlungen aus Altgrabungen, die bislang hier aufgeführt wurden, aber auch von anderen ohne repräsentative Tierknochenfunde, erfolgte im Wesentlichen durch O. G. Šapošnikova, die das Material der meist unpublizierten Altgrabungen untersuchte und ihre Synthesen in kurzen Abhandlungen publizierte, ohne das Material im Detail vorzustellen. Kennzeichnend für alle diese Siedlungen sind rund- bis spitzbodige, hohe Gefäße mit kurzem Hals, deren Oberteil mit horizontalen Mustern aus Kammstempeln, Schnur- bzw. Fingereindrücken verziert ist. Für die hier vorgelegte Analyse ist die exakte zeitliche Einordnung der Existenz dieser Siedlungen nicht von erheblicher Bedeutung, die Keramik kann allgemein als typisch für die Jamnaja-Kultur gelten, wenn auch jüngere Elemente vorhanden sind.

Zwei Tierknochenspektren aus modern gegrabenen Siedlungen der Jamnaja-Kultur belegt abermals, dass der Übergang zu einer spezialisierten Rinderhaltung offensichtlich mit ihrer Ausbreitung erfolgte. Die Siedlung Generalka wird seit 2000 von O. Tubol'cev auf der Insel Chortica in der Stadt Zaporož'e ausgegraben (Abb. 2a, 4) und auch bei ihr kamen die für die Siedlungen im Dneprgebiet kennzeichnenden rundbodigen hohen Gefäße der Jamnaja-Kultur zutage[32]. Eine erste Auswertung der Tierknochen wurde von O. P. Žuravlev vorgenommen[33], im Frühjahr 2008 konnte ein deutlich größeres Material von M. Hochmuth und P. Morgenstern, Deutsches Archäologisches Institut, gesichtet und erfasst werden[34]. Wie in den Fundplätzen Perun und Michajlovka ist der Anteil von gejagtem Wild stark rückläufig, einen sehr erheblichen Prozentsatz machen die Rinder unter den Nutztieren aus (Abb. 2b). Ein vergleichbares Ergebnis zeigt die Siedlung Desjatiny, auch wenn die als eigentlich repräsentativ erachtete Knochenzahl leicht unterschritten ist. Mit ihr liegt der nördlichste Fundplatz im Überschwemmungsgebiet des mittleren Dnepr und seinem Zulauf Tjasmin vor (Abb. 2a, 5). Der Ausgräber M. P. Syvolap hält sie für einen nur saisonal, vielleicht sommers, genutzten Siedlungsort[35]

Fünf der sechs Tierknochenspektren von Siedlungen der Katakombengrabkultur sind neuen Analysen von Žuravlev zu verdanken sowie stammen vier aus modernen Ausgrabungen, die S. N. Sanžarov im ostukrainischen Bezirk Lugansk durchgeführt hat (Abb. 3a, 1-4). Diese Siedlungen weisen oft nur eine Kulturschicht der Katakombengrabkultur auf, haben eine vergleichsweise geringe Mächtigkeit, aber bargen doch ausreichend osteologisches Material. Was die Dominanz an Rinderknochen mit über 70 % betrifft, sind alle Spektren direkt miteinander vergleichbar (Abb. 2b). In den vier ostukrainischen Fundplätzen ist der Anteil von Kleinem Hornvieh zugunsten eines ebenfalls recht niedrigen Prozentsatzes von Pferdeknochen noch geringer als in den beiden südukrainischen Siedlungen Matveevskij les und Matveevka. In letztgenannten sind weder Schwein noch Pferd noch Jagdwild in nennenswerten Anteilen vertreten. Die Rinderzucht wurde mit der Haltung von Schaf/Ziege ergänzt. Die einheitliche Verteilung der Knochen nach Haustierarten, die sich nach ost- und südukrainischen Fundstellen trennen, mag ein Hinweis auf eine noch effizientere Anpassung an den jeweiligen Lebensraum darstellen. Doch ist die Zahl der Knochenspektren nicht ausreichend, um weitreichende Schlussfolgerungen zu ziehen, außerdem sind von manchen Siedlungen nur die archäozoologischen Auswertungen aber bislang nicht die Befunde publiziert[36].

[30] Шапошникова 1971.

[31] Шапошникова 1971; Телегин / Константинеску 1992.

[32] Тубольцев 2006.

[33] Тубольцев 2006, 95 Tab.

[34] Die Finanzierung der Reise erfolgte durch das Exz. 264 TOPOI. M. Hochmuth und P. Morgenstern sei an dieser Stelle herzlich für ihre wertvolle Hilfe gedankt.

[35] Сиволап 1999.

[36] Die Publikation von Alešin Ručej, Serebrjanskoe, Slavjanogorsk und Matveevskij les steht noch aus. Der Fundort Matveevskij les konnte daher noch nicht einmal sicher in der

Abb. 3a *Lage der Siedlungen der Katakombengrabkultur* (2500-2000 cal BC)*, die archäozoologisch untersucht wurden.* 1 *Alešin Ručej;* 2 *Kajdaščino; 3 Serebrjansko;* 4 *Slavjanogorsk;* 5 *Matveevka*

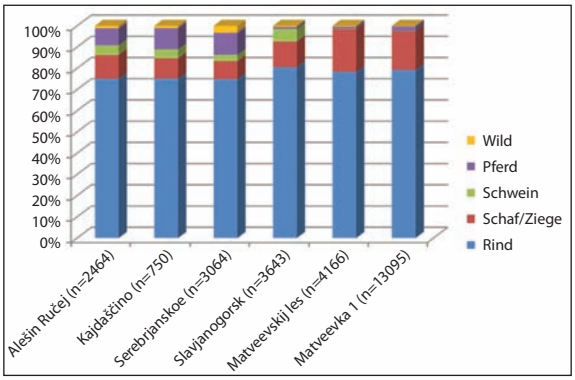

Abb. 3b *Tierknochenspektren von Siedlungen der Katakombengrabkultur*

Schlussfolgerung

Doch halten wir die hier vorgelegten zoologischen Resultate für repräsentativ. Sie zeigen einen deutlichen Wechsel bei der bevorzugten Nutztierart mit dem Einsetzen der Jamnaja-Kultur. Während noch im 4. Jt. v. Chr. relativ hohe Wildtieranteile zumindest in einigen Siedlungen zu verzeichnen sind, wurde zumindest in der Usatovo-Kultur, die in der westlichen Peripherie des nordpontischen Steppenraums nach 3500 v. Chr. verbreitet war, eine spezialisierte Schaf-/Ziegenzucht betrieben. Mit dem Übergang zur Jamnaja-Kultur findet abermals eine Veränderung statt. Die Hinwendung zu einer spezialisierten Rinderzucht erwies sich offenbar als sehr vorteilhaft, denn sie wird nicht nur in der Katakombengrabkultur bis zum Ende des 3. Jt. v. Chr. weiter verfolgt, sondern ist so effizient, dass sie auch noch in der Srubnaja- und Sabatinovka-Kultur als Erfolgsmodell bestehen bleibt[37].

Ob der Übergang zu einer spezialisierten Rinderzucht im nordpontischen Raum so abrupt vorging, wie es die vorliegenden Daten suggerieren, oder ob ein allmählicher Übergang nur durch die geringe Zahl an auswertbaren Knochenspektren aus Siedlungen verschleiert wird, muss dahingestellt bleiben. Die Einführung der spezialisierten Rinderzucht kann ohne weitere Anhaltspunkte, die ähnliches vermuten lassen, keinen Hinweis auf die Einwanderung von Populationen der Jamnaja-Kultur darstellen, die ihre bereits bewährte Subsistenzstrategie in einen neu zu erschließenden Raum mitbrachten.

Wir möchten an dieser Stelle keine weiterreichenden Interpretationen dieses Befundes vornehmen und damit den oben angeprangerten Fehler begehen, auf einer sehr bescheidenen

Karte eingetragen werden, vermutlich befindet er sich in der Umgebung der Siedlung Matveevka (Abb. 3a, 5).

[37] Sava 2005.

Datengrundlage beruhend überzogene Schlussfolgerungen zu ziehen. Beim derzeitigen Stand der Forschung bleibt zunächst nur, den oben beschriebenen Wechsel in der Viehzucht festzustellen. Dabei müssen wir uns ausdrücklich auf das nördliche Schwarzmeergebiet beschränken. In dieser Region liegen Siedlungen der späten Kupfer- und frühen Bronzezeit vor, während sie z.B. in der nordwestlichen Kaspiregion vollständig fehlen. Für dieses Gebiet wird Schafszucht postuliert[38]. Da hier ein noch deutlich trockeneres Klima als nördlich des Schwarzen Meeres herrscht, kann es durchaus sein, dass die Gemeinschaften der Jamnaja- und Katakombengrabkultur mit einer anderen Form der Viehzucht sich an die lokalen Gegebenheiten angepasst haben.

Ebenfalls unbeantwortet bleibt weiterhin die Frage nach der Art, wie die Rinderhaltung betrieben wurde. Ob die Tiere unweit von Siedlungen auf die Weide getrieben wurden, Siedlungen nur saisonal bewohnt waren und zumindest einige Mitglieder der Gemeinschaften über längere Zeit mit den Rindern auf Viehtrieb waren oder gar von einer vollnomadischen Gesellschaft auszugehen ist, kann zum gegenwärtigen Zeitpunkt nur anhand der eingangs beschriebenen Argumente diskutiert, keinesfalls aber auch nur annähernd nachgewiesen werden. Am ehesten ist noch die These von Vollnomaden abzulehnen, da allein das Vorhandensein von Siedlungen, aus denen die hier vorgestellten Tierknochen stammen, dagegen spricht. Die Siedlungsplätze selbst bedürfen einer genaueren und kritischen Analyse, die bislang noch aussteht.

Liste der Siedlungen, deren osteologische Sammlungen ausgewertet wurden

Äneolithikum:
Moljuchov Bugor: Журавльов 2008, 108-109 Tab. 28.
Michajlovka I: Бібікова / Шевченко 1962, 207 Tab. 1.
Dereivka: Telegin 1986, 84.
Konstantinovka: Кияшко 1994, 58.
Usatovo: Петренко 1989, 118-125.
Majaki: Збенович 1974, 112 Tab. 1 (nach der Auswertung von V. I. Bibikova); Auswertung der Grabung 1986: Е. П. Секерская 1989, 131–133.

Jamnaja-Kultur:
Perun: Підоплічко 1956, 51.
Michajlovka II und III: Бібікова / Шевченко 1962, 207 Tab. 1
Vološskoe: Підоплічко 1956, 14-15 (geringe Einmischungen aus dem Neolithikum wahrscheinlich)
Generalka: unpubliziert, Auswertung: Michael Hochmuth und Peggy Morgenstern, Naturwissenschaftliches Referat des DAI Berlin
Desjatiny: Журавлев 2001, 77 Tab. 1

Katakombengrabkultur:
Alešin ručej: Журавлев 2001, 78 Tab. 2
Kajdaščino: Журавлев 2001, 80 Tab. 4
Serebrjanskoe: Журавлев 2001, 82-83 Tab. 6
Slavjanogorsk: Журавлев / Санжаров 2004.
Matveevskij les: Журавлев 2001, 84 Tab. 7
Matveevka: Журавлев 1991, 188-198.

[38] N.I. Šišlina geht nur für die frühe Phase der Katakombengrabkultur von einer spezialisierten Schafszucht aus, während in den anderen Kulturen des 3. Jt. v. Chr. im nordwestlichen Kaspigebiet oft zu ausgewogenen Anteilen kleines und großes Hornvieh sowie Pferde vertreten sind: Шишлина 2007, 317; 330; 341, Шилов 1975, 10.

Rezime

Prelaz na uzgoj goveda na sjevernom području Crnog mora

Uporedno vrednovanje arheozoološkog materijala iz naselja sa stepskog područja uz sjevernu obalu Crnog mora daje mogućnosti za razmatranje pitanja početaka specijalizovanog stočarstva u ovom dijelu Evrope. U tu svrhu su statistički obrađene životinjske kosti iz šest bakarnodobnih naselja (4. milenijum cal. BC) i iz jedanaest ranobronzanodobskih naselja (3. milenijum cal. BC). Pokazalo se da do značajne promjene u stočarskom uzgoju dolazi u vrijeme početka kulture jamnih grobova, odnosno u periodu ranog bronzanog doba. Dok je u 4. mileniju u koštanom materijalu nekih naselja još uvijek prisutan relativno visok procenat divljači, u naseljima Usatovske kulture, koja u vremenu nakon 3500 cal. BC egzistiraju na zapadnoj periferiji sjevernopontskog stepskog područja, postojala je već specijalizovana stočarska privreda

bazirana na uzgoju ovce /koze. Sa prelaskom na kulturu jamnih grobova dolazi do najznačajnije promjene, odnosno do početka uzgoja goveda. Gajenje krupne stoke pokazao se očigledno veoma profitabilnim, tako da se nastavlja ne samo u okviru naredne kulture katakombnih grobova, već je u istoj mjeri zastupljeno i u daljem razvoju bronzanog doba, odnosno u okviru Srubne kulture i u kulturi Sabatinovka.

Mada raspoloživi podaci sugerišu da se prelaz na gajenje goveda desio naglo, to se još uvijek ne može sa sigurnošću potvrditi, te se u ovom smislu ne može isključiti ni jedan dugotrajniji prelazni proces. U svakom slučaju samo uvođenje specijalizovanog govedarskog stočarstva se, u odsustvu drugih relevantnih pokazatelja, ne može uzimati kao dokaz doseljenja populacije kulture jamnih grobova u smislu osvajanja novog životnog prostora.

Isto tako ostaje otvoreno pitanje načina uzgoja goveda. Da li su životinje držane u blizini naselja, ili na udaljenim pašnjacima? Jesu li naselja bila samo sezonski korištena i da li je barem dio stanovništva duže vremena boravio sa govedima na ispaši, ili se tu radilo o pravim nomadskim stočarima? Sve su to pitanja na koja se na osnovu raspoloživog materijala ne mogu dati zadovoljavajući odgovori. Ideja o pravim nomadima bi se najvjerovatnije morala odbaciti, jer protiv toga govori postojanje naselja iz kojih studirani koštani materijal i potiče. Na kraju se naglašava potreba detaljnije kritične analize svih nalaza iz tih naselja, koja do sada nije obavljena.

Literatur

Anthony, D. W. 2007, The Horse, the Wheel and Language. How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppe Shaped the Modern World, Princeton, Oxford 2007.

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 2003, Eneolithic Horse Rituals and Ridings in the Steppes: New Evidence, In: Levine, M. / Renfrew, C. / Boyle, K. (Hrsg.), Prehistoric steppe adaptation and the horse, Cambridge 2003, 55-68.

Benecke, N. 2002, Zu den Anfängen der Pferdehaltung in Eurasien. Aktuelle archäozoologische Beiträge aus drei Regionen, Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift 2002, 187-226.

Benecke, N. / von den Driesch, A. 2003, Horse Exploitation in the Kazakh Steppes during the Eneolithic and the Bronze Age, In: Levine, M. / Renfrew C. / Boyle, K. (Hrsg.), Prehistoric steppe adaptation and the horse, Cambridge 2003, 69-82.

Bunyatyan, K. P. 2003, Correlations between Agriculture and Pastoralism in the Northern Pontic Steppe Area during the Bronze Age, In: Levine, M. / Renfrew, C. / Boyle, K. (Hrsg.), Prehistoric steppe adaptation and the horse, Cambridge 2003, 269-286.

Černych, E. N. / Antipina, E. E. / Lebedeva, E. Ju. 1998, Produktionsformen der Urgesellschaft in den Steppen Osteuropas (Ackerbau, Viehzucht, Erzgewinnung und Verhüttung, In: Hänsel, B. / Machnik, J. (Hrsg.), Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000-500 v. Chr.), Südosteuropa-Schriften 20. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 12, München, Rahden/Westf. 1998, 233-252.

Gimbutas, M. 1979, The Three Waves of the Kurgan People into Old Europe, 4500–2500 B.C. In: Robbins Dexter, M. / Jones-Bley, K. (Hrsg.), M Gimbutas, The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe, Selected articles from 1952 to 1993. Journal of Indo-European Studies Monograph 18, Washington D.C. 1997, 240-266 [Reprint von Archives Suisses d'anthropologie générale 43/2, 1979, 113-137].

Kotova, N. S. 2004, First cattle-breeders oft he steppe Ukraine (the Mesolithic – Early Eneolithic). In: Kośko, A. / Szmyt, M. Nomadyzm a pastoralizm w międzyrzeczu Wisły I Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu), Poznań 2004, 55-66.

Kremenetski, K. V. 2003, Steppe and Forest-Steppe Belt of Eurasia: Holocene Environmental History. In: Levine, M. / Renfrew, C. / Boyle, K. (Hrsg.), Prehistoric steppe adaptation and the horse, Cambridge 2003, 11-27.

Kuzmina, E. E. 2003, Die Anfänge des Pastoralismus in der eurasischen Steppe. In: Levine, M. / Renfrew, C. / Boyle, K. (Hrsg.), Prehistoric steppe adaptation and the horse, Cambridge 2003, 203-232.

Levine, M. 1999, The Origins of Horse Husbandry on the Eurasian Steppe, In: Levine, M. / Rassamakin, Y. / Kislenko, A. / Tatarintseva, N., Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe, Oxford 1999, 5-58.

Ludwig, A. / Pruvost, M. / Reissmann, M. / Benecke, N. / Brockmann, G. A. / Castaños, P. / Cieslak, M. / Lippold, S. / Llorente L. / Malaspinas A. S. / Slatkin M. / Hofreiter, M. 2009, Coat Color Variation at the Beginning of Horse Domestication, Science 324 (no. 5926), 2009, 485 (DOI: 10.1126/science.1172750)

Metzner-Nebelsick 2003, Reiternomaden, In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 2. Aufl. Bd 24, 2003, 395-407.

Olsen, S. L. 2003, The Exploitation of Horses at Botai, Kazakhstan, In: Levine, M. / Renfrew, C. / Boyle, K. (Hrsg.), Prehistoric steppe adaptation and the horse, Cambridge 2003, 83-103.

Outram, A. K. / Stear, N. A. / Bendrey, R. / Olsen, S./ Kasparov, A. / Zaibert, V. / Thorpe, N. / Evershed, R. P. 2009, The Earliest Horse Harnessing and Milking, Science 323, 2009, 1332-1335.

Rassamakin, Y. 1999, The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500-2300 BC. In: Levine, M. / Rassamakin, Y. / Kislenko, A. / Tatarintseva, N., Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe, Oxford 1999, 59-182.

Rassamakin, Ju. Ja. 2004, Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit, Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr., Archäologie in Eurasien 17, Mainz 2004.

Sava, E. 2005, Viehzucht und Ackerbau in der Noua-Sabatinovka Kultur. Interpretationsraum Bronzezeit, Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet (Hrsg. von Horejs B. / Jung, R. / Kaiser, E. / Terzan B.). Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Band 121, Berlin 2005, 143-159.

Telegin D. Y. 1886, Dereivka. A settlement and cemetery of copper age horse keepers on the Middle Dnieper, BAR International Series 287, Oxford 1986.

Wechler, K. P. 2001, Studien zum Neolithikum der osteuropäischen Steppe, Archäologie in Eurasien 12, Mainz 2001.

Бібікова В. І. / Шевченко, А. І. 1962, Фауна Михайлвіського поселення, In: Лагодовська / Шапошникова / Макаревич 1962, 206-246.

Бунятян, К. П. 1994, Класифікація та типологія скотарства. In: Генінг, В. Ф. / Бунятян, К. П. (Hrsg.), Теорія та практика археологічних досліджень, Збірник наукових праць, Київ 1994, 73-101.

Дергачев, В. 2006, Динамика развития домашнего стада неолита-бронзы Юга Восточной Европы ака возможный индикатор климатических изменений прошлого. Revista Arheologică Serie nouă 2, 2006, 56-77.

Збенович, В. Г. 1974, Позднетрипольские племена Северного Причерноморья, Киев 1974.

Журавлев, О. П. 1991, Домашние и дикие млекопитающие по костным остаткам из поселения катакомбной культуры Матвеевка-1, Древности степного Причерноморья и Крыма 2, 1991, 188-198.

Журавлев, О. П. 2001, Остеологические материалы памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья, Київ 2001.

Журавлев О. П. /. Санжаров, С. Н. 2004, Остеологические материалы позднекатакомбного Славяногорского поселения на Северском Донце, Материали та дослідження з археолгії Східної України 3, 2004, 158-182.

Журавльов, О. П. 2008, Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України, Електронна версія, Київ 2008.

Кияшко, В. Я. 1994, Между камнем и бронзой (Нижнее Подонье в V.-III. тыс. до н.э.), Азов 1994.

Кол, Ф. Л. 2004, Модели трансформации культуры: от оседлых земледельцев к скотоводам, Российская археология 2004 (4), 95-103.

Коробкова, Г. Ф. / Рысин, М. Б. / Шапошникова, О. Г. 2009, Проблемы изучения древнеямной культурной общности в свете исследования Михайловского поселения, Stratum plus 2005-2009 (2), 10-267.

Круглов, А. П. / Подгаецкий, Г. В. 1935, Родовое общество степей Восточной Европы, Основые формы материального производства, Москва – Ленинград 1935.

Лагодовская, О. Ф. 1955, Михайловское поселение и его историческое значение. Краткие сообщения Института Археологии 4, Киев 1955, 119-121.

Лагодовська, О. Ф. / Шапошникова, О. Г. / Макаревич, М. Л. 1962, Михайлівське поселення, Київ 1962.

Латынин, В. А. 1957, К вопросу об уровне развития производительных сил в эпоху ранней бронзы, КСИА 70, 1957, 3-13.

Мерперт, Н. Я. 1974, Древнейшие скотоводы Вольжско-Уральского междуречья, Москва 1974.

Нераденко, Т. М. 2002, Нові дослідження Молюхового Бугра: позкопки нео-енеолітичного поселения, відкриття енеолітичного могильника. Археологічні дослідження в Україні 2000-2001 рр. 2002, 58-62.

Петренко, В. Г. 1989, Усатовская локальная группа, In: Патокова, Э. Ф. / Петренко, В. Г. / Бурдо, Н. Б. / Полищук, Л. Ю., Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье, Киев 1989, 81-124.

Підоплічко, І. Т. 1956, Матеріали до вивчення минулих фаун, Вип. 2, Київ 1956.

Секерская, Е. П. 1989, Новые остеологические материалы поселения Маяки, In: Патокова, Э. Ф. / Петренко, В. Г. / Бурдо, Н. Б. / Полищук, Л. Ю., Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье, Киев 1989, 131-133.

Сиволап, М. П. 1999, Нововиявлені поселенські пам´ятки ямної культури середньої Наддніпрянщини, In: Матеріали міжнародної археологічної конференції „Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії", Дніпропетровськ 1999, 68-73.

Телегин, Д. Я. / Константинеску, Л. Ф. 1992, Многослойное поселение на Стрильчей Скеле эпохи неолита-энеолита в Днепровском Надпорожье, Советская Археология 1992(1), 13-25.

Тубольцев, О. В. 2006, Предварительные результаты раскопок экспедиции „Новая Археологическая школа“ памятника Генералка 2, In: Гаврилюк, Н. О. (Hrsg.), Археологічні пам´тки Хортиці та іх музеєфікаціця. Випуск 1, Запоріжжя 2006, 90-101.

Шапошникова, О. Г. 1971, О культурной принадлежности поселений эпохи ранней бронзы Степного Причерноморья. Материалы археологии Северного Причерноморья 7, 1971, 118-122.

Шилов, В. П. 1964, Проблемы освоения степей Нижнего Поволжья в эпоху бронзы, Археологические сообщения Государственного Эрмитажа 6, 1964, 86-102.

Шилов, В. П. 1975, Модели скотоводческих хозяйств степных областей Евразии в эпоху энеолита и раннего бронзового века, Советская Археология 1975, Н. 1, 5-16.

Шишлина, Н. И. 2007, Северо-Западный Прикаспий в эпоху бронзы (V-III тысячелетия до н. э.), Труды Государственного Историчеуского музея 165, Москва 2007.

Шнирельман, В. А. 1980, Произхождение скотоводства (культурно-историческая проблема), Москва 1980.

Praistorijsko naselje Brdašce u Laktašima

Orhan Jamaković
Adelaide
Zdenko Žeravica (†)
Dubrovnik

Praistorijsko naselje Brdašce u Laktašima nalazilo se na platou manjeg uzvišenja relativne visine 7 m, koje dominira nad ravničarskim okolnim područjem uz lijevu obalu Vrbasa. Osim tako karakterističnog topografskog položaja, mjesto je bilo povoljno za nastanjivanje i zbog toga što u podnožju uzvišenja izvire ljekovita termalna voda koja je vjerovatno bila korištena već i u praistorijskom periodu. Lokalitet je otkriven 1959. godine, a već 1960. godine na njemu je izvršeno probno arheološko iskopavanje, o kome je do sada objavljen samo kratak prethodni izvještaj[1], odnosno potom publikovani nalazi paleolitskih kremenica s ovog lokaliteta[2].

Sav pokretni materijal i dokumentacija sa iskopavanja pohranjeni su u Muzeju Bosanske krajine u Banja Luci, pa su privukli pažnju autora ovog rada, koji su se (uz dopuštenje rukovodilaca iskopavanja V. Nikolić i B. Čovića) odlučili na objavljivanje rezultata iskopavanja. Bez obzira na to što sa iskopavanja postoji vrlo dobra dokumentacija i inventarisan arheološki materijal, morali smo se prilikom interpretacije arheoloških slojeva i profila otkopa u većoj mjeri koristiti iznošenjem faktičkog opisa iz dnevnika iskopavanja nego što bi to bilo u slučaju da smo imali stvarni uvid na terenu u toku iskopavanja.

Tek nakon tako interpretiranih rezultata iskopavanja i vezivanja pokretnog arheološkog materijala s otkopnim slojevima, moglo se pristupiti analizi s aspekta određivanja stvarne kulturne stratigrafije u ovom naselju.

Plato na kojem je naselje bilo smješteno nepravilnog je kruškolikog oblika, prečnika 33 i 29 m. Istraživanje je započeto otvaranjem probnog rova na jugozapadnoj strani platoa. Na tom prostoru površina platoa ima nagib od 0,80 m od istočne prema zapadnoj strani Rova I.

Karta 1. *Geografski položaj lokaliteta Brdašce*

Rov I, dužine 15 m, a širine 0,60 m koji je podjeljen na tri segmenta od po 5 m dužine: ROV Ia, Ib i Ic, gledano od istoka ka zapadu.

Rov Ia

U ovom rovu izvršeno je otkopavanje četiri otkopna sloja i došlo se do dubine cca 0,90 m.

I o. s. (0-0,18 m): u istočnoj polovini rova bila je zemlja s primjesama pijeska i većih oblutaka, dok se u preostalom dijelu nalazio humus s nalazima fragmenata keramike.

II o. s. (0,18-0,48 m): zahvata dio recentnog sloja ispod koga se pojavio normalan kulturni

[1] Nikolić 1962, 300.
[2] Basler 1963/64, 36-37.

sloj s dosta keramike, kućnog lijepa, ugljenisanog drveta i malo životinjskih kostiju.

III o. s. (0,48-0,71 m): sadrži u istočnoj polovini sitan šljunak i nešto izgorene zemlje, dok je na ostaloj površini bila neka rastresita zemlja s djelomičnim infiltracijama žute ilovače. U sloju je bilo dosta ugljenisanog drveta, pepela i keramike.

IV o. s. (0,71-0,89 m): sadrži dosta izgorenog kućnog lijepa kao i komadića izgorenog drveta. Ispod ovog sloja je čitavom dužinom rova naboj žute ilovače.

Rov I b

I o. s. (0-0,25 m): javlja se neoštećeni sloj s dosta fragmenata keramike, a u njemu je bilo i komadića kućnog lijepa (u zapadnom dijelu rova se nalazi recentno oštećenje).

II o. s. (dubine ovog i svih preostalih slojeva iz rova Ib i Ic odgovaraju u relativnom smislu onima iz rova Ia): u neoštećenom dijelu je nađeno dosta kućnog lijepa i nešto sitnijeg ugljenisanog drveta, od kojeg je posebno istaknuto otkriće dvije manje gredice (dužine 0,40 i širine 0,60-0,80 m) koje zalaze u sjeverni profil. U sloju je otkrivena veća količina keramike kao i životinjska vilica (pas?).

III o. s.: nađeno je relativno malo keramike, nešto životinjskih kostiju, te nekoliko komada ornamentisanog lijepa, možda od ognjišta. Na početku IV o. s. bila je veća količina pepela, izgorene zemlje i kućnog lijepa, kao i izgorena drveta. U sloju je bilo mnogo keramike „sa turban obodom", ali i drugačije profilirane keramike, kao i jedan čitav sud u u kome je bilo životinjskih koščica. Sloj je sadržavao i životinjske kosti.

Rov Ic

U prvom otkopnom sloju nađeni su fragmenti keramike.

Za II o. s. konstatovano je da se radi o normalnom kulturnom sloju u kome su otkriveni ostaci vatrišta od sloja sitnog šljunka, preko koga je crveno izgoreni sloj gline. U sloju je bilo dosta pepela ugljenisanog drveta i kućnog lijepa. Sve to pokazuje da se na ovom nivou radi o ostacima stambenog horizonta, što dokazuje i relativno velik broj fragmenata keramike.

U III o. s. otkriveni su ostaci keramičke peći s velikom količinom ugljenisanog drveta, izgorene zemlje i keramike koja predstavlja uglavnom ostatke većih posuda. U ostalom dijelu sloja nađeno je dosta keramike i životinjskih kostiju.

U IV o. s. ispod keramičke peći bila je veća količina izgorene keramike koja se, uostalom, evidentira i u cijelom sloju, kao i komadi izgorjelog drveta i lijepa.

Nakon provedenog probnog iskopavanja iskopan je podužni profil sva tri rova prema kome bi se moglo zaključiti da se u okviru otkopane površine mogu izdvojiti dva osnovna sloja: prvi sloj obuhvata I i II o. s., a sastoji se od smeđe zemlje; drugi, kulturni sloj žućkaste zemlje obuhvata dio II, III, i IV o. s. koji leži zapravo na tanjem sloju intenzivnog gara, ispod koga je potom na cijeloj dužini rova i tanji ilovasti naboj. Taj profil poslužio je kao orijentacija za nastavak iskopavanja.

Blok A

Sa sjeverne strane rova Ia i Ib istražena je površina 4 x 6 m, označena kao Blok A, a rezultati iskopavanja na tom mjestu predstavljaju osnovu ovog rada.

I o. s. (0-0,20 m) predstavlja uglavnom humusni sloj u kome je nađeno malo keramike.

II o. s. (0,20-0,35 m) u južnom uglu bila je znatna količina izgorjelog lijepa fragmenata naboja podnice, dok su u sjevernom i sjeverozapadnom dijelu konstatovane velike količine lijepa. Ostali dio sastoji se od crne zemlje izmiješane s većim i manjim komadima kamenja. Čitav sloj je obilovao većom količinom fragmenata keramičkog posuđa, a od glinenih izrađevina ovdje su nađeni ostaci sača, tegovi i pršljenci. Evidentirani su fragmenti kamenih žrvanja, a sloj je još obilovao životinjskim kostima. Čitavom površinom III o. s. (otkopavanog do dubine 0,60 m na zapadnoj, odnosno 0,50 m na istočnoj strani) nađeno je dosta lijepa, izgorene zemlje i izgorenog drveta, a od pokretnog materijala nalazi keramike (među kojima se ističu nalazi cijelih posudica tipa kašike, kao i veće zdjele grublje fakture). Od ostalih nalaza evidentiramo keramičke pršljenove, od kojih su neki ornamentisani. Čitava površina sloja obiluje životinjskim kostima, većim brojem jelenjih rogova, a kao poseban nalaz ističemo donju vilicu dabra.

IV o. s. (kopan do dubine 0,83 m odnosno 0,68 m) uglavnom je crna zemlja, osim u sjevernom dijelu gdje je veća površina izgorjele zemlje i mnoštva keramike. Od keramičkih nalaza po-

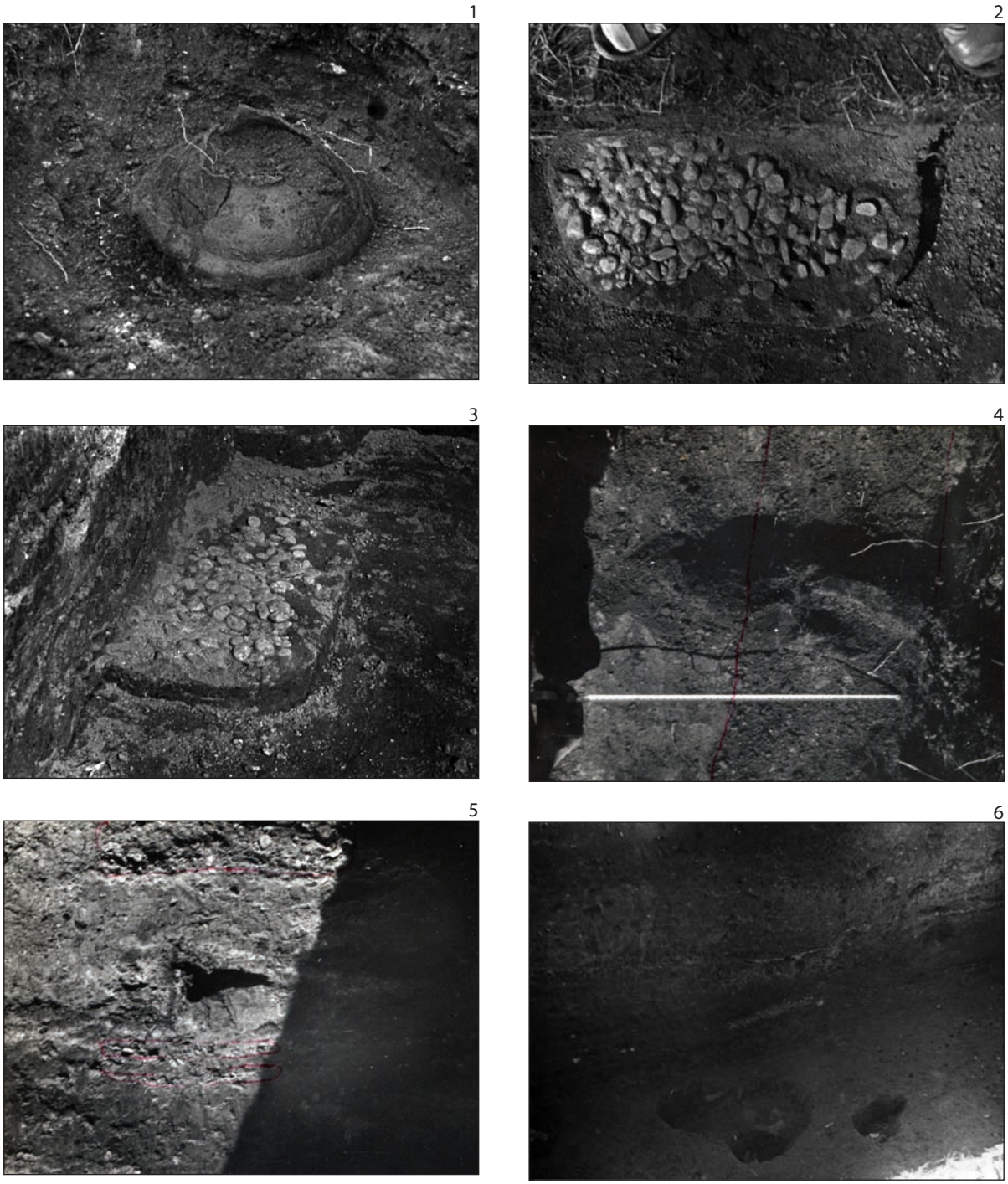

Tab. 1. 1. *Nagorena keramika iz* IV *o. s.;* 2-3. *Sitniji i krupniji šljunak utisnut u ilovaču sa dijelom keramičke posude ili osnove ognjišta u o. s.* VI*;* 4. *osnova četverougaone građevine sa jamama za stubove u osnovi zida u o. s.* IX*;* 5. *profil „h"-„g" u kome se ocrtava profil staze sa šljunkom. Gornji dio fotografije pokazuje šut građevine prethodnih kopova* 6. *Situacija nakon skidanja lažne zdravice i glačanja osnove kopa* XIII*, sa ukopanim jamama.*

sebno izdvajamo veći sud izvijenog oboda oko koga je bilo mnoštvo jelenskih kostiju, a obilje životinjskih kostiju nalazilo se i u ostalom dijelu sloja. Keramika iz ovog sloja je dosta nagorena što pretpostavlja mogućnost požara na nivou ovog sloja (Tab. 1, 1).

Ostaci žućkasto-sivog naboja, izgorene zemlje i kućnog lijepa su otkriveni u većem dijelu V o. s. (kopan do dubine 0,10, odnosno 0,79 m), s tim da naročito sredina bloka obiluje izgorenim i izmrvljenim lijepom uz nešto šljunka. U sjeverozapadnom uglu je bilo dosta gara. Keramike je nađeno nešto manje nego u prethodnom sloju (pretežno grubo posuđe). I ovdje se nalazi dosta keramike deformisane u požaru. Otkrivani su piramidalni tegovi većih dimenzija, a kao tipična za sloj se izdvaja fragmentovana jezičasta sjekira.

Na velikom dijelu VI o. s. (dubine do 1,20 m, odnosno 0,93 m) nalazi se ilovasta zemlja u kojoj je u jugozapadnom uglu otkrivena supstrukcija sitnijeg i krupnijeg šljunka utisnutog u ilovaču (dio posudice ili osnove ognjišta (Tab. 1, 2-3).

Duž južne strane bloka u ovom kopu su otkriveni veći komadi kućnog lijepa i ugljenisanog drveta. Karakteristično je da u ovom sloju nalazimo na manju količinu keramike nego u prethodnim slojevima.

I u VII o. s. (dubina 1,39 m) nalazi se najvećim dijelom ilovasta zemlja u kojoj je, također, malo keramike koja po fakturi i oblicima odgovara onoj iz preohodnog sloja. Ovaj sloj je dao prve metalne nalaze: bronzanu fragmentovanu iglu i komad bronzanog spiralnog privjeska.

Najveći dio VIII o. s. (dubine 1,40 m odnosno 1,48 m) predstavlja zemlja zelenkasto-pepeljaste boje, osim u jugoistočnom uglu gdje je manja površina ugljenisanog drveta s nagorjelim životinjskim kostima, što sve leži na tanjem sloju nabijene gline i pijeska. Cijeli ovaj sloj obiluje fragmentima keramike koji pripadaju mahom većim sudovima sa izvijenim obodima, premda su nađene i manje ornamentirane šoljice.

Posebno je značajna situacija u IX o. s. (dubina 1,69 m) jer su tu otkrivene osnove četverougaonih građevina s jamama za stubove u osnovama zidova. Od zapada prema istoku nalazi se staza široka 1,20 m koja dijeli sjevernu od južne građevine (Tab. 1, 4). S obzirom na malu otkopavanu površinu, dimenzije građevina i oblik građevine nisu mogli biti određeni.

Konstatovano je da građevina u sjevernoj polovini bloka ima tanji pregradni zid. Inače, cijela površina sloja obiluje većim komadima izgorenog kućnog lijepa. Zemlja u sloju je sivkasto-pepeljaste boje. U sjeverozapadnom dijelu otkriveni su ostaci ognjišta s podlogom od krupnijeg šljunka preko koga je naboj žute zemlje (Tab. 2, 1. 2). U sloju je relativno dosta ostataka fragmenta keramike i životinjskih kostiju koncentrisanih nešto više oko ognjišta. Nađen je i fragment kamenog žrvnja.

X o. s. (dubina 1,95 m) obiluje šutom od građevina iz prethodnog sloja. Ispod ovog se nalazio naboj od ilovače koja je, ustvari, bila podnica. Dio koji je u prethodnom sloju označen kao staza među građevinama, na dnu ovog kopa sastoji se od oblutaka i ugljenisanog drveta (Tab. 2, 3).

XI o. s. (dubina 2,03 m): uz istočni profil nalazila se sivo-zelena zemlja, a na ostaloj površini slična, ali pomiješana s komadima izgorenog drveta i fragmenata keramike.

XII o. s. sastojao se od masne, dosta tvrde sivkaste zemlje u koju su ponekad umiješani komadići ugljenisanog drveta, mnoštvo keramičkih fragmenata i nešto životinjskih kostiju.

U sjevernom dijelu sonde otkrivene su kremene alatke[3].

XIII o. s. (oko 2 m): nakon skidanja ovog sloja „lažne zdravice“ prostirao se tanak sloj gara sa nešto keramike. U osnovi ovog sloja (u osnovi zdravice) ukopano je nekoliko jama od kojih je samo u jednoj (u sjevernom dijelu) bilo nešto više nalaza, dok je u ostalim bila samo meka zemlja pomiješana sa ugljenisanim drvetom. Posebno je naglašeno da je u pomenutoj jami uz ostale nalaze evidentiran fragment crvenkasto-smeđe posude i mali fragment bronze (Tab. 1. 6).

Najbolje mogućnosti za interpretaciju kulturnih slojeva u bloku A pruža istočni profil.

(1): Do oko 0,10 m otkopavane površine pripada sloju humusa (I o. s.).

(2): Ispod njega se nalazi kulturni sloj zelenkasto-žućkaste boje, koji prema južnoj strani jednim dijelom postaje smeđ (premda mjestimično i zelenkast), sa više ostataka ugljevlja. Taj sloj je na sjevernoj strani debljine oko 0,70 m (obuhvata II – IV i gornjim dijelom V o. s.), ali pokazuje izvjestan pad prema južnoj strani (no koji nije od posebne važnosti u interpretaciji ukupne situa-

[3] Basler 1963/4, 36.

cije kulturnog sloja u bloku A, s obzirom na to da se uz izvjesne faze gradnje objekata osnovni kulturni sloj nastavlja gotovo sve do zdravice i iznad).

(3): Ovaj sloj jednim dijelom leži na tankom sloju (cca 0,10 m i obuhvata dio V o. s.) pepela, izgorenog lijepa i crne izgorene zemlje i pokazuje također pad prema jugu.

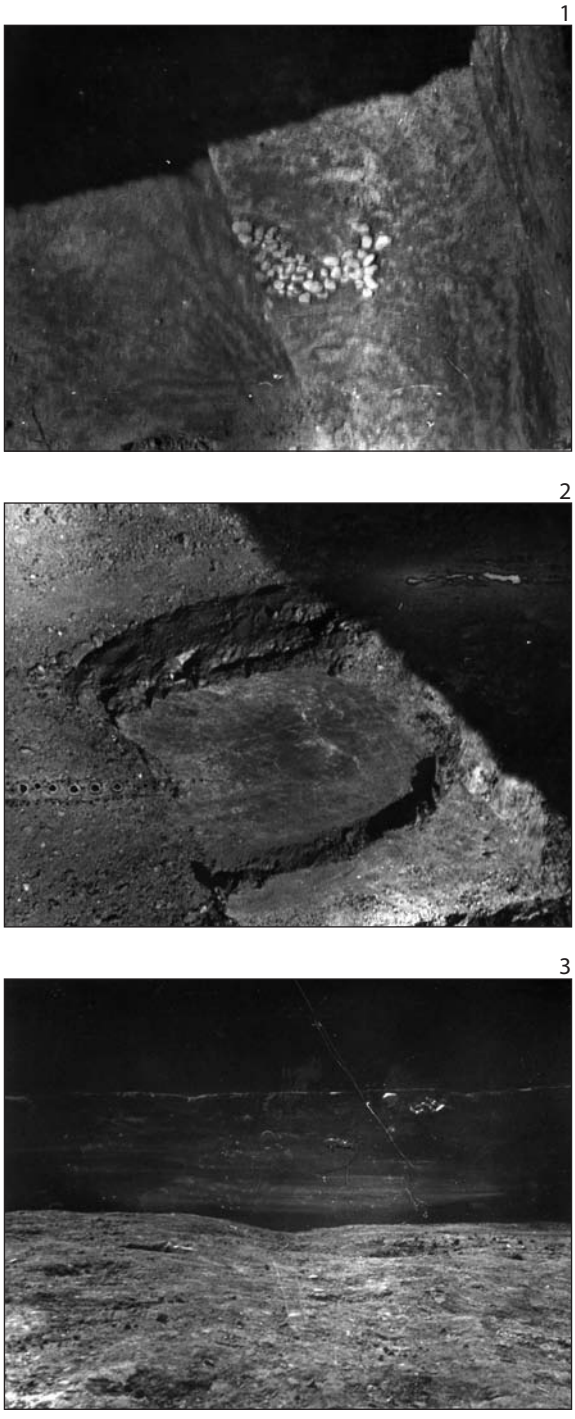

Tab. 2. 1. *Ostaci ognjišta iz kopa* IX*;* 2-3. *stituacija poslije glačanja kopa* IX*, dio podnice sa ostacima oblutaka i ugljenisanog drveta*

(4): Ispod njega se pojavljuje ponovo zelenkasto-žućkasti sloj sa ugljevljem koji se prema južnoj strani stanjuje, odnosno prelazi u smeđi sloj sa izgorenim drvetom. Debljine je cca 0,50 m (obuhvata dio V, VI i VII o. s.).

(5): Spomenuti sloj leži jednim dijelom na sloju pijeska, naboja žute izgorene zemlje (debljine 0,20 m – VIII i dio IX o. s.).

(6): Ispod njega je također tanak sloj (dio IX, X i dio XI o. s.) intenzivnog kućnog lijepa i izgorenog drveta u zemlji zelenkaste boje. U okviru njega se pri dnu nalazi i tanji sloj naboja – podnica. Očito se ovdje radi o dijelu sloja gdje su se nalazili određeni objekti – možda nastambe – koji se produžuju u sjevernom profilu. Zapravo bi se radilo o ostacima objekata iz IX o. s. ovog bloka. U južnom dijelu profila se primjećuju intenzivniji ostaci građevina. Ovo zaključujemo na osnovu toga što se tamo češće pojavljuju (već od IV o. s. dublje) naboji žute zemlje, nekad s izgorenim lijepom ili podlogom od šljunka, kao i ostatak objekta od pečene zemlje (peć?). (Tab. 2, 1) No ipak se u osnovi radi o stambenim horizontima koji se na tom prostoru javljaju u okviru jedinstvenog kulturnog sloja sve do nivoa XII o. s.

(7): Po sastavu je dosta specifičan najdonji dio otkopavane površine, dakle onaj koji se nalazi iznad zdravice (debljine je oko 0,20 m) XII i XIII o. s., gdje se zapravo radi o sloju zemlje, uglavnom smeđe boje ili s intenzivnim ostacima ugljenisanog drveta.

Situaciju iz istočnog profila lako kontrolišemo na južnom profilu Bloka A, gdje pratimo nastavak stratigrafske situacije iz južnog dijela istočnog profila:

1: humusni sloj (kojem pripada I o. s.);

2: šut građevine (kućni lijep) iznad zelenkastog kulturnog sloja s dosta uglja i drveta u istočnoj polovini profila, dok se u zapadnoj polovini pak javlja kao smeđi kulturni sloj (ovom sloju pripada materijal II, III i IV o. s.);

3: ispod ovog se nalazi intenzivan sloj građevinskog šuta s dosta lijepa (V o. s.), koji leži na izražajnijem naboju podnica objekta u istočnoj polovini profila, odnosno na slabijim ostacima takvih podnica u zapadnoj polovini. One su postavljene na tamnosmeđem, tvrdom, relativno sterilnom naboju zemlje (VI o. s.);

4: ispod ovoga je bio relativno deblji žućkasti sloj, s manjom količinom kućnog lijepa i pokretnim arheološkim materijalom (nalazi iz VII i VIII o. s.);

5: dublje je nivo IX, X i XI o. s., odnosno radi se o opisanom dijelu tamnijeg kulturnog sloja (iz istočnog profila) s dosta gara, višeslojnim sivosmeđim ili žuto-smeđim nabojima podnica objekata tog dijela stambenog horizonta, a sve leži na sloju lažne zdravice;

6: ispod ove je nivo XII i XIII o. s., zapravo spomenuti kulturni sloj s dosta uglja, pepela i relativno malo keramičkih nalaza.

Rov Ib

Nakon završenog iskopavanja u Bloku A nastavljeno je otkopavanje onog dijela rova I koji se nastavlja na južni profil Bloka A (prostor koji odgovara najvećem dijelu rova b), a da bi se i na tom prostoru došlo do nivoa zdravice. Radi stvaranja mogućnosti stratigrafskog analiziranja nalaza iz tog dijela, daćemo kratak opis otkopnih slojeva, počevši od V o. s. (s obzirom na to da je ranije u rovu I b otkopavanje prekinuto s IV o. s.).

U V o. s. čitavom površinom se prostire žućkasto-siva zemlja u kojoj je bilo dosta fragmenata keramike i životinjskih kostiju, dok je u VI o. s. (kopan do dubine l, 50 m) sloj uglavnom sličnog sastava, s istim, odnosno sličnim pokretnim nalazima. Izuzetak čini dio konjske opreme od kosti i spiralna uvijena žica od bronze.

U okviru VII o. s. nalazio se naboj žute zemlje koji je na pojedinim mjestima bio crveno pečen. U sloju je bilo malo fragmenata keramike i životinjskih kostiju.

I u VIII o. s. žuti naboj se prostirao skoro na cijeloj površini, osim na jednom dijelu gdje je polukružno postavljen sitni oblutak oko koga ima dosta gara, ugljenisanog drveta i lijepa. Iako pregradni zid iz VII o. s. bloka A ovdje nije mogao biti konstatovan, uočeno je da se na prostoru gdje bi se on mogao pružati nalazi dosta kućnog lijepa i ugljenisanog drveta s pepelom. Također se u XI o. s. (dub. 1,68-1,77 m) nalazi sloj ugljenisanog drveta, kao i jedno ognjište (peć?), pored koga je nađena alatka od jelenjeg roga i mala posuda od gline. Ispod tog sloja se na čitavoj površini pruža sloj žutog naboja podnica objekta, u sredini se ocrtava krug sa šljunčanim nabojem, crveno izgorenom zemljom i pepelom, što bi bila osnova naprijed pomenutog ognjišta – odnosno peći, koja je bila više puta obnavljana. Dio koji pripada X i XI o. s. (do dubine 2,05 m) predstavlja nivo prvobitnog humusa, gdje je iznad sloja zdravice nađen još samo jedan kremen.

Iz navedenog proizilazi da na ovom području u osnovi pratimo istu situaciju kao u južnom dijelu bloka A, te stoga i nije potrebno vršiti interpretaciju kulturnih slojeva rova Ib.

Pokretni arheološki materijal

Radi preciznije analize izdvojene su, uglavnom po fakturi, tri vrste keramike (A, B, C). Posude vrste A rađene su od sasvim prečišćene zemlje, vrlo dobro pečene, i često su sa premazom. Crvenkaste su ili svijetlosmeđe boje. Ova keramika je najčešće ornamentirana, a pripadaju joj finije posude, odnosno manje zdjele.

Vrstu B predstavlja dobro pečena keramika, obično ravnih površina, svijetlosmeđe ili tamnosive boje s premazom. Rađena je od skoro sasvim prečišćene zemlje (u presjeku su posude tamnosive boje). Obično u ovu vrstu spadaju zdjele i tanjuri s turban obodom.

Keramika vrste C je crvenkaste, žućkaste i svijetlosmeđe boje, slabije je pečena, ponekad, uprkos slabije zaravnjenoj površini, i sa slabijim premazom. U keramici ove vrste ima dosta lonaca s izduženim cilindričnim vratom. U sastavu često ima dosta pijeska ili komadića tucanog kamena.

Imajući u vidu ovakvu podjelu keramike po fakturi, pregled keramičkog materijala po slojevima iz Bloka A pokazuje sljedeću situaciju:

U I o. s. se pojavljuje posuđe vrste B i C s ornamentikom urezanih pravih i lučnih linija.

II o. s. sadrži keramiku vrste B i C, s tim da se javljaju zdjele s turban obodom te obični lonci, dok se kod posuda vrste C često nalazi ornament plastične trake s udubljenjima. Među većim pitosima i loncima nalaze se i oni sa žljebovima s unutrašnje strane razgrnutog oboda. Javljaju se obične ili trakaste drške, jezičaste, bradavičaste kao i ornamentirane drške. Ornamentirano je posuđe uglavnom bolje fakture – vrsta B i to, kao što smo naveli, posude manjih dimenzija. Ornamentiku čine urezane linije, koje mogu biti prave, ali u raznim kombinacijama, premda su obično tri takve linije jedna do druge. Nadalje se nalaze lučne linije, potom cik-cak ornament ili ornament šrafiranih trouglova.

U III o. s. nalazi se posuđe sve tri vrste, ali je situacija sa tipologijom materijala dosta slična onoj iz prethodnog sloja.

Karakteristično je da je ovdje nađeno dosta kašika, te više tipova zdjela, a kao novina se među loncima vrste C pojavljuju oni s facetiranim obodom.

U IV o. s. se nalazi keramika sve tri vrste, a situacija s materijalom je vrlo slična prethodnom sloju: kašike, lonci sa facetiranim obodom ili žljebovima na obodu, bikonične zdjele, zdjeletanjuri s turban obodom. Često su facetirani ili sa žljebovima obodi bikoničnih zdjela. Pojavljuju se i bikonične zdjele s jako naglašenim trbuhom na kome su kose uvijene kanelure, koje daju utisak tordiranja. Međutim, što se tiče ornamentike, osim u slučaju jednog većeg suda, u ovom sloju nije se našlo više primjeraka s urezanom ornamentikom od različito kombinovanih linija. Na grubom posuđu su i dalje u upotrebi plastične trake s udubljenjima.

U V o. s. se također nalaze posude sve tri vrste, a i oblici su uglavnom kao u prethodnom sloju. Nedostaju kašike. Od oboda se nalaze turban obodi, facetirani, kao i obodi sa žljebovima. U nekoliko slučajeva primjećujemo ornamentisanje pomoću udubljenih linija. Ornament urezanih linija se ne javlja.

VI o. s. sadrži tipološki slično keramičko posuđe kao i u prethodnim slojevima. Može se primijetiti da u ovom sloju prevladava finija keramika vrste B, dok je keramike vrste C relativno malo. I nadalje se nalaze facetirani, turban i obodi sa žljebovima. Ponovo se nalazi posuđe s ornamentom urezanih linija, pa je njegov nedostatak u prethodna dva sloja slučajan, posebno ako se ima u vidu da se ostale karakteristike keramičkog materijala kontinuirano zadržavaju. Evidentirani su nalazi posuda s kosim kanelurama po trbuhu.

U VII o. s. se u potpunosti odražava situacija iz prethodnog sloja, što također važi za keramiku iz VIII o.s.

I u IX o. s. se nalazi posuđe sve tri vrste: A, B, C, a i u tipologiji posuđa se, uglavnom, pokazuje ista situacija kao iz prethodnih slojeva. Međutim, u ornamentici ovdje ne nailazimo na ornamente urezanih linija, ali se dosta često, osobito na zdjelama, pojavljuje ornament udubljenih, vertikalno postavljenih linija. I nadalje se dosta često na posuđu vrste C javljuju plastične trake s udubljenjima.

U X o. s. situacija je slična onoj iz prethodne, premda primjećujemo da se ne javljaju zdjeletanjuri s turban obodom, nego one koje imaju podužni facetiran obod. Mnogo češće se nalaze bikonične zdjele. U ovom sloju se pojavljuje ponovo ornament urezanih linija.

U XI o. s. se nalazi slična keramika, samo što se ovdje našlo zdjela i sa turban obodom, ali u manjem broju, za razliku od bikoničnih zdjela koje su brojne. Na osnovu ovoga mogli bismo pretpostaviti da se na ovom nalazištu bikonične zdjele s razgrnutim obodom u većoj mjeri javljaju prije onih s turban obodom. U sloju također nije bilo keramike s urezanim ornamentom. No, imamo li u vidu iznesene podatke o kulturnim slojevima, mogli bismo zaključiti da se u IX – XI o. s. radi uglavnom o ujednačenom keramičkom materijalu istog kulturnog sloja.

Kako je već navedeno, i po svojstvima sloja kao posebni se izdvajaju XII i XIII o. s. (koji su uz to bili i ispod sloja lažne zdravice), u kojima je nađeno samo malo fragmenta keramike, a uglavnom pri samoj zdravici bilo je kremenih odbitaka, noževa (od kojih su neki retuširani) i kremenih strugalica.

U rovu I se, kako je pokazano, radi o istoj stratigrafskoj situaciji kao i u bloku A, odnosno o istim kulturnim slojevima, pa je pokretni arheološki materijal, a prije svega keramika, istih karakteristika kao i u bloku A. Zbog toga ovdje donosimo samo pregled materijala po otkopnim slojevima iz tog rova, uključujući nalaze iz rova I b, bez posebne analize materijala po slojevima.

Oblici keramičkog posuđa

Izvršena je osnovna podjela keramičkog posuđa na: (l) pitose, (2) lonce, (3) pehare (amforice), (4) vrčeve (čaše), (5) kašike i (6) zdjele.

(1) Pitosi su podijeljeni na tipove a, b i c koje dalje dijelimo na varijante. (Tab. 3, 1)

U tip a spadaju oni s kraćim izvijenim obodom na većem otvoru. Velike su zapremine, blago trbušaste i debelih zidova. Nerijetke su i plastične ukrasne aplikacije. Po fakturi pripadaju B i C vrsti. Zastupljeni su od II do IX o. s.

Pitosi tipa b po obliku su slični onima tipa a, ali s manjom zapreminom i s gotovo vertikalnim, neznatno zaobljenim zidovima. Obod je izvijen i ispod njega se obično nalazi plastična aplicirana

traka ukrašena utiskivanjem. Po fakturi pripada B i C keramičkoj vrsti. Ovom tipu pripadaju i pitosi s ravnim obodom (varijanta b/2) ispod kojeg je ukrasna (obavezna) aplicirana traka.

Pitosi tipa c imaju također izvijen obod, ponekad žlijebljen, s manjim otvorom od prethodnih. Trbušaste je forme. Po fakturi pripada većinom B vrsti, dok boja varira od svijetlosmeđe preko tamnosmeđe do crne boje.

(2) Lonci su podijeljeni na a, b, c, i d tipove. (Tab. 3, 1)

Lonci a tipa su trbušaste forme s blago izvijenim obodom, ispod koga se ponekad nalazi drška (rožasta i trakasta). Visina im ne prelazi 30 cm. Često su ukrašeni apliciranom trakom, boja tamnosmeđa i svijetlosmeđa, a pripadaju B i C keramičkoj vrsti.

Lonci b tipa su manji sa šire ili uže razgrnutim obodom, ponekad facetiranim. Pripadaju keramici vrste B i zastupljeni su uglavnom u mlađim slojevima, od IV do I o. s.

Lonci c tipa imaju jako izvijen obod, trbušastog, bikoničnog su oblika i pripadaju A, B i C vrsti keramike. Tamnosmeđe su boje, a ispod oboda je kod nekih aplicirana ukrasna traka. Lonci tipa d su sa cilindričnim vratom i naglašenim rescipijentom. Smeđe su boje, ali u nijansama od svjetlije ka tamnijoj. Pripadaju A i B vrsti keramike.

(3) Amforice (pehari) su posude u obliku amfora, ali malih dimenzija. Izvijenog su oboda, koji skoro da ne izlazi iz osnovne linije suda. Imaju širok lopatast recipijent, a najčešće imaju jednu ili dvije drške, koje počinju od kratkog vrata i idu prema trbuhu. Ornamentirane su i pripadaju A i B vrsti keramike (Tab.3, 3).

(4) Vrčevi su, uglavnom, posude s razgrnutim obodom i blago zaobljenim tijelom suda. Finije urađeni i ornamentisani vrčevi pripadaju A vrsti keramike (na tabeli su obilježeni malim slovom a, dok grublje izrađeni pripadaju B vrsti keramike i nisu ornamentirani (Tab. 4).

(5) Kašike su u obliku presječenog konusa. Manjih su dimenzija i ponekad imaju udubljeno dno. Neki od primjeraka imaju kružno povijenu trakastu dršku, postavljenu na sam obod s oba kraja drške. Po obliku bi ovdje spadale i one s jednom trakastom drškom na samom vrhu oboda. Tankih su zidova, često sa udubljenjem, i elipsoidnog su otvora. Kašike se često pojavljuju u IV i III o. s. Pripadaju B vrsti keramike, premda ima i onih finijih koje pripadaju A vrsti keramike. Inače, nalaze se u cijelom kulturnom sloju. (Tab. 3,2)

(6) Zdjele su podijeljene prema njihovom obliku u tri osnovna tipa (Tab. 4):

a: oblici s razgrnutim obodom;

b: oblici kod kojih obod ne izlazi iz osnovne linije zida;

c: oblici s uvučenim obodom i kosim zidovima.

Zdjele tipa a s razgrnutim obodom (najčešće široko izvijenim) imaju veoma naglašeno rame od koga se tijelo spušta koso prema dnu. Na obodu se ponekad nalazi po nekoliko faceta. Zdjele ovog oblika bez izuzetka pripadaju vrsti keramike B (u presjeku su uglavnom tamnosive boje). Nalaze se od XIII do II o. s., što ukazuje na kontinuitet upotrebe ovog oblika kroz cijeli kulturni sloj lokaliteta. Međutim, analizom je utvrđeno da se zdjele s facetiranim obodom pojavljuju osobito od X do IV o. s., dok u tri najdonja i tri najgornja sloja nisu utvrđene u tako velikom broju (svega dva primjerka sa po dvije facete slabo naglašene). Po pravilu ovaj oblik zdjele nije ornamentiran. U okviru ovog tipa se izdvajaju varijante.

Varijanta a/1 – zdjele s vrlo širokim razgrnutim obodom i naglašenim ramenom, koje se nalazi negdje po sredini u odnosu na ukupnu visinu zdjele. U ovoj varijanti se javljaju i primjerci s facetiranim obodom i naglašenim ramenom, koje se nalazi negdje po sredini u odnosu na ukupnu visinu zdjele. Javljaju se i primjerci s facetiranim obodom, s tim da facete nekada mogu biti blago udubljene pa daju utisak žljeba.

Varijanta a/2 je dosta slična prethodnoj, ali ju je potrebno ipak posebno izdvojiti jer ima nešto kraći, najčešće koso postavljen obod, a neposredno ispod njega je jače naglašeno rame zdjele na kome je nekad manje bradavičasto ispupčenje od kojeg se zidovi vrlo koso spuštaju prema dnu. Iz navedenih primjera se vidi da se i kod ove varijante nalaze zdjele s facetiranim obodom.

Zdjele ove varijante nalaze se također u cijelom kulturnom sloju. Unekoliko su izmijenjeni oni oblici zdjela ove varijante kod kojih je obod uobičajeno postavljen, ali nemaju neposredno ispod oboda naglašeno rame, nego zid tijela skoro u pravoj kosoj liniji ide prema dnu. Kod ovih oblika se ne javljaju ni facetirani obodi.

U varijantu a/3 spadaju manje zdjele s koso postavljenim, ponekad facetiranim obodom.

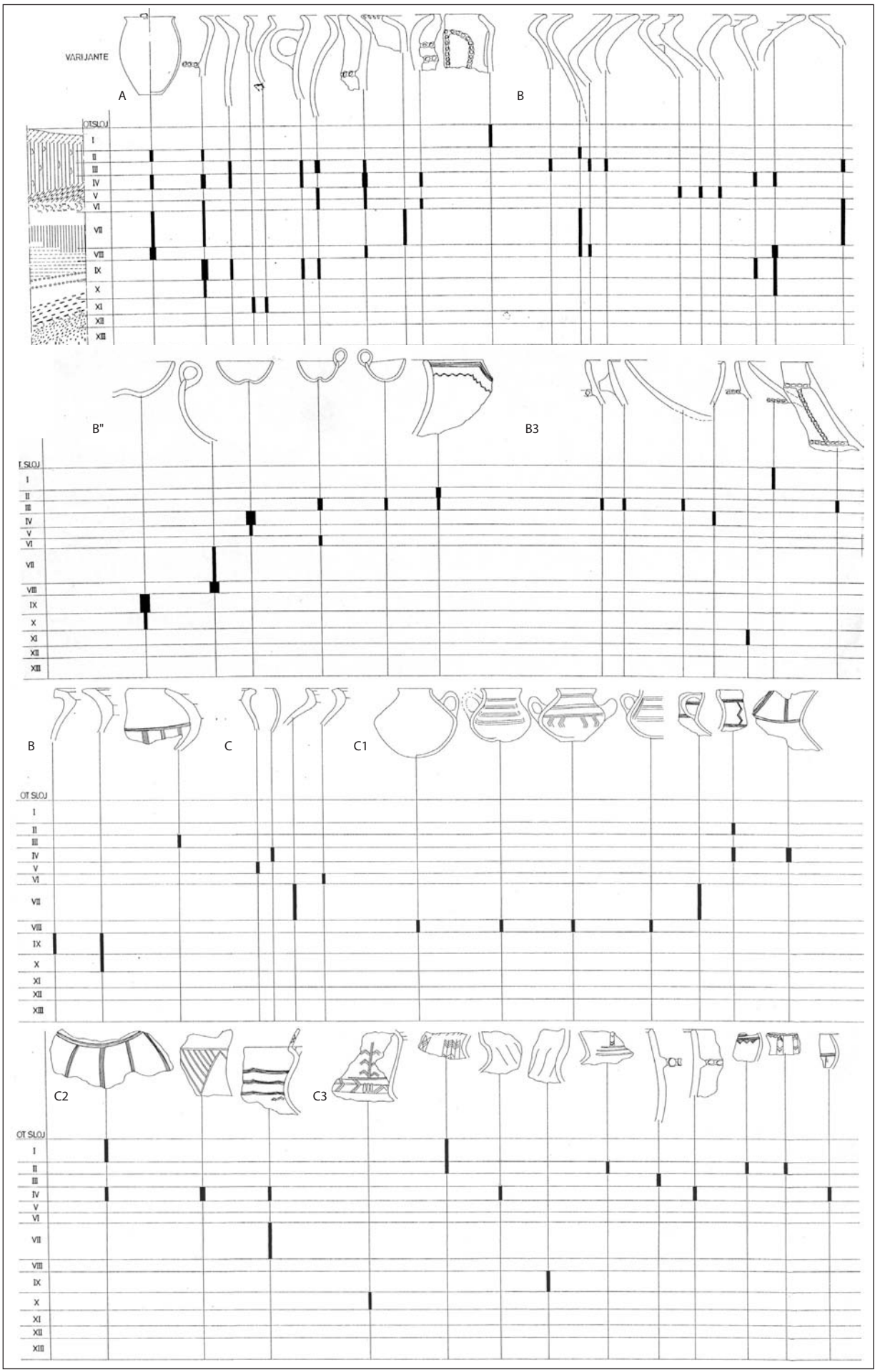

Tab. 3. 1-4. *Zastupljenost keramičkih tipova prema otkopnim slojevima*

Najširi dio posude je nešto niže od polovine ukupne visine posude, a izbočina trbuha prelazi ivicu oboda. Ponekad imaju po sredini jezičastu dršku s udubijenjem ili pak širu trakastu dršku koja je postavljena od trbuha do ispod oboda. Svi pripadaju vrsti B keramike. Zdjele ove varijante su (nalažene od X do II o. s. U osnovi, ovoj varijanti bi pripadala i grupa posuda koja ima slabije naglašen trbuh, koji ne prelazi uz to ni liniju koja bi okomito išla od oboda prema dnu. Nekad su obodi facetirani. Ova grupa bi bila negdje između oblika specifične grupe u varijanti a/2 i varijanti a/3. Ove posude pripadaju također vrsti B keramike. Javljaju se u okviru cijelog kulturnog sloja naselja, odnosno od XI do III o. s.

Tip b je oblik zdjela kod kojih obod ne izlazi (uglavnom) iz osnovne linije zida. S obzirom na izgled tijela posude izvršena je podjela ovog oblika na tri varijante.

Varijanta b/1 predstavlja zdjele s naglašenim ramenom, što daje zdjeli izgled bikonične posude. One su ponekad ornamentirane, a javljaju se relativno rijetko.

Varijantu b/2 predstavljaju nešto veće zdjele, kod kojih obod također ne izlazi iz osnovne linije zida, ali su zidovi više kosi negoli lučno povijeni, kao što je slučaj kod prethodne varijante. Zdjele su često ornamentirane plastičnom trakom ili s više takvih traka različito raspoređenih, na kojima su nepravilna udubljenja. Nalazi ove varijante su uvijek grublje fakture i pripadaju grupi C keramike. Crvenkasto- žućkaste ili svijetlosmeđe su boje, slabije su pečene, ponekad su neravnih površina, a samo rijetko imaju slabiji premaz. Iako imamo jedan primjerak iz XI o. S. čini se da se ova varijanta uglavnom pojavljuje u gornjim slojevima nalazišta (IV i III o. s.).

Tip c predstavljaju oblici zdjela koje imaju prema unutrašnjosti suda uvučen obod, koji je često zadebljan u najgornjem dijelu ili nešto niže od ruba zdjele. Sve posude ove varijante pripadaju vrsti B keramike. U globalu zdjele ove varijante se nalaze od XI do II o. s., dakle, također u cijelom kulturnom sloju nalazišta. U okviru osnovnog oblika su izdvojene sljedeće varijante:

Varijanta c/l koju predstavljaju zdjele s uvučenim, nešto zadebljanim obodom, a bez ikakvih su ukrasa ili profilacija. Ova varijanta zdjela se javlja dosta često u cijelom kulturnom sloju.

Varijanta c/2 predstavlja zdjelu oblika i karakteristike kao prethodne, ali sa slabije naglašenim facetama sa spoljne strane, ispod oboda i na ramenu. Dobiva se utisak da se zdjele ove varijante uopšte nalaze u manjem broju, a kako se čini, samo u donjoj polovini kulturnog sloja (od X do IV o. s.).

U varijantu c/3 spadaju zdjele s gušćim uskim facetama na obodu i poprečnim profilacijama (žljebovima) udubljenim preko oboda. Ova varijanta je slična zdjelama varijante c/2, samo su facete često brojnije i nešto uže. Preko oboda, sasvim upravno su postavljene grupe žljebova (najčešće po 4 u grupi) koji su relativno kratki i prate samo najistureniji dio oboda. Kako se vidi, u stratigrafskom smislu ova varijanta se javlja u donjoj polovini kulturnog sloja (do V o. s.), što bi ukazivalo na podudarnost u dužini pojavljivanja sa sličnom varijantom c/2.

Posebno brojne su zdjele varijante c/4, s uvučenim, najčešće samo zaobljenim obodom (ili koso zasječenim po ivici). Na obodu se nalaze manje ili više kosi udubljeni žljebovi koji prate najčešće cijeli obim suda (premda ima izuzetaka kada se oni nalaze samo na dijelu oboda), te se u osnovi radi o tipu turban oboda. Žljebovi su različite širine, dubine i različitog naglašavanja ivica, te su u ovisnosti od tih karakteristika nekada vrlo rijetki, a nekada, naprotiv vrlo zgusnuti. Ova varijanta zdjela se nalazi u cijelom kulturnom sloju (od XI do II o. s.).

Relativno mali broj primjeraka pripada zdjelama varijante c/5, kod koje posude imaju uglavnom zaobljen obod, ali nekad i koso zasječen, od koga sa spoljne strane idu linije, plitki duži žljebovi postavljeni u grupama (kakvi se nalaze i na zdjelama varijante c/2). Ova varijanta u osnovi odgovara varijanti c/4, odnosno radi se samo o različitoj profilaciji oboda. Posude se pojavljuju u cijelom kulturnom sloju.

Što se tiče izgleda dna opisanih posuda primjećujemo da se uglavnom mogu utvrditi tri osnovne varijante (Tab. 5): u varijantu a) spadala bi dna kod kojih nije naglašen prelaz iz tijela suda u dno, a dno je ravno ili udubljeno, bilo da se radi o blagom povijanju cijele površine prema unutrašnjosti posude, ili o naglašenom ulegnuću – kružnom udubljenju, što je posebno primijenjeno kod kašika.

Kod lonaca se nalaze redovno ravna dna (osim u slučaju manjeg pehara koji ima udubljenje kružno u sredini dna), dok se kod zdjela, pored ravnih, nalaze i oba vida udubljenja na dnu

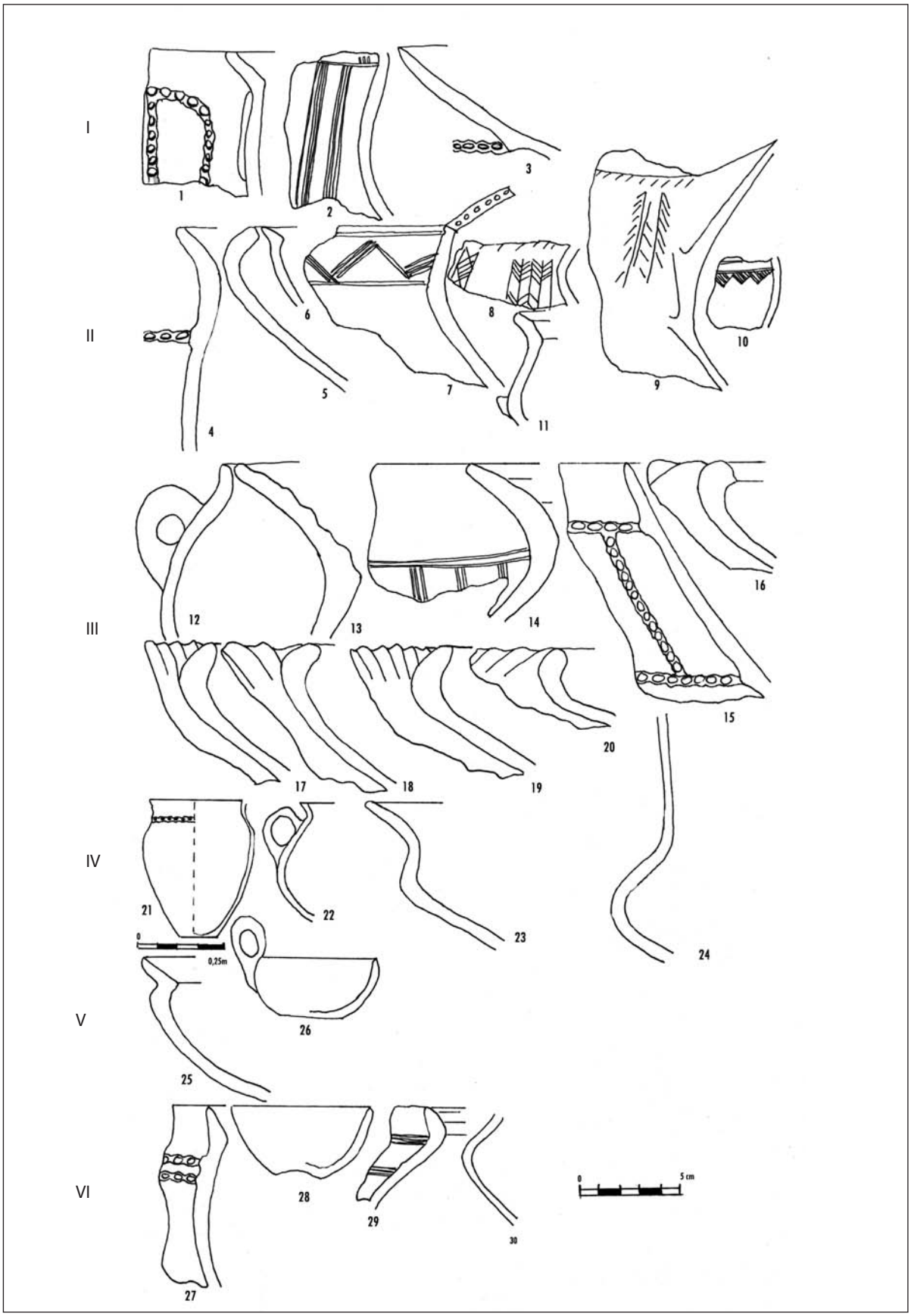

Tab. 4. *Rasprostranjenost keramičkih objekata prema otkopnim slojevima*

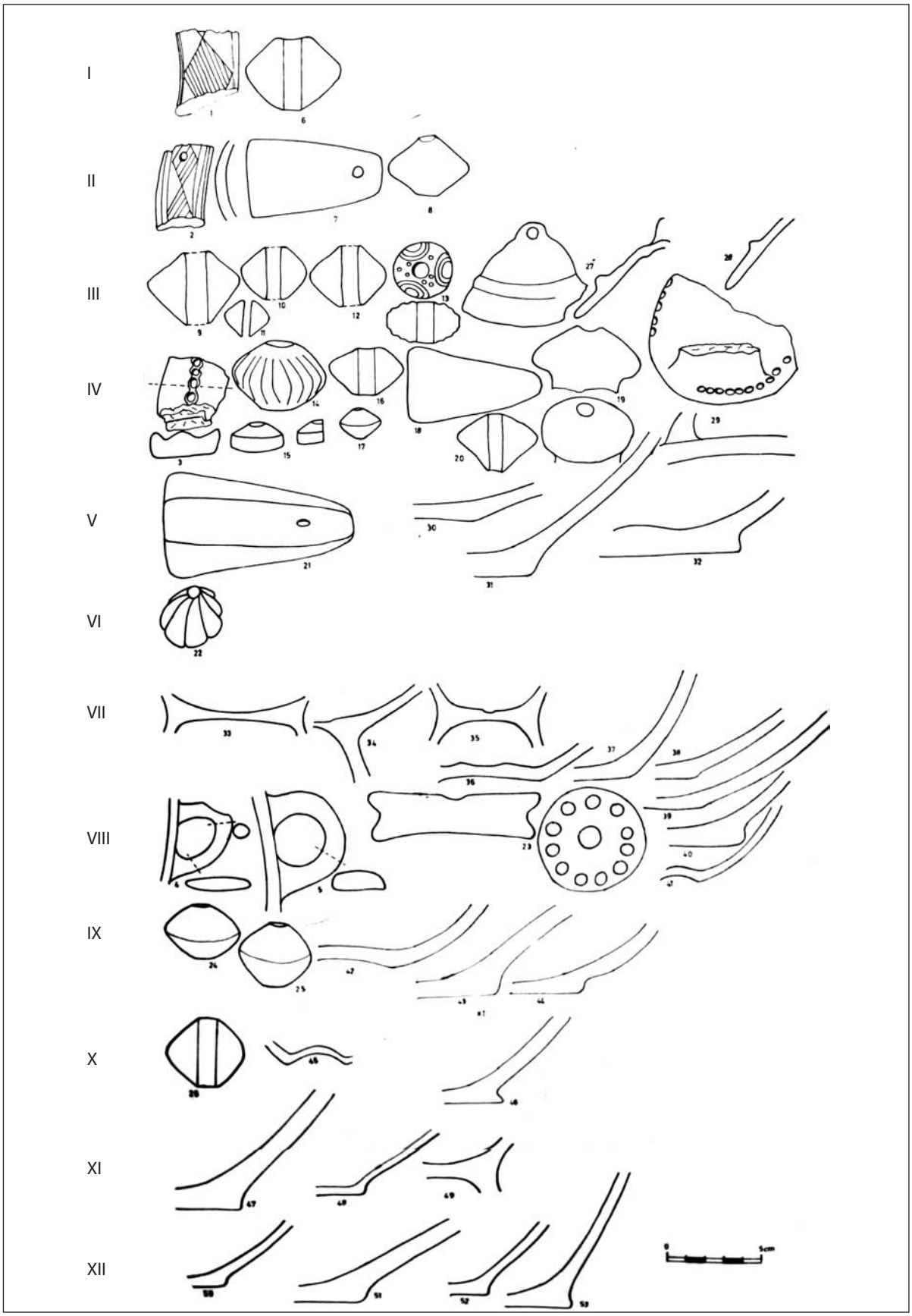

Tab. 5. *Rasprostranjenost keramičkih objekata prema otkopnim slojevima*

suda. Uopšte, dna ove varijante se konstatuju u cijelom kulturnom sloju.

Varijanti b) pripadaju dna sa slabije naglašenim prelazom iz tijela u dno posude time što je tijelo pri dnu manje lučno povijeno prema vani, a ova dna se nalaze uglavnom na posuđu vrste B i C. Uglavnom se ovakva dna nalaze na zdjelama sa širim recipijentom, premda se nalaze i kod nekih varijanti lonaca. Nalažena su u cijelom kulturnom sloju.

Varijanta c) se rijetko nalazi i radi se o posudama s cilindričnom nogom. Posude sa ovakvim dnom pripadaju grupi keramike B i nalaze se u središnjem dijelu kulturnog sloja (VII – III o. s.), ali, nažalost, nije otkriveno dovoljno fragmenata pomoću kojih bi se mogao rekonstruirati izgled posuda kojima ova dna pripadaju.

U slučajevima kada se na posudama nalaze drške najčešće se radi o širim trakastim drškama kružnog presjeka, koje su postavljene od oboda prema ramenu ili trbuhu suda, ili se nalaze na samom ramenu suda, izuzev u slučajevima kada su trakaste drške u cjelini postavljene od oboda, ali iznad nivoa otvora posude (Tab. 5, 2).

Neki od primjeraka trakastih drški ornamentirani su i po fakturi pripadaju vrsti B keramike (Tab. 5, 2a).

U jednom slučaju je drška koja pripada vrsti C keramike profilisana žljebovima sa strane, a po sredini ima plastičnu traku s udubljenjima (Tab. 5, 2b).

Među trakastim drškama se izdvaja drška s kljunastim ispupčenjem u gornjem dijelu (sud inače pripada vrsti B keramike) (Tab. 5, 2c).

Posebno treba pomenuti oblik „X“ drške koje su prisutne kod pehara.

Poklopci evidentirani na lokalitetu bili su manjih dimenzija. Jedan primjerak je profiliran i ima manju trakastu dršku (Tab. 5, 3). Sličan je i profil jednog drugog poklopca (Tab. 4, 3a). Jedan poklopac je masivan i ima širu trakastu dršku i udubljenja u grupama (Tab. 5, 3b).

Ornamentika na keramici

Ornamenti su uglavnom izvođeni urezivanjem, s tim da se nalaze razne kombinacije horizontalnih, vertikalnih, kosih i cik-cak linija, šrafiranih rombova i trouglova, zavjesasto urezanih linija te kraćih, različito raspoređenih zareza. U nekoliko primjera su utvrđeni ostaci bijele inkrustacije.

Kod jednog broja posuda, i to uglavnom onih s dugim cilindričnim vratom i lukovičasto naglašenim recipijentom, na ramenu se nalaze kosi žljebovi poput kanelura (Tab. 4, 4). Ovakva ornamentika se nalazi na keramici vrste A i B, a na posuđu iz cijelog kulturnog sloja (od XI do II o. s.), što je još jedan od elemenata koji naglašava kulturno jedinstvo cjelokupnog arheološkog materijala iz Brdašca. U ornamentiku bi još spadale i plastične trake s udubljenjima, koje se nalaze i na zdjelama, pitosima i loncima. Najčešće su postavljene horizontalno, ali se nalaze i one postavljene koso, lučno ili u drugim kombinacijama. Najčešće su postavljene u gornjem dijelu posuda, bliže obodu. Nalažene su također u svim dijelovima kulturnog sloja.

Iako u osnovnom smislu kosi ili vertikalni žljebovi (ili udubljenja) predstavljaju profilaciju posuda, oni imaju i dekorativnu funkciju, te ih treba pomenuti pri analizi ornamentike na keramici. Za njih možemo navesti da se nalaze od IX do I o. s., te i da ih nema u dva najdonja otkopna sloja ovog kulturnog sloja. Mogli bismo pretpostaviti (s obzirom na to da ta dva otkopna sloja i ne pokazuju neke druge specifičnosti u materijalu ili sastavu samog sloja, nego su kontinuirani nastavak IX o. s.) da je ova keramika svojstvo cijelog kulturnog sloja na nalazištu.

Ostale izrađevine od gline

Od gline su napravljeni bikonični pršljenci različite veličine (Tab. 4). Pripadaju po fakturi vrsti keramike B. Pored neornamentiranih, nalaženi su i pršljenci ukrašeni vertikalnim urezanim ili udubljenim linijama. U jednom slučaju na pršljenku se uz tri grupe koncentričnih udubljenih krugova u međuprostorima nalaze tačkasta udubljenja (Tab, 5, 5). Uopšte, pršljenci se nalaze u cijelom kulturnom sloju (od X do I o. s.).

Nađen je i manji broj tegova u obliku zarubljene piramide. Oni su relativno manjih dimenzija, a spadaju u vrstu C keramike (Tab. 5, 5a). Ponekad imaju blago okruglo udubljenje s gornje strane. Nalaženi su samo u gornjoj polovini kulturnog sloja (od V do II o. s.).

Specifičan je pljosnati keramički predmet okruglog oblika (kao točak), koji po sredini cijelog obima ima udubljenje – širi žljeb. S jedne strane po površini ima kružno raspoređena ma-

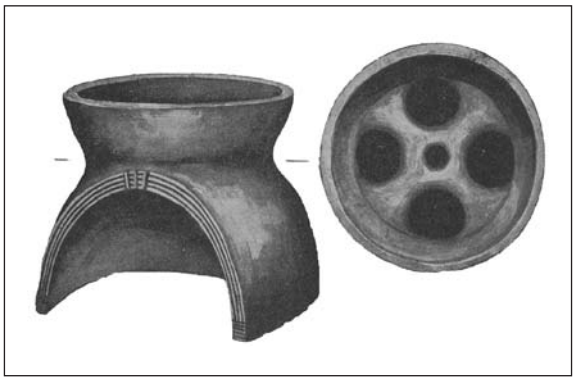

Sl. 1. *Rekonstrukcija keramičke peći sa Kekića glavice, prema Čović* 1962.

nja udubljenja, a jedno veće udubljenje je u sredini gornje površine (Tab. 5, 23).

Po specifičnosti pokazuje se i predmet vrste B keramike kod koga je gornji dio u obliku polulopte (s plićim kružnim udubljenjima na vrhu) te valjkasti produženjem s donje strane (Tab. 5, 5c). Pretpostavićemo da se radi o polovini keramičkog motovila.

Fragmenti peći nalazili su se u IX i X o. s. i dali su elemente za rekonstrukciju. Radi se o tipu pokretne peći s roštiljem. Slične su poznate s Kekića glavice (Sl. 1), a ima ih dosta na lokalitetima u Mađarsko[4]. Na Brdašcu su evidentirane u IV, V, VII, VIII, IX i X sloju.

Izrađevine od kosti

Tu mislimo prije svega na veći broj rogova od jelena koji su prilagođavani za upotrebu (Tab. 6, 1-4). U jednom slučaju se radi vjerovatno o nekoj vrsti bata s rupom za nasađivanje drvene drške (ili je to ostatak motike kojoj je sekundarno odsječeno tijelo oštrice). Veći dio pripada šilima za obradu kože, zatim alatkama za ukrašavanje keramike, dok su veći rogovi vjerovatno služili kao trnokopi pri obradi zemlje. Svi ovi nalazi potiču iz cjelokupnog kulturnog sloja. Poseban nalaz predstavlja svakako lijepo uglačana životinjska kost, četvrtastog presjeka, s poprečnim perforacijama, koja najvjerovatnije predstavlja dio konjskih žvala.

Nalaz potiče iz VI o. s. te pripada središnjem dijelu kulturnog sloja. Kako je pri opisu nalaza iz slojeva navedeno, u okviru kulturnog sloja je nađeno dosta fragmentovanih životinjskih kosti koje predstavljaju ostatke ishrane, ali se nalaze i ostaci kostiju nekih domaćih životinja koje vjerovatno nisu služile ishrani. U IX i V o. s. su nađena rebra govečeta, a u IX o. s. i dio karlice govečeta. Kosti nogu govečeta i jelena nalažene su od XI do II o. s., jednako kao i kosti nogu ovce i srne, a dijelovi rebara ovce potiču iz III i IX o. s., dok iz IX o. s. potiče i donja čeljust preživara (ovca, srna). Iz III o. s. je izraslina čeone kosti na kojoj se nalaze šuplji rogovi. Iz III, IV i IX o. s. potiču dijelovi lopatice i karličnih kostiju ovce. U III o. s. je nađeno rožište jelena s dijelovima čeone kosti i očnog luka, a iz IV o. s. je donja čeljust obične srne s tri kutnjaka. Dijelovi rogova jelena su nalaženi od III do XI o. s. Iz III, V, VII i IX o. s. su donje čeljusti s kutnjacima govečeta, kao i dijelovi kosti lobanje govečeta. U V o. s. je zabilježen nalaz dijela prsne kosti s grbenom tri ptice (guska, labud, ždral?). U dva slučaja (u V i VI o. s.) je zabilježen nalaz donje čeljusti domaćeg psa. Prednju determinaciju je izvršio profesor Miroslav Horvat iz Banja Luke, na čemu se posebno zahvaljujemo. Prethodni pregled kostiju i vrsta životinja koje se javljaju u sloju pokazuju određenu ujednačenost pojavljivanja kroz cijeli kulturni sloj, što bi se moglo objasniti bavljenjem uglavnom neizmijenjenom vrstom ekonomike kroz cijelo vrijeme trajanja naselja. Osim bavljenja lovom i uzgojem domaćih životinja, stanovništvo se vjerovatno bavilo i poljoprivredom, pa je kamene žrvnjeve koji su otkriveni u kulturnom sloju upotrebljavalo za ručno mljevenje žitarica.

Među posebne nalaze svakako treba ubrojiti ostatke bronzane spiralno uvijene žice, koja je vjerovatno bila dio nekog nakita (možda dio fibule). Neuobičajen je nalaz donjeg dijela kamene jezičaste sjekire (iz V o. s.) koja vjerovatno predstavlja recentan nalaz, koji možda potiče s nekog obližnjeg neolitskog ili eneolitskog lokaliteta, odakle je, moguće, donesen na ovo naselje, gdje je možda bio i sekundarno upotrebljen.

Na dnu otkopavane površine uz samu zdravicu nađeni su odbici kremena i kremene alatke koje pripadaju drugom kulturnom sloju i sasvim različitom vremenskom periodu u odnosu na datiranje opisivanog nalazišta na Brdašcu.

[4] Vidi rekonstrukciju po Tompi, Hajek u Acch. Roshledy, sl. 143

Tab. 6. 1-4. *Fragmenti koštanih izrađevina, kosti jelena*

Opšta razmatranja i datiranje

Analizom pokretnog materijala uočili smo jedinstvo gotovo cijelog kulturnog sloja (kao problematičan je ostao nivo najranijeg življenja, XII – XIII o. s.) pa imamo indicije o kulturnom jedinstvu cijelog nalazišta. U sloju bi se ipak mogle izdvojiti građevinska faza na nivou X i IX o. s. kojoj pripadaju dijelovi kulturnog sloja do nivoa V o. s. gdje počinje druga (mlađa) građevinska faza. Za rješavanje pitanja cijelog kulturnog sloja (pa tako i građevinskih faza) gotovo jedine podatke nam pružaju nalazi inače brojnih keramičkih posuda, za koje nalazimo brojne analogije na području sjeverne Bosne, sjeveroistočno od Brdašca, Vis – Pivnica, zatim južnije od Brdašca na arealu srednjobosanske grupe, kao i na lokalitetima jugoslovenskog Podunavlja.

Brdašce – Zecovi: Brojne analogije za zdjele naših varijanti a/1, a/2 i a/3 nalazimo u stratumu III Zecovima, Ha-B[5]. Zdjele varijante a/2 egzistiraju sve do stratuma I datiranog u V i IV vijek stare ere[6]. Lonci varijante b/1, pehari (amforice), svojom profilacijom i ornamentikom nalaze se u stratumu II – Zecovi Ha B-C[7].

Za kašike imamo paralele u stratumu III Zecova[8]. Isti stratum sadrži zdjele varijante C/4[9], kao i slične zdjele C/5[10].

Pitosi s facetiranim obodom varijante B evidentirani su također u stratumu III Zecova[11].

Od ornamenata, zajedničko za oba lokaliteta je motiv šrafiranog trougla, zatim profilisanje i ukrašavanje sudova s plastičnim trakama – stratum III[12]. Također nalazimo i trakaste drške, a radi preciznijeg približavanja možemo navesti da se analogije mogu naći i za neke od specifičnijih oblika drški Brdašca. Tako u stratumu III Zecova nalazimo analogiju za dršku s kljunastim produžetkom[13].

Brdašce – Petkovo brdo: Vrlo su izražene paralele u dijelu keramičkog materijala ova dva lokaliteta. Tipovi pehara (amforice) naše varijante su u Petkovom brdu određeni u mlađu fazu kasnobronzanog doba sjeverne Bosne[14]. Na istom nalazištu srećemo identične oblike našoj varijanti a/l i a/2 zdjela[15].

Primjeri poklopca s Brdašca imaju apsolutne analogije u Petkovom brdu[16]. U ornamentici, analogije nalazimo u šrafiranim trokutovima, kombinacijama urezanih linija[17]. Osim trakastih drški, posebnu pažnju zaslužuje činjenica da se na peharima (amforice) pojavljuju jednako profilisane i postavljene drške specifičnog izgleda – tip „X“ drške[18], što sve govori o relativnoj ujednačenosti tipova drški na pomenutim nalazištima.

Brdašce – Donja Dolina: Sasvim je logično da brojne paralele za materijal s Brdašca nalazimo u D. Dolini. Lokalitet Brdašce geografski, a vjerovatno i kulturno spada u vrijeme kasnog bronzanog doba na prelazu u starije gvozdeno doba istog areala. Posebno je značajno istaći da se analogije sreću u materijalu koji pripada fazi I / Donje Doline odnosno periodu Ha Al – Ha B2 (prema H. M. Karpe) u vremenskom rasponu 1200-800. g. prije nove ere[19]. Keramika se uklapa u kulturne sfere KŽP ZPP. Prije svega to se odnosi na Pitose C varijante (facetirani obodi), koji imaju brojne paralele u Donjoj Dolini u fazi 1a – Ha Al i Ha A2[20], kao i za lonce varijante C, A3 Brdašca[21]. Iz tog vremena je moguće navesti iz Donje Doline paralele za specifičan tip posuda s dugim cilindričnim vratom i lukavičastim recipijentom (Brdašce varijanta D, Donja Dolina)[22]. Zdjele varijante c/2 imaju analogije u Donjoj Dolini[23]. Varijacije c1, c3 i c4 nalaze se kao i c2 u fazi I a. Međutim karakteristično je da u D. Dolini nalazimo paralele i iz faze I b (Ha Bl – B2) za oblike naših zdjela varijante C od 1 do 4 [24], a iz te faze imamo analogije i za varijantu kašika[25].

Brdašce – Vis (Derventa): varijante zdjela A3, nalazi analogije na Visu kod Dervente[26], zdjele s

[5] Čović 1965, Tab. 1, 1. 2; Benac 1959, Tab. 28, 9. 9a.
[6] Čović 1965, Tab. 1, 11.
[7] Čović 1965, Tab. 1, 7. 8, Tab. 2, 7; Benac 1956, Tab. 4, 5.
[8] Benac 1959, 46, Tab. 17, 8.
[9] Benac 1959, Tab. 18, 8.
[10] Benac 1959, Tab. 18, 8.
[11] Benac 1959, Tab. 18, 5.
[12] Benac 1959, Tab. 18.
[13] Benac 1959, Tab. 17, 9.
[14] Čović 1966/67, 164, Tab. 1, 8. 9.
[15] Čović 1966/67, Tab. 1, 4; Tab. 2, 9. 1. 12.
[16] Čović 1966/67, Tab. 2, 5.
[17] Čović 1966/67. Tab. 1, 8. 9; 2, 10.
[18] Čović 1966/67, Tab. 1, 8. 9.
[19] Marić 1964, uporedne tabele
[20] Marić 1964, Tab. 2, 1. 2. 4.
[21] Marić l964, Tab. 5, 2. 15. 17. 18.
[22] Marić 1964, Tab. 4. 12.
[23] Marić 1964, Tab. 2, 6.
[24] Marić 1964, Tab. 4, 9. 10; 5, 1.
[25] Marić 1964, Tab. 4, 11.
[26] Marić 1958, 247, Sl. 12.

turban obodom tipa c 4[27], zdjele tipa c1, c2, c3 i c 4[28] i zdjele tipa a1, a3 [29], a tipove kašika također[30].

Pehari (amforice) imaju paralele s vrčevima Visa, kako oblikom tako i dekoracijom („X" drške). Značajni su jer predstavaljaju jednu od najvažnijih karakteristika keramike mlađe kulturne faze Visa[31]. Analogijom je utvrđeno da se pitosi i lonci nalaze zastupljeni u velikom broju, da su facetirani, izvijenih oboda i dobrog pečenja.

Analogije su vezane za stariji kulturni horizont Visa – Vis I, kao i za mlađi, Vis II. Samo u horizontu Visa II se javlja tako karakteristična ornamentika u vidu snopova paralelno urezanih girlandi, što je evidentno i na Brdašcu[32]. Ornament šrafiranih trouglova zavjesasto raspoređenih urezanih traka, kombinacije urezanih linija te aplicirane ukrasne trake karakteristične su za oba lokaliteta[33].

Kekića glavica – Brdašce: paralele se odnose na dva najstarija sloja Kekića glavice – Ha B. Analogije su s B tipom pitosa Brdašca[34] i urnama-loncima naše D varijante[35]. Svi tipovi zdjela na Kekića glavici imaju paralele sa zdjelama Brdašca, a također i kašike[36].

Ornamentika je zastupljena šrafiranim trouglovima, udubljenim linijama (snopovi paralelnih, horizontalnih, kosih i vertikalnih linija), kao i fasetiranjem i kaneliranjem.

Pod – Brdašce: mlađe naselje Pod B, hronološki obuhvata Ha A, Ha B1 i B2 od 1050 do 750. godine. U najmlađem građenom sloju javljaju se keramički elementi koje nalazimo na Brdašcu. To su bikonične amforice sa „X" drškom[37], koje imaju srodnosti s peharima (amforicama) Brdašca. Od ukrasa izdvajamo zareze dubokim tankim linijama. Zdjele sa zadebljanim facetiranim obodima su najbrojnije i čine jednu od karakterističnih pojava keramografije srednjobosanske grupe[38], a imaju paralele u tipovima cl, c2, c3 zdjela Laktaša. Zdjele s proširenim koso zasječenim obodom[39] imaju analogije s tipom A1 zdjela. Kosog kaneliranja (turban obod) ne nalazimo često u arealu srednjobosanske grupe. Ipak evidentiramo nekoliko primjera na Podu, kao i na gradini Kopilo kod Zenice, koji govore o degenerisanom obliku ovog tipa posuda. Ornamentika girlandi na Podu je poznata od najstarijeg horizonta, ali kao motiv unutar komplikovanije ukrasne kompozicije. Kao samostalan motiv evidentiran je na Kopilu kod Zenice u gornjoj polovini sloja i na Podu u najmlađem horizontu sloja B. Ovaj motiv se javlja češće u mlađim slojevima Brdašca, a tipičan je i za Donju Dolinu i Zecove.

Kalakača – Brdašce: brojne analogije u oblicima i ornamentici nalazimo i na lokalitetima teritorije jugoslovenskog Podunavlja na Kalakaci, Bosutu IIIa i drugim. Paralele s ovim lokalitetima moguće je dobiti za veći dio keramičkog fundusa. Pitosi 18, 19, 20, 21, 22 na Kalakači[40] imaju paralele s pitosima iz Brdašca a, b, c, kao i neki lonci iz Kalakače[41] s varijantama a i c lokaliteta Brdašce.

Najrasprostranjeniji i najbrojniji keramički oblik na Kalakači su zdjele. One imaju paralele s našim posudama c2, c4, i b2[42].

I u ornamentiranju dvaju lokaliteta postoje velike sličnosti. Ornament girlande od urezanih linija, motivi jelove grančice, šire ili uže fasete na unutrašnjeg strani oboda, aplicirane trake ukrašene utiskivanjem prsta ili zarezima i šrafirani trouglovima, predstavljaju elemente upotrebljavane pri ukrašavanju dvaju upoređenih lokaliteta.

Veoma interesantan je i nalaz koštanih psalija iz objekta 72 Kalakače, koji ima svoju paralelu sa istim iz Rova I B, VI o. s. Brdašca.

Imaju li se u vidu svi naprijed izneseni pokazatelji, čini se da se naselje na Brdašcu može bar onim osnovnim dijelom datirati u period Ha B2 – Ha B3, dakle u najmlađe faze kasnog bronzanog doba i na prelazu prema željeznom dobu, posebno ako se držimo elemenata koji pehareamforice (inv. broj. 689, 690, 691) vežu sa, sigurno datiranim na osnovu metalnih nalaza, analogijama sa Petkova brda u Radosavskoj[43] u Ha B3, odnosno 8. stoljeće prije nove ere. Prema tome, u isto stoljeće može se datirati i otkopni sloj 8 u

[27] Marić 1958, Tab. 2, 1; Marić 1960/61.
[28] Marić 1960/61, 159, Sl. 6 (e, g, h, i) i Tab. 6, 9. 5.
[29] Marić 1960/61, 159, Sl. 6; Tab. 6, 1. 13.
[30] Marić 1960/61, Tab. 7, 6.
[31] Marić 1960/61, Tab. 4, 1. 2; Tab. 6, 5.
[32] Marić 1960/61, Tab. 2, 10.
[33] Marić 1960/61, Tab. 6, 2; Marić 1958, Tab. 2, 6 i 8.
[34] Čović 1962, Sl. 3, 6a. 6b.
[35] Čović 1962, Sl. 3, 9a. 9b.
[36] Čović 1962, Sl. 5, 12a. 12c, neke sa dnom tipa onfolos.
[37] Čović 1963, Tab. 46, 7.
[38] Čović 1983, 444.
[39] Čović 1983, Sl. 32, br. 2.
[40] Medović 1978, Tab. 118 kao i Tab. 23, 1. 2. 30.
[41] Medović, 1978, Tab. 117.
[42] Medović, 1978; Tab. 120, 1. 2. 3. 6. 26.
[43] Čović 1966-67, 164.

Laktašima, kao i otkopni slojevi neposredno ispod (9 i 10) i neposredno iznad (7, 6, 5).

U tom slučaju, najstariji slojevi, otkopni slojevi 11 i 12, mogli bi se datirati u 9 stoljeće (Ha B2), a najmlađi slojevi (IV-I) u 7. stoljeće (Ha C).

Naselje na lokalitetu Brdašce pripada kulturno jedinstvenom sloju u kojem smo izdvojili dvije osnovne građevinske faze kao stambene horizonte, čije relativne debljine možemo objasniti ipak relativnim dužim nastanjivanjem na manjem prostoru.

Summary

Prehistoric settlement Brdašce in Laktaši

The paper deals with archaeological material collected during the archaeological excavations from 1960 on the site of Brdašce, in Laktaši, near Banja Luka, northwestern Bosnia.

This prehistoric settlement was located on the plateau, placed on the lower hill with approximate height of 7m, which dominates the surrounding lowland area along the left bank of the Vrbas river. In addition to the characteristic topographic location, position was convenient for the settlement because of the thermal water springs in the foothills and it was probably used during the prehistoric period.

The archaeological material, presented thorough this comprehensive analysis of ceramic forms especially, as well as the remains of architecture and animal bone materials and tools noted the unity of almost all cultural layers (layers recorded with numbers of I-XIII). There were recorded also two construction phases. At the bottom of the excavated area, next to the sterile layer (layer XII-XIII), were found flints, their deductions and flint tools belonging to another cultural layer, from completely different period in relation to described and dated site on a hill.

Interpretation of the whole cultural layer is provided by the great number of ceramic vessels, for which many analogies were found in the ceramography of northern Bosnia, northeastern from the site of Brdašce, Vis – Pivnica, Donja Dolina, then south of the hill in the areal of Central Bosnia Group as well as sites of Yugoslav Danube area. In connection with the oldest, layers XI and XII are dated in 9th century (Ha B 2), and the youngest layers (IV-I) in the 7th century (Ha C).

Literatura

Basler, Đ. 1963/64, Brdašce-Laktaši, Banja Luka – paleolitska stanica, Arheološki pregled, 6, Beograd, 1964.

Benac, A. 1956, Prehistorijska gradina Zecovi kod Prijedora. GZM n. s. A, XI, 1956, Sarajevo, 146-166, Tab. I-X.

Benac, A. 1959, Slavonska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora, GZM n. s. A, XIV, 1959, 13-51 + Pl. 1,4, Tab. I-XX.

Čović, B. 1962, Gradinsko naselje na Kekića glavici, GZM n. s. A, XVII, 1962, 41-61, Tab. I-IV

Čović, B. 1963, Pogrebni običaji stanovnika glasinačkog područja, GZM n. s. A, 1963, 41-61.

Čović, B. 1965, Uvod u stratigrafiju i hronologiju prahistorijskih gradina u Bosni, GZM n. s. A, XX, 1965, 27-145.

Čović, B. 1966/67, Praistorijska nekropola „Petkovo brdo" u Radosavskoj, GZM n. s. A, XXI-XXII, 1966-1967, Pl. 1, Tab. I-II.

Čović, B. 1983, Srednjobosanska grupa, u: Praistorija jugoslovenskih zemalja, IV, Sarajevo 1983, 433-457.

Čović, B. 1983, Glasinačka kultura, u: Praistorija jugoslovenskih zemalja, IV, Sarajevo 1983, 413-432.

Marić, Z. 1958, Neki novi manji preistorijski nalazi iz Bosne i Hercegovine, GZM n. s. A, XIII, 1958, 243-253, Tab. I-III.

Marić, Z. 1960/61, Vis kod Dervente – naselje kasnog bronzanog doba. GZM n. s. A, XV-XVI, 1960, 151-171, Tab. I-VII.

Marić, Z. 1964, Donja Dolina, GZM, n. s. A, XIX, 1964, 5-128.

Medović, P. 1978, Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju, Dissertationes et monographiae XXII, Beograd 1978.

Nikolić, V. 1962, Kratak izvještaj sa sondažnog iskopavanja u Laktašima kod Banja Luke, Zbornik krajiških muzeja, I, Banja Luka 1962, 300-301.

Legenda o Kadmu i problem porijekla Enhelejaca

Adnan Kaljanac
Sarajevo

Narodi zapadnog Balkana i istočne jadranske obale, njihovo porijeklo, razvoj, društveno uređenje i odnosi sa egejskim i širim svijetom u prethistorijskom periodu predstavljaju i danas enigmu za brojne arheologe i historičare. Zaista bi bilo teško izdvojiti imena istraživača koji se nikada nisu osvrnuli na problem odnosa populacija istočne jadranske obale i njenog zaleđa sa grčkim svijetom homerskih junaka.[1] Za razliku od antičke historije i kasnijih perioda, geneza naroda zapadnog Balkana u prethistorijskom periodu je oduvijek predstavljala svojevrsnu potragu za magičnim rješenjem kojim bi se utvrdila epistemologija naučnog aparata kojom bi se shvatili duboki procesi geneze u ljudskom društvu.

Promatrajući ovu problematiku istraživači su kao terminus post quem formiranja narodnih skupina zapadnog Balkana odredili završetak bronČanog i najranije razdoblje halštatskog perioda. Jedan od razloga za uspostavljanje ovakve hronološke formule je činjenica da se upravo na taj period odnose prvi pisani dokumenti koji u sebi sadrže najstarije spomene zajednica koje su naseljavale područje nekadašnje Ilirije, poznate još drevnim grčkim mornarima koji su tokom V stoljeća p. n. e., a i ranije plovili uz obale Jadranskog mora tragajući za pogodnim mjestima gdje bi grčki kolonisti i trgovci osnovali svoje emporije i apoikije.

Među prethistorijskim skupinama koje su došle u kontakt sa helenskim svijetom još u najstarijem periodu izdvaja se zajednica Enhelejaca, nekada moćna etnička skupina sa snažnim kraljevstvom na jugu ilirskih zemalja. U vremenima koja su starim Helenima bila prastara i već davno zaboravljena prošlost, Enhelejci su igrali značajnu ulogu koja se odražavala u snažnim i jako ukorijenjenim mitovima i legendama, prvenstveno u predanju o legendarnom junaku Kadmu i njegovoj supruzi Harmoniji koji su među Enhelejcima dočekali kraj svojih legendarnih života i pretvorili se u zmije.

Predaja o sidonskom princu i njegovoj supruzi Harmoniji je do sada u više navrata pobuđivala interes istraživača koji su se osvrtali na proble-

[1] Od vremena ilirskog pokreta i Ljudevita Gaja kada se ovom problemu pristupalo kroz ideju dokazivanja autohtonog porijekla naroda zapadnog Balkana interes naučnika o ovoj problematici nije opadao. J. G. v. Hahn je o porijeklu ilirskog imena i njegovom najstarijem obliku „Ἰλλυριοί, Hilurii i Hiluricus“ pisao daleke 1853. godine. A. Evans se u svome radu „Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875.“ u više navrata osvrće na veze sa grčkim svijetom. Već u prvom izdanju Glasnika Zemaljskog muzeja, 1889. godine, pod naslovom „O značenju imena Bosna“ dr. Ljudevit Taloci se osvrće na pisanja antičkih autora o „ilirskim“ narodima, dok u istom broju „Glasnika“ dr. Ćiro Truhelka svoj članak „Gromile na Glasincu“ završava riječima: „Nema sumnje, da je ta umjetnost iz Grčke prešla ostalim balkanskim narodima, a uzme li se u obzir, da se grčka kultura baš na Balkanu sporo širila, to možemo po tome suditi, da glasinačke gromile nijesu davno prije našeg doba nastale“, čime se jasno potvrđuje činjenica da je problematika porijekla zapadnobalkanskih prethistorijskih populacija i odnosa sa širim područjem, prvenstveno egejskim, pobuđivala interes naučnika od samih početaka razvoja modernih znanosti. Isti interes se nastavlja i u kasnijem periodu, od klasičnih filologa do arheologa, brojni naučnici su se osvrtali na riječi antičkih pisaca i prastare mitove i legende o dolasku Grčkih junaka na obale Jadranskog mora posmatrajući tu duboku prošlost očima starih Grka, kao da su znali da su istinite riječi Pindara: „Ni po zemlji ni po vodi nećeš naći put koji vodi Hiperborejcima“, i kao da su prihvatili mišljenje F. Ničea: „Otkrili smo sreću, poznajemo put, našli smo izlaz iz labirinta starog čitave milenije. Ko bi ga *inače* našao? Moderni čovek možda?“, našavši jedini način spoznaje dalekih mitskih događaja upravo kroz spoznaju ne modernog već antičkog čovjeka.

matiku grčke kolonizacije na Jadranu. Međutim, fokus istraživanja se uglavnom usmjeravao na probleme jasno povezane sa Kadmom kao glavnim junakom prastare legende, a zatim na metodološko pitanje da li je i u kojoj mjeri moguće ispravno interpretirati fragmente predanja koji su se očuvali do vremena kada su ih zabilježili antički pisci te da li jedna legenda može sadržavati reminiscencije na stvarnu prošlost i davne događaje. Ponekad distinkcija između mitova i legendi nije potpuno jasna i nemoguće je razdvojiti jedno od drugog kako je to uradio J. G. Frazer.[2] Međutim, iako nerazdvojivi, mitovi i legende kao kulturološki artefakti su zahtijevali fundamente na kojima su nastajali. Potpuno opravdanom se čini hipoteza M. Finkelberg da su „stari Grci umjesto stvaranja novih predanja tokom svake generacije modificirali naslijeđene mitove iznova u skladu sa sopstvenim kulturnim i društvenim osjećajima".[3] Temelji na kojima su nastajale legende su za razliku od modifikacija u samoj fabuli ostajali isti te je sam korijen legende ostajao očuvan stoljećima.[4]

Suprotno metodološkom pristupu samoj legendi i Kadmu kao junaku legende, pristup problemu Enhelejaca, njihovom porijeklu i genezi nije pobuđivao veći interes naučnika. Brojna pitanja, od kada su Enhelejci poznati starim Grcima, ko su oni bili, odakle su i da li su došli, ostala su uglavnom zaboravljena i nedovoljno istražena. Tako su Enhelejci u naučnom svijetu ostali jedan od ilirskih naroda koji je među prvima stupio u kontakte sa helenskim svijetom, ljudijegulje i „oni" koji su postepeno nestali u procesu stapanja sa susjednim plemenima koja su postepeno jačala i pripajala svojim područjima dio po dio enhelejskog kraljevstva. Čini se tek kao historijski proces, u skladu sa slavnom Heraklitovom (ili Simpliciusovom) frazom Πάντα ῥεῖ pa je apsolutno začuđujuća činjenica da su Enhelejci u očima grčkih autora igrali jednu od najznačajnijih uloga mitske prošlosti, ulogu povezanu sa Kadmom, grčkim otkrivanjem svijeta do krajeva Ekumene i svim znanjima koja su Grci naučili od njega i Feničana, znanjima koja su na kraju oblikovala i Grčku kao kolijevku civilizacije. Ko su bili i, na kraju, zašto su im antički Grci davali tako značajno mjesto u svojoj prošlosti?

Nekolicina antičkih autora već od VI – VII stoljeća p. n. e. spominje neke od naroda sjeverno od Helade. Tako su uz Enhelejce starim Grcima već u homersko doba bile poznate i druge skupine kao što su Peonci i Eneti koji se spominju u Ilijadi[5]:

A Peonce krivoluke Pirehmo vođaše junak,
iz daleka Amidona od Aksija široke reke,
Aksija, koji zemlju oplođuje najlepšom vodom.
A Paflagoncima vođa Pilemen beše rutavko
junak iz Enetske zemlje, gde divlje prebivaju
mazge,
oni u Kitoru gradu i Sesamu življahu onde ,
oko Partenija reke u slavne nastavahu kuće,
Kromni, Egijalu i Eritinu visokom gradu.

Paflagonski Eneti se spominju također i u sholijama uz Homerovu *Ilijadu*,[6] a bili su poznati i brojnim drugim piscima.[7] Nakon Homera naj-

[2] Prema J. G. Frazeru mitovi su čisti plod ljudske mašte, dok su legende zasnovane na stvarnim događajima i odigravaju se na stvarnim historijskim lokacijama. Za više podataka pogledati: Frazer 2002.

[3] Finkelberg 2006, 11.

[4] Dowden 1992, 57: „Nezamislivo je da je grčka mitologija nastala kao potpuno novi set predanja kako bi se zamijenili događaji koji su se odigrali ranije".

[5] Homer, Ilijada, II, 848-855:
Αὐτὰρ Πυραίχμης ἄγε Παίονας ἀγκυλοτόξους
τηλόθεν ἐξ Ἀμυδῶνος ἀπ' Ἀξιοῦ εὐρὺ ῥέοντος,
Ἀξιοῦ οὗ κάλλιστον ὕδωρ ἐπικίδναται αἶαν.
Παφλαγόνων δ' ἡγεῖτο Πυλαιμένεος λάσιον κῆρ
ἐξ Ἐνετῶν, ὅθεν ἡμιόνων γένος ἀγροτεράων,
οἵ ῥα Κύτωρον ἔχον καὶ Σήσαμον ἀμφενέμοντο
ἀμφί τε Παρθένιον ποταμὸν κλυτὰ δώματ' ἔναιον
Κρῶμνάν τ' Αἰγιαλόν τε καὶ ὑψηλοὺς Ἐρυθίνους.

[6] Scholia In Homerum, Scholia in Iliadem (scholia vetera) knjiga II, 852b, 2: ἐξ Ἐνετῶν ὅθεν ἡμιόνων <γένος ἀγροτεράων> παρὰ Ἐνετοῖς πρῶτον ἡ ὄνων καὶ ἵππων μίξις.; Dodatno, Eneti se u Scholia vetera spominju dalje na slijedećim mjestima: Ilijada II, 852a, 1; Isto, II, 852b, 3; Isto, XXIV, 278a, 2.

[7] Uz druge autore Enete spominje i Herodot na mjestima: I, 196: Ὁ μὲν σοφώτατος ὅδε κατὰ γνώμην τὴν ἡμετέρην, τῷ καὶ Ἰλλυριῶν Ἐνετοὺς πυνθάνομαι χρᾶσθαι. i V, 9: Κατήκειν δὲ τούτων τοὺς οὔρους ἀγχοῦ Ἐνετῶν τῶν ἐν τῷ Ἀδρίῃ. a zatim i drugi autori kao što su: Aelius Herodianus kod Pseudo-Herodianusa, p. 33, 4: Ἐνετοὶ, οἱ Παφλαγόνες·; Strabo, Geographica, XII, 3, 8, 7: Παφλαγονία καὶ οἱ Ἐνετοί.; Isto, XII, 3, 8, 17: Παφλαγόνων φῦλον οἱ Ἐνετοί; Eustathius Philol., Commentarii ad Homeri Iliadem, I, p. 567, 14: Ἐνετοὶ δὲ ἔθνος περὶ Παφλαγονίαν; Isto, I, p. 567, 19: Ἐνετοὶ ἐν Παφλαγονίᾳ; Isto, Commentarium in Dionysii periegetae orbis descriptionem, 378, 57: οἱ Παφλαγονικοὶ Ἐνετοὶ καθ' Ὅμηρον·; Etymologicum Magnum, Kallierges, p. 340, 20: <ἐνετοὶ>, <ἐνετήϊος>, παρὰ Παφλαγόσι·; Scholia in Euripidem (scholia vetera), 1132, 3: Παφλαγονικῶν. Ἐνετοὶ γὰρ ἔθνος Παφλαγονίας.; Suda, Lexicon, Epsilon, 1272,

značajnije je spomenuti da su Eneti pouzdano poznati već u VII stoljeću p. n. e. kada je o njima i njihovim konjima[8] pjevao Alkman,[9] pa se postavlja pitanje da li je kao *terminus ante quem* grčkog poznavanja naroda istočne obale Jadranskog mora i njenog zaleđa ispravno određen period klasične grčke kolonizacije tokom VII do IV stoljeća p. n. e. Uz Enete Homer spominje i Peonce koji su pod vodstvom Pirehma junaka učestvovali u trojanskom ratu kao saveznici Trojanaca. Pored spomena u II pjevanju Ilijade kao *Peonci krivoluki*, ratnike sa rijeke Axios Homer spominje i kao ratnike na bojnim kolima iz grada Amidona,[10] a zatim i kao ratnike sa *kopljima dugim Peonce*[11] i na kraju, Homer se ne osvrće samo na imena Pirehma junaka i Pelagona, oca Asteropeja, koji se u dvoboju borio sa Ahilejem, već i na imena običnih ratnika iz daleke Peonije kao što su: Tersiloh, Midon, Astiloh, Mnesa, Trasij, Enije i Ofelest.[12] Peonci i Peonija su također bili poznati i Hekateju iz Mileta u VI stoljeću p. n. e. kada ih on spominje u svome djelu „Γῆς περίοδος".[13] Izuzev Homera i Hekateja, kao i Eneti, Peonci se spominju kod brojnih autora, od Demostena koji ih navodi kao Ἰλλυριοὺς καὶ Παίονας,[14] Herodijanusa koji ih navodi kao Παίονας καὶ Ἰλλυριοὺς,[15] do Tukidida koji spominje Agrijance i Leejce i druga peonska plemena, slobodne i one Peonce pod vladavinom tračkog kralja Sitalka[16] i Herodota koji Peonce spominje kroz cijelu V knjigu svoje „Historije".[17] Uvrsti li se ovdje podatak da je već u VI stoljeću Hekatej znao za Jonsko[18] i Jadransko more koje naziva κόλπος Ἀδρίας,[19] Ἀδριατικοῦ κόλπου[20] i da je poznavao grad Adriju, ilirsku Japigiju, Oidantion, Vojušu, Apolonij, Haoniju i Orik te narode Istre, Kaulice, Mentore, Liburne, Hitmite, Abre i Deksare koji su po njemu bili susjedi Enhelejaca,[21] postaje jasno da je područje Jadranskog mora bilo poznato u većoj ili manjoj mjeri starim Grcima već tokom VI stoljeća p. n. e. prema Hekateju, a sudeći prema Alkmanu čak i tokom VII stoljeća p. n. e.. Da li je grčkim autorima, a vjerovatno i samim mornarima bila jasna razlika između Jadranskog i Jonskog mora, ili su za njih ova dva pojma bila potpuno izjednačena pa su ih često miješali, nemoguće je sa potpunom sigurnošću utvrditi. Sudeći prema riječima sholijaste uz Argonautiku Apolonija Rođanina, gdje sholijasta napominje da je miješanje imena Jadranskog i Jonskog mora česta pojava kod brojnih pisaca, može se pretpostaviti da se u djelima antičkih pisaca radi o svjesnom poistovjećivanju ova dva mora, a ne o njihovoj neupućenosti.[22]

1: <Ἑνετοί:> ἐθνικόν, Παφλαγόνες. Aristonicus Gramm., De signis Iliadis, II, h851-2, 2: <Παφλαγόνων δ' ἡγεῖτο Πυλαιμένεος λάσιον κῆρ ἐξ Ἐνετῶν>.

[8] κέλης: Masc. Nom. Sg.; κέλης, ητος, ό, (κέλλω): lovac, jahanje konja. Uz Alkmana, na navedenom mjestu i Homer spominje divlje mazge koje prebivaju u enetskoj zemlji.

[9] Alcman, Fr. I, 1, 50-54:
ἦ οὐχ ὁρῆις; ὁ μὲν κέλης
Ἐνετικός· ἁ δὲ χαίτα
τᾶς ἐμᾶς ἀνεψιᾶς
Ἀγησιχόρας ἐπανθεῖ
χρυσὸς [ώ]ς ἀκήρατος·

[10] Ilijada, XVI, 287-288:
καὶ βάλε Πυραίχμην, ὃς Παίονας ἱπποκορυστὰς
ἦγαγεν ἐξ Ἀμυδῶνος ἀπ' Ἀξιοῦ εὐρὺ ῥέοντος·

[11] Isto, XXI, 155-156:
Παίονας ἄνδρας ἄγων δολιχεγχέας· ἦδε δέ μοι νῦν
ἠὼς ἑνδεκάτη ὅτε Ἴλιον εἰλήλουθα.

[12] Isto, XXI, 209-210:
ἔνθ' ἕλε Θερσίλοχόν τε Μύδωνά τε Ἀστύπυλόν τε
Μνῆσόν τε Θρασίον τε καὶ Αἴνιον ἠδ' Ὀφελέστην·

[13] Hecataeus, Histories, Fragmenta FGrH: Volume-Jacoby-F 1a, 1, F. Frg. 154, 2: Εὐρώπης Περιόδωι Παίονάς φησι πίνειν.

[14] Demosthenes, Olynthiaca, 1, 13, 6.

[15] Herodianus Hist., II, 9, 1, 3.

[16] Thucydides, II, 96: ἀνίστη δὲ καὶ Ἀγριᾶνας καὶ Λαιαίους καὶ ἄλλα ὅσα ἔθνη Παιονικὰ ὧν ἦρχε καὶ ἔσχατοι τῆς ἀρχῆς οὗτοι ἦσαν· μέχρι γὰρ Λαιαίων Παιόνων

[17] Herodot, V, 12, 3; V, 14, 4; V, 15, 6; V, 17, 2; V, 23, 2-8; V, 98, 5-19; VII, 113, 2. Uz navedene autore Peonce spominju i brojni drugi pisci kao što su: Diodor Sicilac, Lukijan, Strabon, Flavius Arrianus, Dion Cassius, Pausanias i dr.

[18] Hecataeus, Histories, Fragmenta FGrH: Volume-Jacoby-F 1a, 1, F. Frg. 91, 1:Ἰονίωι κόλπωι

[19] Isto, Frg. 90, 1.

[20] Isto, Frg. 93, 1-2.

[21] Hecataeus, Histories, Fragmenta FGrH: Volume-Jacoby-F 1a, 1, F. Frg. 90, 1: Ἀδρία· πόλις καὶ παρ' αὐτὴν κόλπος Ἀδρίας; Frg. 97, 1-2:Ἰαπυγία· πόλεις, μία ἐν τῆι Ἰταλίαι καὶ ἑτέρα ἐν τῆι Ἰλλυρίδι; Frg. 98, 1: Οἰδάντιον· πόλις Ἰλλυριῶν; Frg. 102b, 1: ὁ Ἄωος, ἐφ' ὧι Ἀπολλωνία πόλις; Frg. 105, 1: Χαονία· μέση τῆς Ἠπείρου; Frg. 106, 1:Ὡρικός ·πόλις ἐν τῶι Ἰονίωι; Frg. 91, 1:Ἴστροι· ἔθνος ἐν τῶι Ἰονίωι κόλπωι; Frg. 92, 1: Καυλικοί· ἔθνος κατὰ τὸν Ἰόνιον κόλπον; Frg. 94, 1: Μέντορες· ἔθνος πρὸς τοῖς Λιβυρνοῖς; Frg. 93, 1: Λιβυρνοί· ἔθνος; Frg. 96, 1:Ὑθμῖται· ἔθνος πρὸς Λιβυρνοῖς; Frg. 101, 1: Ἄβροι ἔθνος; Frg. 103, 1-2: Δεξάροι· ἔθνος Χαόνων, τοῖς Ἐγχελέαις προσεχεῖς.

[22] Scholia in Apollonii Rhodii Argonautica (scholia vetera), p. 283, Frg. 308a-b:
<πανέσχατον Ἰονίοιο>: τὸ Ἰόνιον πέλαγος τῆς Ἰταλίας, εἰς ὃ ἐκδίδωσιν ὁ Ἀδρίας· διὸ καί τινες αὐτὸ Ἀδρίαν ὀνομάζουσιν.
<Ἰόνιον> πέλαγος πρὸς τῇ Ἰταλίᾳ οὕτω καλούμενον. ὠνομάσθη

Upravo u vrijeme Hekateja, a opravdano je pretpostaviti i ranije, javljaju se prvi podaci o Enhelejcima, narodu ovijenom mitovima grčkih autora. Već od prvih spomena i samo njihovo ime je jako povezano sa mitovima i kultovima. Oni su za Hekateja Ἐγχελέαις, za Mnaseja su (Μνασέας) Ἐγγελᾶνες[23] dok su za Polibija Ἐγχελᾶνας.[24] Bez obzira na diferencijacije autora, ime Enhelejaca je uvijek bilo usko povezano sa jeguljama čiji se kult poštovao u beotskom jezeru Kopaidi.[25] Najstariji podaci o Enhelejcima su sačuvani upravo u svjedočanstvu Hekateja, što se očuvalo u djelu Stefana Bizantinca, o Deksarima, haonskom narodu: „Deksari, haonski narod, susjedi Enhelejaca, kako piše Hekatej u opisu Evrope. Stanuje pod gorom Amirom".[26] Da li su Deksari u stvari Dasareti i da li je gora Amir Tomor u Dasaretidi, o čemu je govorio R. Katičić[27] i danas predstavlja značajno i nedovoljno odgovoreno pitanje. Najviše što se može pretpostaviti u vezi područja rasprostiranja sa određenim stepenom sigurnosti jest mogućnost da su nosioci ohridske kulture iz Trebeništa bili Enhelejci.[28] Međutim, čak i da ova pretpostavka bude u potpunosti potvrđena, problem etnogeneze Enhelejaca, kao i pitanje „iz kojih razloga su Enhelejci zauzimali tako značajno mjesto u grčkoj mitologiji" ostaje i dalje potpuno neodgovoreno. Iako su vijesti koje donosi Hekatej najstariji očuvani podaci o Enhelejcima, brojni autori nakon Hekateja su najvjerovatnije koristili istu tradiciju i danas nepoznate izvore na koje se vjerovatno oslanjao i sam Hekatej. Jedno od takvih svjedočanstava gdje se jasno uočava pozivanje na stariju tradiciju jest i djelo koje je napisao Helanik sa Lezba, logograf V stoljeća p. n. e. Njegova prošlost Beotije (*Βοιωτιακα*) u kojoj je spominjao i Enhelejce: „U jezeru su Kopaidi, naime, vrlo velike jegulje. I Beotiju su nastavali ljudi što su se zvali Enhelejci, o kojima govori Helanik u svojoj knjizi o Beotiji."[29] je jasno svjedočanstvo o nekoj tradiciji znatno starijoj od vremena Hekateja kada su Enhelejci već odavno postali Hekatejevi Enhelejci, susjedi Deksara. Vrelo odakle je Helanik crpio svoje podatke danas nije poznato, ali je njegov spomen Enhelejaca na području Beotije svakako intrigantno pitanje čije rješenje bi moglo ponuditi dodatne odgovore na pitanje porijekla Hekatejevih Enhelejaca. Helanik, međutim, nije jedini autor koji je spominjao Enhelejce u Beotiji. Tako se kod Diodora Sicilca u njegovom djelu Βιβλιοτηκη ῾ιστορικη nalaze podaci o dolasku Enhelejaca koji su napali Kadmeju i osvojili je: „Poslije poplave što je bila za Deukaliona, kad je Kadmo sagradio Kadmeju, što se prozvala po njemu, skupio se u njoj svijet koji su jedni nazvali Spartima, tj. raspršenima jer se odasvud bio skupio, a drugi su ga nazvali Tebagenim, tj. rodom iz Tebe jer je prvobitno potjecao iz spomenutoga grada, a poplava ga je odande izbacila i raspršila. Oni su se dakle tada tamo nastanili, a poslije su Enhelejci zavojštili na njih i izbacili ih; tada se dogodilo i to da je Kadmo sa svojima pobjegao u zemlju Ilira."[30] Uz Helanika i Diodora, Enhelejce u Beotiji spominju i drugi autori kao što je Kefalion (Cephalion) na kojeg se pozivao Ivan Malala govoreći o tome kako su Amfion i Zet sagradili Tebu na mjestu starijeg naselja zvanog Enhilija.[31] Ivan iz Antiohije navodi slične podatke govoreći o tome kako su sinovi Kaliope, Amfion i Zet, sagradili grad Eutalija

δὲ ἀπὸ Ἰονίου τὸ γένος Ἰλλυριοῦ, ὥς φησιν Θεόπομπος ἐν κα′

· τινὲς δὲ ἀπὸ τῆς γενομένης πλάνης τῇ Ἰοῖ.

[23] Mnaseas, 13, 1.

[24] Polybius, V, 108, 8, 4.

[25] O značenju enhelejskog imena i interpretaciji istog u „Ljudi – jegulje" kao i etimološkim vezama sa latinskom *anguilla*, romanski *a'ngvela* i *jegulja* pogledati više kod: Katičić 1977, 9. ili Isto 1995, 216; 1976, 111-112. i Šašel-Kos 1993, 118-119.

[26] Hecataeus, Histories, Fragmenta FGrH: Volume-Jacoby F. 1a, 1, F. Frg. 103, 1-2: Δεξάροι· ἔθνος Χαόνων, τοῖς Ἐγχελέαις προσεχεῖς. Ἑκαταῖος Εὐρώπηι. ὑπὸ Ἄμυρον ὄρος οἰκοῦν.

[27] Katičić 1977, 8.

[28] Šašel-Kos 1993, 129; Katičić 1977, 79.

[29] Hellanicus, Volume, Jacoby′, F 1a,4,F. Frg. 50, 1-3: ἐν γὰρ τῆι Κωπαίδι λίμνηι μέγισταί εἰσιν ἐγχέλεις· ὥικουν τε τὴν Βοιωτίαν καὶ οἱ λεγόμενοι Ἐγχελεῖς, περὶ ὧν καὶ Ἑλλάνικος ἐν τοῖς Βοιωτιακοῖς φησιν.

[30] Diodorus Siculus, XIX, 53, 4, 1-5, 5: μετὰ γὰρ τὸν ἐπὶ Δευκαλίωνος κατακλυσμὸν Κάδμου κτίσαντος τὴν ἀπ᾽ αὐτοῦ προσαγορευθεῖσαν Καδμείαν συνῆλθεν ἐπ᾽ αὐτὴν λαὸς ὃν τινὲς μὲν Σπαρτὸν προσηγόρευσαν διὰ τὸ πανταχόθεν συναχθῆναι, τινὲς δὲ Θηβαγενῆ διὰ τὸ τὴν ἀρχὴν ἐκ τῆς προειρημένης πόλεως ὄντα διὰ τὸν κατακλυσμὸν ἐκπεσεῖν καὶ διασπαρῆναι. τοὺς οὖν τότε κατοικήσαντας ὕστερον Ἐγχελεῖς καταπολεμήσαντες ἐξέβαλον, ὅτε δὴ συνέβη καὶ τοὺς περὶ Κάδμον εἰς Ἰλλυριοὺς ἐκπεσεῖν. μετὰ δὲ ταῦτ᾽ Ἀμφίονος καὶ Ζήθου κρατησάντων τοῦ τόπου καὶ τότε πρῶτον τὸ ἄστυ κτισάντων.

[31] Cephalion, Frg. 6, 98-101; Joannes Malalas, Chronographia, 49, 7: Καὶ εὐθέως Ἀμφίων ὁ λυρικὸς κτίζει πόλιν μεγάλην πάνυ, δωδεκάπυλον, τὴν πρώην μὲν οὖσαν κώμην λεγομένην Ἐγχέλειαν· ἣν ὠνόμασαν οἱ αὐτοὶ ἀδελφοὶ πόλιν Θήβας...

(ΕυΘαλειαν).[32] Sudeći prema riječima antičkih autora, grčka tradicija o prošlosti Beotije je poznavala Enhelejce koji su bili nastanjeni na tom području. Da li se u beotskim Enhelejcima mogu vidjeti veze sa Enhelejcima, susjedima Deksara o kojima je govorio Hekatej, nije potpuno jasno. Čak i kada bi pouzdan odgovor na ovo pitanje postojao, i sam pokušaj njegovog utvrđivanja zahtijevao bi osvrt na još dalju prošlost od vremena Hekateja i logografa, prošlost iz čijeg labirinta su i oni sami pokušavali pronaći izlaz.

Prema legendi, Kadmo je bio sin sidonskog kralja Agenora i Telefase koji je sa svojom braćom krenuo u potragu za svojom sestrom Europom. Tokom svoga traganja za sestrom Kadmo je stigao u Grčku gdje je nakon odluke da se tu naseli konsultirao proročište u Delfima. Prema riječima Apolona, nakon što bi pronašao kravu sa bijelim biljegom na čelu i tamo gdje bi se ta krava zaustavila i legla, tu je trebao osnovati grad. Uradivši tako, na mjestu gdje se krava zaustavila Kadmo je, moglo bi se reći voljom Moira, bio prinuđen ubiti zmaja ili zmiju koja je na nesreću bila zmija boga Aresa. Na kraju, Kadmo je na tom mjestu osnovao grad Kadmeju, kasnije nazvan Teba.

Koliko historijske istine se nalazi u ovoj predaji o dolasku Kadma iz Sidona u Beotiju i osnivanju Kadmeje teško je utvrditi. Međutim, kao što je već istaknuto, legende su za razliku od mitova zasnovane na stvarnim događajima koji su se odvijali na stvarnim lokacijama pa ih je stoga neosnovano u potpunosti odbaciti. U skladu sa ovim, detalj koji navodi na pitanje porijekla tradicije o Enhelejcima u Beotiji su podaci koje antički autori prenose o Kadmovom dolasku u Grčku.

Prema riječima Pauzanije, Kadmo u Grčku nije došao niti sam, niti potpuno nespreman za sukobe sa autohtonom populacijom: „Kad je vojska Feničana pod Kadmom navalila na zemlju, oni su pobijeđeni i Hijanti su, kad je pala noć, pobjegli iz zemlje, a Kadmo je Aonima, koji su

Sl. 1. *Calix krater sa prikazom Kadma koji ubija zmiju boga Aresa iz* 350-340 *p.n.e.* (http://www.louvre.fr)

ga zamolili za milost, dozvolio da ostanu i da se pomiješaju s Feničanima".[33] Podatak o Kadmu i Feničanima koji su došli sa njim znatno prije Puzanije potvrđuje i Herodot koji, opisujući svečanosti u čast boga Dionisa, o porijeklu tog kulta kaže slijedeće: „Isto tako mi ne pada na pamet da tvrdim da su Egipćani primili taj, ili neki drugi, običaj od Helena, ali mislim da je verovatnije da je Melampod saznao za Dionisov kult od Kadma i od Feničana, koji su sa ovim došli u zemlju koja se danas zove Beotija".[34] Na drugom mjestu Herodot spominje također i narod Gefirana, koji su prema njemu pripadali Feničanima što su naselili Beotiju zajedno sa Kadmom: „A Gefirani, kojima su pripadale i Hiparhove ubice, sami pričaju da su poreklom iz Eretrije, a prema podacima do

[32] Joannes Antiochenus (Codex Parisinus 1630) 8, 1-6: Izdavač Müller je ime sela ispravio i uskladio sa podacima koje donosi Malala iz ΕυΘαλειαν u Ἐγχέλειαν; Μετὰ δὲ Κάδμον ἐβασίλευσε τῆς Βοιωτίας Νυκτεὺς, οὗ θυγάτηρ Καλλιόπη ἐκ μίξεως Θεοβοίου Ζῆθον καὶ Ἀμφίονα ἔτεκεν, οἳ ῥιφέντες καὶ παρ' ἀγροίκου ἀνατραφέντες κρατοῦσι τῆς Βοιωτίας, ἐπαναστάντες τῷ Νυκτεῖ, καὶ κτίζουσι πόλιν τὴν πρώην οὖσαν κώμην καὶ καλουμένην Ἐγχέλειαν

[33] Pausanias, IX, 5: Κάδμου δὲ καὶ τῆς Φοινίκων στρατιᾶς ἐπελθούσης μάχῃ νικηθέντες οἱ μὲν Ὕαντες ἐς τὴν νύκτα τὴν ἐπερχομένην ἐκδιδράσκουσι, τοὺς δὲ Ἄονας ὁ Κάδμος γενομένους ἱκέτας καταμεῖναι καὶ ἀναμιχθῆναι τοῖς Φοίνιξιν εἴασε.

[34] Herodot, II, 49: Οὐ μὲν οὐδὲ φήσω ὅκως Αἰγύπτιοι παρ' Ἑλλήνων ἔλαβον ἢ τοῦτο ἢ ἄλλο κού τι νόμαιον. Πυθέσθαι δέ μοι δοκέει μάλιστα Μελάμπους τὰ περὶ τὸν Διόνυσον παρὰ Κάδμου τε τοῦ Τυρίου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἐκ Φοινίκης ἀπικομένων ἐς τὴν νῦν Βοιωτίην καλεομένην χώρην.

kojih sam ja došao, oni su u stvari bili Feničani, i to od onih Feničana što su sa Kadmom došli u zemlju koja se sada zove Beotija i naselili se u oblasti Tanagre, jer im je ta oblast bila kockom određena ... Heleni su naučili mnogo korisnih stvari od ovih Feničana koji su sa Kadmom bili došli i tu se naselili, a među kojima su se nalazili i Gefirani. Pre svega naučili su od njih pismo, koje Heleni ranije, po mom mišljenju, nisu poznavali ... I ja sam lično video ta kadmejska slova, i to u Beotiji, u hramu Izmenskog Apolona u Tebi, urezana na tri tronošca, i ta su slova bila jako slična jonskim".[35] Herodotove riječi da su Grci naučili pismo od Feničana je moguće pronaći i u svjedočanstvu Diktisa Krećanina (Dictys Cretensis) koji je u šest knjiga napisao djelo pod imenom „Dnevnik Trojanskog rata (Journal of the Trojan War)"[36] u kojem se u prvoj knjizi opisuje na koji je način Agamemnon izabran za vođu svih Grka u pohodu protiv Troje. Posebno značajnim se može smatrati podatak Diktisa gdje govori da su Grci prilikom izbora vođe njegovo ime pisali na pločicama feničkim pismom.[37] Jasno je da se ovdje radi o istoj tradiciji o kojoj je govorio i Herodot, Kadmo, Feničani, uspostavljanje grada i grčko usvajanje alfabeta.

Pauzanija navodi da je Kadmo došao sa vojskom Feničana, Herodot također navodi da je Melampod saznao za Dionisov kult od Feničana koji su došli sa Kadmom, a zatim da su Heleni od njih naučili i druge korisne stvari kao što je pismo pa postaje potpuno jasno da je tradicija sačuvala indirektno svjedočanstvo o većem broju Kadmovih pratilaca. Još važniji podatak koji donosi Herodot je spomen naroda Gefirana, od Feničana što su se sa Kadmom naselili u Beotiji. Pored Gefirana, Herodot implicira i druga imena kada govori da su Gefirani bili samo jedan dio Feničana od kojih su Heleni naučili pismo, što potvrđuje i pisanje Diktisa Krećanina. Nažalost, podaci o kojima i sam govori, a prema kojima je Herodot došao do zaključka da su Gefirani u stvari bili Feničani, danas su potpuno nepoznati. Potvrdu o Gefiranima koje navode Herodot i Pauzanija moguće je pronaći i u XIX knjizi Strabonove *Geografije*: „Near Orpus is a place called Graea, and also the tample of Amphiaraus, and the monument of Narcissus the Eretrian, which is called „Sigelus's", because people pass it in silence. Some say that Graea is the same as Tanagra. The Poemendrian territory is the same as the Tanagraean; and the Tanagraeans are also called Gephyraeans. The temple of Amphiaraus was transferred hither in accordance with an oracle from the Theban Cnopia".[38] Gefirani koji su se, prema Herodotu, naselili na području

[35] Isto, V, 57-59: Οἱ δὲ Γεφυραῖοι, τῶν ἦσαν οἱ φονέες οἱ Ἱππάρχου, ὡς μὲν αὐτοὶ λέγουσι, ἐγεγόνεσαν ἐξ Ἐρετρίης τὴν ἀρχήν, ὡς δὲ ἐγὼ ἀναπυνθανόμενος εὑρίσκω, ἦσαν Φοίνικες τῶν σὺν Κάδμῳ ἀπικομένων Φοινίκων ἐς γῆν τὴν νῦν Βοιωτίην καλεομένην, οἴκεον δὲ τῆς χώρης ταύτης ἀπολαχόντες τὴν Ταναγρικὴν μοῖραν· Ἐνθεῦτεν δέ, Καδμείων πρότερον ἐξαναστάντων ὑπ' Ἀργείων, οἱ Γεφυραῖοι οὗτοι δεύτερα ὑπὸ Βοιωτῶν ἐξαναστάντες ἐτράποντο ἐπ' Ἀβηνέων· Ἀθηναῖοι δέ σφεας ἐπὶ ῥητοῖσι ἐδέξαντο σφέων αὐτῶν εἶναι πολιήτας, <οὐ> πολλῶν τεων καὶ οὐκ ἀξιαπηγήτων ἐπιτάξαντες ἔργεσθαι. Οἱ δὲ Φοίνικες οὗτοι οἱ σὺν Κάδμῳ ἀπικόμενοι, τῶν ἦσαν οἱ Γεφυραῖοι, ἄλλα τε πολλὰ οἰκήσαντες ταύτην τὴν χώρην ἐσήγαγον διδασκάλια ἐς τοὺς Ἕλληνας καὶ δὴ καὶ γράμματα, οὐκ ἐόντα πρὶν Ἕλλησι ὡς ἐμοὶ δοκέειν, πρῶτα μὲν τοῖσι καὶ ἅπαντες χρέωνται Φοίνικες· μετὰ δὲ χρόνου προβαίνοντος ἅμα τῇ φωνῇ μετέβαλον καὶ τὸν ῥυθμὸν τῶν γραμμάτων. Περιοίκεον δέ σφεας τὰ πολλὰ τῶν χώρων τοῦτον τὸν χρόνον Ἑλλήνων Ἴωνες· οἳ παραλαβόντες διδαχῇ παρὰ τῶν Φοινίκων τὰ γράμματα, μεταρρυθμίσαντές σφεων ὀλίγα ἐχρέωντο, χρεώμενοι δὲ ἐφάτισαν, ὥσπερ καὶ τὸ δίκαιον ἔφερε ἐσαγαγόντων Φοινίκων ἐς τὴν Ἑλλάδα, φοινικήια κεκλῆσθαι. Καὶ τὰς βύβλους διφθέρας καλέουσι ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ οἱ Ἴωνες, ὅτι κοτὲ ἐν σπάνι βύβλων ἐχρέωντο διφθέρῃσι αἰγέῃσί τε καὶ οἰέῃσι· ἔτι δὲ καὶ τὸ κατ' ἐμὲ πολλοὶ τῶν βαρβάρων ἐς τοιαύτας διφθέρας γράφουσι. Εἶδον δὲ καὶ αὐτὸς Καδμήια γράμματα ἐν τῷ ἱρῷ τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Ἰσμηνίου ἐν Θήβῃσι τῇσι Βοιωτῶν ἐπὶ τρίποσι τρισὶ ἐγκεκολαμμένα, τὰ πολλὰ ὅμοια ἐόντα τοῖσι Ἰωνικοῖσι.

[36] Dictys Cretensis, I, Letter; Preface; Diktis Krećanin je, prema riječima Luciusa Septimusa koji je, kako i sam kaže, preveo njegovo djelo, bio savremenik i suborac Idomeneja i Meriona, Krećana koji su se borili pod zidinama Troje kao saveznici Ahejaca. Prema Luciusu, tj. njegovom pismu upućenom Quintusu Aradiusu Rufinusu, glinene pločice sa Diktisovim tekstom su pronađene u njegovom grobu na Kreti nakon zemljotresa i dospjele su u ruke stanovitog Praxisa ili Eupraxidesa koji ih je preveo na grčki jezik. Lucius je tekst preveo sa grčkog na latinski ističući da je Diktis poznavao fenički jezik i alfabet koji je Kadmo donio u Aheju.

[37] Dictys Cretensis, I, 16: Then they decided to appoint a commander-in-chief. Accordingly, in the temple of the Argive Juno, everyone, having recived a ballot, wrote (in Phoenician letters) the name of the man he thought would make the best leader.

[38] Strabo, IX, 2, 10: Καὶ ἡ Γραῖα δ' ἐστὶ τόπος Ὠρωποῦ πλησίον καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου καὶ τὸ Ναρκίσσου τοῦ Ἐρετριέως μνῆμα ὃ καλεῖται Σιγηλοῦ, ἐπειδὴ σιγῶσι παριόντες· τινὲς δὲ τῇ Τανάγρᾳ τὴν αὐτὴν φασιν· ἡ Ποιμανδρὶς δ' ἐστὶν ἡ αὐτὴ τῇ Ταναγρικῇ· καλοῦνται δὲ καὶ Γεφυραῖοι οἱ Ταναγραῖοι. ἐκ Κνωπίας δὲ τῆς Θηβαϊκῆς μεθιδρύ[θη κατὰ χρησμὸν] δεῦρο τὸ Ἀμφιαράειον.

Tanagre očito su prema riječima Strabona, pod istim imenom bili poznati stoljećima nakon što je Herodot govorio o njima, iako su bili nazivani i Tanagrani. Veza među Gefiranima, kao stanovnicima Tanagre, i njihovim imenom Tanagrani je starija i od njihovog spomena kod Herodota u V stoljeću. Prema riječima Stefana Bizantinca, Gefirani su kao Tanagrani osim Strabonu i Herodotu bili poznati i Hekateju u VI stoljeću p. n. e.: „Gefira, grad u Beotiji. Neki kažu da su to isti koji i Tanagrani, kao Strabon i Hekatej. Odatle se i Demetra naziva gefirska.“.[39] Grad Gefira je osim na području Beotije bio poznat i u Siriji gdje ga navodi Klaudije Ptolomej.[40] Hekatejeve riječi o gradu Gefiri u Beotiji ukazuju na znatno stariju tradiciju od Herodota i mlađih autora. Etimološki priručnik „Etymologicum magnum“ potvrđuje i druge nazive za Gefiru: Tanagra, Greja i Poimandrija, ukazujući i na izgubljena djela drugih autora koji svoje podatke nisu crpili iz Hekateja i Herodota, kao i na mogućnost da se u nekom od ovih imena nalazi skriveno ime neke od skupina koje je Herodot okrakterisao kao Kadmove Feničane.[41]

Prema riječima Pauzanije, antička tradicija je sačuvala i spoznaju da pojava Kadma i njegovih pratioca nije prošla potpuno mirno kao što bi se moglo pretpostaviti iz same legende. Da bi se nastanili u Beotiji, doseljenici su morali svladati udruženi otpor autohtonih stanovnika Aona i Hijanata. Činjenica da je Aonima nakon njihovog poraza dozvoljeno da ostanu na tom području i da se pomiješaju sa Feničanima ukazuje na pretpostavku da se u doseljenicima sa istoka mogu jasno prepoznati kolonisti kakvi su kasnije postali i sami Grci. Osnivanje i opstanak kolonije su prema potrebi osiguravani i vojnom silom koja je upotrebljavana samo do određenih granica, nikako do potpunog uništenja autohtonog elementa.[42] Na ovaj način je u stvari proces kolonizacije tekao dvostrano, i kao što je nezamislivo da su stanovnici ma koje grčke kolonije na Jadranu bili potpuno čisti Grci,[43] tako je u ovom svjetlu razmatranja jasniji i tok događaja o kojima izvještava Pauzanija.

Na proces kolonizacije ukazuje i već navedeno svjedočanstvo Herodota da su Gefirani koji su došli sa Kadmom naselili područje Tanagre „jer im je ta oblast bila kockom određena“[44] kao i Tukididov podatak da su Beoćani naselili Beotiju nakon Trojanskog rata a da se Beotija do tada zvala Kadmova zemlja.[45]

Iz svega iznesenog je moguće pretpostaviti da je legenda o Kadmovom dolasku u Grčku reminiscencija na kontakte Grčke sa istočnim Sredozemljem ili čak i više na proces osnivanja trgovačkih kolonija od strane doseljenika sa Bliskog istoka. Okolni gradovi, posebice Orhomenos, ukazuju svojim položajem do kraja kasnoheladskog III B perioda na odbranu od Tebe, dok je niz utvrđenja povezan sa Tebom štitio rutu od Korintskog zaljeva do Euripusa koji je odvajao uskim kanalom Eubeju od Beotije.[46] Također je moguće pretpostaviti da nisu samo Gefirani, kako izvještava Herodot, dobili područje Tanagre kockom, već da su i ostali doseljenici na isti način izvršili podjelu zemljišta. Da je Kadmo bio Feničanin ili Kananit koji je sa istoka preko Krete i Kiklada krenuo u osnivanje feničkih kolonija na jugoistoku Evrope misli i S. Symeonoglou, koji zaključuje da su Feničani u Grčku stigli zajedno sa krećanskim i kikladskim Minojcima.[47] Odatle se čini opravdanom i pretpostavka da Gefirani nisu bili jedi-

[39] Hecataeus, Histories, Fragmenta FGrH: Volume-Jacoby F 1a, 1, F. Frg. 118, 1-3: Γέφυρα· πόλις Βοιωτίας. τινὲς δὲ τοὺς αὐτοὺς εἶναι καὶ Ταναγραίους φασίν, ὡς Στράβων καὶ Ἑκαταῖος. ἀφ᾽ οὗ καὶ Γεφυραία ἡ Δηώ.

[40] Claudius Ptolemaeus, V, 15, 15:
Σελευκίδος δὲ πόλεις αἵδε·
Γέφυρα ..... ξθ ' λε '

[41] Etymologicum magnum, 228, 59-229, 1-4. <Γέφυρα>: Πόλις Βοιωτίας, ἡ καὶ Τάναγρα καὶ Γραῖα καὶ Ποιμανδρία καλουμένη. Εἴρηται, ὅτι ἐν Σχεδίᾳ κώμῃ κατοικοῦντες, καὶ ἐν τῇ πέραν γῇ τοῦ Ἀσωποῦ, διὰ τοῦ χειμῶνος ἐν ταῖς πρὸς ἀλλήλους ἐπιμιξίαις γεφύραις ἐχρῶντο.

[42] Ukoliko se pogledaju događaji vezani za grčku kolonizaciju na Jadranu, osnivanje kolonija Pharosa i Isse i kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijega Sirakuškog te sukobi sa autohtonim „ilirskim“ stanovnicima jasno se pokazuje da je vojna sila prilikom kolonizacije korištena ograničeno u svrhu osnivanja i sigurnosti samog emporija ili apoikije. Kao primjer odnosa među kolonistima i starosjediocima može poslužiti natpis iz Lumbarde koji kao jedan od sačuvanih spomenika najslikovitije svjedoči o uspostavljanju suživota između doseljenika i autohtonog stanovništva.

[43] Lisičar 1951, 112.

[44] Herodot, V, 57.

[45] Thucydides, I, 12: Βοιωτοί τε γὰρ οἱ νῦν ἑξηκοστῷ ἔτει μετὰ Ἰλίου ἅλωσιν ἐξ Ἄρνης ἀναστάντες ὑπὸ Θεσσαλῶν τὴν νῦν μὲν Βοιωτίαν, πρότερον δὲ Καδμηίδα γῆν καλουμένην ᾤκισαν (ἦν δὲ αὐτῶν καὶ ἀποδασμὸς πρότερον ἐν τῇ γῇ ταύτῃ, ἀφ᾽ ὧν καὶ ἐς Ἴλιον ἐστράτευσαν)

[46] Buck 1979, 42.

[47] Symeonoglou 1985, 68 i d.

ni kolonisti skriveni pod Herodotovim riječima „od onih Feničana što su sa Kadmom došli".

Krucijalno pitanje jest: ako se prihvati pretpostavka o kolonizaciji, da li se među doseljenicima koji su kockom dobili područje uz jezero Kopaidu mogu prepoznati i beotski Enhelejci? Enhelejci kao ljudi jegulje i njihovo ime mogu se usko povezati sa kultom koji je bio duboko ukorijenjen u njihovom duhovnom životu. Zanimljiva je činjenica da se kult jegulje javlja i na otoku Kosu, 4 km od današnjeg Bodruma, u antičkoj Kariji, gdje se spominje legenda o Krisamisu Košaninu i jegulji.[48] Kult jegulje je bio poznat i poštivan na otoku Eubeji, u gradu Aretusi gdje su, prema riječima antičkih pisaca, jegulje bile toliko pitome da su same dolazile u ruke ljudima.[49] Jasno je da je kult jegulje igrao jako značajnu ulogu te je time povezanost Enhelejaca i njihovog imena sa Kopaidom, jeguljama i Beotijom još značajnija. Međutim, ostali Grci nisu blagonaklono posmatrali vjerovanja Beočana i neprijateljske osjećaje prema kultu jegulje, koji se duboko poštovao na jezeru Kopaidi i kod Tebanaca, najjasnije odražavaju riječi Eubula iz Atene čije se ismijavanje ovih običaja u Beotiji sačuvalo kod Ateneja iz Naukratisa, gdje se Eubul uglavnom osvrće na beotsku kuhinju i djevojke.[50] Ova činjenica potvrđuje pretpostavku da je i sam duhovni život stanovnika Beotije na neki način bio stran autohtonom stanovništvu te se upravo kult jegulje može povezati sa Kadmom, koji je ubio Aresovog zmaja ili zmiju i kolonistima koji su u Grčku došli s njim. Ovakva veza upućuje na pretpostavku da se pod imenom beotskih Enhelejaca, zajedno sa ostalim doseljenicima kao što su Gefirani, ali i Aoni koji su se pomiješali sa kolonistima i najvjerovatnije prihvatili i njihov kult, krije skupina kolonista koji su putem Krete, Kosa i Eubeje stigli i na područje Beotije i sa sobom donijeli i svoje poštovanje jegulja-zmija-zmajeva. Upravo otok Eubeja, zajedno sa Halkidikom i Leukadom, igrao je značajnu ulogu u trgovačkim putevima ranog brončanog doba,[51] te je potpuno prirodno da se i na njemu poštovao isti ili sličan kult kao u Beotiji.

Ukoliko su Enhelejci iz Beotije bili dio kolonista koji su sa istoka na području Beotije osnovali trgovačku koloniju Kadmeju i trajno se nastanili u tom kraju, nameće se pitanje ko su onda bili oni Hekatejevi Enhelejci, susjedi Haonaca? Prema legendi, kako ju je sačuvao znameniti mitograf Pseudo-Apolodor, Kadmo je napustio Tebu i otišao sa suprugom Harmonijom na sjever, dalekim Enhelejcima: „Pošto je Kadmo s Harmonijom napustio Tebu, otišao je k Enhelejcima. Njih su Iliri pritiskali ratom, a bog im je prorekao da će nadvladati Ilire ako budu imali Kadma i Harmoniju za vođe. Oni su tomu povjerovali, uzeli su njih za vođe protiv Ilira i savladali su ih. I kraljevao je Kadmo nad Ilirima i rodio mu se sin Ilirije".[52] Enhelejci o kojima govori Pseudo-Apolodor su svakako mogli biti samo oni Hekatejevi Enhelejci, susjedi Deksara na dalekom sjeveru. Sukobi o kojima svjedoči Pseudo-Apolodor ukazuju na činjenicu da je on svoje podatke, kao i Herodot, crpio iz starijih vrela u kojim je prepoznatljiva jasna distinkcija između Enhelejaca i Ilira. Tek stoljećima kasnije, Enhelejci se uvrštavaju među Ilire uslijed ekspanzije ilirskog imena. Dakle, moglo bi se pretpostaviti da je prema najstarijem obliku očuvane tradicije Kadmo napustio Tebu da bi pomogao Enhelej-

[48] Hesychius, A-O, Kappa, 4146, 1.

[49] Athenaeus Naucratites, VIII, 3, 13-18: ἐγὼ δὲ ἐν τῇ κατὰ Χαλκίδα Ἀρεθούσῃ τεθέαμαι, ἴσως δὲ καὶ ὑμῶν οἱ πλεῖστοι, κεστρεῖς χειροήθεις καὶ ἐγχέλεις ἐνώτια ἐχούσας ἀργυρᾶ καὶ χρυσᾶ, λαμβανούσας τε καὶ λαμβάνοντας παρὰ τῶν προσφερόντων τροφὰς τά τε ἀπὸ τῶν ἱερείων σπλάγχνα καὶ τυροὺς χλωρούς.; Plutarchus, De sollertia animalium, Stephanus, p. 976, A, 1-6: ἡ γὰρ φύσις ὅσον ἐξικνεῖται μαθήσεως ἐπ' αὐτὴν δεχομένη καὶ στέγουσα παρέχει πολλὰς μὲν ἐγχέλεις [ἱερὰς λεγομένας] ἀνθρώποις χειροήθεις, ὥσπερ τὰς <ἱερὰς λεγομένας> ἐν τῇ Ἀρεθούσῃ...

[50] Athenaeus Naucratites, VII, 56, 1-14: ὅτι δ' ἤσθιον τὰς ἐγχέλεις καὶ μετὰ τεύτλων ἐντυλίξαντες πολὺ μέν ἐστι καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις κωμικοῖς, καὶ Εὔβουλος δέ φησιν ἐν Ἠχοῖ νύμφα ἀπειρόγαμος τεύτλῳ περὶ σῶμα καλυπτὰ λευκόχρως παρέσται, ἔγχελυς, ὦ μέγα μοι μέγα σοι φῶς ... ἐναργές.
καὶ ἐν Ἴωνι
μετὰ ταῦτα θύννων μεγαλόπλουτ' ἐπεισέπλει ὑπογάστρι' ὀπτῶν αἵ τ' ἐχιδνοσώματοι Βοιώτιαι παρῆσαν ἐγχέλεις θεαὶ τεῦτλ' ἀμπεχόμεναι.
καὶ ἐν Μηδείᾳ
παρθένου Βοιωτίας Κωπᾶδος· ὀνομάζειν γὰρ αἰδοῦμαι θεάν.

[51] Parović-Pešikan 1985, 26-27.

[52] Pseudo-Apollodorus, III, 39, 1-9.
ὁ δὲ Κάδμος μετὰ Ἁρμονίας Θήβας ἐκλιπὼν πρὸς Ἐγχελέας παραγίνεται. τούτοις δὲ ὑπὸ Ἰλλυριῶν πολεμουμένοις ὁ θεὸς ἔχρησεν Ἰλλυριῶν κρατήσειν, ἐὰν ἡγεμόνας Κάδμον καὶ Ἁρμονίαν ἔχωσιν. οἱ δὲ πεισθέντες ποιοῦνται κατὰ Ἰλλυριῶν ἡγεμόνας τούτους καὶ κρατοῦσι. καὶ βασιλεύει Κάδμος Ἰλλυριῶν, καὶ παῖς Ἰλλυριὸς αὐτῷ γίνεται. αὖθις δὲ μετὰ Ἁρμονίας εἰς δράκοντα μεταβαλὼν εἰς Ἠλύσιον πεδίον ὑπὸ Διὸς ἐξεπέμφθη.

cima u borbi protiv „Ilira“, autohtonog stanovništva. Osim ovih škrtih informacija, tradicija o tim Hekatejevim Enhelejcima ne daje više podataka. Ko su oni bili, kakva i da li uopšte postoji konekcija sa istoimenim Beoćanima, sačuvana djela grčkih pisaca u potpunosti prešućuju. Tek prema Herodotovom navođenju da su Gefirani, a time i ostali kolonisti naseljavali određene teritorije koje su dodjeljivali „kockom“, upućuje na mogućnost da je određeni broj doseljenika istim principom dobivao u zadatak nastavak kolonizacije prema dalekim ilirskim područjima. U okvire ovakve hipoteze se mogu uklopiti elementi koje je tradicija prenijela do vremena Hekateja i dalje: Kadmo je sa sobom poveo u Grčku manju ili veću grupu Feničana (Kananita) te je putujući prema Evropi preko Krete i Kiklada poveo sa sobom minojske trgovce i avanturiste različitih profila i pobuda.[53] Stigavši preko Eubeje na područje Beotije, strateški važnog mjesta gdje je osnovao grad Kadmeju, porazio je Hijante i Aone, dozvolivši ovim posljednjim da mu se pridruže. Nakon podjele zemljišta na način kao što su i stari Grci to činili kasnije, kada bi odlazili u osnivanje kolonija – kockom i voljom bogova, neki su se doseljenici trajno naselili, dok je drugi dio nastavljao svoje putovanje do novog pogodnog mjesta. Možda su baš beotski Enhelejci bili ti kojima je kocka dodijelila sudbinu da nastave svoje putovanje prema dalekom sjeveru i da se još jednom, kao protiv Hijanata i Aona, bore protiv ilirskih naroda sa obala Jadranskog mora. Bilo da im je zaista trebala pomoć, bilo da je njihov legendarni vođa utvrdio i osigurao nove kolonije u Beotiji, tek tada, sa dolaskom ovih kolonista, tačnije sa dolaskom Kadma među njih, jadranski Enhelejci se pojavljuju na pozornici prethistorije sa svojom značajnom ulogom.

Prema različitim genealogijama, kao što je ona koju donosi Herodot,[54] prema Hekateju, Helaniku, ali i prema mišljenju modernih naučnika kao što je S. Symeonoglou,[55] svi ovi događaji se datiraju u vrlo rani period oko XV-XVI stoljeća p. n. e. Parski mramor ili Parska hronika[56] do-

Sl. 2. *Fragment parskog mramora sa hronološkom tablicom* (http://www.ashmolean.museum)

lazak Kadma i osnivanje Tebe datira u 1509/8 godinu p. n. e.[57]: „From when Cadmus the son of Agenor came to Thebes [_____and] built the Cadmeia, 1255 years, when Amphictyon was king of Athens.“.[58]

Prema ovome, tradicija o svim ovim događajima, pa time i Enhelejcima na Jadranskom moru, morala bi biti jednako stara ili nešto mlađa.

Presumpcija o trgovačkim odnosima i kolonizaciji u te svrhe se potvrđuje i u daljim događajima iz legende o Kadmu i Harmoniji. Krenuvši prema sjeveru, Kadmo je stigao do Ohridskog jezera gdje je, prema Hristodorovom epigramu[59], osnovao grad Lihnid. Tokom svog putovanja je kod Pelagonta kupio kravu,[60] u čemu se opravda-

[53] Potter 1818, p. 12.

[54] Herodot, V, 59.

[55] Symeonoglou 1985, 68. i d.

[56] Parski mramor je hronološka tablica uklesana na steli koja je pronađena u nekoliko fragmenata na otoku Parosu, zatim prodana T. Howardu koji ju je dopremio u Englesku. Hronološka tablica obuhvata period od 1581. do 264. godine p. n. e. i najvećim dijelom se odnosi na događaje iz *Herojskog doba*.

[57] Parian marble: IG XII, 5. (Cyclades), Document 444: ἀφ' οὗ Κάδμος ὁ Ἀγήνορος εἰς Θήβας ἀφίκετο [– – – καὶ] ἔκτισε τὴν Καδμείαν, ἔτη, βασιλεύοντος Ἀθηνῶν Ἀμφικτύονος.

[58] Prijevod: G. Newing, Ashmolean Museum of Art and Archaeology, Oxford.

[59] Christodorus, VII, 697: εἶχε δ' ἀπ' εὐσεβέων προγόνων ἐρικυδέα πάτρην Λυχνιδόν, ἣν Φοῖνιξ Κάδμος ἔδειμε πόλιν· ἔνθεν λύχνος ἔην Ἑλικώνιος, οὕνεκα Κάδμος στοιχείων Δαναοῖς πρῶτος ἔδειξε τύπον.

[60] Scholia In Euripidem, Scholia in Euripidem (scholia vetera),Vita-argumentum-scholion sch Ph, section 638, line 23: Κάδμος ἀφίκετο εἰς τὸ βουκόλιον τοῦ Πελάγοντος τοῦ Ἀμφιδάμαντος, παρ' οὗ ἀγοράσας βοῦν καὶ ἡγεμόνα ταύτην τῆς ὁδοῦ ποιησάμενος κτίζει τὰς Θήβας ὁμωνύμους τῶν Αἰγυπτίων Θηβῶν, ἐπεὶ τὸ ἀνέκαθεν Αἰγύπτιος ἦν ὁ Κάδμος.; Pausanias, IX, 12, 2: ἔδει δὲ ἄρα Κάδμον καὶ τὸν σὺν αὐτῷ στρατὸν ἐνταῦθα οἰκῆσαι κατὰ τοῦ θεοῦ τὴν μαντείαν, ἔνθα ἡ βοῦς ἔμελλε καμοῦσα ὀκλάσειν· ἀποφαίνουσιν οὖν καὶ τοῦτο τὸ χωρίον. ἐνταῦθα ἔστι μὲν ἐν ὑπαίθρῳ βωμὸς καὶ ἄγαλμα <Ἀθηνᾶς>· ἀναθεῖναι δὲ αὐτὸ Κάδμον λέγουσι. τοῖς οὖν νομίζουσιν ἐς γῆν ἀφικέσθαι

no može prepoznati metafora o tome da je jedan od razloga Kadmovog kretanja prema sjeveru bila trgovina.[61] Osim Lihnida, tradicija govori o tome kako je Kadmo sa Harmonijom stigao i do današnje Budve gdje je konačno osnovao i grad Butou. O Kadmovom dolasku i osnivanju ovoga grada je pisao već tokom V stoljeća p. n. e. tragičar Sofoklo,[62] prema kojem se ovaj grad nalazio na ušću Drilona. Među etimologijama Stefana Bizantinca grad Butoa javlja se i u *Etymologicum magnum* kao grad u Iliriji koji je nazvan tako jer je Kadmo tu stigao brzo na volovskoj zaprezi.[63] O dolasku na volovskoj zaprezi govori i Filon iz Biblosa u drugom stoljeću n. e. prema kojem se Butoa nalazila uz Rizon, a Kadmo je grad nazvao prema Buti, gradu u Egiptu.[64]

Nakon što je porazio Ilire koji su bili u ratu sa Enhelejcima, Kadmo je preuzeo vlast od ilirskog kralja Likotersa[65] za kojeg je bila udata Agava, Kadmova kćer koja je nakon ubistva svoga sina Panteja napustila Kadmeju i otišla na sjever u ilirske zemlje.[66] Iz ovih podataka se može pretpostaviti da je Agava nakon odlaska iz Beotije krenula prema sjeveru, među Enhelejce o kojima je govorio Hekatej. Da li su se oni već nalazili na prostoru gdje ih je kasnije opisao Hekatej, nije potpuno jasno. Iako legenda govori drugačije, potrebno je napraviti još jedan osvrt na Herodotovo svjedočanstvo o Gefiranima i dodjeli zemlje istim u Tanagri. Hipotetički razmatrano, prihvati li se pretpostavka o tome da je jedan dio kolonista ostao u Beotiji, dok je ostalim kolonistima kockom dodijeljen odlazak prema sjeveru, odlazak Agave sa njima bi dobio smisao. Moguće je pretpostaviti da su doseljenici iz Beotije među autohtonim stanovništvom istočne jadranske obale prvobitno dočekani sa odobravanjem i da su ostvareni bliski odnosi kao što je bio brak Agave i Likotersa. Dinastički brakovi iz različitih interesa su dovoljno dobro posvjedočeni iz stoljeća koja su protekla od vremena grčkih junaka do danas.[67] Koji su uzroci doveli do kvarenja ovih odnosa, može se samo nagađati. Najvjerovatnije je da se razlozi sukoba mogu tražiti u jačanju kolonista i uspostavljanju njihove jače dominacije na strateški značajnom području za razvoj trgovine.

Legenda o Kadmu iz Sidona, kao jedna od mnogih koje su prenosili antički autori, pokazuje, čak i rijetkim fragmentima koji su se očuvali, da su područje Jadranskog mora, kao i stanovnici njegovih obala, već od najranijih vremena pobuđivali interes starih Grka, Mikenjana, Minojaca, ali i šire. Međutim, složena problematika interakcije između prahistorijskih kultura, pa čak i razvijenih civilizacija nalaže svakom istraživaču koji bi se osvrnuo na ove odnose postavljanje širih parametara promatranja. U tom smislu, iz razloga vremenske distance kada su se događaji dešavali i kada su ih oni konačno zabilježili, te iz razloga ličnih shvaćanja i interpretacija samih autora, antički pisci ponekad donose deformiranu sliku o događajima koje opisuju.

Κάδμον τὴν Θηβαΐδα Αἰγύπτιον καὶ οὐ Φοίνικα ὄντα, ἔστιν ἐναντίον τῷ λόγῳ τῆς Ἀθηνᾶς ταύτης τὸ ὄνομα, ὅτι Ὄγγα κατὰ γλῶσσαν τὴν Φοινίκων καλεῖται

[61] Lisičar 1953, 250.

[62] Etymologicum Genuinum, beta, 202, 1-7: Βούθοια πόλις τῆς Ἰλλυρίδος·
Σοφοκλῆς ὀνομακλεῖ
Βουθόη Δρίλωνος ἐπὶ προχοῇσιν ἐνάσθη. εἴρηται δὲ ἀπὸ τοῦ βοηθὸν γενέσθαι τοῖς Ἰλλυριοῖς τὸν Κάδμον
ἔποικον γενόμενον. ἢ ἀπὸ τοῦ ἐπὶ ζεύγους βοῶν ὀχούμενον κατὰ τὸν πυθόχρηστον εἰς τὴν Ἰλλυρίδα παραγενέσθαι.; Etymologicum Magnum, Kallierges, 207, 17-19: Βουθοίη Πόλις τῆς Ἰλλυρίδος.
Σοφοκλῆς Ὀνομακλεῖ,
Βουθοίη Δρίλωνος ἐπὶ προχοῇσιν ἐνάσθη.

[63] Etymologicum Magnum, Kallierges, 207, 11-16: Βουθόη Πόλις Ἰλλυρίδος. Εἴρηται, ὅτι Κάδμος ἐπὶ βοῶν ζεύγους ἐκ Θηβῶν ταχέως εἰς Ἰλλυρικοὺς παραγενόμενος ἔκτισε πόλιν· καὶ ἀπὸ τῶν βοῶν καὶ τοῦ θοῶς φυγεῖν, Βουθόην αὐτὴν ὠνόμασεν. Ἢ ἀπὸ τοῦ βούτου βουτόη καὶ βουθόη ὠνόμασται.

[64] Stephanus Byzantius, Ethnica (epitome), 180, 19-181, 1: Βουθόη, πόλις Ἰλλυρίδος, ὡς Φίλων, διὰ τὸ Κάδμον ἐπὶ ζεύγους βοῶν ὀχούμενον ταχέως ἀνύσαι τὴν ἐς Ἰλλυριοὺς ὁδόν. οἱ δὲ τὸν Κάδμον ἀπὸ τῆς Αἰγυπτίας Βουτοῦς ὀνομάσαι αὐτήν, καὶ παραφθαρεῖσαν καλεῖσθαι Βουθόην. ἔχει δ' ἐπὶ τοῦ μυχοῦ Ῥίζονα πόλιν καὶ ποταμὸν ὁμώνυμον.

[65] Prema riječima Hyginusa Agava je ubila ilirskog kralja Likotersa i vlast predala svome ocu, Kadmu. Hyginus, Fabulae, 240: Clytaemnestra Thestii filia Agamemnonem Atrei filium. Helena Iouis et Ledae filia Deiphobum Priami filium. Agaue Lycothersen in Illyria, ut regnum Cadmo patri daret.

[66] Isto, 184: Pentheus Echionis et Agaues filius Liberum negauit deum esse nec mysteria eius accipere vuoluit. Ob hoc eum Agaue mater cum sororibus Ino et Autonoe per insaniam a Libero obiectam membratim laniauit. Agaue ut suae mentis compos facta est <et> uidit se Liberi impulsu tantum scelus admisisse, profugit ab Thebis atque errabunda in Illyriae fines deuenit ad Lycothersen regem, quam Lycotherses excepit.

[67] Kao jedan od dinastičkih brakova iz perioda o kojem se govori može se tumačiti i brak Agamemnona sa Klitemnestrom, kćerkom Tindareja, koju je Agamemnon vjenčao nakon povratka u Mikenu, odakle je utočište pronašao upravo kod Tindareja, pa se u ovom svjetlu njegovog duga može tumačiti i brak legendarnih likova homerskih epova.

Jednako kao i antički pisci, rezultati arheoloških istraživanja daju fragmentarnu i nejasnu sliku ograničenu različitim stupnjevima istraženosti i nedostatkom materijalnih ostataka ili, sa druge strane, mogućnostima interpretacije materijala. Ipak, brojna istraživanja tokom XX stoljeća na području jugoistočne Evrope, od Grčke do zapadnog Balkana, omogućila su stvaranje okvira u čijim granicama se mogu razmatrati kontakti Jadranskog mora i egejskog svijeta. Prihvati li se pretpostavka da je Kadmo, tačnije događaji povezani sa njim, ispravno datiran u period oko XV stoljeća p. n. e. otvara se pitanje znatno širih procesa koji su se odvijali među pojedinim prethistorijskim zajednicama. Interakcija određenih populacija, bez obzira koji razlozi za te odnose bili, duga trgovačka putovanja ili geografska blizina, neminovno je vodila međusobnom upoznavanju dvije ili više zajednica, što je nužno vodilo na prvom mjestu razmjeni ili konstrukciji imena ovih zajednica. Čini se da konstrukcija imena nije bila rijetka pojava, što je razumljivo u trenucima prvog kontakta kada ne postoji dovoljno poznavanje jezika neke zajednice da bi se shvatilo značenje autohtonog imena pa često, posebno kod prethistorijskih zajednica, dolazi do formiranja imena prema nekim karakteristikama, od geografskih do religijskih. Tako su brojni narodi sa ilirskog područja nosili imena iz animalnog ili vegetativnog svijeta, što ne znači pouzdano da je neka od tih skupina u prethistorijskom periodu svoju zajednicu definirala istim imenom. Proces usvajanja imena kojim je neka skupina, u ovom slučaju Grci, nazivala drugu može biti promatran i kroz procese uspostave prvih država, povećanje značaja kontakata sa drugim narodima do uspostave strane vlasti kao što je bilo rimsko formiranje provincije Ilirik. Nažalost, nedostatak pisanih dokumenata iz ranijih perioda je rezultirao potpunim nepoznavanjem ovih procesa sve do svjedočanstva Plinija Starijeg[68] i Pomponija Mele[69] da su Iliri tako nazvani, u čemu se apsolutno može prepoznati refleksija starijeg perioda na koji su Plinije i Mela mislili. Nažalost, uprkos minucioznoj analizi Plinijevih i Melinih riječi od strane M. Suića,[70] o porijeklu ilirskog imena i razlozima koji su doveli do toga da „budu tako nazvani" nauka još uvijek nema adekvatnih odgovora. Jedini fragmenti znanja o ilirskom imenu se mogu povezati sa značenjem termina „Iliri" u kontekstu zmije i zmijskog kulta koji je bio poštovan na ovim područjima. Ovakvo porijeklo ilirskog imena povezano sa kultom zmije ima svoje analogije i u drugim jezicima te je tako u baskijskom jeziku naziv za zmiju glasio *lurra* dok je iz hetitske mitologije poznata zmija *Illur-janka*.[71] Veze između Ilira-zmije i Enhelejaca-jegulje su jasno uočljive i spoznaja o ovome je rezultirala zaključkom da je ime Enhelejaca u stvari prijevod prastarog imena Ἰλλυριοὶ na grčki jezik.[72] Polazeći od ovog zaključka, postavlja se pitanje zašto je ime Ilira prvobitno prevedeno u kontekstu jedne zajednice iz Beotije, sa jezera Kopaide, a zatim i na jedan od brojnih naroda ilirske narodnosne zajednice, ali ne i na ostale? Zašto su samo Enhelejci dobili helensku varijantu svoga imena i kako se onda u grčkom jeziku ustalio termin Ἰλλυριοὶ? Prema tradiciji koja se očuvala u svjedočanstvima antičkih pisaca, odgovor na ovo pitanje se može prepoznati jedino u beotskim Enhelejcima, onim koji su Beotiju naselili sa Kadmom i drugim Feničanima, Enhelejcima koji su sa Agavom krenuli prema sjeveru među narode Jadranskog mora, sjevernije od mitskih Hiperborejaca kod kojih se u najranijim vremenima nalazilo svetište Dodone.[73] Ako se govori o prvim kolonistima, a pretpostavi li se da je tradicija sačuvala osnovne fundamente nastanka legende, pojava Enhelejaca i Agave, kao i njihovog kulta jegulje među autohtonim stanovništvom je morala snažno odjeknuti iz više razloga. Prvi razlog bi bio u sličnosti ovog kulta sa autohtonim poštivanjem zmije koje je bilo prisutno još od neolitika. Drugi razlog je mogao biti sakriven u kontaktima dva svijeta na različitim stupnjevima razvoja, dok je treći svakako predstavljen i u samoj legendi i predanju o sukobima Enhelejaca sa Ilirima nakon čega je uspostavljena Kadmova ili enhelejska vlast nad Ilirima. Ako je ime Enhelejaca samo jednostavni prijevod na

[68] Plinius, III, 144, 5-9: Scodra a mari XVIII, praeterea multorum Graeciae oppidorum deficiens memoria nec non et civitatium validarum. eo namque tractu fuere Labeatae, Endirudini, Sasaei, Grabaei proprieque dicti Illyri et Taulanti et Pyraei retinent nomen..

[69] Pomponius Mela, II, 55-56: Partheni et Dasaretae prima eius tenent, sequentia Taulantii, Encheleae, Phaeaces. dein sunt quos proprie Illyrios vocant…

[70] Suić 1976, 179-196.

[71] Barić 1958, 11.

[72] Isto, 11.

[73] Bridgman 2005, 42.

grčki jezik, i ako su Enhelejci nazvani ljudima-jeguljama još na jezeru Kopaidi, onda to nikako ne mogu biti Enhelejci čije ime je samo grčki termin za ime Ilir. Uzme li se u obzir pretpostavka da su Enhelejci iz Grčke bili doseljenici na ilirskim područjima, kontakti između njih i Grčke, kao jedni od najstarijih kontakata ova dva područja, dobivaju potpuni smisao. U najranijem periodu su prvi trgovci održavali kontakte sa kolonistima kao posrednicima između njih i autohtonog stanovništva. Ovi posrednici, Enhelejci, kroz ove kontakte su mogli Grcima prenijeti i prva znanja o stanovnicima sjevera, njihovim običajima, životu i religiji, kao i termin Iliri, termin koji je mogao označavati kult zmije koji se poštivao u ovim područjima. Uspostava enhelejskog kraljevstva metaforički prikazana kroz Kadmovu pobjedu nad Ilirima je mogla dodatno učvrstiti beotski kult jegulje koji se među domaćim stanovništvom manifestirao u kultu zmije i rezultirao njihovim imenom Iliri, kao što je najvjerovatnije isti kult nadjenuo ime beotskim Enhelejcima.

Međutim, koliko ima mjesta za ovakvu hipotezu u okvirima mogućnosti ostvarivanja ovako ranih kontakata ili čak kolonija u periodu brončanog doba? Izuzev djela antičkih pisaca i lingvističkih tragova, postojanje kontakata i ostvarivanje jače interakcije u ovako ranim periodima se može utvrditi pouzdano jedino putem rezultata arheoloških istraživanja. Ako bi se moglo potvrditi postojanje uslova za uspostavu trgovačkih odnosa, otvorila bi se prilika za interpretaciju legende o Kadmu i Harmoniji u kontekstu istih, pa time i za pitanje potrebe za osnivanjem kolonija. U ovom periodu i nešto ranije, oko 1600. godine p. n. e. uz minojsku civilizaciju na Kreti se javlja i snažan razvojni impuls na grčkom kopnu koji se identificira sa prvom pojavom Mikenjana, minojskih rivala, saveznika i u krajnjoj instanci nasljednika. Arheologija još uvijek nije dala potpune odgovore na pitanje mikenskog porijekla, ali se smatra da su naselili centralnu i južnu Grčku tokom perioda od XVI do XIII stoljeća p. n. e. gdje su vrlo brzo uspostavili kontakte sa drugim narodima, Minojcima, Hetitima i Egipćanima.[74] Odnosi između Krete i Mikene se mogu prepoznati u nalazima keramičkih ostataka na kojima su jasno uočljivi utjecaji minojske Krete i Tere na Mikenu. Bogate freske koje prikazuju ljude u svakodnevnom životu i svečanostima prikazuju odjeću, posuđe, nakit pa čak i ljude sa dugom i kratkom kosom. Prema Homeru, grčki junaci su nosili izrazito dugu kosu, dok zidno slikarstvo ukazuje na mogućnost da su dugu kosu nosili samo gornji slojevi društva, dok su donji nosili kratko ošišanu kosu. Ovaj segment se tumači kao utjecaj sa Krete gdje je poznato da su muškarci nosili izrazito dugu kosu.[75] Sa knososkim freskama su povezani nalazi zidnog slikarstva u palati Mikene, datiranog u period 1550-1450. p. n. e.[76] Freske su također potvrđene i na lokalitetu Tebe, gdje su vidljive veze sa otokom Terom.[77] Jedno stoljeće istraživanja na lokalitetu Tebe je do danas dalo brojne artefakte čija interpretacija još uvijek nije dovela do naučnog konsenzusa o porijeklu stanovništva ovog grada. Već 1930. godine je A. Keramopoullos iznio tezu da su tebanski vladari imali aktivnu ulogu u zanatskoj proizvodnji i prekomorskoj trgovini.[78] U blizini istočnog dijela fortifikacije na prostoru citadele u Tebi je pronađen prostor koji je simbolično nazvan *Soba pečata* gdje su pronađeni pečati i pločice sa natpisima.

Zahvaljujući istraživanjima i dešifriranju linearnog B pisma, pločice i natpisi pronađeni na prostoru Kadmeje sugeriraju snažan interes Tebe za područja Tespije, Eubeje i Egine.[79] Kao što je već istaknuto, otok Eubeja je igrao značajnu ulogu unutar trgovačke mreže koju je Beotija uspostavila sa Egejom i Sredozemljem. Teba je predstavljala snažan fortifikacioni centar sa sistemom odbrane koji nema sličnosti sa ostalim centrima u bazenu Kopaide[80] pa se može postaviti pitanje njegovog porijekla.

Utvrđenja za koja se pretpostavlja povezanost sa Tebom su svojim rasporedom štitila puteve od Korintskog zaljeva do Euripusa, uske prevlake između Beotije i otoka Eubeje, čime se potvrđuje značaj izlaska Beotije u Egejsko more preko Eubeje.[81]

[74] Castleden 2005, 4.

[75] Isto 73-74.

[76] Isto 130.

[77] Burn 1979, 36.

[78] Keramopoullos 1930, 29-58.

[79] Aravantinos 1995, 616.

[80] Buck 1979, 41-42.

[81] Eubeja je i u kasnijim periodima zadržala svoj važan položaj u kontaktima sa Bliskim istokom. Kao primjer može poslužiti lokalitet Al Mina na kojem je dominirajući materijal izražen u keramičkim ostacima na kojima se jasno uočava geometrijski stil (IX-VIII stoljeće) izrađen u eubej-

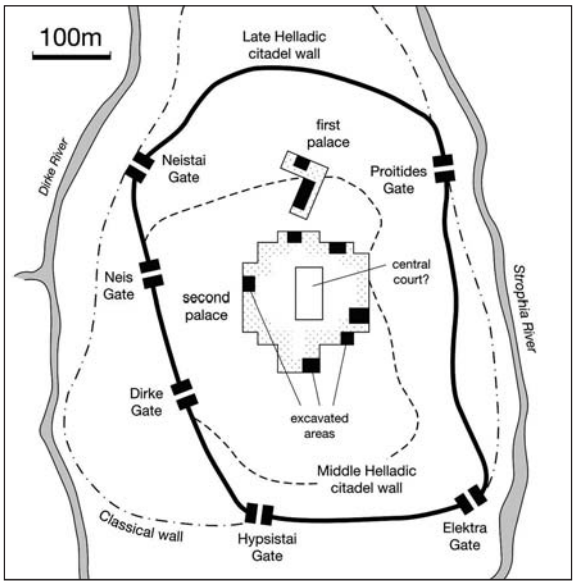

Sl. 3. *Citadela u Tebi sa dvije brončanodobne palate* (po Castleden 2005.)

Na mjestu tzv. Druge palate u Tebi je pronađeno oko stotinu cilindričnih pečata porijeklom sa istoka.[82] Nekolicina pečata je predbabilonskog i babilonskog porijekla, zatim mitanijskog, hetitskog, kiparskog, kasitskog i asirskog, datiranog okvirno u raspon 2500-1250. p. n. e..[83] Kada bi bilo moguće razdvojiti pouzdano Drugu tebansku palatu od Prve, uzimajući u obzir odnose sa Bliskim istokom, Prva palata bi prema Bucku pripadala ranijim vladarima, Amfionu i Zetu, dok bi Druga palata pripadala dinastiji Kadmejaca.[84] Upravo ovoj dinastiji bi pripadao period u koji su datirani pronađeni pečati čime se jasno potvrđuju direktni kontakti Tebe i istoka[85] u kasnoheladskom III B (1300-1190) periodu. Jedan od pronađenih pečata na području Tebe, tačnije stare Kadmeje, izdvaja se svojom formom i pokrenuo je pitanja o postojanju diplomatskih odnosa Tebe sa Bliskim istokom. Sa jedne strane pečata se nalazi prikaz zlatnog prstena sa heraldičkom formom: dva bika koji se nalaze sa bočnih strana trostrukog drveta dok se dva drveta nadvijaju preko leđa životinja. Druga strana pečata je misterioznija. Rubovi diska su neznatno izbočeni tvoreći na disku udubljenje u centru unutar kojeg su pronađeni trgovi pergamene, a možda čak i papirusa.[86] Do danas je ovo prvi, čak i jedini slučaj upotrebe materijala kao što su pergamena ili papirus u svrhe korespondencije na prostoru kopnene Grčke, istovremeno sa Bliskim istokom i Egiptom.[87]

Cilindrični pečati su također pronađeni na Kreti i njihova forma i sadržaj ukazuju na provenijenciju iz Sirije i Mezopotamije.[88] Pretpostavlja se da su babilonski pečati na Kretu stigli također putem trgovine.[89] Iako se još ne može govoriti sa potpunom sigurnošću, rezultati arheoloških istraživanja na području Beotije ukazuju, ukoliko ne na osnivanje strane kolonije, onda na jako razvijeni sistem trgovačkih odnosa sa Bliskim istokom. Međutim, problem se dodatno komplicira pojedinim segmentima koji navode naučnike na pretpostavke o pojavi kolonista iz Egipta na području Tebe i Beotije. Grobnica „Amfiona i Zeta"[90] u kojoj je T. Spyropoulos nakon iskopavanja 1971. godine vidio stepenastu piramidu sa tri nivoa predstavlja poseban problem s obzirom na to da se veze stepenaste piramide mogu povući i sa ziguratima iz Mezopotamije. Drugi problem bi predstavljao složeni sistem irigacije na jezeru Kopaidi[91], ali koji sam po sebi ni na jedan način ne potvrđuje prisustvo egipatskih kolonista.[92] Znatno prihvatljivija izgleda mogućnost da su utjecaji Egipta predstavljali sekundarni segment u trgovinskim odnosima, pa i mogućoj kolonizaciji, dolazeći putem preko Krete i Kiklada do grčkog kopna. Uzmu li se u obzir kontakti i međusobni utjecaji Egipta i Krete, ne čini se opravdanim u potpunosti isključiti pretpostavku da je neki od egipatskih trgovaca ili zanatskih majstora došao do Grčke. Ipak, takav smjer kretanja je teško zamisliti kao direktnu kolonizaciju ili značajnije populacijsko prisustvo Egipćana u Grčkoj. Sa druge strane, kontakti Grčke i istočnog Sredozemlja još uvijek predstavljaju otvoreno pitanje. Na osnovu poznavanja arheološke prošlosti Beotije i Tebe na nivou trenutnog stanja istra-

skim radionicama. U ovom periodu počinje faza značajnije ekspanzije grčkih kolonista prema Bliskom istoku na što ukazuje i stratigrafija lokaliteta Al Mina gdje su svi nalazi Grčkog materijala pronađeni na sterilnom tlu.

[82] Buck 1979, 58.

[83] Šašel-Kos 1993, 127; Aravantinos 1995, 617.

[84] Buck 1979, 58.

[85] Šašel-Kos 1993, 127.

[86] Aravantinos 1995, 619.

[87] Isto, 619.

[88] Dow 2008, 587.

[89] Matz 2008, 162.

[90] Bernal 1991, 130.

[91] Isto, 133-135.

[92] Aravantinos 1995, 617.

ženosti je neosnovano prejudicirati konkluziju o pouzdanoj kolonizaciji iz područja istočnog Sredozemlja. Postojanje snažnih veza i kontakata ova dva područja je nešto drukčije pitanje te bi se za sada moglo govoriti samo o trgovačkim vezama koje sa sobom nužno impliciraju pitanje majstora, zanatlija i trgovaca koji su ove kontakte održavali. Jasno je da se u ovim parametrima mora prihvatiti i postojanje određene razmjene ljudstva, koje se nužno ne mora interpretirati kao kolonizacija.

Da li se u ovim utjecajima mogu prepoznati elementi strane kolonizacije na području Grčke i Tebe? Nažalost, arheologija još uvijek nije u stanju dati dovoljno jasan odgovor na ovo pitanje. Prema rezultatima antropoloških ostataka iz grobnih krugova Mikene čini se jasnim da se, ma kako snažni utjecaji bili mikenska Grčka ne može smatrati kolonijom. Vladari iz grobnih krugova u Mikeni su bili rastom visočiji, za razliku od žena kavkasko-nordijskih osobina, nosili su dugu kosu i brade, ukratko bili su druge rase od Krećana.[93] Iako je pitanje porijekla mikenskih vladara nedovoljno objašnjeno, njihove plovidbe Sredozemljem jasno dokazuju interes i potrebu za razmjenom i sirovinama. Kao i mikenski, jasno je da su i tebanski vladari pokazivali snažan interes za zanatstvo i metalurgiju i sasvim opravdano je pretpostaviti da su time bili zainteresirani i za strane majstore čija znanja su bila skupocjena. Bogatiji gradovi, kao što je bila Teba, mogli su sebi priuštiti i unajmljivanje većeg broja stranih majstora, što je svakako moralo ostaviti traga i na strukturi stanovništva. Interes vladara u grčkim gradovima, posebno Tebe kao snažnog centra, za trgovinom i proizvodnjom je uvjetovao i potrebu za prirodnim resursima, na prvom mjestu metalom. Potraga za skupocjenim metalima je dovela i do razmatranja mogućnosti istraživanja kopnenih puteva prema rudnim bogatstvima na sjeveru, u ilirskim zemljama. U legendi o Kadmu i njegovom dolasku među Enhelejce se mogu prepoznati tragovi ovog interesa za bogatstva sjevera i Jadranskog mora.[94]

Kako je istaknuto, Kadmo je na svome putu prema Butoi osnovao grad Lihnid čija ubikacija do danas nije sa sigurnošću izvršena.[95] Natpis sa

Sl. 4. *Zlatna maska iz Trebeništa* (po Srejović 1997.)

popisom stanovnika grada Lihnida, iako pronađen izvan konteksta, potvrđuje postojanje istoimenog grada, osnovanog od Kadma, u okolini Ohridskog jezera. Ubikacija Lihnida u okolini Ohridskog jezera opravdava hipotezu P. Lisičara o tzv. *Kadmejskom putu* koji se pružao linijom kojom je kasnije vodio i rimski put *Via Egnatia*.[96] Tradicija o ovom putu koji je povezivao Jadran sa Egejom još od neolitika je prema mišljenju R. Katičića „najznatnije mitološko osmišljenje starih veza".[97] Čini se da se ruta *Kadmejskog puta* kretala preko poznatog lokaliteta Trebenište[98] te se vrlo lako može povezati sa Halkidikom, koji se nalazio u bliskom dometu *Kadmejskog puta*, a time i *Via Egnatie*. Upravo na lokalitetu Trebeništa su pronađene i znamenite zlatne maske koje se mogu pripisati enhelejskim vladarima. Otkriće pogrebnih maski iz Sindosa, koje se mogu dovesti u vezu sa onim iz mikenskih grobova,[99] a datirane su kao i maske iz Trebeništa u period VI stoljeća p. n. e. potvrđuju frekventnu upotrebu puteva od Jadrana do Halkidika[100] za koje se može pretpostaviti da su bili dostupni već u

[93] Burn 1979, 36.
[94] Lisičar 1951, 115-125.
[95] Lisičar 1953, 257. Pretpostavljalo se da je Lihnid srednjovjekovni Ohrid gdje je pronađen i natpis Λυχνειδιων, ali je kasnijim istraživanjima utvrđeno da su spomenici u Ohridu preneseni iz okoline.
[96] Isto, 260.
[97] Katičić 1977, 80.
[98] Lisičar 1951, 259.
[99] Whitley 2007, 254.
[100] Šašel-Kos 1993, 129.

najranijem periodu beotskim trgovcima putem Eubeje i eubejskih moreplovaca.

Uz otok Eubeju, Halkidik je predstavljao važnu stanicu za trgovinu područja centralnog Balkana sa sjeveroistočnom Egejom, Trojom i istočnim Sredozemljem[101] te je upravo Ohridsko jezero i Trebenište predstavljalo logičnu lokaciju na kojem bi trgovci, možda i kolonisti, osnovali svoju stanicu. Iz ove stanice relativno dostupna bi postala i Butoa kao luka sa izlazom na Jadransko more. Prema ovome, prihvati li se mišljenje J. Whitleya da postoje veze između pogrebnih maski iz Sindosa i mikenskih, te se hronološki paralelni nalazi iz Trebeništa mogu povezati sa mikenskim i dugom tradicijom izrade i upotrebe pogrebnih maski. Pojava kao što je ova se ne javlja iznenada i u kratkom vremenskom periodu pa stoga ne treba odbaciti mogućnost otkrića sličnih maski iz starijeg perioda tokom budućih istraživanja.

Prodor mikenske kulture prema sjeveru je potvrđen i nalazima kao što je tolos grobnica u Kiperi na obali Epira ili grobovi sa kasnomikenskom keramikom u Ilijasu koji se datiraju u XV-XVI stoljeće.[102] Kasnomikenska keramika je identificirana i u donjim slojevima naselja Kastanas[103], što ukazuje na kretanje mikenskih trgovaca putem Halkidika prema sjeveru. Na dalekom sjeveru gdje su se nalazili mitski Hiperborejci i njihovi darovi, tamo gdje su putovali Jason i Argonauti, Kadmo i Harmonija, pa i sam Apolon, nalazila su se izvorišta jantara i kositra[104] te bogati rudnici Damastija. Iako još uvijek nije izvršena tačna ubikacija ovih rudnika, pretpostavlja se da su se nalazili na teritoriju Enhelejaca zajedno sa gradom Damastijem koji je posvjedočen svojim tetradrahmama sa Apolonovom glavom na aversu i tripodom sa skraćenim natpisom na reversu.

Uzimajući u obzir tradiciju prema kojoj je Kadmo bio izumitelj rudnika kamena, metalurgije i proizvodnje bronce[105] u Tebi, rudnici Damastija su vjerovatno mogli biti jedan od razloga Kadmovog odlaska i osnivanja grada Lih-

Sl. 5. *Tetradrahma Damastija*
(Vodič Arheološkog muzeja u Zagrebu 2004.)

nida koji se nalazio u blizini ovog metalurškog centra. Ovaj razlog Kadmovog dolaska na sjever se očuvao i u tradiciji prema kojoj je Kadmo na području Pangeasa, planine u Peoniji, otkrio zlatne rudnike i izumio rudarstvo[106] te je tu kasnije poštovan kao jedan od četiri Kabira[107] metalurgije[108] pod imenom Κάσμιλος-Καδμῖλος.[109] Bogati rudnici, šume i razvijeno stočarstvo su

[101] Parović-Pešikan 1985, 26.
[102] Parović-Pešikan 1985, 27.
[103] Hansel 1979, 183-188.
[104] Potrebica 2010, 172.
[105] Plinius, VII, 195: lapicidinas Cadmus Thebis aut, ut Theophrastus, in Phoenice; Hyginus, Fabulae, 274, 4 1-3: Cadmus Agenoris filius aes Thebis primus inuentum condidit; <Ae>acus Iouis filius in Panchaia in monte Taso aurum primus inuenit.

[106] Strabo, XIV, 5, 28, 13-14: ὁ δὲ Κάδμου [ἐκ τῶν] περὶ Θρᾴκην καὶ τὸ Παγγαῖον ὄρος·; Plinius, VII, 195: auri metalla et flaturam Cadmus Phoenix ad Pangaeum montem.
[107] Lisičar 1951, 251; Kult Kabira je posvjedočen na otocima Lemnosu i Samotraki (kult Kabira na Samotraki ne posjeduje *in situ* arheološke dokaze već svjedočanstva Stesimbrotosa, Herodota i Mnaseasa). U Tebi njegovo porijeklo potječe od vegetativnih božanstava Male Azije odakle je u Grčku stigao preko Egejskog mora i transformiran pod utjecajem orfičkih ideja. Porijeklo riječi Kabir je semitsko i znači „Svemogući". Moguće je da se ovaj kult na području Tebe pojavio jako kasno, tek oko VIII-VII stoljeća p. n. e.
[108] Scholia in Apollonii Rhodii Argonautica (scholia vetera), p. 77, 22-78, 6: μυοῦνται δὲ ἐν τῇ Σαμοθρᾴκῃ τοῖς Καβείροις, ὡς Μνασέας φησί. καὶ τὰ ὀνόματα αὐτῶν δ' τὸν ἀριθμόν· Ἀξίερος, Ἀξιοκέρσα, Ἀξιόκερσος, <Κάσμιλος>. Ἀξίερος μὲν οὖν ἐστιν ἡ Δημήτηρ, Ἀξιοκέρσα δὲ ἡ Περσεφόνη, Ἀξιόκερσος δὲ ὁ Ἅιδης· ὁ δὲ προστιθέμενος τέταρτος Κάσμιλος ὁ Ἑρμῆς ἐστιν, ὡς ἱστορεῖ Διονυσόδωρος. Κάβειροι δὲ δοκοῦσι προσαγορεύεσθαι ἀπὸ Καβείρων τῶν κατὰ Φρυγίαν ὀρῶν, ἐπεὶ ἐντεῦθεν μετηνέχθησαν. οἱ δὲ δύο εἶναι τοὺς Καβείρους φασί, [πρότερον] πρεσβύτερον μὲν Δία, νεώτερον δὲ Διόνυσον.
[109] Scholia in Lycophronem, 219: σύρουσαν· τὸ ἑξῆς οὕτως· βλέπω πάλαι δὴ συναγωγὴν ὁλκάδων συρομένην ἐν τῇ θαλάσσῃ <κἀπιροιζοῦσαν> καὶ ἐπιβοῶσαν καὶ ἀπειλοῦσαν τῇ πατρίδι ἤτοι τῇ Τροίᾳ <δεινὰς ἀπειλὰς> καὶ πυρπόλησιν. <ὡς μή σε Κάδμος>· Κάδμος ὁ Ἑρμῆς ἀντὶ τοῦ Καδμῖλος κατὰ συγκοπὴν ὡς γαμφηλὰς καὶ γαμφάς. Καδμῖλος δὲ ὁ Ἑρμῆς. τούτου δὲ καὶ Ἴσσης τινὸς νύμφης, ἀφ' ἧς καὶ Λέσβος ἐκλήθη Ἴσσα, ἐγεννήθη παῖς ὀνόματι Πρύλις. οὗτος μάντις ὢν προσενεχθέντι τῷ Ἀγαμέμνονι τῇ Λέσβῳ ἄλλως. ὡς μή σε Κάδμος· ἀπέστρεψε τὸν λόγον πρὸς τὸν Πρύλιν, ὃς ἦν μάντις ἐν Ἴσσῃ ἤτοι τῇ Λέσβῳ υἱὸς τοῦ Καδμίλου καὶ Κάδμου Ἑρμοῦ καὶ Ἴσσης τινὸς νύμφης, ἀφ' ἧς καὶ ἡ Λέσβος ἡ καὶ Μιτυλήνη ἐκλήθη Ἴσσα, ὃς Πρύλις προσενεχθεὶς τοῖς Ἕλλησιν

tebanskim vladarima morali biti jako privlačni i može se zaključiti da su željeli uspostaviti svoju kontrolu nad ovim dragocjenim resursima.

Pojava mikenskog materijala na području Jadranskog mora i njegovog zaleđa je već neko vrijeme dobro posvjedočena nalazima sa lokaliteta Pazhok i Vajze u Albaniji, Iglarevo na Kosovu gdje su pronađeni kasnomikenski mačevi datirani u XV stoljeće p. n. e., dva mača iz tumula na rijeci Mati te kasnomikenski mač iz mjesta Varibopi, zatim brončani bodeži kod Niša, Pule, Crvene Stijene, Mostara, mali trijangularni bodeži iz Mokrina, Belotića, Živalja i Čitluka na rijeci Cetini i dr. Ovim nalazima se mogu pridružiti i sjekire tipa labris iz Pelagonije, kod Bitolja i iz Srbije kod Niša i Babušnice.[110] Nalaz mača na lokalitetu Iglareva jasno pokazuje rad lokalnih radionica koje su bile u stanju izvršiti tehničke modifikacije kasnomikenskog mača tipa C1 koji se datira u XV-XIV stoljeće p. n. e.[111] Pojavi mikenskog materijala svakako treba pridružiti nalaze ingota iz Makarske, Ivanić-Kloštra[112] i sa Paga.[113] Bakarni primjerak iz Ivanić-Kloštra (Podravine) u obliku jastučića sa konkavnim stranicama se datira u period XV stoljeća p. n. e.[114] pa i on jasno potvrđuje kontakte jadranskog zaleđa sa egejskim svijetom.

Sa druge strane, kada se govori o pojavi mikenskog materijala na istočnoj jadranskoj obali, potrebno je naglasiti mogućnost da je većina mikenskog materijala stigla indirektnim putem, preko apeninskog područja ili iz južnih krajeva gdje je prisustvo mikenskih utjecaja znatno bolje posvjedočeno.[115]

Posebno pitanje, kada se govori o kontaktima istočne Jadranske obale sa egejskim svijetom, predstavlja problem cetinske kulture na osnovu čijeg materijala i sepulkralnog kulta se može pretpostaviti odnos sa širim područjem još početkom ranog bronČanog doba. Blagoje Govedarica je ukazao na mogućnost migracije stanovništva iz zapadnogrčkog područja na prostor

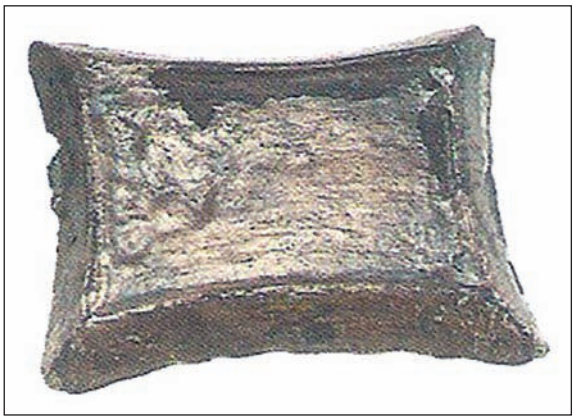

Sl. 6. *Primjerak bakarnog ingota iz Ivanić-Kloštra* (Vodič Arheološkog muzeja u Zagrebu 2005.)

cetinske kulture, tj. istočne jadranske obale. Ova migracija ili utjecaji grčkog područja su se manifestirali u pojavi tumula sa cista-grobovima i zlatnom nakitu u njima.[116] Sličnosti u ornamentici i oblicima keramičkog materijala predstavljaju mogućnost uspostavljanja veza sa kulturama Sicilije i Malte[117], dok su veze sa Italijom, tačnije Apulijom, znatno bolje potvrđene primjercima kao što su vrčevi iz gomile u Bajagiću kod Obrovca. Vrčevi iz Bajagića po fakturi, obliku i ornamentici pokazuju veze sa vrčevima iz Laterze,[118] pa se može pretpostaviti postojanje kontakata između jadranskih obala. Trakasta ornamentika na cetinskoj keramici predstavlja jasne kontakte sa „stranim" elementima. Izvorištem ovog stila se smatra kultura Ezero koja sadrži u velikom broju trakastu ornamentiku sličnu onoj sa cetinske keramike.

Iako je veza između područja cetinske i kulture Ezero u najblažem obliku krajnje dubiozna, potrebno je naglasiti pojavu ove keramike u Bubanj-Hum III kulturi[119] te na području zapadne Srbije gdje se u tumulima mogu uočiti elementi slične ornamentike i neke forme kao što je pehar sa nekropole Anište koji se oblikom svoje trakaste drške može povezati s područjem sve do srednje Dalmacije.[120] Na području rasprostiranja kulturne grupe Belotić-Bela Crkva se mogu uočiti određeni elementi cetinske kulture, predstavljeni u ornamentici vrča iz Vrtanjka te vrča i

[110] Garašanin 1983, 802; Parović-Pešikan 1985, 27; Đurić 1984, 17-24; Korkuti 1970, 13-52, T. III. 6-7; Čović 1983, 119-120; 166.
[111] Đurić 1984, 17.
[112] Vinski-Gasparini 1983, 661-662.
[113] Parović-Pešikan, 1985, 27.
[114] Vinski-Gasparini 1983, p. 661; D. Balen-Letunić i S. Mihelić ingot iz Ivanić-Kloštra navode kao ingot iz XI stoljeća p. n. e., Vodič Arheološkog muzeja u Zagrebu, p. 66, sl. 83.
[115] Tomas 2010, 36-39.
[116] Govedarica 1989, 217.
[117] Isto, 218.
[118] Marović 1975, 9.
[119] Čović / Marović 1983, 230.
[120] Čović 1970, 17.

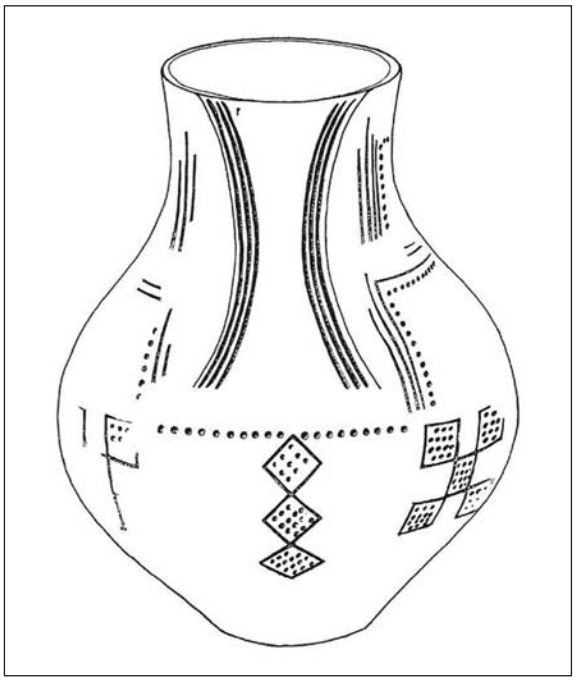

Sl. 7. *Pehar sa trakastom drškom, Anište, Tumul* 1 (po Čović 1970.)

zdjele iz Aništa koji pokazuju veze i sa kulturom Bubanj Hum III[121] pa bi hipoteza o kontaktima sa područjem Ezero kulture linijom Ezero – Bubanj Hum III – Belotić –Bela Crkva – Glasinac – Cetinska kultura, tačnije Jadransko more, mogla biti ostvarena. Međutim, trakasta keramika se na području Peloponeza javlja već u EH III periodu pa se čini nešto prihvatljivijom pretpostavka o kontaktima područja cetinske kulture i zapadne Grčke, pri čemu je pojava ovog keramičkog stila išla linijom Ezero-Lerna IV i Olimpija-Stoj, Šrkelj-Jadran,[122] iako za sada ne treba u potpunosti odbaciti ni kopnenu liniju njenog širenja.

Odnose sa Grčkom potvrđuju i nalazi sa područja Crne Gore, prvenstveno kneževski tumuli u Rubežima kod Nikšića, Mala Gruda, Velika Gruda i Gruda Boljevića. Na lokalitetu Rubeži je pronađen fragment keramičke posude koji bi svojom ornamentikom, ukrštenim trakama i cik-cak linijama u potpunosti odgovarao nalazima posude iz tumula Mala Gruda. Posude ovog tipa su uglavnom standardni repertoar kneževskih grobova Crne Gore, iako među njima postoje određene razlike, kao što su polukružni izrezi na obodu posude iz Male Grude.[123] Tako je fragment posude iz Rubeži ornamentikom u vidu sitne mreže na vanjskoj strani posude omogućio povezivanje sa Stantinella kulturom na Siciliji[124], što nije slučaj sa posudom iz Male Grude. Potrebno je ukazati na to da ornamentika ovih posuda, barem osnovna forma koja se tvori dvjema trakama koje se križaju na centralnom dijelu posuda i trakom sa cik-cak linijama duž oboda, asocira na punktirani ornament zlatnih poklopaca držala sa sjekira iz tumula Mala Gruda i Gruda Boljevića. Zlatni poklopci iz ova dva tumula u potpunosti odgovaraju jedan drugom[125] te ovaj detalj povezuje sjekire iz navedenih tumula sa keramičkim materijalom koji je najvjerovatnije imao veze sa provođenjem rituala tokom pokopa, pa se kroz ovo i činjenicu da je sjekira iz Grude Boljevića priložena izvan groba, a ne uz pokojnika[126], sjekire iz kneževskih tumula mogu promatrati i kroz prizmu kultne svrhe. Nalazi iz tumula Mala Gruda, prvenstveno sjekira izrađena od elektrona, pokazuju veze sa egejskim i istočnosredozemnim svijetom. Interpretacija porijekla ove sjekire je dovela do zaključka o njenom bliskoistočnom porijeklu u vidu importa[127] kojim je potaknuta lokalna proizvodnja i dalji razvoj sjekira ovog tipa.[128]

Nalazi iz tumula Mala Gruda, sjekira od elektrona, zlatni bodež i karike za kosu (Noppenring) su u više navrata povezani sa materijalom istočne provenijencije, Malom Azijom, Sirijom i sa Biblosom te sa egejskim područjem,[129] posebno otokom Levkas (Lefkas) prema kojem je jedan od dva tipa karičica za kosu i nazvan.

Dok se sjekira tipa Kotorac iz tumula Mala Gruda često povezivala sa Biblosom, karičice za kosu sa egejskim područjem, Trojom i Antiohijom, zlatni bodež iz ovog tumula se može povezati sa bodežima iz Kumase[130], a sami ukopi u kneževske tumule Crne Gore imaju svoje, u osnovi tek neke manje, analogije u Zakavka-

[121] Govedarica 2006, 36.
[122] Govedarica 1989, 221-222.
[123] Parović-Pešikan / Trbuhović 1974, 133.
[124] Benac 1955, 89.
[125] Baković / Govedarica 2009, 14.
[126] Isto 15.
[127] Parović-Pešikan / Trbuhović 1974, 131.
[128] Parović-Pešikan 1985, 21.
[129] Parović-Pešikan / Trbuhović 1974, 129-141; Parović-Pešikan 1985, 20; Govedarica 1989, 178; Šašel-Kos 1993, 120; Guštin 2006, 90; Govedarica 2009, 18.
[130] Parović-Pešikan 1985, 20.

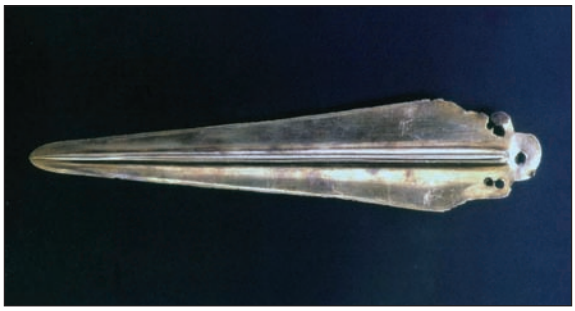

Sl. 8. *Zlatni bodež iz tumula Mala Gruda* (ustupljeno od Težak-Gregl)

zju.[131] Kneževski tumuli Boljevića Gruda i Velika Gruda su radiokarbonskom analizom datirani u period 3090-2886. godine p. n. e. pa potvrđuju kontakte istočne jadranske obale sa egejskim svijetom, a možda i dalje u vrlo ranom periodu. Ovi kontakti se mogu potvrditi i rasporedom ostava sa nalazima vučedolskih sjekira sa cilindričnim nasadom od matičnog vučedolskog područja do Petralone, zapadno od Halkidika i Sitagroia sa istočne strane Halkidika, odakle se materijal dalje prenosio putem Thasos-Lemnos-Troja.[132]

Prema ovim datacijama se kneževski tumuli i materijal iz njih ne mogu povezati sa legendarnim Kadmom i njegovim Feničanima, ali sama mogućnost postojanja razvijenih kontakata Jadrana i njegovog zaleđa tokom III milenija p. n. e. ostavlja otvorenom za promatranje mogućnost osnivanja trgovačkih kolonija već početkom bronČanog doba. Čini se opravdanom pretpostavka da se početni impulsi trgovačkih odnosa javljaju već tokom III milenija p. n. e. da bi u minojsko ili mikensko doba kulminirali osnivanjem trgovačkih kolonija na jadranskim obalama. Prema ovome, legenda o Kadmu, iako zabilježena mnogo kasnije, osvjetljava značaj ovog područja u mediteranskom svijetu.[133] Ove najranije kontakte i njihov značaj u razvoju metalurgije reflektiraju i Herodotove riječi o tome kako su u potrazi za metalima Feničani otišli do samog sjevera i osnovali koloniju na otoku Thasos, prekoputa otoka Samothraki,[134] nešto istočnije od Halkidika, upravo na putu kojim su vučedolske sjekire stizale do Troje. Ne začuđuju prema ovome ni brojni toponomastički ostaci koji povezuju egejsko i jadransko područje. Tako je Epir nazvan po Kadmovoj kćerki Epiro, Dasaro, eponim dasaretskog imena je kćerka Ilirija, Kadmovog sina, grad Δεραν se može povezati sa Dojranom i kultom Medaura, Stabaya-Stoboi, Pai-Paionia, Buto (Βουτω)-egipatska boginja Uazit i sl.

Do sada izneseno potvrđuje da legenda o sidonskom junaku koji osniva grad Kadmeju i odlazi na sjever među Ilire sadrži u sebi historijske osnove na kojima je nastala. Trgovinski odnosi koji se prema nalazima iz kneževskih tumula Crne Gore do prodora mikenskog materijala mogu potvrditi već od III milenija p. n. e. ukazuju na korijene iz kojih je kasnije, oko XV stoljeća p. n. e. izrasla legenda o Kadmu i Harmoniji. U strukturu ove legende i odnosu ova dva područja su čvrsto integrirani i Enhelejci, narod koji se prema riječima Strabona može poistovijetiti sa dobro poznatim Dasaretima[135] koji su posvjedočeni uz obale Lihnidskog jezera. Za pretpostaviti je da su Dasareti nasljednici Enhelejaca, ili su ih apsorbirali tokom vremena[136] kada su Enhelejci već davno izgubili snagu koju su nekada imali u svome kraljevstvu. Sudeći prema materijalnim ostacima, elementima cetinske kulture na Peloponezu, votivnim darovima glasinačke kulture u grčkim hramovima, sa čime se svakako može povezati i Herodotovo svjedočanstvo o hiperborejskim darovima koji su putovali jadranskom obalom do grčkih svetišta,[137] upravo preko područja Enhelejaca se uspostavlja veza sa Beotijom i egejskim svijetom. Svi ovi podaci su rezultirali time da su brojni istraživači došli do zaključka o migracijama sa sjevera prema Peloponezu[138] i u tim kretanjima su vidjeli prodor sjevernih Enhelejaca na područje Beotije i jezera Kopaide.[139] Međutim, ako rezultati arheoloških istraživanja potvrđuju odnose Egeje i sjevernih krajeva, sačuvana tradicija i legenda ukazuju na jače kretanje od juga prema sjeveru pa se ne čini potpuno

[131] Guštin 2006, 90.
[132] Durman 2006, 67.
[133] Guštin 2006, 98.
[134] Herodot, VI, 47: Εἶδον δὲ καὶ αὐτὸς τὰ μέταλλα ταῦτα, καὶ μακρῷ ἦν αὐτῶν θωμασιώτατα τὰ οἱ Φοίνικες ἀνεῦρον οἱ μετὰ Θάσου κτίσαντες τὴν νῆσον ταύτην, ἥτις νῦν ἐπὶ τοῦ Θάσου τούτου τοῦ Φοίνικος τὸ οὔνομα ἔσχηκε. Τὰ δὲ μέταλλα τὰ Φοινικικὰ ταῦτά ἐστι τῆς Θάσου μεταξὺ Αἰνύρων τε χώρου καλεομένου καὶ Κοινύρων, ἀντίον δὲ Σαμοθρηίκης, ὄρος μέγα ἀνεστραμμένον ἐν τῇ ζητήσι.
[135] Strabo, VII, 7, 8, 16-17: καὶ Ἐγχέλειοι, οὓς καὶ Σεσαρηθίους καλοῦσι·
[136] Lisičar 1953, 248.
[137] Herodot, IV, 33.
[138] Šašel-Kos 1993, 128.
[139] Isto, 119.

Karta 1. *Rekonstrukcija Kadmovog kretanja od Sidona do Butoe*
(Kartu izradio: A. Kaljanac)

opravdanim zaključak o pojavi sjevernih Enhelejaca na Kopaidi. Štaviše, sjeverni Enhelejci se ne spominju do trenutka kada Agava odlazi iz Kadmeje i trenutka kada Kadmo odlazi da im pomogne, ili da pomogne Agavi u borbi protiv lokalne populacije. Sa druge strane, u Herodotovim riječima o podjeli zemlje doseljenicima kockom, Gefiranima i ostalim neimenovanim grupama, Feničanima koji su došli sa Kadmom ostaje otvorena mogućnost za smještanje Enhelejaca u doseljenike, bilo kao jedne određene skupine ili, još vjerovatnije, uopćeno, kao poštovaoce kulta jegulje. Veza doseljenika i kulta jegulje, ili čak zmije se može uspostaviti i prema značenju imena Kadma i Harmonije. Njihova imena se mogu povezati sa *Kadem*, hebrejski istok što upućuje na Kadmovo porijeklo sa istoka, iz zemlje Kanan, dok je ime njegove supruge Harmonije povezano sa planinom Hermon koju su nastanjivali Hiviti. Ime *Hivites* u feničkom jeziku znači *zmija*[140] pa je prema ovome moguće povezati ime Harmonije sa kultom jegulje koji se poštovao u Beotiji. Veze Hivita i Harmonije sa zmijom svakako mogu sezati i do boginje Ištar koja je često prikazivana zajedno sa zmijom uz tijelo.

[140] Calmet 1832, 119.

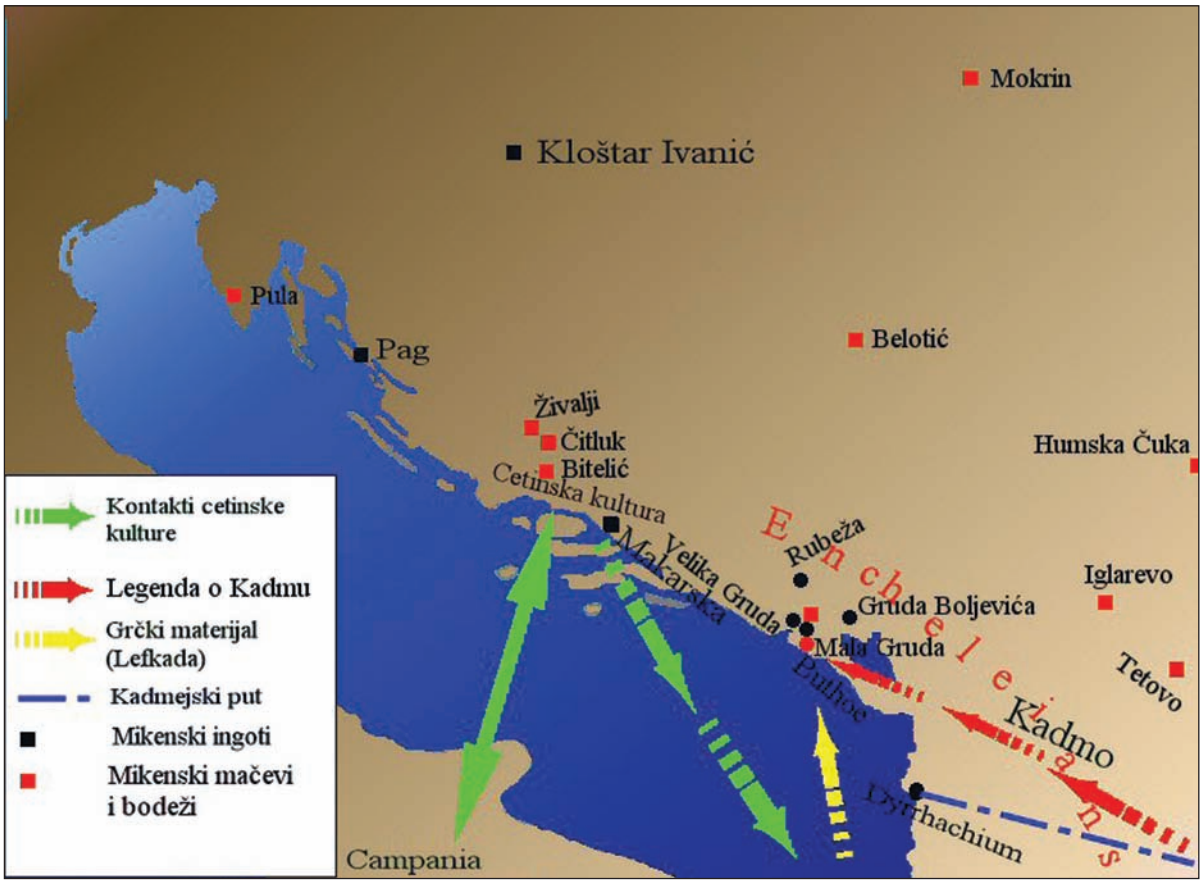

Karta 2. *Kontakti istočne obale jadranskog mora sa Grčkom i nalazi materijala za koji se pretpostavlja mikenska provenijencija* (Kartu izradio: A. Kaljanac)

Strano porijeklo Kadma i Harmonije indirektno potvrđuju i riječi Platona kada govori u svome *Menexenusu* o njihovim potomcima koji su samo nominalno Grci, a stvarnim porijeklom barbari.[141] Prihvati li se etimološka veza imena Harmonije sa kultom jegulje-zmije i pretpostavka da se u Enhelejcima sa jezera Kopaide mogu uočiti strani elementi, moguće je uspostaviti konekciju između ovog kulta sa Bliskim istokom, Kretom i zmijskom boginjom koja prema freskama na grčko kopno evidentno prodire u mikensko doba, pa se opravdano može postaviti pitanje porijekla sjevernih, Hekatejevih Enhelejaca i njihovog kulta na sjeveru. Iako je zmija kao simbol života i smrti evidentno prisutna još od neolita,[142] njen dominantni položaj u religijskom vjerovanju kod naroda jadranskih obala i sjeverno od Grčke se svakako javlja tokom završetka eneolitskog i početkom brončanog doba.

Prema mitološkoj tradiciji, koja je sačuvana, praotac Ilira je bio zmija i tako je uvijek prikazivan, a jedina legenda koja se zasad može povezati sa ovom činjenicom je legenda o Kadmu i Harmoniji u kojoj su najznačajniju ulogu osim legendarnih junaka igrali Enhelejci. Prema sačuvanoj tradiciji se njihova uloga može rekonstruirati u kontekstu trgovinskih odnosa, Kadmejskog puta kojim su nakon osnivanja kolonije u Beotiji preko Eubeje i Halkidika uspostavili trgovačku mrežu od Ohridskog jezera do Jadranskog mora. U liku Agave se može pronaći i dio kopaidskih Enhelejaca koji je na sjeveru uspostavljao trgovačke i industrijske centre za metalurgiju a time i među lokalnim populacijama širio utjecaj svoga kulta

[141] Plato, Menexenes, Stephanus page 245, section D, 2-245, E, 2: οὐ γὰρ Πέλοπες οὐδὲ Κάδμοι οὐδὲ Αἴγυπτοί τε καὶ Δαναοὶ οὐδὲ ἄλλοι πολλοὶ φύσει μὲν βάρβαροι ὄντες, νόμῳ δὲ Ἕλληνες, συνοικοῦσιν ἡμῖν, ἀλλ' αὐτοὶ Ἕλληνες, οὐ μειξοβάρβαροι οἰκοῦμεν, ὅθεν καθαρὸν τὸ μῖσος ἐντέτηκε τῇ πόλει τῆς ἀλλοτρίας φύσεως. ὅμως δ' οὖν ἐμονώθημεν πάλιν διὰ τὸ μὴ ἐθέλειν αἰσχρὸν καὶ ἀνόσιον ἔργον ἐργάσασθαι Ἕλληνας βαρβάροις ἐκδόντες.

[142] Busuladžić 2010, 125.

jegulje. Kao što je kod Grka ovaj kult prošao zapaženo u vidu ismijavanja enhelejskih vjerovanja na Kopaidi, tako je među sjevernim stanovništvom našao jako uporište u već pripremljenom vjerovanju iz neolitskog perioda. Povezano sa kultom zmije se mogu tumačiti i Homerove riječi o tome da su upravo jegulje, simbolično, prilazile ubijenom Peoncu, Asteropeju i jele njegovo tijelo[143], što ukazuje na činjenicu da je kult zmije zauzimao značajno mjesto prije nastanka Ilijade. Upravo na području Hekatejevih Enhelejaca su pronađene i dvije pločice sa prikazima ratnika koji odlaze u boj dok ih posmatra uspravljena zmija, jedna u Albaniji, na obali Ohridskog jezera[144], a druga na lokalitetu u blizini mjesta Gostilj u Crnoj Gori, uz Skadarsko jezero.[145] Da li se na ovim pločicama nalazi prikaz Kadma pretvorenog u zmiju ili se radi o kultu heroiziranih predaka[146] svakako nije od presudnog značaja. Značajno je to da je kult zmije takvu ulogu mogao igrati tek nakon dolaska Kadma među ilirske narode, tačnije tek nakon dolaska Enhelejaca na područje gdje ih kasnije smješta Hekatej. Upravo na njihovom području je ovaj kult najjače izražen, tu su pronađene i navedene pločice, među njima je Kadmo pronašao utočište gdje će dočekati kraj svoga života i gdje se pretvorio u zmiju, tamo gdje se prema Apoloniju Rođaninu uz crnu ilirsku rijeku nalaze i njihovi grobovi, u zemlji Enhelejaca.[147] Da li se u trenutku Kadmove i Harmonijine smrti i pretvaranja u zmije može vidjeti nastanak heroiziranog pretka koji se javlja na pločicama sa Ohridskog i Skadarskog jezera, da li je to tek alegorija Dionisija Periegeta[148] na kaznu zbog ubistva Aresove zmije, ili se treba u ovom pretvaranju u zmije vidjeti pretvaranje Kadma i Harmonije u barbare sa zmijskim karakterom? Uz ova tumačenja legendarne tradicije koja je zauzimala značajno mjesto u djelima antičkih pisaca i u umjetnosti, u skladu sa hipotezom o trgovačkim odnosima i kontaktima beotskih Enhelejaca sa dalekim stanovnicima sjevera, pretvaranje Kadma i Harmonije u zmije se može interpretirati kao trenutak kada su beotski Enhelejci svojim djelovanjem među lokalnim stanovništvom donijeli, ili učvrstili kult jegulje. U korist ove pretpostavke može poslužiti i svjedočanstvo Pindara iz Kinoskefala, koji u svojim odama navodi podatak da se Kadmo i Harmonija nisu pretvorili u zmije, već da su prebačeni na *otoke blaženih* što bi ukazivalo na mogućnost da je transformacija u zmije bila samo metafora na jedan značajni trenutak Kadmovog života.[149]

S obzirom na to da u prethistorijskom, čak ni antičkom svijetu nije postojala jasna diferencijacija između zmije i jegulje, kult koji su beotski Enhelejci donijeli sa sobom je mogao naći čvrsto uporište u starijim vjerovanjima ili biti preveden sa grčkog i od značenja ljudi-jegulje postati ljudi-zmije, što bi bilo u skladu sa tumačenjima o značenju ilirskog imena[150] koje se prema Hesihijevom rječniku može povezati sa zmijom.[151] U skladu sa ovim je i dio legende o Iliru, Kadmovom sinu, kojeg je odgojila zmija i kojem je prema sebi nadjenula ime Ilirije, kao i svjedočanstvo Nona (Nonnus) iz Panopola kod egipatske Tebe, prema kojem su Kadmo i Harmonija pretvoreni u kamen zmijskog oblika na ulazu u Jadransko more koje gaji zmije.[152] Ovakvo porijeklo ilirskog imena koje se može povezati sa zmijama ili jeguljama nije začuđujuće kada se uzme u obzir činjenica da su imena ilirskih naroda, uglavnom

[143] Homer, Ilijada, XXI, 203-4:
τὸν μὲν ἄρ' ἐγχέλυές τε καὶ ἰχθύες ἀμφεπένοντο
δημὸν ἐρεπτόμενοι ἐπινεφρίδιον κείροντες·

[144] Ceka 1985, T. 69-70.

[145] Basler 1969, 9; T. XXV.

[146] Stipčević 1984, 218-219.

[147] Apollonii Rhodii, IV, 516-519: οἱ δ' ἄρ' ἐπ' Ἰλλυρικοῖο μελαμβαθέος ποταμοῖο, τύμβος ἵν' Ἁρμονίης Κάδμοιό τε, πύργον ἔδειμαν, ἀνδράσιν Ἐγχελέεσσιν ἐφέστιοι· οἱ δ' ἐν ὄρεσσιν ἐνναίουσιν ἅπερ τε Κεραύνια κικλήσκονται

[148] Dionysius Perieg. Οικουμενης περιεγεσις, 387-397:
ἐπὶ δ' ἄσπετον ὁλκὸν ἄγουσα,
Ἰλλυρικὴν ἐπὶ χέρσον ἑλίσσεται ἄχρι κολώνης
οὐρέων τ' ἠλιβάτων, τὰ Κεραύνια κικλήσκουσιν.
κεῖνον δ' αὖ περὶ χῶρον ἴδοις περιηγέα τύμβον,
τύμβον, ὃν Ἁρμονίης Κάδμοιό τε φῆμις ἐνίσπει·
κεῖθι γὰρ εἰς ὀφίων σκολιῶν γένος ἠλλάχθησαν,
ὁππότ' ἀπ' Ἰσμηνοῦ λιπαρὸν μετὰ γῆρας ἵκοντο.
ἔνθα σφιν τέρας ἄλλο θεοὶ θέσαν· ἀμφὶ γὰρ αἶαν
κείνην ἀμφοτέρωθεν ἐρηρέδαται δύο πέτραι,
αἵτ' ἄμφω συνίασι δονεύμεναι, εὖτέ τις ἀρχὴ
γίνεται ἐνναέτῃσι κυλινδομένοιο κακοῖο.

[149] Pindarus, Olympia, II, 78: Πηλεύς τε καὶ Κάδμος ἐν τοῖσιν ἀλέγονται·

[150] Katičić 1977, 65.

[151] Hesihije:
[ἰλός] ἰλύς· βόρβορος. γλοιός
ἰλλίς· στρεβλή, διεστραμμένη
*ἰλλός· στρεβλός, στραβός (Avgn), διεστραμμένος

[152] Nonnus, Dionysiaca, XLIV, 115-118: καὶ διδύμων ὀφίων πετρώσατο γυῖα Κρονίων, ὅττι παρ' Ἰλλυρικοῖο δρακοντοβότου στόμα πόντου Ἁρμονίη καὶ Κάδμος ἀμειβομένοιο προσώπου λαϊνέην ἤμελλον ἔχειν ὀφιώδεα μορφήν.

prema riječima sačuvanim u albanskom jeziku, vodila porijeklo iz naziva životinja ili biljaka, pa se danas ime Delmata tumači kao ovca, Linkesti se povezuju sa risom, Dardanci sa kruškom, Taulanti sa lastavicama, Peuceti sa borom, dok se ime mitskoga kralja Likotersa za kojeg je bila udata Agava, Kadmova kćer, može povezati sa vukom i sl.[153] Nije stoga začuđujuća ni konstatacija I. Pudića o tome da su Iliri *jeguljari*.[154]

Kao zaključak se nameće presumpcija o porijeklu naroda Enhelejaca iz grčke Beotije ili čak sa Bliskog Istoka, odakle su sa sobom prenijeli kult zmije-jegulje koji su na kraju raširili među stanovnicima istočne jadranske obale i njenog zaleđa i koji su prema ovome nazvani Iliri, ljudizmije, poštovaoci kulta zmije. Enhelejci se mogu smatrati nosiocima kulta zmije-jegulje, etnonima Iliri koji se u kasnijim periodima postepeno širio prema sjeveru i dublje u zaleđe Jadrana da bi na kraju bio obuhvaćen rimskom administrativno upravnom jedinicom, provincijom Ilirik, potpuno različitom od starogrčke Ilirije koja je za stare logografe očito predstavljala jedno geografsko-religijsko područje koje su nastanjivali poštovaoci kulta zmije, narodi povezani sa ovim kultom i svojim imenom Ἰλλυριοὶ.

Zaključak

Legenda o Kadmu i njegovoj supruzi Harmoniji spada u red najstarijih legendi o narodima koji su nastanjivali područje istočne Jadranske obale. U skladu sa već spomenutom Frazerovom misli da su legende zasnovane na stvarnim događajima i historijskim lokacijama, predanje o sidonskom junaku sadrži u sebi brojna mjesta koja su arheološka istraživanja potvrdila, od stare Kadmeje, Delfa gdje je Kadmo ubio Aresovu zmiju, Lihnid koji je osnovao uz Ohridsko jezero i nešto dalje Butou, današnju Budvu, gdje je na kraju dočekao kraj svoga putovanja. U periodu koji je prethodio nastanku ove legende nije moguće utvrditi postojanje imena narodnih skupina zapadnog Balkana te se one mogu identificirati i razlikovati tek po očuvanim fragmentima dostupnog arheološkog materijala. Nažalost, problem interpretacije ovih arheoloških artefakata do danas je ostao krucijalno pitanje arheološke nauke u svijetu, pa tako i na prostorima bivše Jugoslavije. Ostaci materijalne kulture se u periodu prethistorijskog perioda mogu ograničiti na pojedine kulturne grupe, u arheološkom smislu, koje se ni po čemu ne mogu prepoznati kao nosioci narodnih imena kasnije poznatih zajednica grčke Ilirije. Ovdje se misli prvenstveno na sama imena naroda široke ilirske zajednice jer uglavnom niti jedan od materijalnih ostataka brončanog doba ne sadrži neko od imena ovih naroda.

Rezultati arheoloških istraživanja na Kreti, Kikladima, Tebi i na kraju u staroj Kadmeji svojim materijalom, prvenstveno nalazima cilindričnih pečata, potvrđuju kontakte područja Grčke sa Kretom, preko nje i sa Egiptom i Bliskim istokom. Kontakti istočnog Sredozemlja i Grčke su evidentni i u razvoju grčkog alfabeta koji se, prema rezultatima lingvističkih istraživanja, svakako može povezati sa Feničanima i legendom o Kadmu i Harmoniji. Krenemo li od pretpostavke da, u najgorem slučaju, ne postoje argumenti za odbacivanje kontakata jugoistočne Evrope, posebno Helade sa Bliskim istokom putem Krete, otvara se mogućnost promatranja ove legende kao niza trgovačkih putovanja, u potrazi za rudnim bogatstvima i drugim prirodnim resursima, što se u krajnjoj instanci manifestiralo nastankom legende o Kadmu, junaku koji je osnivao proročišta, gradove, otkrivao rudarstvo i metalurgiju bronce, junaku koji je sa sobom donosio kultove i koji je bio poštovan kao jedan od Kabira. U legendi o Kadmu se može prepoznati niz putovanja i trgovačkih kontakata između Bliskog istoka i Grčke. Kao što je autorica knjige „Greeks in the Black sea", Marianna Koromila, istakla istražujući putovanje Jasona i Argonauta u potrazi za zlatnim runom, u legendarnim putovanjima grčkih junaka brončanog doba se prepliću tragovi stotina pomorskih putovanja. Beotski Enhelejci i njihov kult jegulje se ne mogu identificirati u vremenu prije najstarijih pisanih podataka o ovoj legendi i jezeru Kopaidi, ali se može pretpostaviti da je vrelo iz kojeg su prvi logografi crpili svoje znanje vuklo korijene iz brončanog doba homerskih junaka. Ne može se isključiti mogućnost da je u razvojnim fazama grčkog alfabeta postojao jedan malobrojni sloj ljudi, uvjetno ih nazovimo „bardovi", koji su poznavali linearno B, a možda

[153] Za više detalja pogledati: Ajeti 1964, Diskusija povodom simpozijuma o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba.

[154] Pudić 1964, 254. Diskusija navedena u prethodnoj napomeni.

čak i linearno A pismo, koristeći danas potpuno nepoznate tekstove pisane ovim pismima za crpljenje svojih ideja. Ne postoji također ni dokaz da neki od bardova koji su prenosili iz generacije u generaciju homerske epove usmenim putem nije poznavao istovremeno linearno B i grčki alfabet kojim je zapisao već tada prastare legende i epove. Čak štoviše, bilingvalni tekstovi su, moglo bi se reći, potpuno normalna pojava. Dovoljno je spomenuti bilingvalne tekstove kao što su hetitski i hatski na području Anatolije ili poznatu ploču iz Rozete sa hijeroglifskim, demotičkim i grčkim pismom pa da se opravdano pretpostavi da su pojedini učenjaci mogli u grčkom alfabetu sačuvati pojedinosti iz vremena kada se koristilo linearno pismo, pretvarajući linearne tekstove u djela i legende koje su kasniji logografi obimno koristili. Na ovaj način su homerski epovi i danas nama poznati fragmenti Hekateja, Alkmana i kasnijih pisaca mogli govoriti o stvarnim događajima, imenima i mjestima koja su već odavno u vrijeme ovih autora i njihovih djela obavijena velom mitova o junacima brončanog doba. I zaista, svi očuvani tekstovi svjedoče u korist ove hipoteze, naglašavajući da su Enhelejci nekada nastanjivali područje Beotije i jezera Kopaide, dok ih u njihovo vrijeme već odavno tu nije bilo. Već tada su Enhelejci bili Hekatejevi Enhelejci, susjedi Deksara, sjeverno od Haonije i imali su svoje, već odavno barbarske vladare koji su se pozivali na ove legende proglašavajući se potomcima Kadma i Harmonije.

Pretpostavka naučnika, uglavnom arheologa, o pojavi cetinske kulture na Peloponezu još u periodu ranog brončanog doba i o prodoru sjevernih Enhelejaca do Kopaide, sama po sebi potvrđuje mogućnost kretanja i suprotnim smjerom, od Beotije prema Ohridskom jezeru i Butoi, Kadmejskim putem od Halkidika do Jadranskog mora. U ovom smjeru su se mogli kretati i kopaidski Enhelejci koji su sa sobom nosili i svoja vjerovanja povezana sa jeguljama i na mjestima gdje su osnivali svoja naselja, uvjetno nazvana *emporije* ili *apoikije*, nalazili su mjesta i za svoja vjerovanja i kultove. Ohridsko jezero i brojne rijeke od njega do Butoe su i danas poznate kao krajevi bogati jeguljama, a zmija je u nekadašnjim enhelejskim područjima poštovana duboko do novijeg vremena. Tako je na mjestu antičkog Epidauruma do XIX stoljeća pokazivana pećina gdje je živjela zmija koju je Sveti Hilarion, kao nekada Kadmo aresovog zmaja-zmiju, ubio u toj pećini, a do danas su ostala sačuvana vjerovanja, upravo na područjima koja su nekada naseljavali Enhelejci, da je grijeh ubiti blavora, zmijolikog guštera čije ime vodi porijeklo od pred-slavenskog balkanizma „bullar“ i „balaur“ što je albanski-slijepi gušter i rumunjski-zmaj. Tragove ovog vjerovanja je tokom XIX stoljeća zabilježio i A. Evans kada je opisivao u svome radu vjerovanja i tradicije koje su stanovnici Cavtata i Konavla poštovali još 1875. godine dok su pokazivali „Eskulapovu“ pećinu gdje su se Kadmo i Harmonija pretvorili u zmije. Možda baš ova tradicija vjerno oslikava značaj legendi koje su se očuvale u narodu kroz milenije do XIX stoljeća. U vrijeme prije razvoja moderne nauke i na njenim počecima, stanovnici ovog područja su u potpunosti znali za Kadma i Harmoniju, dok su istraživači tek kretali putem otkrića ove legende. Ako se ova tradicija uspjela održati u narodnim vjerovanjima kroz burne periode nestanka antičkog svijeta i srednji vijek, zar je bilo nemoguće da se očuva nekoliko stotina godina, pa čak i milenij, dok nije konačno zabilježena od grčkih pisaca?

Na kraju, ostaje pitanje ako je arheološka nauka u okvirima dometa interpretacije arheološkog materijala dokazala postojanje kontakata od područja Enhelejaca do Kadmovog Sidona i Biblosa, koliko se mogu ispravno interpretirati riječi najstarijih pisaca koji su zabilježili ovu legendu? Čini se da, ma koliko fragmentarni ovi podaci bili, ma koliko ponekada nejasni i besmisleni, pa čak i pogrešni, svi tragovi ove legende ukazuju na brojne, ali rasute arheološke nalaze koji potvrđuju tradiciju koju su nam sačuvali antički pisci. Tako se segment o Kadmovom dolasku u Beotiju može prepoznati kao uspostavljanje kontakata između Grčke i Bliskog istoka što se, prema rezultatima arheoloških istraživanja u palatama stare Kadmeje, ne može odbaciti. Uz ovaj segment je povezan i dio tradicije o osnivanju Kadmeje gdje se izdvajaju nalazi cilindričnih pečata istočne provenijencije koji potvrđuju utjecaj kontakata sa istokom. Nakon podjele zemljišta među doseljenicima, kadmova kćer Agava je napustila Kadmeju i otišla na daleki sjever, među Ilire. Kontakte između istočne Jadranske obale i njenog zaleđa sa egejskim svijetom potvrđuju istraživanja vezana za kneževske tumule Crne Gore i cetinsku kulturu pa se opravdano može pretpostaviti da su trgovci iz grčkog područja već

u ovom periodu dosegli jadranske obale. Kadmo odlazi iz Kadmeje da bi pritekao u pomoć sjevernim Enhelejcima koji se tada prvi put spominju na području gdje ih kasnije smješta Hekatej. O ovom „prelasku" među Ilire arheologija nema pouzdanih argumenata, osim pojedinih nalaza kao što je natpis Λυχνειδιων, ime grada Butoe-Budve te tragova metalurške djelatnosti u području Ohridskog jezera, ali i ovi fragmentarni nalazi ostavljaju otvorenu mogućnost djelovanja Egeje ili istoka u potrazi za rudnim bogatstvima. Enhelejci na jezeru Kopaidi su bili poznati Grcima prije Enehelejaca sa ilirskog područja. Njihovim prelaskom na sjever, legenda o tome da je njima vladao Kadmo i njegov odlazak u pomoć njima i Agavi dobiva smisao izvan okvira same legende i dionisovog proročanstva u vidu sukoba kolonista sa autohtonom populacijom. Za ovakvu pretpostavku ne postoje jasni arheološki dokazi izuzev tragova širenja mikenskih utjecaja prema sjeveru, u kojima pojedini arheolozi prepoznaju osnivanje mikenskih kolonija od Halkidika i Epira prema sjeveru.

U skladu sa svim ovim faktorima gdje se mogu pronaći međusobne potvrde pisani izvori-arheologija i arheologija-pisani izvori, može se zaključiti da se širenje utjecaja prema sjeveru manifestiralo u dva segmenta: kretanjem trgovaca ili kolonista prema sjeveru, u ovom slučaju kopaidskih Enhelejaca i prenošenjem kopaidskog kulta sa kojim se mogu povezati isti trgovci-kolonisti. Susret sa sličnim kultom zmije i njihovo spajanje ili širenje kopaidskog kulta jegulje među stanovnicima sjevera se može prepoznati i u segmentima legende. Iako je do sada bilo nekoliko pokušaja interpretacije metaforičkog pretvaranja u zmije, čini se da ova metafora dobiva novi smisao ako se pretpostavi da su kopaidski Enhelejci migrirali ili osnovali svoj „emporij-apoikiju" uz jadransku obalu. Ako nije nužno, a nije, da se ova transformacija mora interpretirati kao njihova barbarizacija, simbol besmrtnosti ili kult heroiziranog pretka kao što se do sada pokušavalo, metaforička transformacija Kadma u zmiju bi prema ovome predstavljala prvu Grčku identifikaciju narodne skupine koju su označili terminom Ἰλλυριοὶ a predstavljala bi jedno gegrafsko-religijsko područje koje su naseljavali ljudi-jegulje ili ljudi-zmije. Predindoevropski pojam Ἰλλυριοὶ i njegovo značenje slično grčkom Ἐγχελέαις bi vodili određenom poistovjećivanju u religijskom smislu, čime bi se područje grčke Ilirije moglo ograničiti na područje rasprostranjenosti kulta zmije i njegovih sljedbenika pa bi se sa ovim moglo povezati i porijeklo imena Iliri za koje nauka još uvijek nema potpuno usaglašeno rješenje. Enhelejci ne bi bili Iliri, ali bi istovremeno bili eponimni narod iz kojeg je nastalo ime Ilira. Interpretacija legende o Kadmu i Harmoniji bi na ovaj način dobila novi smisao, smisao kompliciranih interakcija egejskog područja sa istokom i sjeverom, smisao brojnih legendi o homerskim junacima koji su putovali do krajeva Ekumene u potrazi za raznim bogatstvima, smisao legendarnih osnivanja gradova od strane još legendarnijih junaka, smisao razmjene novih ideja, kulturoloških i duhovnih fundamenata, smisao širenja i trajnosti jednog kulta i njegove snage koja je mogla pod jednim imenom ujediniti znatno kompleksniju zajednicu naroda. Na kraju, iako bi ovakva interpretacija dala možda neznatan smisao problemu geneze ilirskog imena, dalje odgovore na ovo pitanje treba tražiti u znatno širim okvirima izvan tzv. *Ilirskog područja* jer postaje potpuno jasno da su bile tačne riječi Plinija i Pomponija Mele: „Iliri koji su tako nazvani-Iliri koje tako zovu". U skladu sa tim, potrebno je pronaći izvor njihovog imena, „one" koji su ih tako nazvali ili koji ih tako zovu, kao i razloge zbog kojih su tako nazvani, što bi u legendi o Kadmu i Harmoniji predstavljalo stare Grke koji su Ilirima dali ime na sličan način kao i Enhelejcima, prema čudnom i stranom kultu zmije koji su poštovali.

Summary

Legend of Cadmus and the issue of the origin of Encheleans

Legend of Sidonian hero Cadmus and his wife Harmonia is one of the oldest legends connected with inhabitants of prehistoric Balkans. If we look at the writings of ancient writers and results of archaeological excavations, it is possible to include south Italy in wider spectrum of interaction of prehistoric Bronze Age societies. The earliest evidence, dating back to Homer, connects inhabitants of east Adriatic shore

with snakes or eels. Encheleans were people who were named after cult of eel worshiped at Beotia on the shores of lake Copais. In later periods they were identified with Illyrians and could be connected with legend of Cadmus and Phoenicians. Through the variety of ancient sources, the trace of northern Encheleans mentioned by Hecataeus, could be dated back to the Beotian Encheleans and Herodotus' writings about land division using dice among Cadmus' Phoenicians. In Herodotus writings and through the deaparture of Agave, Cadmus' daughter to Illyrians, as well as in Cadmus' departure to north, we can recognize contacts of Mycenaean world with northern areas. These contacts and interactions can be interpreted as a wish of Theban rulers for wealth of the north, for mines of Damastion and thick forests and good pastures. Various traditions speak about Cadmus' arrival among Illyrians, founding of Lihnidos, Buthoë, trade over the area of Pangeas, as well as usage of mining and metallurgy after which Cadmus became respected as one of Kabiroi. Although it is impossible to confirm true existence of sidonian hero, we can look at him as personification of numerous contacts as well as the emergence of first traders who looked for the riches of the north. Interaction of these two areas, about which ancient authors left traces in the way of legend of Cadmus, could be confirmed by the results of archaeological excavations. Tholos tombs at the Epirus, Mycenaean material on the Adriatic shores as well as interaction of cetina culture group with Peloponnesus witness about influences and contacts between these two areas in both ways. These contacts witness about Encheleans mentioned by Hekateos. Legends and traditions speak about Agave, Cadmus' daughter, who left Cadmea – Thebes and married to Illyrian king Lycotherses. The moment of her arrival among Illyrians is at the same time the earliest mentioning of Hecataeus' northern Encheleans. Emergence of these Encheleans could be connected with cult of snake which was worshiped around Lake Copais as well as first mentioning of Illyrians. Connections between Illyrians and Encheleans are manifested by the cults they worshiped, cult of eel or cult of snake, religious markings which influenced ancient Greeks to name them in that way. Encheleans were named as eel-men as early as they were present in Beotia and Illyrian name could be translated ad snake-men or eels. Encheleans are, due to their role in legend of Cadmus, eponymous people of Illyrian name and according to their cult of eel or snake, Greeks named them and their neighbors, autochthonous inhabitants of east Adriatic shore.

Bibliografija

Izvori

Aelius Herodianus et Pseudo-Herodianus, De prosodia catholica, ed. A. Lentz, Grammatici Graeci, vol. 3. 1. Leipzig: Teubner, 1867.

Alcman, Fragmenta, ed. D. L. Page, Poetae melici Graeci. Oxford: Clarendon Press, 1962.

Apollonii Rhodii, Argonautica, ed. H. Fraenkel, Apollonii Rhodii Argonautica. Oxford: Clarendon Press, 1961.

Aristonicus Gramm., De signis Iliadis, ed. L. Friedlldesheim: Olms, 1965.

Athenaeus Naucratites, Deipnosophistae, ed. G. Kaibel, Athenaei Naucratitae deipnosophistarum libri xv, 3 vols. Leipzig: Teubner, 1-2: 1887; 3: 1890.

Cephalion, Hist. et Rhet., Fragmenta, ed. K. Müller, FHG 3. Paris: Didot, 1841-1870.

Christodorus, Epigrammata, AG 2, ed. E. Heitsch, Die griechischen Dichterfragmente der römischen Kaiserzeit, vol. 2. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1964.

Demosthenes, Olynthiaca 1, ed. S. H. Butcher, Demosthenis orationes, vol. 1. Oxford: Clarendon Press, 1903.

Dictiys Cretensis, Testimonia, FGrH 49: 1A: 273-275.

Diodorus Siculus, Bibliotheca historica, ed. F. Vogel and K. T. Fischer, Lib. 19-20: vol. 5, ed. Fischer, Leipzig: Teubner, 1906.

Dionisije Perieget, Orbis descriptio, ed. K. Brodersen, Dionysios von Alexandria. Das

Lied von der Welt. Hildesheim: Olms, 1994.

Etymologicum Genuinum, (ἀνάβλησις – βώτορες), ed. F. Lasserre and N. Livadaras, Etymologicum magnum genuinum. Symeonis etymologicum una cum magna grammatica. Etymologicum magnum auctum, vol. 2. Athens: Parnassos Literary Society, 1992.

Etymologicum Magnum, ed. T. Gaisford, Etymologicum magnum. Oxford: Oxford University Press, 1848.

Eustathius Philol., Commentarii ad Homeri Iliadem, ed. M. van der Valk, Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes, vols. 1-4. Leiden: Brill, 1: 1971; 2: 1976; 3: 1979; 4: 1987.

Hecataeus, Histories, Fragmenta FGrH: Volume-Jacoby, F 1a, 1.

Hellanicus, Fragmenta, FGrH: Volume-Jacoby F 1a, 4.

Herodianus, Hist., Ab excessu divi Marci, ed. K. Stavenhagen, Herodiani ab excessu divi Marci libri octo. Leipzig: Teubner, 1922.

Herodotus, Historiae, ed. Ph. E. Legrand, Hérodote. Histoires, 9 vols. Paris: Les Belles Lettres, 1: 1932;

2: 1930; 3: 1939; 3-4: 1960; 5: 1946; 6: 1948; 7: 1951; 8: 1953; 9: 1954.
Hesychius, Lexicon (Alexandrinus) vols. 1-2. Copenhagen: Munksgaard, 1: 1953; 2: 1966.
Homerus Epic., Ilias, ed. T. W. Allen, Homeri Ilias, vols. 2-3. Oxford: Clarendon, Press, 1931.
Hyginus, Fabulae, Hygini Fabulae, ed. H. J. Rose, 1933.
Joannes Antiochenus, Chronographia (eclogae e cod. Paris. gr. 1336), ed. J. A. Cramer.
Anecdota Graeca e codd. manuscriptis bibliothecae regiae Parisiensis, vol. 2. Oxford: Oxford University Press, 1839.
Joannes Malalas, Chronographia, ed. L. Dindorf, Ioannis Malalae chronographia [Corpus scriptorum historiae Byzantinae] Bonn: Weber, 1831.
Mnaseas, Perieg., Fragmenta, ed. K. Müller, FHG 3. Paris: Didot, 1841-1870.
Nonnus, Dionysiaca, ed. R. Keydell, Nonni Panopolitani Dionysiaca, 2 vols. Berlin: Weidmann, 1959.
Parian marble: IG XII, 5. (Cyclades), Document 444.
Pausanias, Graeciae descriptio, ed. F. Spiro, Pausaniae Graeciae descriptio, 3 vols. Leipzig: Teubner, 1903.
Pindarus Lyr., Olympia, ed. H. Maehler, Pindari carmina cum fragmentis, Leipzig: Teubner, 1971.
Plato, Menexenus, ed. J. Burnet, Platonis opera, vol. 3. Oxford: Clarendon Press, 1903.
Plinius C. Secundus. Naturalis Historia (C. Plini Secundi Naturalis Historiae Libri XXXVII. Vols. 1-5, ed. C. Mayhoff, 1892-1909).
Polybius, Historiae, ed. T. Büttner-Wobst, Polybii historiae, vols. 1-4. Leipzig: Teubner, 1:1905; 2:1889; 3:1893; 4:1904.
Pomponius Mela., De Chorographia, Pomponii Melae De Chorographia Libri Tres una cum Indice Verborum, ed. G. Ranstrand, Göteberg, 1971.
Pseudo-Apollodorus, Bibliotheca (sub nomine Apollodori), ed. R. Wagner, Apollodori bibliotheca. Pediasimi libellus de duodecim Herculis laboribus [Mythographi Graeci 1. Leipzig: Teubner, 1894.
Scholia in Apollonii Rhodii Argonautica, (scholia vetera), Scholia in Apollonium Rhodium vetera. Berlin: Weidmann, 1935.
Scholia in Euripidem, (scholia vetera), ed. E. Schwartz, Scholia in Euripidem, 2 vols. Berlin: Reimer, 1: 1887; 2: 1891.
Scholia In Homerum, Scholia in Iliadem (scholia vetera), ed. H. Erbse, Scholia Graeca in Homeri Iliadem (scholia vetera), vols. 1-5, 7. Berlin: De Gruyter, 1: 1969; 2: 1971; 3: 1974; 4: 1975; 5: 1977; 7: 1988.
Scholia in Lycophronem, scholia vetera et recentiora partim Isaac et Joannis Tzetzae, ed. E. Scheer, Lycophronis Alexandra, vol. 2. Berlin: Weidmann, 1958.
Stephanus Byzantius, Ethnica (epitome), ed. A. Meineke, Stephan von Byzanz. Ethnika. Berlin: Reimer, 1849.
Strabo, Geographica, ed. A. Meineke, Strabonis geographica, 3 vols. Leipzig: Teubner, 1877.
Suda, Lexicon, ed. A. Adler, Suidae lexicon, 4 vols., Lexicographi Graeci 1.1-1.4., Leipzig: Teubner, 1.1:1928; 1.2:1931; 1.3:1933; 1.4:1935.
Thucydides, Historiae, ed. H.S. Jones and J.E. Powell, Thucydidis historiae, 2 vols. Oxford: Clarendon Press, 1: 1942 (1st edn. rev.); 2: 1942.

Literatura

Ajeti, I. 1964, U diskusijama, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Posebna izdanja, knj. IV, ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo 1964.
Aravantinos, V. L. 1995, Old and New Evidence for the Palatial Society of Mycenaean Thebes: An Outline, in: R. Laffineur and W-D. Niemeier (eds.), Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age, Aegaeum 12, Liege 1995, II, 613-622.
Balen-Letunić, D. / Mihelić, S. 2004, Brončano doba, Vodič Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb 2004.
Baković, M. / Govedarica, B. 2009, Nalazi iz kneževskog tumula Gruda Boljevića u Podgorici, Crna Gora, Godišnjak, knj. XXXVIII, ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, knj. 36, Sarajevo 2009.
Barić, H. 1958, O grupisanju indoevropskih jezika, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Radovi X, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knj. 4, Sarajevo 1958.
Basler, Đ. 1969, Nekropola na Velim ledinama u Gostilju (Donja Zeta), GZM, Sveska XXIV, Sarajevo 1969.
Benac, A. 1955, Nekoliko prehistorijskih nalaza sa područja Nikšića u Crnoj Gore – Quelques decouvertes prehistoriques les environs de Nikšić au Montenegro, GZM, Sveska X, Sarajevo 1955.
Bernal, M. 1991, Black Athena, The Afroasiatic Roots of Classical Civilization, Vol. II, The Archaeological and Documentary Evidence, New Jersey 1991.
Bernal, M. 2006, Black Athena, The Afroasiatic Roots of Classical Civilization, Vol. III, The Linguistic Evidence, New Jersey 2006.
Bridgman, T. P. 2005, Hyperboreans, Myth and History in Celtic-Hellenic Contacts, New York 2005.
Buck, R. J. 1979, A History of Boeotia, The University of Alberta Press, Edmonton, Alberta, Canada 1979.
Burn, A. R. 1979, The Pelican History of Greece, Middlesex, England 1979.
Busuladžić, A. 2010, Nalaz ulomaka keramičkih posuda sa prikazom zmije iz Japre kod Bosanskog Novog, Godišnjak, 39, Sarajevo 2010, 125-134.
Calmet, A. 1832, Dictionary of the Holy Bible, Boston 1832.

Castleden, R. 2005, Mycenaeans, New York 2005.
Ceka, N. 1985, Oyteti Ilir pranë Selcës së poshtme, Tirana 1985.
Čović, B. 1970, Ornamentisana keramika ranog bronzanog doba u tumulima zapadne Srbije i istočne Bosne, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. VIII, Tuzla 1970.
Čović, B. 1983, Regionalne grupe ranog bronzanog doba, Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV, Sarajevo 1983.
Čović, B. / Marović, I. 1983, Cetinska kultura, Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV, Sarajevo 1983.
Dow, S. 2006, The Linear Scripts and the Tablets as Historical Documents, The Cambridge ancient history, Vol. II, Part 1, Cambridge 2006.
Dowden, K. 1992, The Uses of Greek Mythology, London and New York 1992.
Durman, A. 2006, Simbol Boga i kralja, Simbol Boga i kralja, Prvi europski vladari, Zageb 2006.
Đurić, N. 1984, Bronzanodopski nalaz iz Iglareva, GMK, XIII-XIV, Priština 1984.
Finkelberg, M. 2006, Greeks and Pre-Greeks, Aegean Prehistory and Greek Heroic Tradition, Cambridge 2006.
Frazer, J. G. 2002, The Golden Bough, Mineola, New York 2002.
Garašanin, D. 1955, O problematici sekira jadranskog tipa – Povodom sekire iz Sinaja na Kosmetu, Arheološki vestnik, Acta Archaeologica, VI/2, Ljubljana 1955.
Garašanin, D. 1983, Posebni nalazi na centralnobalkanskom području, Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV, Bronzano doba, Sarajevo 1983.
Govedarica, B. 1989, Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana, Djela, knj. LXVII, ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 7, Sarajevo 1989.
Govedarica, B. 2006, Finds of the Cetina-type in the western Balkan hinterland and the issue of culture-historical interpretation in the prehistoric archaeology, Vjesnik za arheologiju i povijest Dalmatinsku, Split 2006.
Guštin, M. 2006, Prvi vladari između Egejskog i Jadranskog mora, Simbol Boga i kralja, Prvi europski vladari, Zagreb 2006.
Hänsel, B. 1979, Ergebnisse der Grabungen bei Kastanas in Zentralmakedonien, 1975-1978, Jahrbuch des Röm.-Ger. Centralmuseums Mainz, 26, Mainz 1979.
Katičić, R. 1976, Ancient Languages of the Balkans, The Hague – Paris 1976.
Katičić, R. 1977, Enhelejci, Godišnjak, knj. XV, ANUBiH, Centar za balkanološka istraživanja, knj. 13, Sarajevo 1977.
Katičić, R. 1995, Illyricum mithologicum, Zagreb 1995.
Keramopoullos, A. 1930, The Industries and Trade of Kadmos – Αι Βιομηχανίαι και το εμπόριον του Κάδμου, Αρχαιολογικὴ 'Εφημερίς, Athens 1930.
Korkuti, M. 1970, Rapports de civilisation ilyro-égéans à l'âge du bronze et survivances de certaine objets de type mycénien à l'âge du fêr, Studia albanica, II, Tirana 1970.
Lisičar, P. 1951, Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu, Skopje 1951.
Lisičar, P. 1953, Legenda o Kadmu i veze Lihnida s Egejom i Jadranom, Živa antika, god. III, Sveska 1-2., Skopje 1953.
Marović, I. 1975, I tumuli di Bajagic (Dalmazia), Civita preistoriche e protostoriche della Daunia, Firenza 1975.
Matz, F. 2008, The Maturity of Minoan Civilization, The Cambridge ancient history, Vol. II, Part 1, Cambridge 2008.
Parović-Pešikan, M. / Trbuhović, V. 1974, Iskopavanja tumula ranog bronzanog doba u Tivatskom polju, Starinar, knj. XXII /1971, Beograd 1974.
Parović-Pešikan, M. 1985, Neki novi aspekti širenja egejske i grčke kulture na centralni Balkan, Starinar, knj. XXXVI, Beograd 1985.
Potrebica, H. 2010, Grci u kontinentalnoj Hrvatskoj, Katalog izložbe Antički Grci na tlu Hrvatske, Zagreb 2010.
Potter, J. 1818, Archaeologia graeca, or the antiquites of Greece, Stirling 1818.
Pudić, I. 1964, U diskusijama, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Posebna izdanja, knj. IV, ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo 1964.
Stipčević, A. 1984, Kult heroiziranog pokojnika u ilirskoj religiji, Simpozijum: Duhovna kultura Ilira, Posebna izdanja, knj. LXVII, ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knj., Sarajevo 1984.
Suić, M. 1976, Illyrii proprie dicti, Godišnjak, knj. XIII, ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11, Sarajevo 1976.
Symeonoglou, S. 1985, The Topography of Thebes from the Bronze Age to Modern Times, Princeton 1985.
Šašel-Kos, M. 1993, Cadmus and Harmonia in Illyria, Arheološki vestnik, No. 44., Ljubljana 1993.
Tomas, H. 2010, Najraniji posjeti Grka našemu priobalju: Mikensko razdoblje, Katalog izložbe Antički Grci na tlu Hrvatske, Zagreb 2010.
Vinski-Gasparini, K. 1983, Ostave s područja kulture polja sa žarama, Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV, Bronzano doba, Sarajevo 1983.
Whitley, J. 2007, The archaeology of ancient Greece, Cambridge 2007.

Posebnosti autohtonih kultova u rimskoj Istri

Vesna Girardi Jurkić
Pula-Medulin

Duhovna i kulturna realnost antičke Istre u 3. stoljeću pr. Kr., tijekom prvih susreta i sukoba Histra i Rimljana na moru, počela se povijesno bilježiti i spominjati nakon 229. godine pr. Kr.[1] Formiranjem kolonije Akvileje 182/181. godine pr. Kr., u početku kao obrambenog a kasnije glavnog administrativnog, trgovačkog i vojnog rimskog centra, započelo je postupno osvajanje i romanizacija istarskog poluotoka. Definitivnim vojnim porazom Histra 177. godine pr. Kr., padom i zauzećem njihove prijestolnice Nezakcija[2], Rimljani su u Istri naišli na dobro artikuliranu i kompleksnu duhovnu i kulturnu stvarnost pokorenih Histra, Već materijalni arheološki dokazani kontakti Histra s Etruščanima[3], Grcima i Venetima, te djelomično Keltima i Liburnima na Istoku s kojima su Histri graničili, uz već spomenuta povijesna zbivanja, determinirala su njihov odnos prema božanskom i svetom.[4] Latini, odnosno Rimljani stupili su na istarski teritorij i došli u kontakt s autohtonim vjerovanjima i njihovim prikazima, te dali zamah sinkretističkom procesu nadmoći i osmoze, koja se podvlačila pod zajedničkim nazivom „interpretatio romana". Svako latinsko i rimsko božanstvo se poistovjećivalo s lokalnim kultom i moglo se miješati s drugim sličnim bogovima i božicama.

Postavlja se pitanje kako su autohtona histarska božanstva preživjela i štovala se u stoljetnom rimskom vladanju Istrom? Rimska religija u teritorijalno osvojenoj Histriji, manifestirala se kao politička religija u svrhu pacifikacije domicilnog stanovništva, koja je interpretirala postojeće i duboko ukorijenjene histarske i predrimske kultove.

Ovim manifestacijama kultova, pojačano se obraćaju rimski koloni iz novoutemeljenih Cezarovih kolonija Trst (*Tergeste*), Poreč (*Parentium)* i Pula (*Pola*) sredinom 1. stoljeća pr. Kr.[5], gdje se kod Italika iz Italije, ali i Orijentalaca s Istoka, traže sličnosti njihovih bogova iz matičnih mjesta i pokrajina s veoma sličnim konotacijama autohtonih kultova i mjestu njihovog novog naseljavanja i gradnji nastambi u Istri. Prednost su imala ona božanstva koja su mogla predstavljati jednu tradiciju kontinuiteta, gdje bi se u simbiozi donesenih i zatečenih autohtonih kultova, koja je u početku stvarala privid, a kasnije i realnu stvarnost manifestirala kao pripadnost i valorizaciju jednog kulurnog identiteta.[6] Za postizavanja kultnog zajedničkog identiteta bila je potrebna suptilna politička i duhovna strategija, koja je, usprkos „interpretatio romana", zadržala vjerovanje i autohtona božanstva s njihovim punim imenom i religijskim značajkama.

Na području istarskog poluotoka, a posebice u dijelu južne i jugoistočne Istre, štovala su se do rimske okupacije 177. godine pr. Krista pretežno ženska autohtona lokalna božanstva. Administrativnom podjelom, tj. Agripinom reformom 12. godine pr. Krista granica Carstva pomaknuta je na rijeku Rašu (*Arsia fl.*) čime je Istra podijeljena na dva dijela. Južna, zapadna, središnja i dio sjeverne Istre ostali su u sklopu Desete italske regije *Venetia et Histria*, a istočna je Istra ušla u sastav Ilirika i provincije Dalmacije, a kasnije je bila poznatija pod nazivom Liburnija, prema

[1] Cassola 1972, 50-52; Bandelli 1981, 10, 18; Čače 1989, 8; Matijašić 2009, 19, 92-93.
[2] Livije 41, 11, 3; Matijašić 2009, 102-106.
[3] Mihovilić 1988, 23-28.
[4] Matijašić 2009, 37-38; Girardi Jurkić 2005, 31-32.
[5] Matijašić 2009, 20, 126, 138.
[6] Susini 1975, 236.

Karta 1. *Antička Istra*

ilirskom plemenu Liburna. Usprkos takvim etničkim, graničnim i administrativnim podjelama, koje se ne mogu zanemariti u povijesnom razvoju, fenomen religije i kulta u relaciji starih prapovijesnih vjerovanja prema helenističkim i grčko-rimskim religioznim kretanjima može se pratiti jedinstveno na cijelom području Istre u antičko doba.[7]

Većina autohtonih kultova poznata je s pronađenih i sačuvanih natpisa na votivnim spomenicima podignutim u rimsko doba, a iznimku čini monumentalna prapovijesna skupina skulptura žene koja rađa (*Magna Mater*) i muškog božanstva (jahač) iz 5. stoljeća pr. Kr.[8] Ova kamena skulptura otkrivena je u Nezakciju (*Nesactium*)[9], organiziranom i utvrđenom gradinskom naselju s kontinuitetom od brončanog doba do najmlađe faze željeznog doba (3/2. st. pr. Krista), kada postaje, prema dostupnim vrelima, prijestolnica plemenskog saveza Histra.[10]

Kao administrativno središte sačuvao je svoju važnost ne samo u duhovnom već i u kulturnom smislu, što se temeljilo i na njegovoj tradiciji najstarijega poznatog autohtonog kulturnog i kultnog središta Istre, s razvijenim umjetničkim stvaralaštvom još od brončanoga i željeznog doba. Sastavni dio te ktonične tradicije potvrđuju navedena skulptura žene koja rađa, fragmenti skulptura nagih mladića – kurosa i kamene ploče ukrašene geometrijskim motivima. [11]

Prije analize specifičnosti i važnosti autohtonih nezakcijskih kultova, nužno je također naglasiti da je Nezakcij jedino povijesno naselje u Istri u kojem se vjerojatno isprepliću mikenska, grčka arhajska, etrurska i mlađa helenistička kultura u osobitom intenzitetu. Dokaz o mikenskom i kasnije arhajsko-grčkom prožimanju s autohtonom tradicijom može se pronaći u kompleksnosti utjecaja dekorativnih elemenata meandra i spirale na kamenim dekorativnim pločama (stelama?)[12] već u 11. stoljeću pr. Krista kao i na keramici histarske provenijencije.[13]

Sl. 1. *Nezakcij, skulptura žene koja rađa s konjanikom, 5. st. pr. Kr.*

Nedvojbeno je da je gospodarska i kulturna razmjena sa sredozemnim svijetom pridonijela da autohtono žiteljstvo u svojoj rustičnoj plemenskoj atmosferi življenja i stvaranja, ratovanja i propadanja poprimi grčke i helenističke utjecaje, posebice u sferi vjerovanja, u djelokrugu najsuptilnijeg prožimanja duhovnih utjecaja.

Najtemeljitije je ta simbioza postignuta u interpolaciji elemenata kulta plodnosti, koji je zastupljen kod svih poznatih prapovijesnih i kasnije klasičnih naroda, naravno u njihovoj specifičnoj pojedinačnoj interpretaciji (npr. *Gea-Kibela, Magna Mater* ili *Gea-Tellus, Bona Dea, Magna Mater-Ops* itd.). [14]

[7] Obimniju stariju i noviju literaturu o kultovima u Istri vidi u: Girardi Jurkić 1985, 275, bilj. 1; Girardi Jurkić 2005, 268-282. Girardi Jurkić 2005, 31-36.

[8] Puschi 1905, 50-53; Mladin 1966, 28-129; Girardi Jurkić 1978a, 37-47; Kukoč 1987, 75 i d.

[9] Puschi 1905, 50.

[10] Šašel 1996, 25-29.

[11] Mladin 1966, 28 i d.; Forlati Tamaro 1927, 116-131; Fischer 1983, 28, 75-76; Fischer 1984, 9-98; Stipčević 1983, 27, 74; Stipčević 1996, 65-68; Šašel-Kos 1999, 25-29.

[12] Fischer 1996, 69-80.

[13] Mladin 1983, 24-25, 71-72; Mihovilić 1972, 367; Mladin 1996, 47-53; Glogović 1996, 56-59.

[14] Girardi Jurkić 1978, 37-44.

Kult Velike Majke, ponikao iz prastarog štovanja prirode i materinstva, kao glavne obnavljajuće snage u društvu, importiran je s Istoka, a na području Nezakcija naišao je na odgovarajuću podlogu u prastarim domaćim vjerovanjima. Jedinstveni naturalistički prikaz žene koja rađa jedan je od najstarijih takvih prikaza u jugoistočnoj Europi. Kako se ta skulptura pojavljuje u skupini s muškom osobom, figuralno prezentiranom kao jahačem kojem je reljefno istaknut falus, nedvojbeno se kompozicija može povezati s motivom oplodnje i rađanja. Zanimljivo je da taj fenomen u antičkoj umjetnosti nije nigdje u monumentalnoj kamenoj skulpturi predočen na takav realističan način i u takvoj koncepciji. Stoga prapovijesno razdoblje Nezakcija u umjetničkim okvirima i kultnim shvaćanjima čini posebno zaokruženu iznimku koja još traži istančanije analize i moguće poveznice. [15]

Budući da nam na temelju otkrivenih votivnih zapisa iz rimskog doba nisu poznata različita muška autohtona božanstva, kao što je to uobičajeno na području antičkog svijeta, već znamo za samo jedno autohtono božanstvo i to u obliku „interpretatio romana" kao Melosok August (*Melosocus Augustus*) i u grčkoj interpretaciji kao *Theo Melisoko*, također vjerojatno iz Nezakcija[16] moglo bi se skulptorsko ostvarenje itifaličkog jahača povezati s tim jedinim autohtonim muškim božanstvom kojeg su neki autori uvjetno nazvali „trački konjanik". Teza o tračkom konjaniku mogla bi se eventualno povezati s mitom o Argonautima[17] koji je i reminescencija na trgovačke kontakte Jadrana s Egejem preko kojih se mogao afirmirati i kultni i religiozni utjecaj.

Druga je prapovijesna kamena skulptura Dvojna glava, koja aludira na autohtono podrijetlo i ima neke gotovo božanske značajke. To je kompozicija u obliku sijamski spojenih glava s dva lica. Jedno lice nosi karakteristike osmijeha, a drugo je ozbiljno s komponentama zbiljske tuge. Po kompoziciji skulptura podsjeća na Jana Bifronsa (*Janus Bifrons*), boga svih početaka, najstarije latinsko božanstvo kojem su i Rimljani, unatoč importu mnogih grčkih i orijentalnih kultova i interpretacija, zadržali izvornu važnost do kasne antike. Budući da se prve likovne interpretacije Jana Bifronsa nalaze na rimskom ljevanom brončanom asu iz 4. stoljeća pr. Krista, a stilska interpretacija Dvojne glave iz Nezakcija aludira i na likove Kora i Kurosa s atenske Akropole te Moskofora iz 5. stoljeća pr. Krista, u ovoj jedinstvenoj histarskoj skulpturi osjeća se nesumnjivo grčko-arhajski utjecaj u stilskoj obradi.[18] Međutim, budući da su Histri bili u svezi s etruskom civilizacijom, o čemu govore i nalazi importiranog etruskog materijala u histarskim grobnicama i grobovima[19], posebice onim u Picugima, Nezakciju i Bermu, sličnosti izraza lica s Apolonom iz Veja i drugim etruskim skulptorskim ostvarenjima, povezuje Dvojnu glavu sadržajno s italskom, a likovno s etruskom umjetnošću.

Već dva navedena primjera religioznih i kultnih značajki Histra u Nezakciju, kao i arheološka materijalna građa, koja upućuje na veze Nezakcija s kulturom Este u sjeveroistočnoj Italiji, grčkim tlom i halštatskim krugom na sjeveru, govore da je Nezakcij u prapovijesti i kroz razdoblje klasične antike bio žarište gospodarskih, kulturnih i umjetničkih kretanja kojima je izvorište bilo u kultnim osnovama i razvijenim vjerovanjima.[20]

Osim kulta plodnosti, razvijajući se u raznim dominantnim varijantama specifičnih religioznih spoznaja, u antičko se vrijeme na području Istre slave brojni autohtoni kultovi ženskog roda, koji su se sačuvali isključivo na natpisima u čistom imenskom obliku ili u rimskoj interpretaciji. Tako se pojavljuju božanstva koja su se slavila u autohtonoj histarskoj tradiciji: Borija (*Boria*), Trita, Nebre (*Nebres)*, Sentona, te Eja (*Eia*)[21] i Ika ili Ica (često uz apelativ *Augusta*)[22] i *Irija Vene-*

[15] Mladin 1966; Girardi Jurkić 1972, 43-76; Girardi Jurkić 1975, 285-298; Fischer 1984, 9-98.

[16] Forlati Tamaro 1947, br. 661, 662; Degrassi 1970, 617; Girardi Jurkić 1972a, 210; Girardi Jurkić 1974, 6; Girardi Jurkić 1981, 162-164; Girardi Jurkić 1983, 15; Girardi Jurkić 1985, 279; Matijašić 2000a, 8-9; Girardi Jurkić 2005, 130.

[17] Križman 1979, 30, 35, 41, 45-55, 71, 85-86, 209 i dr.

[18] Puschi 1905, 50 i d.; Sticotti 1902, 121; Gnirs 1915, 147-149; Gnirs 1925, 123, Sl. 75; Zisi / Popović 1960, 18; Fischer 1983, 28, 75-76; Fischer 1996, 69-80.

[19] Mihovilić 1980, 279-283; Mihovilić / Matijašić-Buršić 1985, 31-51; Mihovilić 1996, 9-64.

[20] Mihovilić 1996, 61-64; Girardi Jurkić 1996, 81-90; Kozličić 1986, 135-165.

[21] Degrassi 1970, 616; Girardi Jurkić 1972a, 209-210; Girardi Jurkić 1974, 9-10; Girardi Jurkić 1981, 151; Girardi Jurkić 1983, 8.

[22] Girardi Jurkić 1974, 10; Girardi Jurkić 1981, 160; Girardi Jurkić 1983, 9; Šašel-Kos 1999, 70, 73-74; Girardi Jurkić 2005, 122-124, 137; Matijašić 2005, 202.

Sl. 2. *Rabac, Ajitika* (Aitica), 1-2. *st.*

ra (Iria Venus)[23]. Ta božanstva stječu kontinuitet štovanja u rimskoj interpretaciji „Augusta" svojstvenoj rimskom slobodnom religioznom shvaćanju, ali i demonstraciji romanizacije Istre i Liburnije u 1. i 2. stoljeću.

Posebnost čini domaće božanstvo s natpisa u Rovinju, koje se ističe dvojnim imenom Seiksomnija Leucitika (*Seixomnia Leucitica*). U padežnom obliku ime *Seixomniai Leuciticai*, nastavcima u dativu na *-ai*, ukazuje na utjecaj gramatičkih oblika s Istoka, koji je bio uvriježen u praksi još u doba Republike. Na to navodi i jezični oblik *Polates* za stanovnike Pule, stariji po obliku od kasnijih *Polentii*. Naime, u doba Republike, stanovnici Pule nazivani su *Polates*, a u doba Carstva *Polentii*.[24]

Poznato je da su se u skladu s rimskom vjerskom tolerancijom autohtona božanstva štovala usporedo sa službenim rimskim bogovima. Taj je princip bio proširen na tršćanskom, porečkom i pulskom ageru, te na dijelu istarske Liburnije u sklopu provincije Dalmacije.

Prevaga ženskih kultova upućuje na jaku tradiciju matrijarhata uopće i nadmoć matrijarhalnih odnosa prije nastupa vojne demokracije u Histra.[25] Osobito je bilo izraženo štovanje kulta

Sl. 3. *Pula, Borija* (Boria), 1-2. *st.*

plodnosti i slavljenje roditeljica, zanosilo se plodnošću bilja i stoke, te prirodnih pojava kao vjetra i magle, tako da su u izvornom obliku dominirala božanstva uvriježena u lokalnoj tradiciji, koja rimskim osvajanjem poluotoka ostaju priznata u čistom autohtonom obliku ili u rimskoj verziji „interpretatio romana".

Rasprostranjenost, brojnost i specifičnost ilиro-rimskih kultova u rimsko doba na području Istre jedna je od osobitih značajki razvoja duhovne kulture u ovim krajevima, bilo da su administrativno pripadali Desetoj italskoj regiji *Vene-*

[23] Šašel-Kos 1999, 70-71; Girardi Jurkić 2005, 128.
[24] Forlati Tamaro 1947, br. 29 i br. 642.
[25] Girardi Jurkić 1983, 15; Šašel-Kos 1999, 63; Girardi Jurkić 2005, 116-117.

Sl. 4. *Nezakcij, Eja* (Eia), 1-2. *st.*

tia et Histria do rijeke Raše bilo tzv. Liburniji u sklopu provincije Dalmacije od druge polovice 1. stoljeća pr. Kr., nakon Agripine reforme ustroja rimske države (16-14. g. pr. Kr.)

Usprkos prenošenja granice rimske države, tj. Desete italske regije „Venetia et Histria" na rijeku Rašu (*Arsia fl.),* specifičnost autohtone tradicije Histra i Liburna u duhovnom životu u rimsko doba osobito se odražava u ilirskom ujednačenom premda nejedinstvenom, ali vrlo utilitarnom religijskom sustavu koji je odolijevao nedaćama rimske vojne i kulturne ekspanzije, a zasigurno je nadživio nekoliko stoljeća dug proces romanizacije u Istri.

Na području Nezakcija otkriveni su u prošlom i našem stoljeću brojni kameni spomenici[26] i zavjetni žrtvenici iz rimskog doba, posvećeni ponajprije ilirskim autohtonim ženskim božanstvima.[27]

Tako je u ruševinama grada otkrivena votivna ara božici Eji (*Eia*) koje natpis glasi: *Eiae Aug(ustae) L(ucius) Torius Stephanus v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito*).[28] Eja se spominje na drugoj ari rustičnije forme iz Nezakcija.[29] Na njoj je uklesan natpis: *Ei(a)e Aug(ustae) sac(rum) Brissinius Ier[---] v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*[30] Prema B. Forlati Tamaro ti se žrtvenici mogu datirati u 2. odnosno u 3. stoljeće. Međutim, upravo se na tim žrtvenicima može lijepo pratiti kontinuitet štovanja kulta božice Eje, temeljem pravilne ili rustičnije klesarske obrade spomenika i specifičnosti oblika slova i pisma. Stoga se na osnovi tih značajki može datirati u kraj 2. i početak 3. stoljeća.[31]

Likovna interpretacija božice Eje nije poznata. Možda se ona može prepoznati u rimskom reljefu ženskog lika isklesanom u medaljonu zabata malog hrama ili grobne cjeline iz Nezakcija[32], nedaleko kojeg su nađeni i spomenuti zavjetni žrtvenici. Prema koncepciji i tipu frizure dviju Agripina, reljef se datira u prvu polovicu 1. stoljeća.[33]

U Nezakciju su se štovala i druga ženska ilirska božanstva. Jedno od njih je Trita. Unikatni zavjetni žrtvenik ove autohtone božice zdravlja ili nimfe voda otkriven je na arealu iskopa rimskih termi. Domaća božanstva su često bila štovana kao zaštitnice voda (*magini divine*?). Kratak natpis glasi: *Tritae Aug(ustae*).[34] U nazivu božice se očituje tzv. „interpretatio romana" postignuta dodavanjem apelativa *Augusta* – uzvišena, jednako kao i u prethodnim slučajevima kod božice Eje. Svakako je u oba slučaja riječ o ilirsko-rimskim sinkretističkim ženskim božanstvima (*Eia Augusta* i *Trita Augusta*). Međutim u Istri ime *Trita* nije uobičajeno. Može se prepoznati u imenima s područja Bosne i Hercegovine, u oblicima *Tritan, Tritanon* ili *Traitano.*[35] To se ime može usporediti s imenom *Trittian,* božanstva *Galliae Narbonensis.*[36] Stoga je još uvijek ilirsko ili iliro-keltsko podrijetlo ove božice diskutabilno. Zavjetni žrtvenik s njezinim imenom iz Nezakcija veoma je rustičnog oblika, kakav je i

[26] Sticotti 1904, 15 i d.; Puschi 1905, 3 i d.; Mladin 1966, 28 i d.; Fischer 1983, 28, 76; Fischer 1984, 9-98; Stipčević 1996, 65-68.
[27] Girardi Jurkić 2005, 39-47.
[28] Forlati Tamaro 1947, br. 660.
[29] Kandler 1855, f. 252; Degrassi 1970, 616; Girardi Jurkić 1981, 151, Sl. 4; Girardi Jurkić 1983, 8, Sl. 11.
[30] Forlati Tamaro1947, br. 659.
[31] Girardi Jurkić 1979, 213; Girardi Jurkić 2005, 122-123.
[32] Sticotti 1905a, 213-223, Tab. 3,1.
[33] Matijašić 1996, 105-107; Girardi Jurkić 2005, 124; Girardi Jurkić / Džin 2006, 117-118.
[34] Forlati Tamaro 1947, br. 665.
[35] Šašel-Kos 1999, 73; Girardi Jurkić 2005, 136.
[36] O ilirskom podrijetlu imena Tritan i Tritanon vidi: Patsch, Wissensch. Mittheilungen aus Bosnien und Herzegovina, 4, 1896, 287; Krahe 1929, 117. Usp. sličnost Trite s Trittian, božicom Galliae Narbonensis kod Roscher 1884, 5, 1210.

uklesani natpis, te se spomenik može datirati u 3. stoljeće.[37]

Zanimljiva je pojava štovanja Histrije (*Histria*), božanstva koje nosi ime regije – *Deciorum Terrae Histriae*, te je kao toponim, ali i etnonim ostao do suvremenog doba. Vjerojatno se ime odnosi na božanstvo koje je nekada bilo zaštitnicom cijeloga zemljopisnog područja (Istre) kao i nastanjenog žiteljstva (Histra). To je votivna ara *Terrae Histriae*, otkrivena nedaleko od rimske ceste koja je vodila iz Nezakcija za Pulu. Natpis na ari glasi: *Thala[ssa] [D]eciorum Terrae His[t] riae v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*[38] Spomenik je izradio i postavio rob ili robinja. Smatra se da se može datirati u 1. stoljeće.[39]

Histria ili *Terra Histria* ili *Istria*, ovisno o rimskoj grafiji, nije se štovala samo lokalno na području Nezakcija, već – što je važno – i na prostranom istarskom području. Tako se jedno mjesto njezina štovanja nalazi u Rovinju ili bližoj okolici, gdje joj je bio podignut manji hram (*fanum*), što se čita s natpisa na epistilu: *Histriae fanum, ab C(aio) Vibio Varo patre inchoatum, Q(uintus) Caesius Macrinus perfecit et dedicavit.*[40] Građevina se, prema formi epistila i Gaju Vibiju Varu (*Caius Vibius Varus*) koji ju je započeo graditi, a Cezije Makrin (*Caesius Macrinus*) ju je završio i posvetio[41], može datirati u rano carsko razdoblje.[42] Mišljenja smo da je ovaj objekt podignut u razdoblju ranog carstva i da je bio sastavni dio votivne arhitektonske cjeline, jer je uz njega u 17. stoljeću otkriven i drugi epistil identičnog stila, posvećen božici Fortuni. Pojava simetričnih dvojnih hramova u Istri nije neobična, jer ih nalazimo i u Puli, na Brijunima (Verige), u Nezakciju[43] i Poreču[44]. Ovaj epistil s naznakom „*fanum*" je jedini dokaz o postojanju građevine svetišta Histriji.

Sl. 5. *Poreč, Histrija Terra* (Histria Terra), 2. *st.*

Histrija se štovala i u Poreču. Na području foruma, osim tzv. Neptunova hrama otkriven je 1845. godine vrlo lijep zavjetni žrtvenik koji je posvetila Karminija Priska (*Carminia Prisca*). Cjelovit natpis glasi: *Carminia L. f. Prisca Histriae terrae v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*[45] Prema formi i natpisu žrtvenik se datira u 2. stoljeće.[46]

Na svim do sada navedenim natpisima autohtono ilirsko božanstvo se spominje pod imenom *Histria.* Međutim, na votivnoj ari iz Pule čita se

[37] Degrassi 1970, 618; Girardi Jurkić 1972a, 210; Girardi Jurkić 1981, 153, Sl. 6; Girardi Jurkić 2005, 136.
[38] Forlati Tamaro 1947, br. 664.
[39] Degrassi 1970, 618; Girardi Jurkić 1981, 153; Girardi Jurkić 1983, 9; Girardi Jurkić 2005, 126.
[40] Forlati Tamaro 1947, br. 641.
[41] Prema B. Forlati Tamaro Gaj Vibije Var bio je član četveročlanog odbora kovnice – quattuorvir monetalis – u Rimu 37. g. pr. Krista.
[42] Mommsen 1872-1877, br. 309; Sticotti 1908, 222; Degrassi 1970, 618; Šašel-Kos 1999, 67; Girardi Jurkić 2005, 126.
[43] Girardi Jurkić 2005, 95-110.
[44] Girardi Jurkić 2005, 107-111.
[45] Degrassi 1934, br. 1.
[46] Mommsen 1872-1877, br. 327; Pogatschnig 1914, 49; Degrassi 1970, 619; Girardi Jurkić 1981, 154, Sl. 10; Girardi Jurkić 1983, 10, Sl. 10: Girardi Jurkić 2005, 125-126.

Sl. 6. *Jesenovik, Irija Venera* (Iria Venus), 2-3. *st.*

natpis: *Aeflania Isias Istr[i]ae [v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)]*.[47] Riječ je o istom autohtonom božanstvu, kojoj je dedikantica Orijentalka, teoformnog imena *Isias,* možda Egipćanka.[48] Ilirsko ime je u prvim stoljećima nakon Krista, kad se datiraju prethodno spominjani natpisi, čitano i pisano s *H* kao *„Histria",* dok se u 3. stoljeću i kasnije, kad se ovaj spomenik može datirati, upisuje u čisto rimskoj formi kao *„Istria".*[49]

Na području Pule, starog ilirskog gradinskog naselja, kasnije rimske *Pietas Iuliae* i *Coloniae Iuliae Polae Pollentiae Herculaneae*,[50] također je otkriveno i sačuvano nekoliko votivnih ara iz razdoblja rimske vladavine na kojim se spominju ženska ilirska božanstva.

Već ranije spomenuta Eja, koja je slavljena u Nezakciju, štuje se i u Puli. Natpis na zavjetnom žrtveniku, datiran prema klasičnoj formi i tipu slova u 1. stoljeće, glasi: *Eiae Aug(ustae) Ant(onia) Severina v(otum) s(olvit)*.[51]

Pronađen zavjetni žrtvenik u ruševinama crkve sv. Sofije u Dvigradu posvećen Eji, u sinkretističkom obliku definiran kao *Eia Augusta,* upućuje na širi krug štovatelja ove autohtone božice na samoj granici pulskoga i porečkog agera. Cjelovit tekst natpisa glasi: *Eia Aug(ustae) L. Gn(aeus) Pollent(ius) [v(otum) s(olvit)]*. Zanimljiva je činjenica da zavjetni žrtvenik božici Eji u sinkretiziranoj formi posvećuje Puljanin, koji je imao posjed u Dvigradu i služio u graničnoj utvrdi (*specula*). Gentilicij *Polentius* je lokalni pulski naziv za gradske oslobođenike i njihove potomke.[52]

Značajno je uočiti da na porečkom ageru do sada nije utvrđeno štovanje kulta božice Eje u bilo kojoj formi, te ona ostaje autohtona božica koja se štovala na području južne Istre.

U Puli se u rimsko doba štuju i domaća božanstva prirodnih pojava. Dokaz za to je zavjetni žrtvenik posvećen Boriji (*Boria*). Natpis pronađen 1827. godine glasi: *Evangelus colonorum Polensium (servus) Boriae v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.[53] Smatra se da je Borija božanstvo vjetra, te da odatle potječe i naziv poznatog sjevernog vjetra „bure" (grč. *borras*), koji je čest u Istri i na Kvarneru.[54]

Jedan drugi zavjetni žrtvenik slavi božanstvo prirodnih pojava, božicu oluje, olujnih kiša i magle Nebre (*Nebres* od *nebriV*). Nađen je 1876. godine na području Marsova polja u Puli, a natpis rustične forme glasi: *Nebribus Tertia Aug(usti serva) pro Barbar[a]*.[55] Taj je žrtvenik, Tertia, robinja cara Augusta, možda posvetila lokalnim nimfama, a važan je za popunu poznavanja skale ilirskih božanstava prirodnih pojava, koja su se štovala u rimsko doba na pulskom ageru.[56]

U prikazanom rasponu autohtonih božanstava koja se manifestiraju u čistom obliku vlastitog jednočlanog imena, ističe se izolirana pojava ženskog božanstva s dvočlanim imenom, otkrivenog u zapadnoj Istri između Rovinja i Bala na pulskom ageru. To je božica Seiksomnija Leucitika (*Seixomnia Leucitica*), koja se spominje na natpisu datiranom u republikansko doba 1.

[47] Forlati Tamaro 1947, br. 7.

[48] Selem 1997, 95-96.

[49] Mommsen 1872-1877, br. 101; Degrassi 1970, 619; Girardi Jurkić 1983, 9-10; Šašel-Kos 1999, 66-67; Girardi Jurkić 2005, 40-43, 125-127.

[50] PLIN., Nat. Hist., 3, 129, spominje Pietas Iulia, dok na natpisu nađenom u Puli (I.I., X/I, 85) spominje se puno ime grada – Colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea. Herculanea grad povezuje s Herkulovim kultom i patronom grada. Više vidi: Forlati Tamaro 1971, 17; Girardi Jurkić 1984, 25-52; Matijašić / Matijašić-Buršić 1996, 39-45.

[51] Kandler 1846, 28; Mommsen 1872-1877, br. 8; Forlati Tamaro 1947, br. 3; Degrassi 1970, 616; Girardi Jurkić 1983, 8, Sl. 11; Girardi Jurkić 2005, 123.

[52] Marušić 1971, 19, Tab. 20,1; Girardi Jurkić 1981, 151, Sl. 12; Girardi Jurkić 1983, 8, Sl. 12; Šašel-Kos 1999, 68-70; Girardi Jurkić 2005, 124.

[53] Forlati Tamaro 1947, br. 2.

[54] Kandler 1855, 172; Mommsen 1872-1877, br. 7; Krahe 1929, 24; Degrassi 1970, 616; Girardi Jurkić 1974, 6; Girardi Jurkić 2005, 121.

[55] Forlati Tamaro 1947, br.17.

[56] Mommsen 1872-1877, br. 8133; Krahe 1929, 79, br. 126; Degrassi 1970, 618; Girardi Jurkić 1981, 156, Sl. 14; Girardi Jurkić 1983, 11; Šašel-Kos 1999, 74; Girardi Jurkić 2005, 130-131.

stoljeća pr. Krista, s obzirom na činjenicu da se ime dedikanta – građanina Pule – pojavljuje u svojem najstarijem poznatom obliku: *Polates.*[57] Natpis glasi: *Seixomniai Leuciticai Polates.*[58] Zanimljivo je da se padežni nastavak u genitivu i dativu ne piše *ae* već *ai.* Prema R. S. Conwayu i G. Tomascheku ovom se božanstvu može pripisati keltsko podrijetlo.[59] Činjenica je da se ova božica na području cijele Istre pojavljuje jedino u tekstu na ovoj ploči, te se teško može odrediti karakter samog božanstva.[60] Na temelju dva primjera štovanja autohtonih kultova iskljkučivo na pulskom ageru, sjeverno od Pule (*Eia, Seixomnia Leucitica*), koje štuju Puljani, domaći kultovi su duboko uvriježeni, ali i prihvaćeni od doseljenika na ovo područje.

Na istočnoj obali Istre, od rijeke Raše (*Arsia*) do Trsata (*Tarsatica*), na području tzv. ilirske Liburnije, pojavljuju se u natpisima brojna jednočlana ženska imena lokalnih božanstava. Većina ih je otkrivena na municipalnom ageru rimskog Labina (*Albone)*, na kojem je ustanovljeno postojanje niza utvrđenih ilirskih gradina.[61]

Najčešće i najštovanije božanstvo na labinskom području Liburnije jest božica Sentona koja se u Labinu i okolici spominje na tri zavjetna žrtvenika. Jedan je otkriven u gradu davne 1881. godine, nije poznato gdje se danas nalazi, ali je sačuvan tekst natpisa: *Geminus Boninus Hostiducis Sentonae v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*[62] Iz okolice Labina je također zavjetni žrtvenik s natpisom: *Sentonae sacrum Tullia Fusca v(otum) s(olviti).*[63] Treći natpis posvećen ovoj autohtonoj božici nalazi se na maloj ari otkrivenoj 1961. godine. Natpis glasi: *Sentonae sacr(um) C(aius) Vibius Florus v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*[64]

Sl. 7. *Labin, Sentona,* 1-2. *st.*

Spomenik se prema obliku i natpisu može datirati u 1. ili 2. stoljeće.

Važno je uočiti, da se na užem teritoriju između Labina (*Albona*) i Plomina (*Flanona*) vrlo intenzivno štovala liburnska Sentona, te na tom zemljopisnom području sigurno treba tražiti iskonski centar kulta ovoga autohtonoga ilirskog božanstva. Na takav zaključak navodi nalaz većeg broja zavjetnih žrtvenika posvećenih toj božici.

Iznad plominskog zaljeva nađena je mala ara s uklesanim zavjetnim natpisom: *Sentonae [S]il[ic]ia v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*[65], koja se također može datirati u 1. ili 2. stoljeće. U Plominu je nađen zavjetni žrtvenik Sentoni, koji podiže rob cara Augusta, a koji se spomenik danas nalazi u Rijeci: *Sentonae Felix Aug(usti) n(ostri) [v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito).*[66] Godine 1928. iskopan je nedaleko od regionalne ceste u Plominu žrtvenik sa zavjetnim natpisom: *Senton(a)e Sex(tus) Aem(ilius) v(otum) s(olvit)*

[57] O formi Polates posebno vidi u: Forlati Tamaro 1947 (Praefatio, VIII).
[58] Forlati Tamaro 1947, br. 642.
[59] Conway 1933, 219; Tomaschek 1895, 95 i d.
[60] Mommsen 1872-1877, br. 8185; Degrassi 1970, 618; Girardi Jurkić 1985, 281; Girardi Jurkić 2005, 43, 135.
[61] O graničnom području provincije Dalmacije (Liburnija) i Desete italske regije *Venetia et Histria* vidi više u: Degrassi 1954, 1-189; Starac 1995, 15-19; Starac 1999, 1-15; Matijašić-Buršić 2007, 31-34.
[62] CIL, III, 10075; Degrassi 1970, 618; Girardi Jurkić 1972a, 210; Girardi Jurkić 1983, 12; Girardi Jurkić 2005, 131.
[63] CIL, III, 2910; Degrassi 1970, 618; Girardi Jurkić 1972a, 210; Girardi Jurkić 1981, 158, Sl. 18; Girardi Jurkić 2005, 132.
[64] CIL, III, 2909; Medini 1973, 130; Girardi Jurkić 1983, 12, Sl. 17; Šašel-Kos 1999, 75; Girardi Jurkić 2005, 43-45, 132.
[65] CIL, III, 10076; Degrassi 1970, 618; Girardi Jurkić 1974, 6, bilj. 18c; Girardi Jurkić 1983, 12, Sl. 20; Girardi Jurkić 2005, 131.
[66] CIL, III, 2901; Degrassi 1970, 618; Girardi Jurkić 1972a, 210; Girardi Jurkić 1983, 12; Girardi Jurkić 2005, 134.

l(ibens) m(erito)[67], koji je datiran u gotovo isto vrijeme kao i prethodni: u prijelaz iz 1. u 2. stoljeće. Iz Plomina vjerojatno potječe i mali zavjetni žrtvenik koji se nalazi uzidan u vanjskom zidu crkve sv. Jerolima na Trsatu. Zabilježeni tekst prema P. Kandleru glasi: *Sentonae Eutychus v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*[68]

Kult autohtone božice Sentone štovan je i u središnjoj Istri, na granici porečkog agera u sklopu Desete italske regije, nedaleko od Pazina. Votivna ara nađena u zimi 1943/1944. godine u Katunima kod Boljuna, vjerojatno je pripadala malom sacelumu kojeg su arhitektonski ostaci vidljivi i danas. Natpis glasi: *[S]entona[e] Silicius Rufus d(ono) d(edit).*[69] Žrtvenik je bio ukrašen i na bočnim stranama, ali se reljefni prikazi i jedna zmija danas teško razabiru, pa je gotovo nemoguće odrediti pobliže oznake božice ili njezinih dedikanata, što je rijetkost, budući se smatralo da je nepoznata antropomorfna interpretacija autohtonih božica, pa tako i Sentone. Zmija joj posebno daje ktonički karakter ali indirektno ju veže za božice zdravlja, plodnosti i materinstva.

Pored osam poznatih žrtvenika Sentoni, otkrivena je šesdesetih godina 20. stoljeća ara posvećena božici koju postavlja Sekst Patalik (*Sextius Patalicus*). Spomenik je jedan od rijetkih koji ima uz ime božice Sentone još dva imena: *Miliotoc--* i *Nossica* (dat. Nossicae), a koja se dvojako tumače: dva imena *Miliotoc?* i *Nossica* smatraju se dodatnim apelativima Sentoni ili se radi o spomeniku s tri božanstva, poznatoj Sentoni i do sada dva nova imena nepoznatih božanstava: *Miliotoc?* i *Nossica*.[70] Puni tekst natpisa na žrtveniku glasi: *[S]entonae, Miliotoc[--], Nassicae Sex(tius) Patalicus.*

Posebno je zanimljivo da je ovo drugi spomenik Sentoni, koji ima bočno ukrašenu stranu i to reljefom zmije čiji rep se prebacuje na prednju stranu lijevog desnog ugla polja s natpisom. Ovaj reljef zmije vezan je sigurno s nekim ktoničkim znamenjem božice, možda zdravlja ili plodnosti i zemlje kao što je protopovijesno značenje i štovanje Erehteja na Akropoli u Ateni. Sve opci-

Sl. 8. *Pula, Ika Augusta,* 2. *st.*

je daljnjeg istraživanja i zaključivanja su za sada otvorene.

Budući da je na ovom dijelu istarskog područja, u Labinštini, ipak najbrojnije zastupljeno žensko božanstvo Sentona, do sada nepoznata obilježja i značenja, ono bi se, prema W. Roscheru, gotovo moglo izjednačiti s Herom ili italskom *Tellus* sa zmijom, glavnom božicom materinstva, obitelji i plodnosti čiji je žrtvenik 1870. godine nađen nedaleko od Brijana kod Čepića.[71] Prema D. Holderu, ovo bi božanstvo možda moglo biti keltskog podrijetla, no za takvu pretpostavku – smatra se – još uvijek ne postoje dovoljni arheološki dokazi, a onomastičke studije za istarsko područje nisu u potpunosti izvršene i ususta vljene.[72] Imena dedikanata govore da se radi o članovima autohtonih obitelji Patalika (*Patalicus*) i Gemina Bonina Hostiduka (*Geminus Boninus Hostiducis*), dok su ostali robovi ili oslobođenici različitog podrijetla.[73]

Na uskom priobalnom području istočne Istre poznata su nam druga autohtona božanstva čije se štovanje protegnulo i u rimsko doba. Tako se Jutosika (*Iutossica*) spominje na zavjetnom žrtve-

[67] CIL, III, 2900; Degrassi 1970, 618, bilj. 27; Girardi Jurkić 1981, 158, bilj. 29; Girardi Jurkić 2005, 133.
[68] Mommsen 1972-1877, br. 3026; Kandler 1855, 555; Degrassi 1942, 191-192; Girardi Jurkić 1981, 158, bilj. 29; Girardi Jurkić 2005, 134.
[69] Mlakar 1957, 461-462, Sl. 30; Girardi Jurkić 1981, 158, Sl. 20; Girardi Jurkić 1983: 12, bilj. 30, Sl. 20; Girardi Jurkić 2005, 133,1. 9. 5; Matijašić 2005, 202-203.
[70] Matijašić 2005, 202.
[71] CIL, III, 8126; Girardi Jurkić 1978a, 40.
[72] Girardi Jurkić 2005, 43-44, 47; Matijašić 2005, 201-202.
[73] Šašel-Kos, 1999, 75.

niku nađenom 1886. godine u Labinu, čiju je zavjetnu posvetu pročitao P. Kandler: *(T(itus) Granius Voltimes(is) f(ilius) Rufus Iutossicae v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*, gdje se također susreće autohtono ime Voltimeza (*Voltimesis*).[74]

Ajitika (*Aitica*) je poznata prema natpisu na žrtveniku otkrivenom 1963/1964. godine u Rapcu, a nalazi se od 1967. godine u Narodnom muzeju u Labinu, gdje se božica spominje kao *Augusta*: *Aiticae Aug(ustae) T(iti) Gavilli(orum) Voltimes […]*.[75] Osobe koje se spominju pored Ajitice kao što su *Aplus*, *Titus* i *Voltimes(is)* su histarskog i liburnijskog onomastičkog podrijetla, dok rod *Gavillia* je italskog podrijetla.[76] Natpis na žrtveniku se može čitati na nekoliko načina: a) *Aplus Gavillius Voltimesis f* (ili *us*) *et Titus Gavillius Voltimesis f(ilius)*; b) ili u nominativu: *Aplus et Titus Gavillii Voltimesis f(ilii)*; c) ili u gentivu: *Apli et Titi Gavelliorum Voltimesis f(iliorum)*.[77] Reljef u zabatu iznad natpisa je jedinstven, jer se pojavljuje na votivnom spomeniku autohtonog božanstva i to na prednjoj strani. Prepoznaje se sjedeća ženska figura, čija glava i dio tijela su uništeni. U lijevoj ruci koso prema ramenu lik drži štap, skiptar ili klasje žita. Božica je zaogrnuta klasičnom stolom koja pokriva noge sve do stopala i prebačena pada u vodoravnim naborima. Posebno je uočljiv reljef klasičnog oltara ukrašenog festonima – vijencima na prednjoj strani. Na žrtvenoj ploči are se teško razabire lik ili žrtve ili neke figurice božanstva. Postavlja se opravdano pitanje: da li je zbog uobičajne simetrije kompozicije s druge strane are bio još jedan lik božanstva ili dedikanta. Temeljem izvedbenih elemenata, izrada spomenika se može datirati krajem 1. stoljeća.

Zadržali smo se detaljnije na ovom prikazu autohtone božice Ajitike prikazane u tipičnoj rimskoj ikonografskoj formi i pozi, kojoj – na žalost – ikonografski atributi osim o nih u ruci nisu uočeni. Izuzetak su žito, skeptar ili koplje u desnoj ruci. Tumačenje njene identifikacije „per analogiam" s nekom rimskom božicom je teško odrediti. Ipak, moguće je nekoliko opcija, te se svakako može u širem dosadašnjem razmatranju opredijeliti da se radi o božici zaštitnici doma (*Vesta*) ili nevinosti (*Puditia*)[78] ili možda plodnosti zemlje i ratarstva (*Ops, Tellus, Ceres*).[79]

Zanimljivo je božanstvo Ika (*Ica*), čije ime kao toponim i danas nosi naselje nedaleko od Rijeke. Područje ispod Učke poznato je po brojnim izvorima slatke vode, te se ovim imenom možda nazivala lokalna nimfa izvora i voda što je uobičajeno u Cisalpinskoj Galiji i Venetu. Dosada su poznata dva zavjetna žrtvenika posvećena ovoj božici: jedan nađen ispod plominskog kaštela (*Flanona*), a drugi u Puli (*Pola*). Plominska ara s posvetom Iki (natpis glasi: *Ica*) nalazila se uzidana iznad izljeva za vodu s jednog izvora.[80] Druga ara posvećena istom božanstvu otkrivena je 1954. godine u Puli, te se na jednoj bočnoj strani razabire u oštećenom reljefu lik ženske osobe zaogrnute u kratki hiton sa srpom pod maslinovim stablom ili palmom, a na drugoj strani se nalazilo stablo s nekoliko neidentificiranih predmeta. Natpis glasi: *Ike Aug(ustae) sac(rum) Vesid(ius) Urs(us) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.[81] Na temelju ovog izoliranog nalaza u Puli, teško je utvrditi je li se Ika štovala u gradu od prapovijesti do rimskog doba ili je samo nepoznati dedikant s drugog liburnijskog područja donio sa sobom vjerovanje u ovo autohtono ilirsko božanstvo. S ovim zavjetnim tekstom datiranim u 2. stoljeće može se ipak tvrditi da se kult Ike štovao i u Puli, a sačuvani dio bočnog reljefa, možda predstavlja drugi ikonografski prikaz autohtone božice, koji upućuje da je bila zaštitnica maslinarstva i poljoprivrednih plodova. Zanimljivo je da je prikazana uz maslinu kao i stilizirani genij na spomeniku Silvanovog kulta iz Buzeta. Sigurno se Iku treba povezati s nekom od rimskih božica plodnosti i poljodjelstva, a ne samo vode. Prikaz božice poput Persefone ili nimfe sa klasom ogrnutu kratkim hitonom nalazi se i na nadgrobnom spomeniku iz Buzeta (*Piquentum*).[82]

[74] CIL, III, 10074; Girardi Jurkić 1972a, 210, bilj. 18; Girardi Jurkić 2005, 135; Rendić-Miočević 1981, 67-76; Matijašić 2005, 202-203.

[75] Girardi Jurkić 1972a, 210; Girardi Jurkić 1974, 6, bilj. 20; Girardi Jurkić 1983, 13, bilj. 33; Girardi Jurkić 2005, 44, 123; Matijašić 2005, 202-203.

[76] Matijašić 2005, 203, bilj. 19.

[77] Matijašić 2005, 203, bilj. 20-21.

[78] Matijašić 2005, 203-204.

[79] Girardi Jurkić 2005, 121.

[80] Mommsen 1872-1877, br. 3031; Sticotti 1908, 226-227; Degrassi 1970, 617; Girardi Jurkić 1972a, 210, bilj. 18; Girardi Jurkić 2005, 137; Matijašić 2005, 202.

[81] Girardi Jurkić 1974, 38, bilj. 19b; Šašel / Marušić 1984, 305, br. 15; Tassaux 1997, 78; Šašel-Kos 1999, 70; Girardi Jurkić 2005, 137; Matijašić 2005, 202.

[82] Girardi Jurkić 1977, 18; Girardi Jurkić 2005, 12, 193; Matijašić 2005, 138.

Sl. 9. *Krnica, Melosok,* 1. *st.*

Autohtono božanstvo je također Irija (*Iria*), kojoj je zavjetna posveta u diviniziranom obliku otkrivena u Plominu te glasi: *Iriae Aug(ustae) in memoriam Vibiae Portiae matris Aquilia Q. f. Colatina d(ono) d(edit)*.[83] U tzv. „interpretatio romana" asimilirana je s Venerom, budući da se na votivnom natpisu iz Jesenovika, u dolini rijeke Raše, na granici između Liburnije i Desete italske regije *Venetia et Histria*, pojavljuje u obliku Iria Venera (*Iria Venus*). Natpis glasi: *Iri(a)e Veneri C(ai) Vale(rii) Optati f(ilia) Felicula v(otum) l(ibens) m(erito)*.[84] Na temelju tih dvaju poznatih podataka zaključuje se da je Irija bila domaće ilirsko božanstvo koje je svojstvima bilo slično božici Veneri, a danas je naziv cvijeta perunike: Iris Illyrica. Štovala se isključivo na istočnoj obali Istre, budući da se na zapadnoj obali ne nalaze votivni natpisi iz rimskog doba koji bi upućivali na njezino štovanje. Dedikantice su italskog podrijetla.

Kada se govori o ilirsko-rimskom sinkretizmu koji se pojavljuje u kultu Irije Venere, Eje Auguste i Ike Auguste, svakako treba naglasiti specifičnost štovanja Minerve Flanatike (*Minerva Flanatica*) na porečkom ageru i Minerve Polensis (*Minerva Polensis*) u Puli. Zavjetni žrtvenik posvećen Minervi Flanatici iz Monsaleša kod Poreča upućuje na autohtono božanstvo koje je identificirano i zamijenjeno s italskom Minervom. Zavjetni tekst glasi: *[M]inervae [F]lanaticae [sa]crum […]dius Bassus [ex] v(oto) quot a dea pe[tit] consecutus*.[85] Važno je naglasiti da je riječ o Minervi Flanačana, antičkih stanovnika Plomina (*Flanona*). I u ovom slučaju kao i kod kulta Ike, zanimljiva je pojava prenošenja autohtonog kulta s istočne na zapadnu obalu Istre. Može se pretpostaviti da se radi o doseljeniku koji je svoje lokalno božanstvo Flanatiku štovao u novoj postojbini, poistovjetivši ga s rimskom božicom Minervom koja se štovala na zapadnoj obali Istre, naročito u Puli. Budući da se Minerva štovala s epitetom *Flanatica,* u ovom se slučaju uočava „interpretatio romana" nekog autohtonog liburnskog kulta sličnog ili istog značenja kao što je i rimski Minervin kult. Pod tom pretpostavkom mogu se i u „interpretatio romana" *Minervae Polensis* očekivati autohtone religijske osnove, neke pulske božice predrimskog razdoblja. Sinkrezija Minerve s lokalnim božanstvima temeljila se na njezinim zaštitničkim sposobnostima u obrtničkim djelatnostima i vještinama, a ne ratnim značajkama kao što je bio slučaj u koloniji Akvileji, glavnom administrativnom i trgovačkom centru Desete italske regije „Venetia et Histria".[86]

Službeni epitet Minerva *Polensis* ili *Polatica*, navodi se na jednom natpisu *publica religio,* kao naziv jedne inzule grada Pule – *insula Minervae,* ili otoka u luci, uz podatke o brojnim robovima Minerve, gentilicija oslobođenika Minervijana (*Minervianus*) uz pojavu *cognomina Minervae*, *Minervinus, Minervianus* otkrivenih na nekim drugim pulskim napisima, što upućuju na pravo značenje ovog sinkretiziranog lokalnog kulta u Puli.[87]

U tom mnoštvu čistih ilirskih i sinkretiziranih ilirsko-rimskih božanstava osobito se izdvaja muško epihorno božanstvo Melosok (*Melosocus*). *Numen Melosocus* pojavljuje se u sinkretističkom obliku kao *Melosocus Augustus* u natpisu

[83] CIL, III, 3032; Sticotti 1908, 226-227; Matijašić 2005, 222.
[84] Mommsen 1872-1877, br. 3033; Roscher 1884, 319; Degrassi 1936, br. 197; Girardi Jurkić 1972a, 213; Girardi Jurkić 1983, 14; Šašel-Kos 1999, 70-71; Girardi Jurkić 2005, 128; Matijašić 2005, 202.
[85] Degrassi 1934, br. 194; Degrassi 1970, 625; Girardi Jurkić 1983, 14, Sl. 25; Girardi Jurkić 2005, 154.
[86] Verzár / Bas 1991, 274-275.
[87] Medini 1973, 189; Girardi Jurkić 1981, 160; Šašel-Kos 1999, 79-80; Girardi Jurkić 2005, 46, 153.

sa zavjetnog žrtvenika iz okolice Krnice, područja koje je pripadalo municipiju Nezakcija, a ujedno je bilo granično područje prema Liburniji. Natpis glasi: *Numini Melosoco Aug(usto) sacrum Cn(aeus) [P]apiriu[s] Eumelu[s] ex voto.*[88] Theodor Mommsen ime božanstva derivira od nekog histarskog gentilicija koje završava na *-ocus,* dok Anton Gnirs smatra da je *Melosocus* bio naziv neke rijeke, izvora, brda ili čak pjesme. U ovom je slučaju ipak riječ samo o lokalnoj i izoliranoj pojavi muškog božanstva, premda se ono naziva izričito *numen* što nije slučaj kod ostalih ženskih božanstava.[89] Poznata su još dva zavjetna žrtvenika ovog autohtonog božanstva iz okolice Krnice: prvi je nađen 1900. godine s natpisom: *Me[l]osoc[o…] Aug(usti servus) ili* (*libertus*)[90], drugi je otkriven u podzemnoj jami Golubinčina 1999. godine s natpisom pisanim grčkim pismom: *Theo Melisoco Silouester apodus thusian*[91]. Dedikant je *Silvester*, latinskog imena, vjerojatno Italik, ali Grk – rob po govornom izričaju.[92]

Za Melosoka je već naznačeno da je itifalično najstarije epihorno božanstvo utjelovljeno u skulpturi konjanika iz 5. stoljeća pr. Kr. u simbiozi sa ženom roditeljicom (Eia – Bona Dea – Magna Mater).[93]

Na području Istre registriran je i lokalni genij izrazito uskog zemljopisnog kruga i važnosti. Riječ je o geniju Barbulana (*Genius Barbulanus*), veoma rustičnog malog zavjetnog žrtvenika s kraja 1. stoljeća, na kojem se razabire tekst: *Genio Barbulani P. Fl(avius) D[io]medes.*[94] Spomenik je nađen 1942. godine na brežuljku uz crkvu sv. Petra[95], koji je bio ilirska gradina s kontinuiranim naseljem do srednjeg vijeka. Naselje je uništila kuga, a nalazilo se na pola puta između Medulina i Pule. U sred-

Sl. 10. *Labin, Jutosika (Iutossica),* 2-3. *st.*

njovjekovnim kartama toponim genija Barbulana (*Barbulanum*) zadržao se do danas.

Mnoštvo ženskih autohtonih kultova otkrivenih na istarskom poluotoku upućuje na trtagove matrijarhta u ilirsko doba koji se u tradiciji naslućuje i u doba rimske dominacije Istrom.[96] U postojećoj dominaciji ženskih božanstava postojala je određena hijerarhija koja se odražava u brojčanoj prednosti Sentoninog i Ejinog kulta nad ostalim sporadičnim, teritorijalno ograničenim lokalnim božicama i nimfama. Zanimljivo je uočiti da je kult Sentone najbrojniji i da se Sentona najviše pojavljuje na Labinštini (Liburnija), ali sporadično i u središnjoj Istri kao *Ica* (Ika) dok se štovanje božice Eje zapaža za sada isključivo na pulskom i nezakcijskom ageru u južnoj Istri.

* * *

Nakon pregleda autohtonih božanstava kojih su se imena sačuvala u natpisima na zavjetnim žrtvenicima rimskog doba južne i jugoistočne Istre, a samo mjestimično na zapadnoj obali i u središnjoj Istri, može se zaključiti da je romanizirani starosjedilački ilirski (histarski i liburnijski) element ostao duboko vjeran svojim religioznim

[88] Forlati Tamaro 1947, br. 661.
[89] Kandler 1843-1844, 103, 105, 106; Mommsen 1872-1877, br. 8127; Degrassi 1970, 617; Girardi Jurkić 1972a, 210; Girardi Jurkić 1981, 162-164, Sl. 26; Šašel-Kos 1999, 74-75; Matijašić 2001, 342-348; Girardi Jurkić 2005, 46-47, 128-130.
[90] Forlati Tamaro 1947, br. 661; Degrassi 1970, 617; Girardi Jurkić 1972a, 210; Girardi Jurkić 1985, 279; Girardi Jurkić 2005, 129.
[91] Izvještaj Arheološkog muzeja Istre br. 513-99 (K. Buršić-Matijašić i R. Matijašić) od 6. 05. 1999. Zahvaljujem na podacima.
[92] Šašel-Kos 1999, 74.
[93] Girardi Jurkić 1985, 279.
[94] Forlati Tamaro 1947, br. 711.
[95] Mirabella Roberti 1949a, 275; Degrassi 1970, 621; Girardi Jurkić 1980, 27; Girardi Jurkić 2005, 125.
[96] Girardi Jurkić 2005, 47, 16.

tradicijama, prapovijesnim i protopovijesnim, pretežito poljodjelskim i pastirskim. U pojedinim slučajevima sinkretizirao se autohtoni element s italskim oficijelnim kultovima plodnosti i obitelji također izvorno temeljenim na ruralnim i ratarskim osnovama, prirodnim pojavama i vodama, te prilagodio novim religioznim i političkim prilikama, državne propagande. Pored dosada utvrđenog mišljenja da je pojava tzv. „Augustovskih božanstava" značila prenošenje božanske snage i vlasti na cara, jednako kao i očitovanje lojalnosti, potrebno je uvijek razmatrati stupanj ovog štovanja. Postavljanje žrtvenika većim dijelom u privatnim, a manje na javnim lokacijama, svakako upućuje na privatni čin divinizacije i augustacije u pučkom okruženju. Najviše se ovo uočava među oslobođenicima, manje kod robova, a samo u četiri slučaja „aristokratskih" obitelji, što bi se moglo tumačiti kao znak lojalnosti. Pojava augustacije ukazuje na znatan stupanj romanizacije u Istri, ali s druge strane i na opstanak epihornih često unikatnih jedinstvenoh ženskih i u jednom slučaju muškim božanstvom. To nedvojbeno ukazuje da je autohtoni stupstrat uz lokalne romanizirane dedikante opstao sve do 3. stoljeća.[97]

Zanimljiva je pojava na području Istre izražena u postotku 93% ženskih autohtonih božica, a svega 7% muških božanstava, koja se ne susreću na širem graničnom području regije. Ovakva koncentracija ženskih božanstava u antičko doba na istarskom poluotoku ukazuje na tragove matrijarhata, koji je izražajniji kod Liburna.

Značajna posebnost, pored brojčane nadmoći ženskih autohtonih božica, nakon novih istraživanja i otkrića, ali i temeljitije analize, može se djelomično sagledati u njihovoj antropomorfnoj ali i ikonografskoj značajki, koja indirektno ukazuje na njihove kultne posebnosti. Do sada se smatralo da autohtona božanstva, osim „interpretatio romana" rimske sinkrezije, nisu ikonografski identificirana. Danas se smatra da je antropomorfna kompozicija kamene skulpture žene koja rađa i doji dijete u zajednici s itifaličkim muškim golim konjanikom iz Nezakcija, datirana u 5. stoljeće pr. Kr., prikaz autohtone Eje i Melosoka, božice plodnosti i roditeljice i muškog konjaničkog božanstva, koji je kasnije u rimsko doba kao „Augustus" – božanski (*numen Theo*) evidentiran na dva latinska i jednom grčkom žrtveniku.

Žrtvenik iz Pule s dekoracijama na bočnim stranama, s likom žene u kratkom hitonu pod maslinovim drvetom ili palmom sa srpom u rukama, ukazuje na zaštitnički poljodjelski karakter Ike, a ne samo zaštitnice izvora i voda, kako se to smatralo sve dosada. Sentona se na jednom žrtveniku javlja s još vjerojatno dva dosada neidentificirana božanstva, što može asocirati na svojevrsnu trijadu sa Sentonom kao vrhovnom božicom sa značajkama i svojstvima Tellus, Bone Deje i Here. Njena povezanost sa zemljom simbolički je obilježena zmijom kao ktoničkim božanstvom u Delfima i Ateni te zmijom Erehteje.

Ajitika sa skeptrom, štapom ili žitom, također asocira na zaštitnicu plodova zemlje, obitelji i česnosti, ali i transcendentalnosti i vječne smjene života i smrti, zime i proljeća.

Sve ove asocijacije s pojedinačnim likovnim, reljefnim elementima u predodžbi i imaginaciji štovanja rimskog doba, često uzvišene i augustirane, govore o lokalnoj snazi i dugotrajnosti histarskih i liburnskih ženskih kultova.

Autohtona ženska vjerovanja ostala su prisutna kroz cijelo razdoblje razvijenog Carstva i jasan su pokazatelj otpora autohtonog i lokalnog življa, koje je s koljena na koljeno prenosio autohtono-rimska vjerovanja sve do pojave kršćanstva.[98] Oni su jasan pokazatelj duhovnog utjecaja i odnosa lokalnih tradicija na koloniste i doseljenike, Italike, Grke i Orijentalce, svih socijalnih i društvenih struktura.

Lokalna tradicija domaćih kultova u rimsko doba svakako je bila s određenim oscilacijama veoma snažna, jer se nailazi na pojavu kad i koloni, oslobođenici i robovi, Italici i Orijentalci, ali i romanizirani Iliri izraženi kao dedikanti, prihvaćaju pored lokalnog stanovništva štovanje kultova zatečenih i uvriježenih na tlu nove postojbine. Svi stanovnici, s jedinim ciljem i svrhom da si osiguraju bolje uvjete života i rada, stavljaju se i pod zaštitu domaćih kultova, koji su egzistirali uz rimske oficijelne kultove u Istri. Kontinuitet štovanja ovih kultova zadržava se do razdoblja kasne antike i gotovo paralelno egzistirao s orijentalnim kultovima sve do pojave kršćanstva u 4. stoljeću.[99]

[97] Girardi Jurkić 2005, 17, 116.

[98] Girardi Jurkić 1979, 208-217.

[99] Šašel-Kos 1999, 78-80; Girardi Jurkić 2005, 47, 55-56, 116-117; Girardi Jurkić 2005a, 275-278.

Summary

Specifics of the autochtonous Cults in Roman Istria

Over the course of the last century, interest in cults in the territory of Istria and the Kvarner islands during classical antiquity (the Roman era) has grown steadily. Previous research has shown the deep roots of spiritual culture in the life of the Romanized Histrian, Histro-Venetian and Liburnian populations, which systematically influenced many segments of their social, political and economic life.

Throughout history, cults have existed as a part of religious rites in all societies. They have been a component of the organization of human life and they have expressed beliefs, ways to serve and revere deities, forms of behaviour and grounds upon which institutions, customs and values were built. It is very difficult to comprehend the activities of human beings without a deeper understanding of their cults in various historical periods. Archaeology, onomastics, and toponomastics, as well as the interpretation of cults through the evolution of autochthonous Greek and Roman mythologies and their profusion by syncretism, provide us with valuable comparative knowledge on the existence of Roman-era belief systems in Istria.

I attempted to throw some light only on some of the more important questions tied to the problem of cults in Istria during classical antiquity, although some of the brief commentaries on individual cults or cult communities and cult centres indicate important links and considerations of religious and spiritual influences on the life of Roman Istria's residents on the border between East and West, within the sphere of the emergence and development of Christianity and the gradual decay of the Roman Empire.

While studying cults within the framework of social and political changes in Istria as part of the Tenth Italic region of *Venetia et Histria* and part of the province of Dalmatia (the Istrian part of Liburnia) from the Roman Republic to the fall of the Empire, I attempted to observe and clarify the role of each individual cult object (votive altars, votive plates, statues, etc.) and systematize them within the framework of observable cult groups of deities that were present in the spiritual culture and religion of Istria autochthonous deities.

Autochthonous deities, within the geopolitical zone encompassed by Istria in classical antiquity, were revered in the area south of Limska Draga to the Raša River *(Arsia f.),* and in the narrow north-eastern coastal belt up to Trsat *(Tarsatica).* After the imperial border moved from the Rižana *(Formio f.)* to the Raša River *(Arsia f.)*, concluding in 12 BC, the same autochthonous deities continued to be revered in Istria as part of the Tenth Italic region only in the Pula ager *(ager Polensis)* with one exception in Poreč *(Parentium)* and in Liburnia from the Raša River to Trsat (*Tarsatica*).

This geographic and historical division lasted until the third century AD, when the Empire's border was moved to Trsat, and in this manner the geopolitical concept of the Istrian peninsula was consolidated until the fall of the Roman Empire.

A concentration of reverence and distribution of cults is noticeable around the colony of Pula *(Pola),* the municipiums of Nezakcij *(Nesactium),* Labin *(Albona)* and Plomin *(Flanona)* with individual finds in the colony of Poreč (*Parentium)* and on the border of Histria Septemtrionalis, west of the Raša River *(Arsia f.).* A total of fourteen local deities (31 monuments) were ascertained and registered, of which thirteen are female and one male. Female deities: *Aitica, Boria, Eia, Eia Augusta, Histria, Istria, Histria Terra, Iria Venus, Iria, Nebres, Sentona, Seixomnia Leucitica, Iutossica, Trita, Trita Augusta, Ica* and *Ika Augusta.* Expressed in percentages, 93% of the deities are female, and 7% male, which means that women's cults account for 90% of the stone monuments with votive significance, while male cults account for 10%.

The dedicants to these deities mostly had Greek or oriental names and some of them italic once, and as a rule they were slaves or freed slaves, which means that they were people who resettled in Istria and placed their fate in the hands of domestic deities, which probably have similar or the same attributes as those in their original homelands.

The praehistoric sculture group of the women delievering the child and the horseman: Aitica, Ika, Sentona are the god with some relief representation that can determine their significance as the deities of fertility, family and the protectress of olive trees, craps, water and springs.

It is believed that by this act, the aforementioned social structure of Roman Istria's population resisted administrative Romanization of the Istrian peninsula. Reverence for local deities can be followed until the beginning of the fourth century AD.

Bibliografija

Popis kratica

AAAd	Antichità Altoadriatiche, Atti della Settimana di Studi aquileiesi, Aquileia-Udine
ACRS	Atti, Centro di ricerche storiche, Rovinj-Trieste
AN	Aquileia Nostra, Rivista dell'Associazione nazionale per Aquileia, Aquileia
AT	Archeografo Triestino, Trieste
AV	Arheološki Vestnik, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana
BZ	Buzetski zbornik, Čakavski sabor, Buzet
CIL	Corpus inscriptionum Latinarum auxilio et auctoritate Academiae Litterarum regiae Borussicae editum, Berlin 1872-1877.
EP	Epigraphica
HA	Histria archaeologica, Arheološki muzej Istre, Pula
Hanq	Histria antiqua, Međunarodni istraživački centar za arheologiju Sveučilišta u Zagrebu, Pula
HH	Histria historica, Povijesno društvo Istre, Pula
IHAD	Izdanja, Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb
I.I.	Inscriptiones Italiae, volumen X, regio X, fasc. I. – Pola et Nesactium, Roma 1947; fasc. II. – Parentium, Roma 1934; fasc. III. – Histria septemtrionalis, Roma 1936; fasc. IV. – Tergeste, Roma 1951.
JZ	Jadranski zbornik, Povijesno društvo Istre i Rijeke, Rijeka – Pula
KPSI	Kulturno-povijesni spomenici Istre, Arheološki muzej Istre, Pula
MK	Monografije i katalozi, Arheološki muzej Istre, Pula
MPDI	Materijali, Povijesno društvo Istre, Pula
RFFZ	Radovi Filozofskog fakulteta, Zadar
Situla	Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani, Ljubljana
SVA	Scritti vari di Antichità, Trieste
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
ŽA	Živa antika, Filozofski fakultet, Skopje

* * *

Bandelli, G. 1981, La guerra istrica del 221 a. C. e la spedizione alpina del 220. a. C., Athenaeum, n. s. 59, 1981, 3-28.

Cassola, F. 1972, La politica romana nell'alto Adriatico, AAAd, 2, Aquileia 1992, 43-63.

Conway, R. S. 1933, The prae-italic Dialects of Italy, 1-13, Cambridge 1933.

Corelli, M. 1937, Il lapidario Albonese, Parenzo 1937.

Čače, S. 1989, Rimski pohod 221. godine i pitanje političkog uređenja Histrije, RFFZ, 28, Razdio povijesnih znanosti, 15, Zadar 1989.

Degrassi, A. 1934, Inscriptiones Italiae, X/III, Parentium, Roma 1934.

Degrassi, A. 1934a, Albona, iscrizioni romane, Notizie degli scavi, 1934, 113-116.

Degrassi, A. 1936, Inscriptiones Italiae, X/III, Histria Septemtrionalis, Roma 1936.

Degrassi, A. 1942, Le iscrizioni di Tarsatica. Origine e sito del Municipio romano, EP, IV, 1942, 19-203.

Degrassi, A. 1954, Il confine nord-orientale dell'Italia Romana, ricerche storico-topografice, Diss. Bern., I, 6, Bern 1954, 1-189.

Degrassi, A. 1962, Minerva Flanatica, SVA, 2, Venezia – Trieste 1962.

Degrassi, A. 1970, Culti dell'Istria preromana e romana, Adriatica praehistorica et antiqua, Miscellanea Gregorio Novak dicata, Zagreb 1970, 615-632.

Fischer, J. 1983. Nezakcijska prahistorijska skulptura, MPDI, 3, Pula 1983, 28, 75-76.

Fischer, J. 1984, Die vorrömischen Skulpturen von Nesactium, Hamburger Beiträge zur Archaologie, 11, Hamburg 1984, 9-98.

Fischer, J. 1996, Statuen-Stelen aus Nesactium, HAnq, 3, Pula 1996, 69–80.

Forlati Tamaro, B. 1927, A proposito di alcune sculture di Nesazio, BPI, 47, Roma 1927, 116-131.

Forlati Tamaro, B. 1947, Inscriptiones Italiae, X/I, Pola et Nesactium, Roma 1947.

De Franceschi, C. 1866, Inscrizioni non contenute nella raccolta del prof. Mommsen (rukopis).

De Franceschi, C. 1889, AMSI, 15, Parenzo 1889.

Gnirs, A. 1915, Pola. Ein Führer durch die antike Baudenkmäler und Sammlungen, Wien 1915.

Gnirs, A. 1925, Istria Praeromana, Karlsbad 1925.

Gregorutti, C. 1888, Iscrizioni romane scoperte negli anni 1887 e 1888, AMSI, 4, Parenzo 1888, 449-457.

Girardi Jurkić, V. 1972. Rasprostranjenost kulta Magnae Matris na području Istre u rimsko doba, HA, 3/1, Pula 1972, 41-76.

Girardi Jurkić, V. 1972a, Izbor antičke kultne plastike na području Istre, MTADJ, 12, Zadar 1972, 209-223.

Girardi Jurkić, V. 1974, Arte plastica del culto come determinante l'esistenza dei culti romani e sincretici nella regione istriana, ACRS, V, Trieste-Rovigno 1974, 5-33.

Girardi Jurkić, V. 1975, The Cult of Magna Mater in the region of Istria, ŽA, 25/1-2, Skoplje 1975, 285-298.

Girardi Jurkić, V. 1977, Monumenti romani sul territorio di Piguente e di Rozzo, ACRS, 8, Rovigno – Trieste 1977/78., 9-38.

Girardi Jurkić, V. 1978, Skulptura Atisa iz Pule. Nov prilog poznavanju Atisovog kulta, JZ, 10/1976-1978, Pula – Rijeka 1978, 173-188.
Girardi Jurkić, V. 1978a, Kultovi plodnosti na području antičke Istre, ZRHZKJ, Rijeka 1978, 37-47.
Girardi Jurkić, V. 1979, Kontinuitet štovanja antičkih kultova u periodu učvršćivanja kršćanstva na području Istre, AV, 30, Ljubljana 1979, 208-217.
Girardi Jurkić, V. 1981, Kontinuitet ilirskih kultova u rimsko doba na području Istre, JZ, 11, Pula-Rijeka 1979-1981, 147-171.
Girardi Jurkić, V. 1983, La contunuità dei culti ilirici in Istria durante il periodo romano, ACRS, 14, Rovigno – Trieste 1983, 7-24.
Girardi Jurkić, V. 1984, Pula od prapočetaka. Pula – tri tisuće godine grada, Pula 1984, 25-52.
Girardi Jurkić, V. 1985, Autohtoni kultovi u odnosu prema helenističkoj i grčko-rimskoj religiji u antičkoj Istri, JZ, 12/1982-1985, Pula – Rijeka 1985, 273-286.
Girardi Jurkić, V. 1996, Antički hramovi na forumu u Nezakciju, HAnq, 2, Pula 1996, 81-90.
Girardi Jurkić, V. 2005, Duhovna kultura antičke Istre, knj. I: Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre, Zagreb 2005.
Girardi Jurkić, V. 2005a, Autochtonous and syncretized Deities in Roman Istria, Illyrica antiqua, Zagreb 2005, 275-282.
Girardi Jurkić, V. / Džin, K. 2006, Agrippina's Portrait in Connection with Romain Female Portraits from Ager Polensis and Ager Nesactiensis, VAHD, 99, Split 2006, 113-121.
Kandler, P. 1855, Iscrizioni romane dell'Istria, Indicazioni per riconoscere le cose storiche del Litorale, Trieste 1855.
Kozličić, M. 1986, Antička obalna linija Istre u svjetlu hidroarheoloških istraživanja, IHAD, 11/2, Pula 1989, 135-165.
Krahe, J. 1929, Altillyrische Personennamen, Heidelberg 1929.
Križman, M. 1979, Antička svjedočansta o Istri, Pula-Rijeka 1979.
Kukoč, S. 1987, Histarska plastika u kontekstu umjetnosti jadranskog područja od 7. st. 5. st. pr. n. e., Radovi Filozofskog fakulteta, 13, Zadar 1987, 75 i d.
Livije, T. Livio, *Ab Urbe condita*, po lat. tekstu: The Loeb Classical Library. Livy, Cambridge – London 1951.
Marušić, B. 1971, Kompleks bazilike Sv. Sofije u Dvigradu, HA, 2/2, Pula 1971, 7-90.
Matijašić, R. 1993, Piquentinski skulptorski krug. U povodu jednog novog nalaza u Buzetu, BZ, 6, Buzet 1983.
Matijašić, R. 1996, Kamena arhitektonska dekoracija hramova u Nezakciju, HAnq, 2, Pula 1996, 9-116.
Matijašić, R. 2000, Novi rimskodobni grčki natpis iz južne Istre, ObHAD, 1, Zagreb 2000, 44-50.
Matijašić, R. 2000a, Nalaz antičkog natpisa u kraškoj jami, MG, 6, Pula 2000, 8-9.
Matijašić, R. 2001, Un nuovo Laecanius dall´Istria meridionale. Una nuova dedica votiva in greco a dio Melosocus da Carnizza d´Arsa, Notiziario archeologico, AN, 72, Aquileia 2001, 342-348.
Matijašić, R. 2005, The iconography of indigenous Cults in northern Liburnia, Akti VIII. međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva, Zagreb 2005, 201-204.
Matijašić, R. 2009, Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana, Zagreb 2009.
Matijašić Buršić, K. 2007, Gradine Istre. Povijest prije povijesti, Pula 2007.
Matijašić, R. / Matijašić Buršić, K. 1996, Antička Pula s okolicom, Pula 1996.
Medini, J. 1973, Antički kultovi na području ilirskih plemena Histra, Liburna i Japoda (magistarski rad), Zagreb 1973.
Mihovilić, K. 1972, Nekropola Gradine iznad Limskog kanala, HA, 3/2, Pula 1972, 1-67.
Mihovilić, K. 1980, Brončane lepeze iz istarskih brončano-dobnih nekropola, Situla, 20/21, Ljubljana 1980, 279-283.
Mihovilić, K. 1988, Histri i Etruščani, MK, 5, Pula 1988, 22 -89.
Mihovilić, K. 1996, Nezakcij, nalaz grobnice 1981. godine, MK, 6, Pula 1996, 7-64.
Mihovilić, K. / Matijašić Buršić, K. 1985, *Catalogo degli ogetti dell'epoca preistorica*, MK, 1, Pula 1985.
Mirabella Roberti, M. 1949, Notiziario archeologico, 1940-1948, AMSI, 53, Venezia 1949, 271 i d.
Mirabella Roberti, M. 1949a, Nesazio, AMSI, n. s. 1, Trieste 1949.
Mladin, J. 1966, Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija, KPSI, 5, Pula 1966.
Mladin, J. 1983, Kanelirana keramika iz Nezakcija, MPDI, 3, Pula 1983, 24-25, 71-72.
Mladin, J. 1996, Kanelirana keramika iz Nezakcija, HAnq, 3, Pula 1996, 47-53.
Mlakar, Š. 1957, Neki novi antikni nalazi u Istri, JZ, 2, Rijeka 1957, 433-484
Mommsen, Th. 1872–1877, Corpus inscriptionum Latinarum auxilio et auctoritate Academiae Litterarum regiae Borussicae editum, V, Berlin, 1872-1877.
Pogatschnig, A. 1914, Guida di Parenzo, Parenzo 1914.
Puschi, A. 1905, La necropoli preromana di Nesazio, relazioni degli scavi, AMSI, 22, Parenzo 1905, 3-202.
Rendić-Miočević, D. 1981, Neke karakteristike histarske onomastike, HH, 4/2, Pula 1981, 67-76.
Roscher, W. 1884, Lexicon der griechischen und römischen Mythologie, Leipzig 1884.
Selem, P. 1997, Izidin trag, Split 1997.

Starac, A. 1995, Pitanje istočne granice Cisalpinske Galije i odnos općina Tergeste i Agida, HA, 24-25/1993-94, Pula 1995, 5-57.
Starac, A. 1999, Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji. I. Histrija, MK, 10/1, Pula 1999.
Sticotti, P. 1902, Relazione del XIII Congresso della Società istriana di Archeologia e Storia Patria, AMSI, 19, Parenzo 1902, 121.
Sticotti, P. 1904, Di alcuni frammenti lapidei con fregi micenei trovati a Nesazio, Atti del Congresso internationale di scienze storiche, Roma 1904.
Sticotti, P. 1905, Del futuro codice epigrafico istriano, AT, 3, ser. 1, Trieste 1905, 247-254.
Sticotti, P. 1905a, A proposito di un timpano figurato di Nesazio, AMSI, 22, Parenzo 1905, 213-223.
Sticotti, P. 1908, Epigrafi romane d'Istria, AMSI, 24, Parenzo 1908.
Stipčević, A. 1983, Religiozni simbolizam prapovijesne monumentalne plastike iz Nezakcija, MPDI, 3, Pula 1983, 27, 74.
Stipčević, A. 1996, Religiozni simbolizam prapovijesne monumentalne plastike iz Nezakcija, HAnq, 3, Pula 1996, 65-68.
Susini, G. 1975, La religiosità antica, Storia della Emilia Romagna, Bologna 1975, 235-241.
Šašel, J. 1996, Zašto Pola nije bila metropola Histra, zašto Nezakcij ?, HAnq, 2, Pula 1996, 25-29.
Šašel, J. / Šašel, A. 1978, Inscriptiones quae in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla, 19, Ljubljana 1978.
Šašel, J. / Šašel, A. 1986, Inscriptiones latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, Situla, 25, Ljubljana 1986.
Šašel, J. /Marušić, B. 1984, Štirideset rimskih napisov iz Istre, AV, 35, Ljubljana 1984, 295-322.
Šašel-Kos, M. 1999, Pre-roman Divinities of the eastern Alps and Adriatic, Situla, 38, Ljubljana 1999.
Tassaux, F. 1997, Les dieux Augustes en Istrie, IHAD, 18, Zagreb 1997, 77-84.
Versár-Bas, M. 1991, *I primi culti della colonia latina di Aquileia,* AAAd (Preistoria e protostoria dell'alto Adriatico), Udine 1991, 253-277.
Wissowa, G. 1912, Religion und Kultus der Römer, München 1912.
Zisi, M. /Popović, *Lj.* 1960, Iliri i Grci (katalog izložbe), Beograd 1960.

Aevum Dolabellae – Dolabelino doba

Salmedin Mesihović
Sarajevo

Praefatio

Tvrditi za nekoga da je „zaslužan", „velikan", u krajnjem slučaju da je „dobar" je odnos koji treba promatrati u relativnom kontekstu. Navedeni stavovi mnogo više zavise od stavova, pozicija, potreba, osjećanja pa i želja i strahova iznositelja, nego od stvarne historije. Moderna vremena i tendencija za kontinuiranim revizionizmom[1] upravo potvrđuju izneseni stav, jer su doprinijeli „proizvodnji tzv. kontroverznih ličnosti". I onda se desilo da bar u javnosti (ali, zanimljivo, ne i kod većine običnog naroda) zavlada „radikalno relativiziranje", pa se više uopće ne zna ničija stvarna uloga, nego se to koristi kako to odgovara u svakidašnje (najviše dnevnopolitičke svrhe). Zbog svega toga pokušati se osvrnuti na djelovanje nekog pojedinca i postavljanje njegove historijske pozicije je vrlo nezahvalno, jer je potrebno naći prilično veliki broj argumenata i dokaza kojim bi zaključci doneseni (posebno u smislu ocjene da je njegovo djelovanje „pozitivno" ili „negativno") o toj ličnosti postali ne samo znanstveno relevantni nego i dovoljno snažni kako bi se mogli oduprijeti neznanstvenom relativizmu i revizionizmu. Zatim je potrebno obratiti pažnju i na činjenicu da je vrlo teško djelovanje i postojanje određene ličnosti ocijeniti u cijelosti, jer „supermeni" i „sveci", ali ni sa druge strane „totalni monstrumi" ne postoje, i često se na različite segmente nečijeg djelovanja mogu primijeniti i različiti zaključci i ocjene (nekada i dosta oprečne). Zbog toga je najbolje da se neko ocjenjuje u odnosu na konkretnu djelatnost.

Jedna od rijetkih historijskih osoba za čije bi se djelovanje, zahvaćeno samo u segmentu uprave nad Zapadnim Balkanom, mogla donijeti iznimno visoka, vrijedna i pozitivna ocjena je Publije Kornelije Dolabela, namjesnik provincije Gornji Ilirik/Dalmacija. Posebno ta činjenica dobiva na značenju kada se ima u vidu da je riječ o strancu. Zapadnobalkanske zemlje su zadnja dva milenijuma dobrim dijelom provele pod vlašću

[1] Dominiranje revizionizma i pretjerani, nekritički destrukturalizam u odnosu prema historiji i općenito prošlosti nesumnjivo su nanijeli veliku štetu po razvitak historiografije, arheologije i druge humanističke discipline, ali i uz neke popratne društvene discipline kao što su politika i sociologija. I revizionistički pristup (korišten u obične dnevnopolitičke svrhe, pokušaje historijskog opravdavanja za „greške" ili šminkanja/friziranja, odnosno obično lažiranje historiografije kako bi više odgovorala nekome ili nečemu) i pretjerani (izražen čak i u apsolutističkoj formi, što je zanimljiv paradoks) destrukturalizam ustvari zanemaruju jednu vrlo bitnu činjenicu, a to je da je historija (u smislu naše prošlosti) jedna vrlo egzaktna disciplina. Naša prošlost se ne može promijeniti niti u najmanjem detalju, i ona je takva kakve je bez obzira sviđalo se to nekome ili ne. Cilj historiografije, arheologije, etnologije i historijske filologije treba da bude samo jedna stvar, a to je Istina, odnosno dokučivanje te prošlosti onakve kakva je bila. Revizionističke i ultra-destrukturalističke škole ustvari prebacuju bit i fokus istraživanja i otkrivanja prošlosti na „tumačenje" prapovijesti, protohistorije i historije, čime se gubi stvarna misija historijskih humanističkih znanstvenih disciplina. To sa druge strane ne znači da je potrebno zakovati se u već donesene zakone i onda ih samo skolastički ponavljati. Istinski proces spoznavanja se zasniva između ostalog i na intenzivnoj ktritičnosti, ne samo u procesu donošenja novih zaključaka nego i u odnosu na ranije postavljenje teze i zaključke. Donositi i obarati teze i zaključke može se samo na osnovi znanstvenog istinskog istraživanja, oslobođenog bilo kakvih predubjeđenja, i samo tako može se doći do stvarnih rezultata. Sa druge strane tumačenje prošlosti na osnovi unaprijed postavljenih premisa i teza (često u svrhu „šminkanja ili lažiranja historiografije"), dnevnopolitičkih razloga i dokazivanje samo kako bi se nešto dokazalo (besmisleni posao) vodi samo u slijepu ulicu.

stranih centara moći. Namjesnici koji su dolazili da upravljaju ovim prostorima uglavnom su više bili zainteresirani za ostvarivanje interesa centara koji su ih poslali ili za osobnu korist (najčešće u vidu zgrtanja novca i bogatstva) nego za dobrobit zajednica kojima su upravljali. Ipak, bilo je i onih rijetkih slučajeva kada je djelatnost stranih namjesnika dovodila do prosperiteta i napretka domorodačkih zajednica. A Publije Kornelije Dolabela je bio nesumnjivo jedna takva ličnost, što će se i nastojati pokazati u radu. Njegova uprava je padala u jedno kritično vrijeme po zapadnobalkanske zemlje, kada se konačno prelomio stari način života oličen u prapovijesnim i protohistorijskim tradicijama i tekovinama. Sedam godina uprave P. Kornelija Dolabele pripada najranijem periodu historijskog doba na ovom zapadnom krilu balkanskog poluotoka, kada je mirnim putem stvorena struktura preko koje su strujale silnice vrijednosti i tekovina razvijenih civilizacija u zapadnobalkansku unutrašnjost, ali i utemeljena podloga daljeg razvitka ne samo u antičkom dobu nego i u kasnijim historijskim epohama. Osvjetlati te godine, obilježene namjesništvom P. Kornelija Dolabele, jest i osnovni cilj ovog rada.

Iako do danas nema cjelovite sintetske studije o Dolabelinom dobu i općenito drugoj deceniji I st. n. e. (kada započinje drugo razdoblje rimske vladavine), ipak postoji niz znanstvenih istraživanja i radova koji se odnose i na prisustvo P. Kornelija Dolabele na Zapadnom Balkanu. Uglavnom je riječ o parcijalnim pristupima, kao što je npr. analiza epigrafskih spomenika iz Ilirika na kojima se spominje Dolabelino ime i istraživanje cestovnih pravaca izrađenih pod auspicijama ovog namjesnika. U prvom redu tu su radovi Frane Bulića (1890; 1902) i Duje Rendića-Miočevića (1952; 1959; 1962; 1968) koji je analizirao pronađene dalmatinske natpise na kojima se spominje Dolabela i postavio osnove izučavanja Dolabelinog doba u Iliriku. Epigrafske natpise o Dolabeli su analizirali i prezentirali i Grga Novak (1944; 2004), Ante Marinović (1959), Josip Lučić (1966-1967), J. J. Wilkes (1976), Enver Imamović (1980), Slobodan Čače (2003) i Miroslav Glavičić (2008). Cestovnoj mreži koja je izgrađena za vrijeme uprave Dolabele, a spominje se na solinskim natpisima, čitavu knjigu posvetio je Ivo Bojanovski („Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji", Sarajevo, 1974). Ipak smatramo za shodno da se ponovo izvrši promatranje i izvorne građe, ali i dosadašnjih znanstvenih zaključaka. Time bi se dobili i novi zaključci, ali po mogućnosti i revidirali neki postojeći. Uz to bi se dala i jedna sažeta sinteza, te bi se i na taj način pripomoglo u tome da se spriječi pad u sjene zaborava ovog velikog čovjeka i njegove djelatnosti.

Anni primi post belli

Konačni završetak starog Zapadnog Balkana

U septembru 9. god. n. e. Baton Dezitijatski[2], preostali vrhovni vojvoda ustaničkih snaga, predao se Tiberiju, glavnokomandujućem rimskih i drugih protuustaničkih snaga na ilirskom ratištu. Tim činom je i oficijelno završen Veliki ilirski ustanak od 6. do 9. god. n. e., koji je do krajnjih granica napregao avgustovski režim u njegovoj posljednjoj deceniji, a Zapadnom Balkanu donio jedno kratkotrajno iskustvo vojnog i političkog zajedništva.[3] Nesumnjivo je Veliki ilirski ustanak bio prilično traumatična epizoda za tadašnje stanovnike Zapadnog Balkana (pa i Rimsku državu). Iz troipogodišnjeg rata, Zapadni Balkan i njegove domorodačke politije[4] su izašle sa velikim stupnjem pretrpljenog razaranja i pustošenja te ljudskim i materijalnim gubicima. Demografski pad je bio izniman, a neki ilirski narodi su iz Ustanka izašli sa golemim gubitkom populacije (kao npr. Dezitijati).[5] Uz vidljivo prorijeđenu populaciju, i domorodačka elita je prilično stradala pa se, pored pogibija, jedan njen dio našao i u zarobljeništvu. Veliki broj domorodačkih gradinskih naselja je bio uništen, domicilni privredni kapaciteti (uglavnom stočarstvo) su bitno smanjeni. Domorodačka infrastruktura, kao i ona koju su izgradili rimska vlast i kolonisti u unutrašnjosti prije 6. god. n. e., bili su u potpunosti razoreni. U kasnom ljetu i prvim danima jeseni,

[2] O Dezitijatima, romanizaciji i municipalnoj organizaciji Gornje Bosne, kasnoj antici na istom prostoru v. Mesihović, 2007.

[3] O Velikom Ilirskom ustanku v. Mesihović 2007, 314-617.

[4] Pod izrazom politija (Πολῖτεία) u radu se podrazumijeva zajednica koja je izgradila vlastiti sustav upravljanja samom sobom (s funkcionalnim institucijama). Politijogeneza je proces nastajanja takve zajednice. Miroslava Mirković (2002, 21) upotrebljava za isto izraz „...i zajednica, onih koji su organizovani kao politeje, tj. imaju državu i organozovano političko delovanje."

[5] O to demografskom stanju ilirskih zajednica u I. st. n. e. v. Mesihović 2007, 741-772.

ilirske zemlje (posebno one u dinarskom pojasu) bile su prepune okupacionih trupa, da bi se tek nakon dolaska vijesti o Teutoburškoj katastrofi (u jesen 9. god. n. e.) veći dio legija pokrenuo prema zapadnim provincijama i frontu na Rajni. Okupacione trupe su se gotovo sigurno logistički opskrbljivale na račun poražene populacije. Nisu samo domorodačke zajednice stradale, jer su u velikoj mjeri stradali i kolonisti i drugi stranci, doseljeni u kontinentalnu unutrašnjost za vrijeme prvog razdoblja rimske vladavine od 33. god. p. n. e. do 6. god. n. e. Stranci (kolonisti, veterani, trgovci, avanturisti itd.) su najviše nastradali za vrijeme samog izbijanja Ustanka i njegovog širenja. Nesumnjivo su bili potrebni veliki napori kako bi se prostor Ilirika obnovio.

Samo par dana nakon predaje Batona Dezitijatskog, u Teutoburškoj šumi u Germaniji su uništene tri rimske legije pod zapovjedništvom zlosretnog Kvintilija Vara. Ali Rimska država, nakon teškog trogodišnjeg rata sa pobunjenim Ilirima, nije raspolagala ni sa dovoljno ljudstva, ni potencijala, a ni volje da u imperijalno okrilje vrati pobunjene Germane. Oslobodilelj Germanije i nacionalni heroj Njemačke Arminije iz naroda Heruska je tako uspio u svome naumu, jer se Tiberije, Augustov posinak i budući nasljednik, odlučio samo na saniranje štete na obalama Rajne, ali ne i na opsežnu operaciju ponovnog osvajanja Germanije između rijeka Rajne i Labe. Tako su Veliki ilirski ustanak i bitka u Teutoburškoj šumi bili i simbolička prekretnica u vođenju rimske vanjske politike sa ofenzivnog na defanzivni karakter. Ali za razliku od Rajne i germanskih zemalja koje su skoro čitav sljedeći decenij kontinuirano proveli u ratnom stanju (sa nizom rimskih pohoda istočno od Rajne), ilirski prostor od Jadrana do Dunava je ušao u doba pacifiziranja, reguliranja odnosa, obnove, ali i odvijanja zamašnih pretvorbenih projekata.

Podjela Provincije Ilirik

Provincija Ilirik (*provincia Illyricum*) je neposredno po izbijanju Velikog ilirskog ustanka u proljeće 6. god. n. e. zahvatala kompletno područje Zapadnog Balkana i pružala se kroz panonsko područje sve do Dunava.[6] Međutim, nakon samo jedne decenije, može se jasno razaznati da na ovom području postoje dvije upravne i teritorijalne jedinice u rangu carskih provincija. To bi značilo da je je došlo do disolucije nekada jedinstvene Provincije ili bar separacije jednog dijela njene teritorije. Namjesnici nove dvije provincije nosili su istu zvaničnu titulu kao i namjesnik nekadašnje jedinstvene provincije Ilirik – *legatus Augusti propraetore.*[7]

Da se separacija provincija desila na samom kraju ustanka ili neposredno nakon njega indirektnu potvrdu daju i literarna i epigrafska vrela. Govoreći o razdoblju pobune panonskih i rajnskih legija 14. god. n. e., neposredno nakon preuzimanja vlasti od strane Tiberija, Velej spominje i Publija Kornelija Dolabelu (*P. Cornelius Dolabella*) kao osobu koja upravlja primorskim dijelom Ilirika (…*in maritima parte Illyrici*…).[8] Iako nije precizno rečeno da je Dolabela legat primorskog Ilirika, jasno je iz konteksta čitavog Velejevog pasusa da je on upravo to. To bi značilo da stvarno 14. god. n. e. postoji nova upravna jedinica u statusu rimske carske provincije, a koja obuhvata primorski Ilirik (odnosno područja koja gravitiraju dinarsko-jadranskom pojasu). Za istu godinu, u istom odjeljku, ali nešto prije u samom tekstu, Velej spominje i Junija Bleza za kojeg se zna da je u tome periodu bio namjesnik područja na kojem je došlo do pobune. Po Veleju

[6] O pitanju nastanka provincije Ilirik, njenom širenju i statusu do konačnog etabliranja kao carske provincije, v. Mesihović 2007, 244-296 (posebno dodatak poglavlju 291-296).

Ilirik je prvobitno spadao pod senatsku odgovornost, da bi se u carskoj nadležnosti našao tek 11. god. p. n. e. *Cass. Dio* LIII, 12, 7-8; LIV, 34, 4; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 94; Senatu su u zamjenu za Ilirik predate provincije Kipar i Narbonska Galija.

[7] Kada je to bilo za vrijeme Augustove (ili drugog cara koji je upotrebljavao augustovsku titulu/ime) vladavine, onda glasi *legatus Augusti propraetore* (Augustov legat / zamjenik propretor). Teorijski gledano, namjesnik carske provincije je sam princeps koji onda kao svoga predstavnika u konkretnu provinciju šalje legata (odnosno zamjenika). Na osnovu natpisa iz Posuškog Graca, pretpostavlja se da je Marko Servilije (*Marcus Servilius*) bio guverner Ilirika u periodu 4-5. god. n. e., znači prije početka ustanka, sa zvaničnom titulom *legatus Augusti propraetore.* Dodig, 2003, 233-234. Posljednji namjesnik Ilirika u prvom razdoblju rimske vladavine bio je Valerije Mesalinus (puno ime *Marcus Valerius Messalla Messallinus*). Iako ga Kasije Dion (LV, 29, 1), u početku svoga izlaganja o Velikom Ilirskom ustanku od 6. do 9. god. n. e., titulira kao arhonta Dalmacije i Panonije, a Velej Paterkul (II, CXII, 2) kao prepozita Ilirika (*praepositus Illyrico*), njegova oficijelna titula je sigurno bila *legatus Augusti propreatore.* O Dionovom tituliranju Valerija Mesalinusa kao namjesnika i Dalmacije i Panonije, v. Mesihović 2007, 124-125.

[8] *Vell.* II, CXXV, 5.

Paterkulu pobunile su se „…legiones, quae in Illyrico erant" (legije koje su u Iliriku bile).[9] Međutim, pošto znamo da je primorski Ilirik (u kojem su tada bile VII i XI legija) bio tada miran, znači da je i po Veleju (iako on to izričito ne kaže) postojao neki drugi Ilirik, kao neka druga zasebna cjelina u odnosu na primorski Ilirik. Tacit, koji svoje Anale piše znatno kasnije u odnosu na Veleja, konkretniji je u terminološkom određenju pobunjenih legija i upravno-provincijalnog područja na kojem su bile stacionirane.[10] Za njega su se pobunile panonske legije u Iliriku (…*in Illyrico…. Pannonicos exercitus*).[11] Tacitovo vrelo za opis pobune panonskog legijskog garnizona 14. god. n. e. sigurno je za nominiranje provincije u kojoj se nalaze panonske legije upotrebljavalo tadašnji oficijelni naziv.

Kao što se vidi, jasno je da 14. god. n. e. postoje dvije zasebne provincije koje u svome službenom nazivu još uvijek nose i ilirski naziv. A sudeći po svemu, i Dolabela i Blez su na svoje namjesničko mjesto stupili još i prije smrti Augusta 19. VIII 14. god. n. e. što bi značilo da su oni bili postavljeni kao legati od samoga Augusta.[12] Da se disolucija desila još ranije, i to upravo u vrijeme završetka ustanka, potvđivali bi podaci Veleja Paterkula, Flora i Kasija Diona o Gaju Vibiju Postumiju (*Caius Vibius Postumus,* konzul sufektus za 5. god. n. e.), koji je još od završetka organiziranog otpora upravljao Dalmacijom, odnosno dinarsko-jadranskim dijelom nekadašnje jedinstvene provincije Ilirik.[13]

Najstariji podatak o Vibiju Postumiju vezano za Dalmaciju daje njegov suvremenik Velej Paterkul. Po njemu je Vibije Postumije, konzular i prepozit Dalmacije, dobio za svoje zasluge u ratu „počasne znake trijumfa" / trijumfalna odlikovanja *(…Vibius Potumus vir consularis, praepositus Delmatiae, ornamenta meruit triumphalia*). Florov podatak je znatno uopćeniji i u njemu se kaže da je August zadatak kompletnog potčinjavanja Dalmatinaca povjerio Vibiju, koji je ovaj „divlji" narod prisilio da kopa zemlju i crpi zlatne žile (…*sed Augustus perdomandos Vibio mandat, qui efferum genus fodere terras coegit aurumque venis repurgare; quod alioquin gens omnium stupidissima eo studio, ea diligentia anquirit, ut illud in usus suos eruere videatur*). Djelovanje Vibija na samom završetku rata i nakon okončanja organiziranog otpora u Dalmaciji, koje se spominje u podatku koji prenosi Flor, direktno je vezano za podatak Kasija Diona u kojem se spominje Postumije. Dion nakon završetka opisa borbi za Ardubu (vjerojatno u IX mjesecu 9. god. n. e.) govori kako su druga mjesta u blizini Ardube sa Germanikom sklopila sporazum o predaji, i da se nakon ovoga Germanik pridružio Tiberiju (koji se tada nalazio bliže primorju – u odnosu na Germanika ili na samom primorju) ostavljajući Postumija da kompletira potčinjavanje preostalih oblasti – vjerovatno u kontinentalnoj unutrašnjosti današnje BiH. Ako je dinarsko-jadranskim dijelom (buduća Dalmacija) upravljao Vibije Postumije još od posljednjeg kvartala 9. god. n. e., onda je morala postojati istovremeno i zasebna uprava nad panonskim dijelom Ilirika.

Indirektnu epigrafsku potvrdu o disoluciju nekadašnje jedinstvene provincije Ilirik i postojanju dvije nove ilirske provincije sa njihovim oficijelnim nazivima daju i natpisi *CIL* III, 1741 iz Cavtata / Epidaura i *CIL* III, 3198a (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 10156 = *CIL* III, 3200 (p 2328,19) = *CIL* III, 10158 = *ILJug* I, 262 iz Solina/Salone, o kojima će kasnije biti znatno više riječi.

[9] *Vell.* II, CXXV, 1.

[10] O odnosu ilirskog prema panonskom i dalmatinskom u Tacitovim Analima, v. Mesihović 2007, 118-119.

[11] *Tac. Ann.* I, 46-47; 52.

[12] Po Wilkesu (1969, 81-82; 442) prije Dolabele provincija Dalmacija je imala još dva namjesnika, i to Vibija Postumija odmah nakon sloma organiziranog ustaničkog otpora i Lucija Elija Lamia (*L. Aelius Lamia* konzul 3. god. n. e.) za period 12-14. god. n. e. Za navodno namjesništvo Elija Lamie u Gornjem Iliriku, v. i Jagenteufel 1958, 13-14 (moguće je da je ovo spominjanje Elija Lamie kao namjesnika kod Wilkesa ustvari rezultat preuzimanja od A. Jagenteufela). Međutim, kontekst Velejevog podatka II, CXVI, 3: *Nam et Aelius Lamia, vir antiquissimi moris et priscam gravitatem semper humanitate temperans, in Germania Illyricoque et mox in Africa splendidissimis functus ministeriis, non merito, sed materia adipiscendi triumphalia defectus est*. (na koji se Jagenteufel i Wilkes pozivaju) se vjerovatnije odnosi na službu Elija Lamie za vrijeme Velikog ilirskog ustanka, nego na neko njegovo namjesništvo nad Dalmacijom. Stojimo na stajalištu da nema pouzdanih dokaza u izvornoj građi da je u periodu od 12. do 14. god. n. e. namjesnik Gornjeg Ilirika bio Elije Lamia. O Dolabelinom vremenu namjesnikovanja, v. i Jagenteufel 1958, 14-17

[13] *Vell.* II, CXVI, 1-2; *Flor.* II, 25; *Cass. Dio* LVI, 15, 3-16, 1; O problemu Postumija detaljnu analizu, v. Mesihović 2007, 57-58; 589; 603-606 (u ovom dijelu se raspravlja i o problemu separacije Provincije; o tome, v. i Mesihović 2007, 590 i fus. 573; i posebno 627-635)

Latrones

I nakon sloma organizirane odbrane i predaje Batona Dezitijatskog, sporadični otpor se još pojavljivao, sve više poprimajući oblik hajdučije. Kasije Dion, govoreći o padu ustaničke Panonije u jesen 8. god. n. e., navodi da su i nakon sloma organiziranog otpora u panonskom bazenu djelovale pojedine grupe hajduka, ujedno konstatirajući da se fenomen hajdučije posebno ističe kod ovih naroda (misli na stanovnike ilirskih zemalja).[14] Iako se Dionov podatak direktno odnosi na panonski bazen, hajdučka djelatnost razbijenih ostataka nekadašnje ustaničke sile se sigurno odvijala i na dinarskom pojasu. Ta hajdučija u prvo vrijeme nije imala samo razbojnički karakter, nego je treba promatrati i kao neku vrstu otpora lokalnih peregrinskih zajednica. Hajdučke grupe su, kako bi mogle djelovati, morale uživati podršku i kod određenih slojeva civilnog stanovništva koje im je služilo kao jataci. Na udaru hajduka su se nalazili Rimljani i drugi stranci, ali moguće i oni domoroci koji su postajali romanofilski raspoloženi ili su aktivno i otvoreno sarađivali sa rimskom upravom. Borba protiv hajduka u ilirskim zemljama nije nimalo jednostavna. Brdsko-planinski karakter Gornjeg Ilirika sa gustim šumama, kao i slaba saobraćajna mreža (bez rimskih puteva u unutrašnjosti) su bili savšeni habitus za male skupine hajduka i njihove operacije. I Donji Ilirik je pružao dobre uvjete za hajdučku aktivnost, sa svojim sporadičnim brdsko-planinskim zonama, ali i šumskim i močvarnim pojasevima u samim panonskim ravnicama.

Ta slabija sigurnosna situacija u ilirskim provincijama je vjerovatno prvih godina nakon Ustanka u priličnoj mjeri zaokupljala provincijske i lokalne vlasti i njihov represivni aparat. Glavni nosilac borbe protiv hajdučkih skupina su u u tim godinama bile tamo još uvijek prisutne vojne jedinice i garnizoni legijskog ili auksilijarnog karaktera.

[14] *Cass. Dio* LV, 7. Kasije Dion je bio namjesnik Dalmacije 224-226. god. n. e. (prije je bio namjesnik Afrike), a Gornje Panonije (*Pannonia Superior*) 226-228. god. n. e., pa je sigurno imao dobar uvid u sigurnosno stanje u ovim provincijama, koje nije bilo na zadovoljavajućem nivou. I njegov otac, M. Kasije Apronijan (*M. Cassius Apronianus*) bio je namjesnik Dalmacije vjerovatno 185. god. n. e.

Exercitus

Nakon odlaska glavnine vojne sile (poglavito na zapad na rajnsku frontu) koja je učestvovala u gušenju Ustanka, garnizon oružanih snaga Rimske države u ilirskim provincijama sastojao se od pet legija rimskih građana i više auksilijarnih (pomoćnih) kohorti. U Gornjem Iliriku su tako bile stacionirane VII i XI legija, a u Donjem Iliriku VIII *Augusta*, VIIII *Hispana* i XV *Apollinaris* u Panoniji). Za sada je nepoznato koje su sve auksilijarne kohorte ostale stacionirane u ilirskim provincijama u svojstvu garnizonske službe. Na osnovu podataka iz izvorne građe raspolaže se svjedočanstvima o prisustvu sljedećih auksilijarnih ala[15] i kohorti u prvoj polovini I. st. n. e. na području provincije Dalmacije: *ala Pannoniorum*; *ala Parthorum, Cohors III Alpinorum equitata*, *Cohors I Bracaraugustanorum*, *Cohors II Cyrrhestarum*, *Cohors XI Gallorum*, *Cohors I Liburnorum*, *Cohors I Lucensium equitata*, *Cohors I Campana (Campanorum) voluntariorum civium Romanorum*, *Cohors VI voluntariorum civium Romanorum* i *Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum*.[16] Iako se prisustvo *Cohors I Belgarum equitata* u Dalmaciji uglavnom datira u kasnija razdoblja, ipak nije nemoguće pretpostaviti da je spomenuta kohorta u ilirske zemlje došla uslijed ustanka, gdje je i ostala i postala po svome sastavu ilirska, dalmatinska kohorta, a možda su u ratu učestvovale i *ala Claudia nova* (koja je do 70. god. n. e. boravila u Golubiću) i *ala (Tungrorum) Frontoniana* koja je bila u Tiluriju.[17] U Panoniji se u isto vrijeme nalazi *Cohors I Noricorum*, a za vrijeme vladavine Vespazijana u Panoniji su bile stacionirane *ala II Aravacorum, ala I Hispanorum Auriana* i *Cohors II Asturum*.[18] Moguće je da su neke i od spomenutih kohorti i ala stacioniranih u Panoniji učestvovale u okviru protuustaničkih snaga za vrijeme Velikog ilirskog ustanka od 6. do 9. god. n. e., a nakon završetka

[15] Ala (*alae*) su konjičke jedinice sastavljene od peregrina.

[16] Kratak pregled rasporeda vojnih jednica u Dalmaciji, v. Bojanovski, 1988, 355-360 (posebno popis literature na kraju). O *cohortes voluntariorum civium Romanorum* i njihovom učešću u ratu od 6. do 9. god. n. e. v. Sergejevski 1924; Zaninović 1984, 70; Tončinić 2005;

[17] Bojanovski 1988, 355; Zaninović 1996, 214, spomenutim četiri alama dodaje i *Ala Hispanorum*.

[18] Buzov 2005, 138; po Bojanovskom (1988, 357) koji se poziva na Mócsy (1962, 617-624) u Panoniji je potvrđen broj od 27 ala i 53 kohorte.

rata ostale u Panoniji kao dio garnizona oružanih snaga Rimske države. Ustvari jedina kohorta koja se u sačuvanim vrelima pojavljuje vezana za namjesničku djelatnost P. Kornelija Dolabele je *Cohors VI voluntariorum civium Romanorum* (6. Dobrovoljačka kohorta). Od nabrojanih kohorti moguće je da neke nisu ni boravile u dvije ilirske provincije u drugoj deceniji I st. n. e., ali na osnovu dostupne izvorne građe se još uvijek ne može dati precizna i tačna lista auksilijarnih ala i kohorti tamo stacioniranih u navedenom periodu.

Renovatio

Već odmah nakon Ustanka trebalo je pristupiti obnovi infrastrukture, podizanju privrednih kapaciteta i mirnodopskog načina života. Rimske vlasti su tome pristupile ozbiljno, o čemu govori upravo Florov podatak o Vibiju i o konačnom potčinjavanju Dalmatinaca. Rudnici i ispirališta u središnjoj i Gornjoj Bosni su bili od primarne važnosti po tadašnje ekonomske i političke interese Rimske države. Iscrpljenost državnih financija nakon rata u Iliriku i započinjanja rata na rajnskoj granici zahtijevali su ubrzano pokretanje rudarske aktivnosti kako bi se dobili prijeko potrebni metali za državne kovnice i oružarnice. To je, sudeći po željama samoga Augusta, što prenosi i Flor (odnosno njegovo vrelo, možda Livije?), bio i prvi zadatak Vibija Postumija, koji se nije libio da pobijeđeno stanovništvo prisili na neki oblik državnog kuluka. Iz Florovog podatka mogao bi se indirektno izvući zaključak da je eksploatacija rudišta, zlatnih žila i zlatonosnih tokova u toku Postumijeve uprave bila iznimna i da je za radnu snagu korišten veliki broj domorodaca. Dobit iz te privredne aktivnosti je uglavnom odlazila u državne blagajne, dijelom je završavala i u privatnim džepovima špekulanata, koncesionara ili provincijskih rimskih funkcionera i službenika. Vjerovatno je vrlo mali dio dobiti od iskorištavanja metala ostajao provincijalnom peregrinskom stanovništvu. Nepoznato je koliko je dugo trajao taj prisilni kuluk peregrina koji je zaveo Vibije Postumije i kada se prešlo na sofisticiraniji sustav iskorištavanja rudišta i ispirališta.

I nakon prvih godina pacificiranja ilirskih provincija, 14. god. n. e. u provinciju Gornji Ilirik / Dalmaciju stigao je novi rimski i carski namjesnik Publije Kornelije Dolabela. Na svojoj namjesničkoj dužnosti zadržao se skoro sedam godina i za to vrijeme pokazao je i zavidnu upravljačku sposobnost, presudno preokrenuvši točak razvitka u pravcu mirnog i brzog apsorbiranja gornjoilirskog prostora u svijet razvijene grčko-rimske, mediteranske civilizacije.

Dolabela

Publije Kornelije Dolabela (*Publius Cornelius Dolabella*). Dolabela je bio konzul 10. god. n. e. (zajedno sa Gajem Junijem Silanom / *C. Iunius Silanus*) i samim tim je spadao u sami vrh tadašnjeg rimskog političkog i državnog establishmenta. *Dolabellae* su bile ogranak rimskog patricijskog *gens Cornelia*, i njegovi predstavnici su zabilježeni kao najviši dužnosnici već u periodu srednje Republike. Publije Kornelije Dolabela Maksimus je bio konzul za 283. god. p. n. e., a nakon njega su još dvojica Kornelija Dolabela, ali sa prenomenom Gnej, bila republikanski konzuli za 159. i 81. god. p. n. e. I više drugih Kornelija Dolabela je obnašalo visoke političke, vojne i religijske funkcije za vrijeme republikanskog sustava.[19] U vrijeme građanskih ratova na političkoj pozornici se pojavio i Publije Kornelije Dolabela (kasnije ponekad nazivan Lentulus[20]), rođen oko 70. god. p. n. e., i konzul 44. god. p. n. e. Njegova javna djelatnost je bila primjer beskurpuloznog politikanstva u posljednim godinama postojanja republikanskog sustava. I u javnom životu je bio poznat po ekstremnoj raskalašenosti. Poginuo je 43. god. p. n. e. prilikom zauzimanja grada Laodikeje od strane Kasija, jednog od lidera republikanske stranke.[21] Njegov istoimeni sin (sa prvom ženom Fabijom, druga supruga mu je bila Ciceronova kćerka Tulija) pripadao je Oktavijanovoj frakciji u ratu sa Markom Antonijem.

Naš Publije Kornelije Dolabela je bio sin posljednjeg spomenutog, koji je bio Oktavijanov pristalica, i aktivno će djelovati na javnoj sceni u posljednoj deceniji života Augusta (vl. 27. god. p. n. e. – 14. god. n. e.) i u prvom periodu Tiberijeve vladavine (14-37. god. n. e.). Za razliku od svoga djeda, svim javnim dužnostima je pristupao sa ozbiljnošću, pa se njegova politička karijera može smatrati uspješnom. Nepoznato je da li je Publije Kornelije Dolabela bio učesnik i rata u Il-

[19] Smith 1867, 1058.

[20] Kako bi mogao postati tribun, Dolabela se dao adoptirati u plebejsku familiju Gneja Lentula.

[21] Smith 1867, 1058-1060.

iriku od 6. do 9. god. n. e., iako ni tu opciju ne bi trebalo isključiti i pored toga što izvorna građa ne daje ni najmanju naznaku da je on učestvovao u ratu. Težina i važnost rata, kao i razina mobiliziranosti Rimske države, posebno raspoloživih zapovjedničkih resursa, možda su bar na neki način ili bar na neko vrijeme u rat uvukli i Dolabelu, pogotovu što ga pet godina kasnije nalazimo kao namjesnika Gornjeg Ilirika. Uz to, on je već 10. god. n. e. bio konzul, pa je logično pretpostaviti da je i njegovo učešće u protu-ustaničkim akcijama možda imalo utjecaja da se Publije Kornelije Dolabela imenuje za konzula. Za vrijeme svoga konzulata, zajedno sa kolegom konzulom Gajem Junijem Silanom, rekonstruirao je „Dolabelin slavoluk" (*Porta Caelimontana*). Dolabela je nesumnjivo pripadao onom sloju senatora koji je bio blagonaklon prema Tiberiju, bar u prvo vrijeme.

Publije Kornelije Dolabela je u Dalmaciju upućen 14. god. n. e., i tamo se nalazio u trenutku Augustove smrti 19. VIII 14. god. u Noli. Neposredno prije Augustove smrti, u Ilirik, preciznije u njegov primorski dio (Dalmacija), krenuo je i sam Tiberije. Međutim, vraćen je u Italiju hitnim pismom koje mu je poslala majka Livija.[22] Nakon ustoličenja Tiberija kao novog princepsa, u Donjem Iliriku je došlo do pobune tamo stacioniranih legija. Za razliku od situacije u panonskom susjedstvu, gornjoilirska vojska (VII i XI legija i mnoge auksilijarne kohorte) pod Dolabelinim zapovjedništvom je ostala lojalna i mirna, što je mnogo značilo za stalibilizaciju procesa sukcesije na vladarskom tronu.

O samom Dolabeli literarna građa daje različitu sliku. Suvremenik i kolega senator Velej Paterkul (II, CXXV, 5) se o njemu izražava kao o čovjeku plemenitog držanja (*vir simplicitatis generosissimae*). Sa druge strane, Tacit ga u svojim „Analima" (III, 47; 69) optužuje za pretjerano laskanje prema Tiberiju na senatskim sjednicama, i to nakon povratka iz Dalmacije. Dolabela je morao biti ne samo sposoban i autoritativan nego i osoba od visokog povjerenja i neporecive lojalnosti prema augustovskom, a kasnije i tiberijanskom režimu ranoga principata, kako bi uopće postao legat provincije Dalmacije. Ta činjenica se mora uzeti u obzir ako se ima u vidu da uz svoju namjesničku dužnost Dolabela dobiva i zapovjedništvo nad snažnim legijskim i auksilijarnim garnizonom, i to u neposrednoj blizini Italije. Tiberije je na tome mjestu jednostavno morao imati čovjeka na kojeg uvijek može računati, sa vojskom koja je predstavljala ne samo garant pacifiziranosti jednog do tada vrlo nemirnog stanovništva i stabilnosti zemlje, nego i neku vrstu strateške vojne rezerve vrhovnog establišmenta u Rimu (u slučaju neželjenog razvijanja situacije u samome Rimu ili pokušaja preuzimanja vlasti).

[22] *Tac. Ann*. I, 5.

Fontes

I

Za razliku od doba Velikog ilirskog ustanka, literarna izvorna građa je znatno siromašnija u spominjanju Ilirika, a posebno Dalmacije za prvu dekadu nakon završetka Ustanka. Literarna djela Veleja Paterkula, Tacita, Svetonija, Flora, Kasija Diona koja opširno govore i o drugoj deceniji I st. n. e., odnosno periodu sukcesije na vladarskom tronu Države, uglavnom se odnose na „visoku politiku" Rima. Oni u provincijske odnose ulaze samo kada je riječ o nekim turbulentnim zbivanjima, ili o događajima (posjete, zavjere, sukobi) u koje su bili umiješani i pojedinci iz najužeg političkog establishmenta Rimske države (poglavito članovi carske julijevsko-klaudijevske familije). A pošto je veći dio toga decenija u oba Ilirika period obnove i mirnog razvitka, logično je očekivati da su ilirske zemlje uglavnom bile neinteresantne za antičke pisce. Jedini izuzetak bi bila epizoda pobune donjoilirskih/panonskih legija 14. god. n. e., kada su se, za taj jedan kraći period, bar donjoilirske zemlje ponovo našle u orbiti literarne izvorne građe. Doba uprave Publija Kornelija Dolabele (*Publius Cornelius Dolabella*) na Zapadnom Balkanu se u literarnim vrelima sreće u uzgrednoj formi, i to u vidu spominjanja Dolabele kao namjesnika:

Vell. II, CXXV, 5

Cuius curam ac fidem Dolabella quoque, vir simplicitatis generosissimae, in maritima parte Illyrici per omnia imitatus est.

„Njegovu (misli se na cara Tiberija, op. S. M.) je brižljivost i odanost u primorskom dijelu Ilirika po svemu oponašao i Dolabela, osoba najplemenitije jednostavnosti.".

I pored vrlo primjetnog Velejevog podilaženja Tiberiju, indirektno se iz ovog podatka isto može izvući određeni zaključak da su Tiberijeve strateške smjernice u odnosu prema provincijama bile te koje su bar okvirno utjecale i na oblikovanje djelatnosti sedmogodišnje Dolabeline uprave u Gornjem Iliriku. Čim Velej Paterkul u svome nacrtnom radu ističe Dolabelino namjesništvo nad „primorskim dijelom Ilirika", može se i zaključiti da je „dobra" Dolabelina uprava u ovoj ilirskoj provinciji bila općepoznata činjenica u tadašnjem rimskom društvu. Uostalom, Dolabela je punih sedam godina bio Tiberijev legat u Italiji, susjednoj provinciji (odmah preko mora) koja je raspolagala i značajnim legijskim garnizonom. A to je mogao postići ne samo lojalnošću prema oficijelnom režimu (oličenom prvenstveno u Tiberiju), nego i stvarnim uspješnim radom i „dobrom" upravom u Provinciji.[23] Na potvrdu o „dobroj" namjesničkoj upravi Dolabele i njegovom načelnom stavu kako bi trebala izgledati uprava nad provincijom i kakvi bi karakterno trebali biti namjesnici nailazi se i u Tacitovim „Analima". Tacit parafrazira Dolabelu u kontekstu svoga izlaganja o suđenju Gaju Silanu (22. god. n. e.), koji je optužen za iznuđivanje (dok je bio namjesnik) u provinciji prokonzularnoj Aziji. Dolabela je bio predložio da „...svako ko vodi nečastan život i koga bije zao glas da bude isključen iz izbora za namjesnike provincija. A to neka procjenjuje sam car. Zakoni kažnjavaju prijestupe, ali koliko bi bilo bolje za same kandidate, koliko bolje za saveznike, ako bi se prijestupi spriječili." [24]

Ovaj Velejev podatak otkriva i da je Dolabela upravljao samo jednim (primorskim) dijelom nekadašnje velike provincije Ilirik. To bi značilo da se konačna disolucija stare provincije Ilirik desila prije Dolabeline uprave i da 14. god. n. e. postoje dvije ilirske provincije. Panonskim Ilirikom i legijama (VIII Augusta, VIIII Hispana i XV Apollinaris)[25] stacioniranim u njemu tada je upravljao Kvint Junije Blez (*Quintus Iunius Blaesus*). Takvo stanje postojanja dviju ilirskih provincija (kasnije nazivanih Dalmacija i Panonija) se i zadržalo, jer ne postoji nijedan direktni ili indirektni podatak o tome da se provincija Ilirik ponovo (i to privremeno) ujedinila.[26]

II

Nasuprot literarnim vrelima, za Gornji Ilirik/Dalmaciju iz ovog razdoblja se raspolaže sa više epigrafskih spomenika, preko čijih sadržaja se mogu detektirati najvažnije smjernice razvitka ove Provincije. Upravo povećana produkcija natpisa u deceniju nakon Ustanka pokazuje da je rimska provincijska vlast vrlo ozbiljno pristupila pitanju i obnove, i transformiranja načina i kvalitete života u pravcu prihvatanja antičke-me-

[23] Iako ne treba zanemarivati činjenicu da je Tiberije praktikovao i politiku što dužeg zadržavanja iste osobe kao namjesnika provincije dugi niz godina (vjerojatno iz razloga štednje), što je vrlo različita praksa od one iz republikanskog doba (gdje je višegodišnje namjesništvo bila iznimka) i augustovskog režima. *Tac. Ann.* IV, 6

[24] *Tac. Ann.* III, 66-69. *....addidit ne quis vita probrosus et opertus infamia provinciam sortiretur, idque princeps diiudicaret. nam a legibus delicta puniri: quanto fore mitius in ipsos, melius in socios, provideri ne peccaretur. Tac. Ann.* III, 69. Naravno i ovaj prilično pozitivan stav i prijedlog Dolabele je Tacit uspješno predstavio kao obično laskanje (*At Cornelius Dolabella dum adulationem longius sequitur increpitis C. Silani moribus*).

[25] XV legija stacionirana je u Emoni, a od 14. god. n. e. u Karnuntumu; VIII legija Augusta u Poetovio i VIIII Hispana u Sisciji; *Tac. Ann.* I, 23; 30; Bojanovski 1988, 60, 355; Sanader 2003, 465-466

[26] O stajalištu o ponovnom ujedinjenju i općenito o tim prvim godinama nakon završetka ustanka, v. G. Novak 2004 (1944), 24 : „Vidjevši da je Ilirik prevelik i pretežak teritorij za jednog namjesnika, podijeli ga Tiberije u dva dijela, u Gornji Ilirik (Superior provincia Hillurici), kojem postavi na čelo P. Cornelija Dolabellu, i Donji Ilirik (Inferior provincia Hillurici), kojem je bio na čelu Junije Blaesus. Gornji je Ilirik obuhvatio otprilike današnju srednju i južnu Dalmaciju, Albaniju i Hercegovinu i dio zapadne Bosne. Donji: Sjevernu Dalmaciju, Hrvatsko primorje do Raše, Liku i Krbavu i sjeverozapadnu Bosnu. Tako je Promona bila pod upravom Blaesusa, a Salona i Epidaur pod onom Dolabelle. Međutim, ova je podjela bila samo prolazna, jer je, poslije spomenute dvojice namjesnika, Ilirik ponovno pod jednim namjesnikom (legatus Augusti propretore). To se dogodilo već odlaskom Junija Blaesa 16. g., kada je čitava provincija došla pod Dolabellinu upravu." O tome, v. i Marijanović 1959, 122. Zahvaljujući izvornoj građi jasno je da je ovakvo stajalište neodrživo, jer je na osnovi Tacitovih podataka koji govore o pobuni panonskih legija Junije Blez upravljao panonskim dijelom Ilirika. Uostalom, Velej Paterkul je izričit da Dolabela upravlja primorskim dijelom Ilirika, što implicira da za suvremenika Veleja postoji i neki drugi (ne primorski, dublji kontinentalni) Ilirik, kojim upravlja neko drugi. Uostalom i natpisi na kojima se pojavljuje Dolabelino ime i propretorska titula jasno ukazuju na to da u ovom periodu ne postoji nikakva granica Gornjeg i Donjeg Ilirika orijentaciono na tok rijeke Krke, nego da Dolabela za vrijeme čitavog svoga mandata upravlja teritorijem i sa jedne i sa druge strane Krke. Njegove ingerencije su tako zahvatale područja sva tri konventa koja spominje Plinije Stariji, *NH*, III, 139-144.

diteranske kulture kod zapadnobalkanskih starosjedilaca. I najviše zahvaljujući epigrafskim spomenicima, u kombinaciji sa literarnim vrelima, može se dati bar okvirna povijesna slika druge decenije I st. n. e. Inače, natpisi rimske Dalmacije na kojima se spominje Dolabela su najbrojniji u odnosu na sve ostale rimske namjesnike, što dovoljno govori o značenju njegove djelatnosti kojom su duboko udareni temelji višestoljetne antičke i rimske Dalmacije, odnosno većeg dijela Zapadnog Balkana. Samim tim je i period Dolabeline uprave najviše i oslikan zahvaljujući epigrafskim spomenicima:

1. Solinski natpis

CIL III, 3198a (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 10156 = *CIL* III, 3200 (p 2328,19) = *CIL* III, 10158 = *ILJug* I, 262 (datacija 16/17. god. n. e.)

…]AESAR DIVI AVGVSTI F / …]VSTVS
IMP PONT MAX / […..] POTEST XIIX
COS II / […] A COLONIA SALONITAN[..]
/5 [….]IN[…] PROVINCIAE ILLYRICI] /
?.....?/ CVIVS VIAE MILLIA PASVVM
SVNT / CLXVII MVNIT PER VEXILARIOS /
LEG VII ET XI / ITEM VIAM GABINIANAM
/10 AB SALONIS ANDETRIVM APERVIT /
ET MVNIT PER LEG VII

[Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(ilius) / [Aug]ustus Imp(erator) pont(ifex) max(imus) / [trib(unicia)] potest(ate) XIIX co(n)s(ul) II / [viam] a colonia Salonitan[a] /5 [ad f]in[es] provinciae Illyrici] / ?.....?/ cuius viae millia pasuum sunt / CLXVII munit per vexil(l)arios / leg(ionum) VII et XI / item viam Gabinianam /10 ab Salonis Andetrium aperuit / et munit per leg(ionem) VII

„Tiberije Cezar, božanskog Augusta sin, August, imperator, vrhovni svećenik, tribunske vlasti 18 (godine op. S. M.), konzul dva (puta op. S. M.), put od salonitanske kolonije do kraja Ilirske provincije .... čiji put 167 milja izgradi jedinica/ zastava Sedme i Jedanaeste legije, također Gabinijev put od Salone do Andetrija otvori i izgradi Sedma (legija)".

2. Solinski natpis[27] (Tbl. I. sl. 1)

CIL III, 3198b (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 10156b = *ILJug* I, 263 (datacija 19/20 god. n. e.)

...]AESAR DIVI AVGVSTI•F /]
VGVSTVS•IMP•PONTIF•MAX / TRIB•POTEST•
XXI COS III / VIAM A SALONIS AD HE[…. ?]
ASTEL[..?] /5 DAESITIATIVM PER M?[…. …?]
VVM / CLVI MVNIT / ET IDEM VIAM AD
BATH?[…. ?]MEN / QVOD DIVIDIT B[.] E[….
…..] IBVS / A SALONIS MVNIT PER […. ..]
ASVVM /10 CLVIII / --- // MVNIT AD IMVM
MONTEM DITIONVM / VLCIRVM PER MI-
LLIA PASSVVM/ A SALONIS LXXVIID /15 P
DOLABELLA LEG PRO / PR

[Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(ilius) / [A]ugustus imp(erator) pontif(ex) max(imus) / trib(unicia) potest(ate) XXI co(n)s(ul) III / viam a Salonis ad He[dum?] castel(lum) /5 Daesitiatium per mill[i]a passuum / CLVI munit / et idem viam ad Bath[inum? flu]men / quod dividit B[r]e[ucos Oseriat?]ibus / a Salonis munit per [millia p]assuum /10 CLVIII / [et idem viam…. ..] / munit ad imum montem Ditionum / Ulcirum per millia passuum/ a Salonis LXXVIID /15 P(ublio) Dolabella leg(ato) pro / pr(aetore)

„Tiberije Cezar, božanskog Augusta sin, August, imperator, vrhovni svećenik, tribunske vlasti 21 (godine op. S. M.), konzul tri (puta op. S. M.), put od Salone do dezitijatskog kastela He(...?) od 156 (rimskih op. S. M.) milja izgradi, i isto put do rijeke Bosne koja razdvaja Breuke i Oserijate? od Salone izgradi u 158 (rimskih op. S. M.) milja..."

Kako izgleda prva i osnovna dužnost koju je Dolabela sebi postavio u zadatak jeste izgradnja cestovne mreže kojom bi se povezalo primorje sa kontinentalnom unutrašnjošću. Oba solinska natpisa svjedoče o izgradnji pet rimskih cesta u vrijeme Dolabeline uprave, koje su izlazile iz provincijske prijestolnice Salone:[28]

1. Prema granici ilirske provincije, dužine 167 rimskih milja (245-250 km).[29]

2. *Via Gabiniana* prema Andetriju, nepoznate dužine.

3. Prema dezitijatskom kastelu He[...], dužine 156 rimskih milja (229-234 km)[30]

4. Prema rijeci *Bathinus*, koja dijeli Breuke i možda Oserijate (ili neki drugi ilirski narod), dužine 158 rimskih milja (232-237 km).

[27] O dva solinska natpisa na kojima se navode ceste (koje su vodile duboku unutrašnjost Provincije) koje su izgrađene za vrijeme namjesnika/legata Gornjeg Ilirika Publija Kornelija Dolabele, v. Jagenteufel, 1958, 14; Bojanovski 1974.

[28] O ovim cestama, v. Bojanovski 1974.

[29] Odnos modernih i rimskih mjera udaljenosti još uvijek nije apsolutno određen, pa se tako za 1 rimsku milju uzimaju i sljedeći odnosi: 1472 m, 1478 m, 1480 m, 1497 m, 1500 m. O tome, v. Bojanovski 1974, 133, nap. 1).

[30] O dezitijatskom kastelu He[....], v. Mesihović, 2007, 941-988

Sl. 1. (Foto: A. Šačić – M. Pandža)

5. Prema dicionskoj planini Ulcira, dužine 77, 5 rimskih milja (113-116 km).[31]

Po natpisu, 1. i 2. cestu su gradili pripadnici VII i XI legije. Vjerovatno su legionari učestvovali i u gradnji ostalih cesti, uz pripadnike auksilijarnih jedinica, strane radnike, lokalno stanovništvo, robove. Ceste 3. i 4. koje su ulazile dubinu središnje i Gornje Bosne su vjerojatno većim dijelom svoje dužine (bar do Gornje Bosne) imale istu trasu. Samo na osnovu ovih natpisa Dolabela je bio zaslužan za putnu mrežu (bez *via Gabiniana* i ostatka 4. ceste, nakon raskrižja sa 3. cestom) u dužini većoj od 400 rimskih milja (588-600 km.) izgrađenu za samo pet godina. Izgradnja tolike cestovne mreže za manje od pet godina je nesumnjivo jedan od najvećih građevinskih poduhvata u historiji Zapadnog Balkana, i sigurno je iziskivao i velike napore i troškove. Iza takvog poduhvata je morala stajala kompletna provincijska administracija kao jednog od najvažnijih strateških ciljeva Dolabeline uprave. Možda je Dolabelina administracija zaslužna i za druge izgrađene ceste (one iz Narone/današnji Vid kod Metkovića/ prema unutrašnjosti i dalje prema jugoistoku, od Salone do Narone... itd.), ali za to još uvijek nema potvrde u epigrafskim ili literarnim vrelima. Činjenica je da se najranije spominjanje ceste Narona – Sarajevsko polje veže za vrijeme Dolabeline uprave. Sudeći po nalazu miljokaza sa natpisom (*CIL* III, 10164 (p 2174)) *Divo Augusto,* iz doline Trešanice kod Konjica, ova saobraćajnica je bila vrlo rano nastala, i postojala je i bila funkcionalna za vrijeme Tiberijeve vladavine.

Motivi izgradnje obimne cestovne mreže nisu bili samo želja za cestovnim uvezivanjem duboke kontinentalne unutrašnjosti Provincije sa Salonom (i jadranskom obalom), nego i osiguravanje mira među zajednicama u koje Rimljani nisu imali veliko povjerenje. Zahvaljujući cestama, rimske trupe su se mogle brzo i učinkovito prebaciti u unutrašnjost i smiriti neke neželjene eventualnosti. Ceste su olakšavale i eksploataciju Provincije, skupljanje poreza i odvoz metala (posebno onih plemenitih), ali su donosile i određene pogodnosti za domicilno stanovništvo. Cestovno uvezivanje je doprinijelo boljoj, snažnijoj i sadržajnijoj privrednoj aktivnosti, polako se razbijala lokalna autarkičnost, a dinarsko-jadranski pojas (ujedinjen u jednu teritorijalno-upravnu jedinicu – provinciju Gornji Ilirik/Dalmaciju) je saobraćajno uvezan u jednu cjelinu kvalitetnim cestama. Sa cestama je povećana i pokretljivost stanovništva (naravno, u uvjetima i kontekstu razvitka ranog principata), preko njih su strujale nove kulturne silnice i impulsi mediteranske civilizacije. Zahvaljujući cestama izgrađenim između 14. i 19. god. n. e. unutrašnjost Zapadnog Balkana se veoma brzo mijenjala, napuštajući svoj prapovijesni i protohistorijski stil života. Publije Kornelije Dolabela je tako ušao u historiju kao prva osoba za čije se uprave izgradila prva cestovna mreža koja je povezivala jadransko-dinarske prostore i međusobno, i sa primorjem i ostatkom svijeta.

3. Natpis iz Narone[32] (Sl. 2)
AE 1999, 1223

DIVO•AVGVSTO / SACRVM /
P•DOLABELLA•COS / CAESARIS•AVGVST
/5 LEGPRO PR

Divo Augusto / sacrum / P(ublius) Dolabella co(n)s(ul) / Caesaris August(i) /5 leg(atus) pro pr(aetore)

„Božanskom Augustu, Publije Dolabela, konzul Cezara Augusta, legat propretore."

Natpis je pronađen u okviru *Augusteuma* u Naroni.[33] Sudeći po tome što se u tekstu natpisa spominje „božanski August", kome se i posvećuje

[31] *Montem Ditionum/Ulcirum* vjerojatno se odnosi na planinu Uilica (Ujilica, Ilica vis. 1654 m) sjeverno od Bosanskog Grahova i jugozapadno od Drvara.

[32] Narona, 2007.

[33] Marin 1997; 2004; 2004 A.

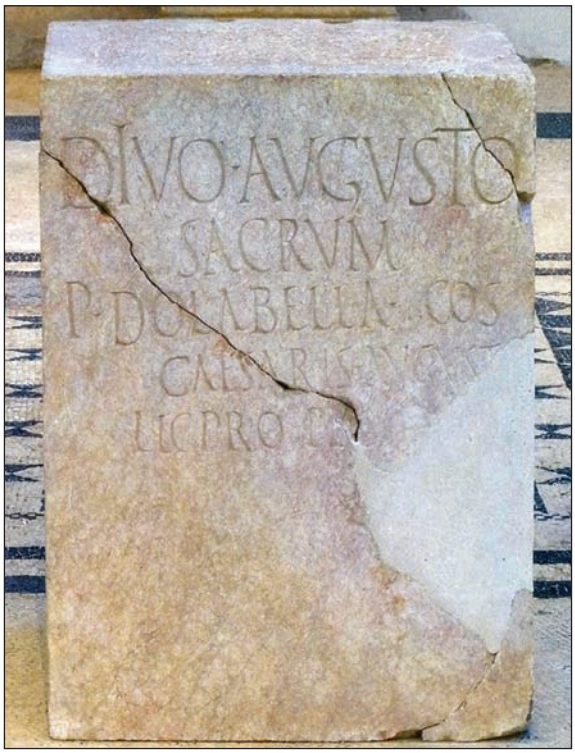

Sl. 2. (Preuzeto iz: Narona 2007.)

natpis, epigrafski spomenik je postavljen nakon smrti Augusta i ustoličenja Tiberija kao novog vladara Rimske države. Natpis jasno ukazuje na značenje *Augusteuma* u Naroni, kao i na boravak Dolabele u ovom važnom gradu.

4. Natpis iz Salone[34] (Sl. 3)
CIL III, 14712 = *ILJug* I, 124

L•ANICIO•L•F / PAETINATI /
IIII•VIR•IVRE•DIC / QVINQVENNAL•PRAE
/5 QVINQ•DRVSI•CAESAR
/ GERMANICI•PRAEFEC /
QVINQ•P•DOLABELLAE
/ PONTIFICI•FLAMINI /
IVLIAE•AVGVSTAE•PRAEF /10 FABR /
PRAEFECTVR•PHARIAC / SALONITAN

L(ucio) Anicio L(uci) f(ilio) / Paetinati / IIIIvir(o) iure dic(undo) / quinquennal(i) prae(fecto) /5 quinq(uennali) Drusi Caesar(is) / Germanici praefec(to) / quinq(uennali) P(ubli) Dolabellae / pontifici flamini / Iuliae Augustae praef(ecto) /10 fabr(um) / praefectur(a) Phariac(a) / Salonitan(a)

„Luciju Aniciju, sinu Lucija, Petinatu, kvartoviru sa pravno-sudbenim ovlastima, kvinkenalisu prefektu, kvinkenalisu Druzu Cezaru, Germaniku prefektu, kvinkenalisu Publiju Dolabeli, pontifiku flaminu, Juliji Augusti, prefektu kovača, prefektura Faria Salonitana."

Sl. 3. (Preuzeto iz: Bulić 1902.)

5. Natpis iz Cavtata[35] (Sl. 4)
ILJug II, 636

•DOLABELLA / LEG•PRO•PR / COH•VI•VOL
/ TRIB•L•PVRTISIO•ATINATE /5
IL?IO•C•SAENIO•II•VIR

[P(ublio)] Dolabella / leg(ato) pro pr(aetore) / coh(ors) VI vol(untariorum) / trib(uno) L(ucio) Purtisio Atinate /5 […]il?io C(aio) Saenio IIvir(is)

„...Dolabela, legat propretore, Šesta dobrovoljačka kohorta, tribunu Luciju Purtisiju Atinatu... io? Gaju Seniju duoviru."

Pored izgradnje dobre cestovne mreže, izgrađene po svim tadašnjim visokim rimskim standardima i uzusima, Publije Kornelije Dolabela se posvetio i mnogim drugim infrastrukturnim radovima, posebice u gradovima u primorju. Tako se i Dolabelino forsiranje javne građevinske djelatnosti nije ograničilo samo na ceste spomenute na solinskim natpisima. Fragmentarni natpisi iz Cavtata (*Epidaurum*) i Zadra (*Iader*) možda dokazuju neku javnu izgradnju pod Dolabelinim auspicijama.

[34] Jagenteufel 1958, 14; Bulić 1902.

[35] Marinović 1959, 121-127; Rendić-Miočević 1959, 156-158; Lučić 1966-1967, 538-539; Glavičić 2008, 43; 48-49.

Sl. 4. (Preuzeto iz: Glavičić 2008, 47, Sl. 2)

Sl. 5. (Preuzeto iz: Glavičić 2008 46, Sl. 1)

6. Natpis iz Cavtata[36] (Tbl. V. Sl. 5)
CIL III, 1741

Ovaj epigrafski spomenik ima vrlo dugu historiju istraživanja. Natpis je izvorno isklesan u devet redaka, ali je vremenom pretrpio oštećenja te je ostalo sačuvano samo pet prvih redaka, dok su izgubljeni oni za nas najzanimljiviji redovi u kojima se spominje oficijelni naziv Provincije Dalmacije.

P•CORNE / DOLABELL / VIIVIRO•EPVL / SODALITITIEN /5 EG PRO PR DIVI A / (sačuvani tekst)

P(*ublio*) *Corne*[*lio*] / *Dolabell*[*ae co*(*n*)*s*(*uli*)] / *VIIviro epuloni*[37] / *sodali Titiensi*[38] /5 *leg*(*ato*) *pro pr*(*aetore*) *Divi Augusti* / *et Ti*(*beri*) *Caesaris Augusti* / *civitates Superioris* / *provinciae* {*H*}*Illyrici* (tekst rekonstruiran na osnovi ranijih prepisa, preuzeto iz Glavičić 2008, 45)

„Publiju Korneliju Dolabeli, konzulu[39], septemviru epulonu, članu Titija, legatu propretoru božanskog Augusta i Tiberija Cezara Augusta, *civitates* provincije Gornji (H)ilirik" (prijevod na osnovi rekonstruiranog natpisa).

Ako su raniji prepisi tačni, onda ovaj natpis ima veliko značenje za izučavanje antičke historije na Zapadnom Balkanu. Preko njega bi se tako otkrili i službeni nazivi ilirskih provincija nakon podjele jedinstvene provincije Ilirik. Sudeći po tome što se Dolabela titulira kao legat i Augusta i Tiberija, njegov dolazak na namjesničku funkciju u Dalmaciju treba datirati prije 19. VIII 14. god. n. e., odnosno Augustove smrti. Ali sami nastanak epigrafskog spomenika treba datirati u vrijeme nakon Augustove smrti i njegove deifikacije (17. IX 14. god. n. e.). Uz to, na natpisu se navode i *civitates Superioris* / *provinciae* {*H*} *Illyrici,* te se pokazuje i na vrlo bitnu formaciju provincijskog uređenja – autonomne političke i teritorijalne jedinice peregrinskih naroda. Njihov broj na prostorima provincije za vrijeme Dolabeline uprave nije vjerovatno odstupao od liste peregrinskih *civitates* koju za ovu provinciju daje Plinije Stariji, a na osnovu vjerovatno nekog službenog popisa iz vremena cara Nerona (vl. 54-68. god. n. e.).[40] Posebno bi se ta nepromijenje-

[36] Jagenteufel 1958, 14; Marinović 1959, 121-127; Lučić 1966-1967, 538-539; 543-546; Bojanovski 1974, 18-19; Zaninović 1998, 43; Šašel-Kos 2005, 379-380; 401-402; 470; Glavičić 2008, 43, 45-47.

[37] Epuloni su, u okviru rimskog religijskog sustava, bili kolegij sedmorice, i bili su jedan od četiri velika kolegija rimskih svećenika (*quattuor amplissima collegia*). Dva najvažnija su bili kolegiji pontifika i augura, a četvrti su bili *quindecemviri sacris faciundis*. Epuloni su bili zaduženi za organiziranje gozbi i javnih banketa za vrijeme festivala i igara.

[38] *Titiensi* su bili jedno ugledno svećenićko bratstvo, koje je po tradiciji osnovao sabinsko-rimski kralj Tit Tacije.

[39] Dolabela je bio konzul za 10. god. n. e. zajedno sa kolegom Gajem Junijem Silanom. (*Caius Iunius Silanus*).

[40] *Plin. NH.* III, 139-144: 139. *Arsiae gens Liburnorum iungitur usque ad flumen Titium. pars eius fuere Mentores, Himani, Encheleae, Bulini et quos Callimachus Peucetios appellat, nunc totum uno nomine Illyricum vocatur generatim. populorum pauca effatu digna aut facilia nomina. conventum Scardonitanum petunt lapides et Liburnorum civitates XIIII, ex quibus Lacinienses, Stulpinos, Buristas, Olbonenses nomineare non pigeat. ius Italicum habent ex eo conventu Alutae, Flanates, a quibus sinus nominatur, Lopsi, Varvarini inmunesque Asseriates, et ex insulis Fertinates, Curictae.* 140. *cetero per oram oppida a Nesactio Alvona, Flanona, Tarsatica, Senia, Lopsica, Ortoplinia, Vegium, Argyruntum, Corinium, Aenona, civitas Pasini, flumen Telavium, quo finitur Iapudia. insulae eius sinus cum oppidis praeter supra significatas Absortium, Arba, Crexi, Gissa, Portunata. rursus in continente colonia Iader, quae a Pola CLX abest, inde XXX Colentum insula, XLIII ostium Titi fluminis.* 141. *Liburniae*

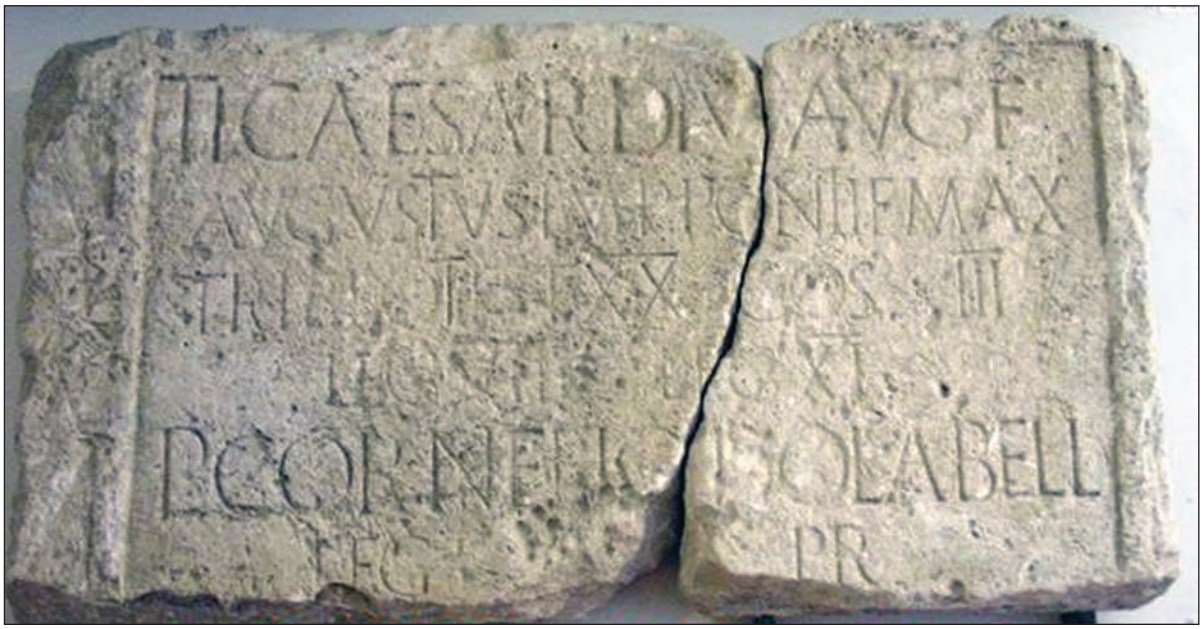

Sl. 6. (Slika preuzeta sa http://www.rzuser.uni-heidelberg.de/~f56/fotos/F021825.JPG)

nost odnosila na peregrinske *civitates* u dubljoj unutrašnjosti koje su se sporije romanizirale u odnosu na primorske zone.

finis et initium Dalmatiae Scardona in amne eo XII passuum a mari. dein Tariotarum antiqua regio et castellum Tariona, promunturium Diomedis vel, ut alii, paeninsula Hyllis circuitu C, Tragurium civium Romanorum, marmore notum, Siculi, in quem locum Divus Claudius veteranos misit, Salona colonia ab Iader CXII. 142. *petunt in eam iura viribus discriptis in decurias CCCXLII Delmatae, XXV Deuri, CCXXXVIIII Ditiones, CCLXVIIII Maezei, LII Sardeates. in hoc tractu sunt Burnum, Andetrium, Tribulium, nobilitata proeliis castella. petunt et ex insulis Issaei, Solentini, Separi, Epetini. ab his castella Petuntium, Nareste, Oneum. Narona colonia tertii conventus a Salona LXXX p., adposita cognomins sui fluvio a mari XX p. M. Varro LXXXVIIII civitates eo ventitasse auctor est;* 143. *nunc soli prope noscuntur Cerauni decuriis XXIIII, Daversi XVII, Desitiates CIII, Docleatae XXXIII, Deretini XIIII, Deraemistae XXX, Dindari XXXIII, Glinditiones XLIII, Melcumani XXIIII, Naresi CII, Scirtari LXXII, Siculotae XXIIII populatoresque quondam Italiae Vardaei non amplius quam XX decuriis. praeter hos tenuere tractum eum Ozuaei, Partheni, Cavi, Haemasi, asthitae, Arinistae.* 144. *a Narone amne C p. abest Epidaurum colonia. ab Epidauro sunt oppida civium Romanorum Rhizinium, Acruium, Butuanum, Olcinium, quod antea Colchinium dictum est, a Colchis conditum, amnis Drino superque eum oppidum civium Romanorum Scodra ab mari XVIII, praeterea multorum Graeciae oppidorum deficiens memoria nec non et civitatium validarum: eo namque tractu fuere. Labeatae, Senedi, Rudini, Sasaei, Grabaei; proprieque dicti Illyri et Taulanti et Pyraei retinent nomen. in ora Nymphaeum promunturium. Lissum oppidum civium Romanorum ab Epidauro C p.*

O popisu koji Plinije Stariji prezentira v. Mesihović 2007, 52-55; 277-283.

7. Natpis iz Zadra[41] (Sl. 6)
CIL III, 2908 (p 1635, 2273)

TICAESARDIVIAVGF/ AVGVSTVSIMPPONTIFMAX / TRIBPOTEST XX COS III / LEG VII XI / 5 PCORNELIODOLABELL / LEG PR PR

Ti(berius) Caesar divi Aug(usti) f(ilius) / Augustus imp(erator) pontif(ex) max(imus) / trib(unicia) potest(ate) XX co(n)s(ul) III / leg(io) VII leg(io) XI /5 P(ublio) Cornelio Dolabell(a) / leg(ato) pr(o) pr(aetore)

„Tiberije Cezar, božanskog Augusta sin, August, imperator, pontifeks maksimus (vrhovni svećenik), tribunske vlasti 20 (godina op. S. M.), konzul tri (puta op. S. M.), 7. legiji i 11. legiji, Publiju Korneliju Dolabeli, legatu propretoru."

Na osnovi navođenja godina tribunske vlasti cara Tiberija, natpis se može datirati u 18. god. n. e. Ako se i ovaj natpis odnosi na neke graditeljske aktivnosti, onda su i u njima svoj obol dale vojne formacije dalmatinskog garnizona i to ponovo VII i XI legija (u Zadru). Kako se čini Dolabela je prilično zaposlio garnizon kojim je zapovijedao, i to prvenstveno na gradnji provincijske infrastrukture. To je vjerovatno motivirano i time kako vojnici ne bi bili nezaposleni, nego uvijek sa nekom zanimacijom. Pobuna panonskih legija 14. god. n. e. je nesumnjivo utjecala na to da se vojnici ne smiju prepustiti besposlici, posebno u

[41] Jagenteufel 1958, 14.

slučaju garnizona (dvije legije i mnoge auksilijarne kohorte) tako blizu Italije, a udaljenom od vanjskih granica. Tako su pripadnici 6. dobrovoljačke kohorte zaposleni u Epidauru, a legionari u Zadru.

8. Natpis iz Kistanja (Burnum).[42]
ILJug II, 874

----- / AVG PRO P / ECVNDVM FORMAM / DOLABELLIANAM / RESTITVIT

[…Iussu… leg(ati)]/ Aug(usti) pro p[r(aetore)] / [s]ecundum formam / Dolabellianam / restituit

Iako je ovaj natpis dosta fragmentaran, on pruža jedno vrlo vrijedno svjedočanstvo o još jednoj djelatnosti Dolabele. Riječ je o postojanju *forma Dolabelliana*, neke vrste službenog provincijskog katastarskog dokumenta (možda karte). Preko ovog dokumenta provincijske vlasti su imale precizan uvid u stanje zemljišnih i teritorijalnih odnosa u Provinciji, a vršili su i arbitražu u slučaju sporova oko međa. Arbitraža je inače, sudeći po pronađenim terminacijskim natpisima, za vrijeme Julijevaca – Klaudijevaca bila vrlo česta pojava. *Forma Dolabelliana* je najstariji poznati dokument koji u cjelosti (katastarski) utvrđuje teritorije i zemljišta Provincije, i sudeći po njenom imenu, nastala je za vrijeme namjesnika P. Kornelija Dolabele, možda upravo pod njegovim auspicijima. Riječ je o djelu od neprocjenjive važnosti, kojim je rimska provincijska uprava nastojala da temeljito regulira i tako riješi teritorijalne i zemljišne odnose u Provinciji koja je spadala u one oblasti rimskog imperija sa nižim stupnjem razvitka. Posao koji je trebalo obaviti kako bi nastala *Forma Dolabelliana* je nesumnjivo bio vrlo obiman i zahtjevan, jer je trebalo snimiti stanje u čitavoj Provinciji. Ali, kako izgleda, i ovaj zadatak je od strane provincijske administracije bio uspješno proveden. Ovaj dokument je služio i za rješavanje sporova u vezi međa između pojedinih zajednica. Preko *Forma Dolabelliana* se ustanovljava stanje koje je potrajalo stoljećima, i koje je nesumnjivo imalo presudnog utjecaja u kasnijim razvicima teritorijalnih odnosa na Zapadnom Balkanu.

Na samom fragmentiranom natpisu možda bi se moglo zaključiti da se *forma Dolabelliana* spominje u retrospektivi, odnosno da se arbitraža koja se desila u neko kasnije vrijeme, pod nekim drugim legatom Augusta propretorom, pozvala u svome zaključku na *forma Dolabelliana.*

9. Natpis iz Gornjeg Karina.[43] (Sl. 7)
AE 2003, 1332

EX / DOL•LEG PR / DET•C•TITIVS / GEMINVS•T? /5 LEG•VII•INTE/ ASSER ET•C /

Ex [decr(eto) P(ublii) Corn(elii) / Dol(abellae) leg(ati) pr(o) [pr(aetore) / det(erminavit) C(aius) Titius / Geminus (t?.....?) [-? – /5 leg(ionis) VII inte[r / Asser(iates) et C[or(inienses)]

„Po odluci Publija Kornelija Dolabele, legata propretora, razgraničio Gaj Titije Gemin, (možda vojni tribun ili centurion op. S. M.)....?... VII. legije, između Aserijata i Korinjana."

Natpis govori o arbitraži zemljišnih odnosa između dvije domorodačke zajednice na prostoru Liburnije u kojoj je, inače, pronađen veliki broj međašnih natpisa. Sudeći po tekstu natpisa sa ovog epigrafskog spomenika (danas zagubljenom) Dolabela je odredio izvjesnog Gaja Titija Gemina da razgraniči liburnske zajednice Aserijate i Korinjane.

Na osnovi tekstova više natpisa, precizna razgraničenja teritorija isto su bila jedna od glavnih aktivnosti namjesnika P. Kornelija Dolabele.[44] Iako na prvi pogled to ne izgleda toliko bitno u funkcioniranju rimske provincijske uprave i eksploatacije potčinjenih zemalja, pravo arbitraže je bilo jedno od glavnih temelja stabilnosti i neophodnosti održanja rimske vlasti i interesa. Spornim situacijama u međusobnim odnosima domorodačkih zajednica prosto su obilovale obje ilirske provincije. Pitanje razgraničenja među pojedinim zajednicama je izgleda bio kronični problem na ilirskom području u predrimsko doba. Za više-manje autarkične ilirske zajednice na nižem kulturnom, tehnološkom i privrednom nivou razvitka u odnosu na grčko-rimski i mediteranski svijet, sa ograničenim raspoloživim resursima, postavljanje međa nije bilo produkt neke metafizičke želje da se ima što je moguće veća teritorija, nego je riječ o čisto egzistencijaloj

[42] Wilkes 1976, 268, br. 26; Imamović 1980, 46-48.

[43] Čače 2003, 19-21.

[44] Čače 2003, 19: „Svrha takvih mjera načelno je jasna: rimska vlast, određujući točne međe pojedinih subjekata koji imaju prava raspolaganja određenim teritorijem, ujedno utvrđuje područja pravne odgovornosti upravnih i samoupravnih tijela i dužnosnika, te postavlja okvire obuhvatnog zemljišnika (katastra). Ovo drugo ima posebno značenje: time se potiče domorodačku većinu da prihvati rimski sustav vlasništva nad zemljom, što je presudan korak u procesu napuštanja domaćih tradicija i običaja.".

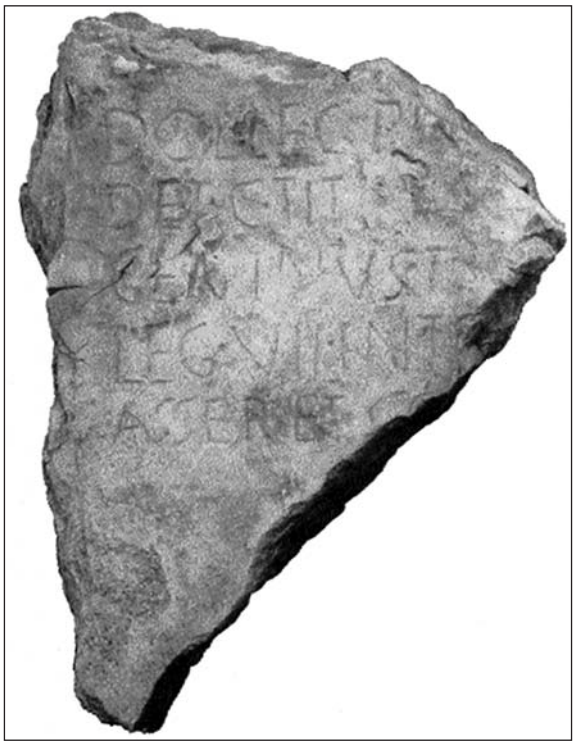

Sl. 7. (Preuzeto iz Čače 2003, 20.)

potrebi. Kada je bilo u pitanju pravo na određeni teritorij, domorodačke zajednice su se međusobno sukobljavale oko pašnjaka, plodnih zona, izvora soli, riječnih tokova, rudnika i sl. Ta kronična nestabilnost je sigurno kao posljedicu imala i činjenicu da se, izuzev kratkotrajnog iskustva za vrijeme Velikog ilirskog ustanka od 6. do 9. god. n. e., ilirski narodi na Zapadnom Balkanu nisu ujedinili. Samim time je jedan dio tih spornih situacija, najviše u vezi s teritorijalnim razgraničenjem i pitanjem međa, poticao još iz doba samostalnosti, a dio je nastao u toku prvog razdoblja rimske vladavine i u toku i nakon nove regulacije političkih, društvenih i teritorijalnih odnosa u obje provincije poslije ugušenja ustanka.

Nakon konačne pacifikacije Zapadnog Balkana, rimska uprava se morala suočiti sa ovim pitanjem. Problemi vezani za razgraničenje mogli su vrlo lako eskalirati i unijeti nemir u odnose u Provinciji, a što je na kraju krajeva moglo rezultirati i neželjenim posljedicama koje bi mogle ne samo otežati eksploataciju potčinjenih zemalja, nego i ugroziti rimsku vlast, odnosno narušiti proklamirani ideal *Pax Romana*. Radi toga je jedan od primarnih zadataka praktičnih Rimljana bio da elimiraju te eventualne izvore nestabilnosti. Rješavanje putem arbitraže spornih pitanja među narodima i plemenima prebačeno je u ruke rimske vlasti, a to je u zemlji kroničnog sporenja predstavljalo veoma bitno pravo i odgovornost.[45] Upravo zato se nailazi na toliko mnogo tragova oficijelnih postavljanja međa, i to ranom principata, u Gornjem Iliriku/Dalmaciji. Sa rimskim dužnosnicima kao arbitrima, postavljenja međa se izdiglo na viši, pravno-legalistički i administrativni nivo, gdje se sve rješavalo mirnim načinom uz potpuno izbjegavanje nasilja. Presuda rimske arbitraže je bila neopoziva, i samim tim uspostavljene međe su postale priznate i stabilne, a glavni garant takve situacije je bila Rimska država.

Arbitraže su tako bile vrlo korisno i poželjno sredstvo u rukama Rimljana kojim su oni održavali red, stabilnost i autoritet svoje vladavine te štitili i protežirali rimske državne i provincijske interese. Preko prava arbitraže Rimljani su ujedno i održavali u dovoljnoj mjeri i na dopustivoj razini prisutna trvenja i suparništva domorodačkih zajednica koje su se, da bi ostvarile svoje interne interese i dobile sporove sa svojim susjedima, dodvoravale arbitrima na najrazličitije načine. Stalno očekivanje da će arbitar posredovati u pravcu „naše koristi" a na tuđu štetu, ako mu se dovoljno približi i vlastiti interesi pokušaju što je moguće više uskladiti sa interesima i stavovima rimskog patrona dodatno je, i to bitno, povećavalo učinak rimske vladavine i značenje njenog autoriteta na domorodačke zajednice. Kao negativnu posljedicu to je imalo sa druge strane umanjivanje mogućnosti, pa i sposobnosti, za sporazumno rješavanje spornih pitanja između samih učesnika u sporu, i to na obostrano zadovoljstvo i uvažavanje, u samostalnoj režiji, bez učešća rimskog arbitra. Rimski arbitri nisu interevenirali samo u spornim odnosima među *civitates* nego i unutar jedne *civitas*, koje su nastajale među njenim sastavnim dijelovima. Time je rimska provincijska uprava slabila unutarnju koheziju domorodačkih naroda, i ovlaštenja domaćih političkih institucija sve više formalizirala korist rimskih provincijskih institucija i službi i tako posredno pripremala te zajednice na apsorpciju u tijelo rimskog političkog naroda, bilo u svojoj cjelini ili odvijajući se sukcesivno u više dijelova.

[45] O međašnim natpisima u provinciji Gornji Ilirik/Dalmaciji, v. Bulić 1890; Wilkes 1976; Imamović 1980; Bojanovski 1988, 64; Čače 2003, 19-29.

Tako je uređenje granica između raznoraznih domorodačkih zajednica spadalo i u jednu od važnijih dužnosti namjesnika, čime je on osiguravao mir u dodijeljenoj mu provinciji, a ujedno je i jačao autoritet provincijskog namjesnika koji je postajao vrhovni arbitar u međudomorodačkim razmiricama. Rimske državne i provincijske institucije su to svoje pravo arbitraže i sam postupak njene realizacije u odnosima domorodačkih zajednica mogli prenositi i na za to ovlaštene pojedince (opunomoćenike), uglavnom oficire legija stacioniranih u provinciji. Inače, sasvim je bilo uobičajeno u praksi da namjesnici, kao zapovjednici svih vojnih snaga u Provinciji, za sudije u pitanjima uređivanja granica među domorodačkim zajednicama imenuju svoje potčinjene, najčešće centurione, većinom samo jednog, ali u složenijim slučajevima i dvojicu, kojima bi se po potrebi nekada pridruživao i vojni tribun.

10. Natpis iz Gornjeg Karina[46]

CIL III, 2883 (p 1634, 2273) = *CIL* III, 9973 = *ILJug* III, 2871

X•EDICTV•P•COR/NELI•DOLABELE•LEG / PRO•PRAETORE•DETERMINAV / S•TITIVS•GEMINVS /5 PRI•POSTERIOR•LEG / VII•INTER•NEDITAS / ET•CORINIENSES / ---- / RESTITVTI• IVSSV•A /10 DVCENI•GEMINI / LEG•AVGVSTI•PR•P / PER•A•RESIVM A/ XIMVM•7[47]•LEG XI / C•P•F•PR•POSTERIOR /15 ET•Q•AEBVTIVM / LIBERALEM•ASTAT / POSTERIORE•LEG / EIVSDEM

[E]x edictu(!) P(ubli) Cor/neli Dolabel(la)e leg(ati) / pro praetore determinav[it] / S(extus) Titius Geminus[48] */5 pri(nceps) posterior leg(ionis) / VII inter Neditas / et Corinienses /--- / restituti iussu A(uli) /10 Duceni Gemini / leg(ati) Augusti pr(o) p[r(aetore)] / per A(ulum) Resium [M]a/ximum 7(centurionem) leg(ionis) XI / C(laudiae) P(iae) F(idelis) pr(incipem) posterior(em) /15 et Q(uintum) Aebutium / Liberalem (h)astat(um) / posteriore(m) leg(ionis) / eiusdem*

„Po nalogu Publija Kornelija Dolabele, legata propretora razgraničio Sekst Titije Gemin, princeps posterior[49] VII legije između Nedita i Korinjana.... obnovljeni po zapovijedi Aula Ducena Gemina, legata Augusta propretora po Aulu Resiju Maksimu XI legije Klaudiju Pobožne i Vjerne princepsu posterioru i Kvintu Ebutiju Liberalu hastata posterioru,[50] iz iste legije."

Ovo je jedan vrlo zanimljiv natpis koji regulira među između liburnskih zajednica Nedita i Korinjana.[51] Epigrafski, međašni spomenik je postavljen za vrijeme legata propretora Ducena Gemina, čije namjesništvo u provinciji Dalmaciji treba staviti između 63. i 69. god. n. e.[52] Sam tekst natpisa se sastoji od dva dijela, a prvi dio se retrospektivno odnosi na P. Kornelija Dolabelu i njegovo određivanje Seksta Titija Gemina kao opunomoćenika za postavljanje međe između Nedita i Korinjana. Međutim, kasnije se spor između ove dvije susjedne liburnske zajednice ponovo javio, pa je pola stoljeća kasnije, za vrijeme namjesnika Aula Ducena Gemina došlo do ponovne arbitraže. Opunomoćenici A. Resije Maksim i Kvint Ebutije Liberal iz XI legije C. P. F. su potvrdili među (na osnovi *restituti iussu*) postavljenu za vrijeme Dolabele, čim su se pozivali na nju. Pozivanjem na međašno presuđivanje iz vremena Dolabele, željela se pokazati i pravna dosljednost, ali i sudbena neprikosnovenost. Time se izbjeglo i donošenje odluke-presedana. Ovaj natpis dokazuje i postojanje tradicije i kontinuiteta sudbeno-pravne djelatnosti u provinciji Gornji Ilirik/Dalmaciji. Uostalom, i legatski opunomoćenici (iz reda viših centuriona) su poznavali tu tradiciju, čim su mogli donositi odluke kao na

[46] Hirschfeld 1885, 4-5; Abramić/Colgano 1909, 32; Jagenteufel 1958, 14; Wilkes 1976, 260, br. 6; Imamović 1980, 43-44; Čače 2003, 21.

[47] Na spomenutom natpisu se jasno vidi posebni znak/kratica za latinsku riječ *centurio*, koja se (radi grafičke sličnosti) transkribira kao naša brojka 7. Matijašić 2002, 73; 106; 114

[48] Po Čače (2003, 21) riječ je ustvari o istoj osobi koja se pojavljuje i na prethodnom natpisu *AE* 2003, 1332 iz Gornjeg Karina kao Gaj Titije Gemin: „Vrlo je vjerovatno da je nekom zabunom ovdje pogrešno navedeno centurionovo ime: umjesto C. napisano je S. Pogreška je najvjerovatnije nastala još u predlošku s kojega se tekst, pod nadzorom opunomoćenih centuriona, prenosio na kamen" (citat S. Čače).

[49] *Princeps posterior legionis* je centurion-zamjenik centuriona-komandanta (*princeps prior*) manipule, jedinice od dvije centurije.

[50] *Hastatus posterior* je centurion-zamjenik centuriona-komandanta (*hastatus prior*) manipule hastata.

[51] Na liburnske Korinjane (i njihovo naselje *Corinium*) danas podsjeća ime samog Karina (20-tak km sjeveroistočno od Benkovca), a na liburnske Nedite/Nedine (i njihovo naselje *Nedinium/Nadinium*) podsjeća mjesto Nadin (25 km istočno od Zadra i 10 km zapadno od Benkovca). Opstajanje ova dva toponima ukazuje na to da je predslavensko stanovništvo u ovom dijelu današnje Dalmacije ostavilo dosta snažan pečat u kasnijim razvicima.

[52] O tome, v. Imamović 1980, 40-41.

ovom natpisu iz Gornjeg Karina. Uostalom, Aul Resije Maksim i Kvint Ebutije Liberal se pojavljuju kao opunomoćnici namjesnika Gemina i na drugim natpisima koji se tiču postavljanja međa, i to zajedno u slučaju natpisa *CIL* III, 15045,2 = *ILJug* III, 2879 iz Novigrada (isto razgraničenje Korinjana i Nedita),[53] a Ebutije Liberal sam na natpisu *ILJug* III, 2845 iz Bruške kod Benkovca (razgraničenje Aserijata i Sidrina). Kako izgleda Ebutije Liberal je bio u „kabinetu" provincijskog namjesnika zadužen upravo za rješavanje međašnih sporova (i to u Liburniji), u čemu se prilično dobro izvještio. Samim tim ne treba ni čuditi da jedan oficir tako dobro poznaje sudsku i pravnu tradiciju Provincije, jer su njegove dužnosti ipak primarno bile civilne, a ne vojne prirode.

11. Natpis iz Karina[54] (Sl. 8)
ILJug III, 2872

X•DEC / CORNE / LABELLE / FINIS•INT / ???
[E]x dec[reto] / [P(ublii)] Corne[li] / [Do] labell(a)e [leg(ati) pro pr(aetore)] / finis int[er Neditas et Corinienses???]

„Po nalogu Publija Kornelija Dolebele, legata propretora, postavljena je granica između Nedita i Korinjana????"

Na natpisu nije sačuvan dio u kojem se spominju zajednice između kojih se postavlja međa, ali imajući u vidu lokaciju nalaza, možda bi se isto moglo pretpostaviti da je riječ o Neditima i Korinjanima. Izgleda da je granična linija između ove dvije liburnske zajednice stvarno bila problematična.

12. Natpis iz Jablanca kod Senja[55]
ILJug II, 919.

EX•DEC / P•COR NEL / DOLLABELAE / LEG PRO PRA /5 --- / INT•BEG/OS•ET•ORTOPLI /
Ex dec[r(eto)] / P(ubli) Cornel[i] / Dollabel(l)ae / leg(ati) pro pr(aetore) A[ug(usti)] /5 [[----]] / int(er) Begos et Ortopli[n(os)]

„Po nalogu Publija Kornelija Dolabele, legata Augusta propretora.... između Bega i Ortoplina"

Ovdje je regulirana međa među zajednicama Bega i Ortoplina (možda japodske narodnosne

Sl. 8. (Preuzeto iz: Abramić / Colgano 1909, 32)

pripadnosti). Ortopline[56] i Bege[57] sa ovoga natpise je potrebno povezati sa naseljima *Ortoplinia* i *Vegium* koje spominje Plinije Stariji u okviru skardonitanskog konventa.[58] Vjerovatno je riječ o središtima navedenih zajednica.

13. Natpis sa Visa[59]
ILJug I, 257

DRVSVS•CAESAR•T/
AVGVSTI•NEPOS•COS•DE/
PONTIFEX•AVGVR•CAMP/
PVBLIO•DOLABELLA•LEG•PRO•
Drusus Caesar T[i(beri) Aug(usti) f(ilius) divi] / Augusti nepos co(n)s(ul) de[sig(natus) iterum] / pontifex augur camp[um dedit] / Publio Dolabella leg(ato) pro [praetore]

„Druz Cezar, Tiberija Augusta sin, božanskog Augusta unuk, designirani konzul, pontifeks, augur, logoru dodijeli... / Publije Dolabela, legat propretore."

Natpis je posvećen Tiberijevom biološkom sinu Druzu (živio 13. god. p. n. e. – 14. IX 23. god. n. e.).[60] Druz je bio izabran za konzula za 15. god. n. e. (Gajem Norbanom Flakom/*C. Nor-*

[53] Wilkes 1976, 260, br. 7; Imamović 1980, 40-41.
[54] Abramić/Colgano 1909, 32; Jagenteufel 1958, 14-15; Wilkes 1976, 259, br. 3; Imamović 1980, 44-45.
[55] Wilkes 1976, 258, br. 1; Imamović 1980, 50-51.
[56] O Ortoplinima v. *Ps. Scyl.* 21; *Ptol. Geo*. 16, 3; Rav. IV, 22; V, 14; Imamović 1980, 49-50.
[57] O Begima ili Vegima v. *Ptol. Geo*. II, 16, 2; Imamović 1980, 51.
[58] *Plin. NH*. III, 140.
[59] Rendić-Miočević 1952; Jagenteufel 1958, 15.
[60] Njegovo ime prije adopcije u Augustovu julijevsku porodicu je bilo *Nero Claudius Drusus*, a nakon adopcije *Drusus Julius Caesar*, pa je tako postao i Augustov „unuk" po osnovi adopcije.

banus Flaccus), a jedan značajan period je proveo u ilirskim provincijama. On je 14. god. n. e. vrlo vješto uspio smiriti pobunu panonskih legija.[61] Nakon obnašanja konzulata boravio je više godina u Gornjem (primorskom) Iliriku. Druz je 17. god. n. e. (za vrijeme konzula Gaja Celija Rufa/*C. Caelius Rufus* i Lucija Pomponija Flaka/*L. Pomponius Flaccus*)[62] poslan u Ilirik da se privikava na vojnički život i da pridobije ljubav vojnika.[63] Pošto je Druz bio glavni (i to dosta uspješni) rimski sudionik vezano za huškanje Germana jednih na druge te za prelazak markomanskog kralja Marobodua na rimsko područje,[64] moguće je da je Druz bio ustvari poslan u oba Ilirika, jer je samo panonski Ilirik imao vanjsku granicu i to prema germanskom svijetu (konkretno Markomanskom kraljevstvu). Međutim, ne samo viški natpis nego i Tacitov podatak II, 53 (odnosi se na sami kraj 17. god. n. e.) kao da sugeriraju da je on ipak primarno boravio u primorju.[65] Po Germanikovoj smrti (10. oktobar 19. god. n. e.)[66], Druz je privremeno napustio Ilirik i boravio u Rimu za vrijeme sahrane Germanikovih ostataka početkom 20. god. n. e.[67] Nakon završetka žalosti Druz se vratio legijama u Ilirik.[68] Za vrijeme tog drugog intervala boravka u Iliriku, Druza je posjetio Kalpurnije Pizon (vraćajući se iz Sirije i istočnomediteranskih provincija) „u nadi da ovaj neće biti kivan na njega zbog bratovljeve[69] smrti...".[70] Druz se ipak ovom prilikom kraće zadržao u Iliriku i već u toku (vjerovatno u jesen) 20. god. n. e. se konačno vratio iz Ilirika (kako bi se pripremio za preuzimanje konzulske časti).[71] Pošto je Druz drugi put izabran za konzula za 21. god. n. e., podizanje ovog natpisa bi se moglo datirati u vrijeme kada je Druz po drugi put bio

[61] *Vell.* II, CXXV, 1-5; *Tac. Ann.* I, 24-30; *Cass. Dio* LVII, 4, 1 – 5.

[62] *Tac. Ann.* II, 41.

[63] *Tac. Ann.* II, 44: „Uskoro potom, Druz bude poslan u Ilirik, da se privikava na vojnički život id a pridobije ljubav vojnika. Umjesto da se preda raskošnom životu velegrada, bolje je da živi vojničkim životom, mislio je Tiberije, a i za njega samog bilo je sigurnije da oba njegova sina (adoptiranog Germanika op. S. M.) budu na čelu legija" (*Nec multo post Drusus in Illyricum missus est ut suesceret militiae studiaque exercitus pararet; simul iuvenem urbano luxu lascivientem melius in castris haberi Tiberius seque tutiorem rebatur utroque filio legiones obtinente.*).

[64] *Tac. Ann.* II, 46; 62: *haud leve decus Drusus quaesivit inliciens Germanos ad discordias;* 64: *Simul nuntiato regem Artaxian Armeniis a Germanico datum, decrevere patres ut Germanicus atque Drusus ovantes urbem introirent. structi et arcus circum latera templi Martis Vltoris cum effigie Caesarum, laetiore Tiberio quia pacem sapientia firmaverat quam si bellum per acies confecisset*/ „U isto vrijeme stigne vijest da je Germanik postavio Artaksiju za kralja Jermenima, te senat odluči da Germaniku i Druzu dodijeli ovacije kada se budu vratili u Rim. Sa obje strane hrama Marsa Osvetnika budu podignuti slavoluci sa statuama oba Cezara. Tiberije je bio zadovoljniji što je svojom mudrošću učvrstio mir negoli da je bitkom dobio rat."

[65] *Tac. Ann.* II, 53: „Sljedeće godine, Tiberije je bio treći put konzul, a Germanik drugi put. Na tu dužnost Germanik nije stupio u Rimu, već u ahajskom Nikopolju. Tamo je stigao ploveći duž ilirske obale, poslije posjete svome bratu Druzu, koji je tada boravio u Dalmaciji, i poslije teške plovidbe Jadranskim i Jonskim morem" (*Sequens annus Tiberium tertio, Germanicum iterum consules habuit. sed eum honorem Germanicus iniit apud urbem Achaiae Nicopolim, quo venerat per Illyricam oram viso fratre Druso in Delmatia agente, Hadriatici ac mox Ionii maris adversam navigationem perpessus*).

[66] Za vrijeme konzula za 19. god. n. e. Marka Junija Silana Torkvata (*Marcus Junius Silanus Torquatus*) i Lucija Norbana Balba (Lucius Norbanus Balbus).

[67] *Tac. Ann.* III, 2-3. Druz je bio taj koji je u Italiji dočekao Germanikovu pogrebnu povorku.

[68] *Tac. Ann.* II, 7: *Tum exuto iustitio reditum ad munia, et Drusus Illyricos ad exercitus profectus est.*

[69] Misli se na Germanika, koji je bio adoptirani sin Tiberija, pa samim tim i Druzov zakonski „brat". Germanik je po biološkoj liniji bio prvi rođak Druza, odnosno sin njegovog strica.

[70] *Tac. Ann.* II, 8: „Pizon, međutim, pošalje u Rim najprije sina sa uputstvima kako da odobrovolji cara, a sam pođe Druzu u nadi da ovaj neće biti kivan na njega zbog bratovljeve smrti, već prije prijateljski raspoložen prema njemu zato što se oslobodio suparnika. Da bi pokazao svoju nepristrasnost, primi Tiberije mladića ljubazno i obdari ga poklonom uobičajenim za sinove uglednih porodica. Druz odgovori Pizonu, ako je istina to što se priča, on će prvi biti zbog toga ozlojeđen, ali bi i njemu bilo milije da se pokaže da su ti glasovi lažni i neosnovani, i da Germanikova smrt nikome ne donese nesreću. To je rekao javno, ali nije htio da se sastane sa Pizonom nasamo. Više je nego sigurno da mu je Tiberije to savjetovao, jer se ovaj inače bezazleni i prostosrdačni mladić ponio ovdje kao iskusni starac." (*At Piso praemisso in urbem filio datisque mandatis per quae principem molliret ad Drusum pergit, quem haud fratris interitu trucem quam remoto aemulo acquiorem sibi sperabat. Tiberius quo integrum iudicium ostentaret, exceptum comiter iuvenem sueta erga filios familiarum nobilis liberalitate auget. Drusus Pisoni, si vera forent quae iacerentur, praecipuum in dolore suum locum respondit: sed malle falsa et inania nec cuiquam mortem Germanici exitiosam esse. haec palam et vitato omni secreto; neque dubitabantur praescripta ei a Tiberio, cum incallidus alioqui et facilis iuventa senilibus tum artibus uteretur.*).

[71] *Tac. Ann.* III, 11: „U međuvremenu vraćao se Druz iz Ilirika. Zbog Marobodove predaje i drugih vojnih uspjeha tokom ljeta, senat mu je dodijelio ovacije, ali on odloži ovu počast i uđe u Rim bez ovacija" (*Atque interim Drusus rediens Illyrico, quamquam patres censuissent ob receptum Maroboduum et res priore aestate gestas ut ovans iniret, prolato honore urbem intravit…*)

designirani konzul (odnosno izabran za konzula, ali još uvijek nije stupio na dužnost), a Dolabela bio namjesnik Provincije. Vjerovatno je riječ o intervalu u 20. god. n. e., kada je Druz ponovo boravio u Iliriku. Iako bi se po Tacitovim riječima mogao donijeti zaključak da je Druz bio taj koji je bio faktički namjesnik i zapovjednik ilirskih provincija i legija u periodu od tri godine, ipak ostala izvorna građa dokazuje da Dolabela nije bio samo formalno legat propretore, nego da je obavljao namjesničku dužnost u punom kapacitetu i za vrijeme boravka Druza. Iako je Druz bio sin vladajućeg cara, on je ipak bio relativno neiskusan, a i njegovo upućivanje u Ilirik je motivirano time da prije svega „izučava" vojnički život, a ne da upravlja Provincijom. Iako je imao pomalo nezgodnu narav, Druz je ipak bio inteligentna osoba i, kako izgleda, između njega i zvaničnog namjesnika Dolabele nije dolazilo ni do prijepora ni sukoba. Znajući da mu nedostaje dovoljno iskustva za upravljanje jednom tako bitnom provincijom, Druz se nije miješao u Dolabelino strateško upravljanje i unutarnje provincijske, „civilne" (ako se u kontekstu rimske uprave uopće može govoriti o „civilnom", kako se to danas podrazumijeva = „nasuprot vojničkom") poslove. Vjerovatno je načelno stajao po strani i pratio razvoj Provincije, i tek povremeno se uključivao u to, kao u slučaju događaja koji opisuje viški natpis. Druz se ograničavao na vođenje ad-hoc zadataka, kao npr. u potpirivanju međugermanskih razmirica i petljanju u odnose južnih germanskih politija, i na boravak sa vojskom i jačanje svojih vojnih vještina (koje još uvijek nisu bile iskazane u pravoj mjeri, za razliku od npr. rođaka i adoptiranog „brata" Germanika)[72] i sukladno tome svoga ugleda među vojskom. Ali i sam Dolabela je vjerojatno zaslužan da nije došlo do sukoba autoriteta između njega i Druza, jer je vrlo dobro poznavao i njegov temperament, a i da je on ipak Tiberijev biološki sin i jedini biološki potomak. Sukladnost između njih dvojice se pokazala dobrom za Provinciju, a i Druz je neusmnjivo stekao i dovoljno iskustvo i znanje za provincijske poslove. To je prilično različito od skoro istovremene situacije sa Germanikom, koji se (za vrijeme boravka u istočnomediteranskim provincijama, kao supervizor za istočne provincije) našao u žestokom personalnom sukobu sa namjesnikom (legatom) Sirije Gnejom Kalpurnijem Pizonom (*Gnaeus Calpurnius Piso,* konzul za 7. god. p. n. e., od 17. god. n. e. legat Sirije*)*, što se na kraju izrodilo u jednu od najvećih afera tiberijanskog režima.

Gornji Ilirik je bio savršena lokacija da se tamo uputi Dolabela na dodatnu izobrazbu. Riječ je o dvije provincije sa ukupno pet legija i znatnim brojem auksilijarnih jedinica. Gornjoilirska/dalmatinska vojska je vrlo blizu Italije i može se brzo prebaciti (morskim putem) u srednju Italiju, dok se panonska vojska može brzo prebaciti u sjevernu Italiju. Uz to, Druzov boravak na istočnojadranskoj obali je odlična pozicija u slučaju nekih nepredviđenih situacija i neželjenog razvoja situacije, pa je Druz mogao da bude hitro obavješten o tome i da se eventualno brzo može vratiti u sam grad Rim.

Post Festvm

Svoju namjesničku dužnost u Dalmaciji Publije Kornelije Dolabela je završio 20. god. n. e., ostavivši iza sebe uređenu upravu, novoizgrađenu infrastrukturu i vrlo funkcionalan sustav. U literarnim vrelima Dolabela se pojavljuje kao istaknuti učesnik senatskih rasprava već 21. god. n. e. Tako je prilikom carskog obavještenja Senatu o ugušenju ustanka Julija Flora (iz naroda Trevera) i Julija Sakrovira (iz naroda Heduanaca) u Galiji 21. god. n. e. Dolabela iznio prilično povlađivač-

[72] Potrebno je istaći da izvorna građa apsolutno nigdje ne nagovještava da su Germanik i Druz bili u lošim odnosima. Naprotiv, iz izvorne građe (čak i kod Tacita) jasno se može osjetiti da je njihov odnos bio srdačan i dobar, i da se nije osjećala nikakva konkurencija. Druz je izgleda bio prihvatio činjenicu da je Germanik još znatno ranije predodređen za nasljednika princepsa, i nije to pokušavao promijeniti. Druz je nesumnjivo bio inteligentna i sposobna osoba (što je pokazao i u smirivanju bune panonskih legija, manipuliranja germanskim pitanjem, boravkom u Iliriku), ali izgleda i bez neke veće ambicije. Posebno se taj njegov nedostatak ambicije i častoljublja primjećuje u vojnim pitanjima, jer je on uvijek preferirao diplomatska rješenja u kojima je znao pokazati svoje manipulativne sposobnosti u odnosu na korištenje vojne sile. Po svemu sudeći Druz nije baš imao neko veliko mišljenje o svojim kvalitetama zapovjednika u ratu. Na kraju krajeva on svoje ratne zapovjedničke sposobnosti nije ni imao priliku iskušati, pa se ne može ni znati da li je riječ o realnoj procjeni ratno-zapovjednih kvaliteta ili o običnom potcjenjivanju. U okviru toga nedostatka želje za častima može se i promatrati činjenica da je on odbio da uđe u Rim sa ovacijom (što mu je Senat odobrio), prilikom povratka iz Ilirika.

ki prijedlog, kojim bi se proslavila pobjeda nad pobunjenim galskim narodima. Po Tacitu: „Jedino je Dolabela Kornelije, iz želje da prevaziđe druge, dao prijedlog koji je predstavljao vrhunac neukusnog laskanja. Predložio je da Tiberije po povratku iz Kampanije uđe u Rim uz ovacije" (*solus Dolabella Cornelius dum antire ceteros parat absurdam in adulationem progressus, censuit ut ovans e Campania urbem introiret*).[73] Tiberije je odbio ovaj prijedlog. Naredne, 22. god. n. e. Dolabela učestvuje u senatskoj raspravi prilikom suđenja Gaju Silanu za iznuđivanje u provinciji.[74] Uskoro je ponovo dobio namjesničku čast, zaputivši se na tada nemirno afričko tlo. Kao prokonzul senatske provincije Afrike 23. i 24. god. n. e. konačno i uspješno je priveo kraju težak i dug rat sa Takfarinatom, koji je okupio u proturimski savez pojedine numidske i mauritanske narode i plemena.[75] Dolabela je ustvari tom prilikom pokazao iznimne sposobnosti, jer je raspolagao sa manje oružanih snaga nego njegov prethodnik u zapovjedništvu i namjesništvu Junije Blez. Tiberije je bio naredio da se nakon Blezova pohoda iz Afrike povuče IX legija, a po Tacitovom mišljenju „...tadašnji prokonzul Publije Dolabela nije se usudio da je zadrži, plašeći se više carevih naredbi negoli ratne neizvjesnosti" (*nec pro consule eius anni P. Dolabella retinere ausus erat iussa principis magis quam incerta belli metuens.*).[76] Istovremeno je jačalo i Takfarinatovo samopouzdanje i snage oko njega. I pored toga Dolabela je uspio sa raspoloživim trupama i promjenom taktičkog prilaza da u potpunosti porazi Takfarinatove trupe. Prvo je razbio opsadu grada Tubuske,[77] a onda je prilično dobro primijenio manevarski i nekonvencionalni način ratovanja, pa se uspjela amortizirati pokretljivost Takfarinatovih snaga. Kod razrušene utvrde Auzea[78] rimske trupe su iznenada napali numidske pobunjenike i potpuno ih porazile, a sam Takfarinat je poginuo u toku bitke. Ovom bitkom je i završen Takfarinatov rat.[79]

Međutim, i pored velike pobjede, Tiberije je odbio da dodijeli Dolabeli trijumfalne oznake. Tacit[80] ovo ističe kao veliku nepravdu učinjenu prema Dolabeli, i to objašnjava time kako se ne bi zasjenio Junije Blez koji je bio namjesnik Afrike prije Dolabele, a koji je bio i bliski rođak Sejanu, prefektu pretorijanske garde i tadašnjem Tiberijevom favoritu.[81] Ovaj put Tacit nije primijenio svoj uobičajeni retorski i „sofistički" stil u odnosu prema Dolabeli, pa je u svome zaključku Dolabeline kampanje u Africi ipak iznio povoljan sud.[82] Tacit zadnji put spominje Dolabelu za 27. god. n. e., kada se pridružio Domiciju Aferu u optužbi protiv Kvintilija Vara, rođaka samoga Tiberija.[83] Tacit se vrlo oštro odnosi prema učešću Dolabele u ovoj optužbi: „Čudno je bilo što mu je saučesnik-dostavljač bio Publije Dolabela, potomak slavnih predaka i rođak Varov, koji je srljao da osramoti svoje plemenito porijeklo, da izda svoju krv" (*Publium Dolabellam socium delationis extitisse miraculo erat, quia claris maioribus et Varo conexus suam ipse nobilitatem, suum sanguinem perditum ibat*). Iz skupa literarne izvorne građe, Tacit je autor koji ubjedljivo najviše spominje i opisuje Publija Kornelija Dolabelu, ali to njegovo izlaganje se mora uzeti sa priličnom rezervom i kritičnošću. Tacitova osnovna misao vodilja u opisu tiberijanskog režima bila je propagandističko-negativna (izuzev favorita Germanika), što je upravo suprotno od aksioma „nepristrasnosti" koji je stvorio upravo Tacit na početku svojih anala (*sine ira et studio* = bez srdžbe i pristrasnosti).[84] I okviru toga treba promatrati i analizirati Tacitov odnos prema Dolabeli. Tacit, kao vrlo obrazovana osoba, koristi svoje retorske

[73] *Tac. Ann.* III, 47.
[74] *Tac. Ann.* III, 69.
[75] *Tac. Ann*. IV, 23-26.
[76] *Tac. Ann*. IV, 23.
[77] Rimska kolonija Tubusuctu se nalazila bliže moru, i možda je riječ o *Thubursicum Numidarum*.
[78] Vjerojatno kasnija kolonija Auzea (*Colonia Septimia Aurelia Auziensium*), u blizini Tubursika.
[79] Protiv Takfarinata su rimske trupe predvodili Furije Kamil (*Tac. Ann.* II, 52), Lucije Apronije (*Tac. Ann.* III, 21), Junije Blez (*Tac. Ann.* III, 73) i Publije Kornelije Dolabela (*Tac. Ann.* IV, 23). O ovom ratu koji je trajao od 17. do 24. god. n. e. v. Mirković 2003, 66.
[80] *Tac. Ann.* III, 26.
[81] *Tac. Ann.* III, 73.
[82] *Tac. Ann.* III, 26, „Za ljubav Sejanu, da ne bi umanjio slavu njegova ujaka Blesa, Tiberije odbije da dodijeli Dolabeli trijumfalne oznake. Ali Bles time nije postao slavniji, a Dolabela je požnjeo slavu baš zato što mu je počast uskraćena. Sa manjom vojskom zarobio je važnije zarobljenike, ubio vođu i zadobio slavu da je okončao rat." (*Dolabellae petenti abnuit triumphalia Tiberius, Seiano tribuens, ne Blaesi avunculi eius laus obsolesceret. sed neque Blaesus ideo inlustrior et huic negatus honor gloriam intendit: quippe minore exercitu insignis captivos, caedem ducis bellique confecti famam deportarat.*).
[83] *Tac. Ann.* IV, 66.
[84] *Tac. Ann.* I, 1.

sposobnosti i uspješno na „sofistički“ način uspijeva predstaviti i stvari koje su dobre i pozitivne u negativnom svjetlu. To je primjetno i u slučaju Dolabele i, izuzev zaključka vezanog za kraj rata sa Takfarinatom (a i to u kontekstu kako bi se Tiberije i Sejan još više „ocrnili“), njegova se djela i ponašanje uglavnom predstavljaju u lošijem prikazu (laskanje, preveliki oportunizam prema Tiberiju, sramoćenje).[85]

Conclusio

Došavši na čelo provincije Dalmacije, par godina nakon završetka Velikog Ilirskog ustanka, Dolabela se pokazao kao izvrstan upravljač, sa kojim se ubrzao proces zacjeljivanja bolnih rana nanesenih Iliriku u teškom troipogodišnjem ratu, ali i započelo sa saniranjem procjepa između Rimljana i domorodaca. Iako su nesumnjivo mnogi poduhvati i projekti izvođeni pod Dolabelinim auspicijama bili vođeni i rimskim strateškim i političkim interesima, oni su se na duge staze itekako pokazali vrlo korisnim i za obično, domorodačko (peregrinsko) stanovništvo. Naravno istine radi, potrebno je reći da je način uprave P. Kornelija Dolabele primarno bio motiviran tadašnjim interesima rimskog vladajućeg establishmenta, a tek onda i potrebama i interesima domorodačkih peregrinskih *civitates*. Održanje mira, pacifiziranost Provincije i njena ne samo obnova (nakon teškog rata) nego i dalji razvitak, a sve u svrhu efikasnije uprave (i sa tim neraskidivo vezano i bolje eksploatacije Provincije) su bili esencijalni cilj postaugustovskog i prvih godina tiberijanskog režima.[86] I upravo tu je došlo do poklapanja interesa sa peregrinskim *civitates*, bolje reći sa njihovim lojalnim elitama. A te domaće elite su nesumnjivo u novouspostavljenom sustavu drugog razdoblja rimske vladavine mogle prosperirati. Tako je ono što je učinjeno za vrijeme Dolabeline vladavine upravo simboliziralo početak toga novog doba u kome je rimska uprava bila prijemčivija.

Iako se za sada još uvijek ne raspolaže dokazima koji bi direktno govorili o odnosu Dolabeline uprave prema autonomiji i institucijama peregrinskih civitates, ipak bi se preko činjenice o zamašnoj aktivnosti Dolabeline administracije vezano za reguliranje zemljišnih i teritorijalnih odnosa (međašni natpisi i *forma Dolabelliana*) da je ovo vrijeme bilo i doba postavljanja načela obostranog prožimanja interesa, prava i obaveza. Time se stvorilo jedna politička i društvena

[85] Nasuprot Tacitovom opisu stoji Velejev pristrasni (skoro do degutantnosti) prikaz tiberijanskog režima. Velej Paterkul je bio slabijeg intelektualnog potencijala i obrazovanja u odnosu na Tacita, pa se i slabije snalazio u prikrivanju pristrasnosti.

[86] Takva politika je uostalom bila i u skladu sa Tiberijevim strateškim zamislima u uređenju uprave i odnosu prema provincijama. Tiberijeva politika prema provincijama vođena je i s obzirom na interese provincijskog nerimskog stanovništva, sprečavanje zloupotreba i prekomjernog opterećivanja i iskorištavanja nerimskih provincijalaca (*Vell.* II, CXXVI, 4; *Tac. Ann.* III, 54; IV, 6-7; *Svet. Tib.* 32; *Cass. Dio* LVII, 10, 5). U ovom kontekstu je potrebno istaći izjavu Tiberija (po Svetoniju, *Tib.* 32) da je „…dužnost dobrog pastira da striže svoje stado, a ne da mu guli kožu“ (*…pastoris esse tondere pecus, non deglubere*) i poruka koju je uputio namjesniku Egipta Emiliju Rektusu sa sljedećim zaključkom „Hoću da moje ovce budu ošišane, a ne ostrižane“, koja je poznata preko djela Kasija Diona. Čim se u povijesnim djelima nailazi tako često na naglašavanje Tiberijevog obzira prema provincijama (čak i kod onih autora koji su bili neskloni Tiberiju, kao kod Tacita *Ann,* IV, 6: „Starao se da novi nameti ne dovedu do nemira u provincijama, i da pohlepa ili okrutnost magistrate ne oteža već postojeće dažbine“ / *et ne provinciae novis oneribus turbarentur utque vetera sine avaritia aut crudelitate magistratnum tolerarent providebat*), onda je činjenica da je Tiberijeva provincijska politika imala veliko značenje u obostranom približavanju Rima i Italije i ostatka Imperije i njihovih interesa. Po Tacitu (*Ann.* III, 54) Tiberije je isticao da Rim i Italija ne mogu živjeti bez redovne podrške od strane provincija. Ipak, i pored svoje blage i promišljene provincijske politike, ni on nije izbjegao da se za vrijeme njegove vladavine 21 god. n. e. podignu ustanci Julija Flora (kod Trevira) i Julija Sakrovira (kod Heduanaca) u Galiji. *Tac. Ann.* III, 40-47. Spomenute smjernice rimske državne politike u odnosu na provincijske odnose na stradalom području ilirskih provincija su tako najzaslužnije da je cjelokupno ilirsko područje, tj. obje provincije, moglo ponovo stati na svoje noge i osposobiti se za dalji razvitak. Razloge takve Tiberijeve provincijske politike moguće je tražiti i u njegovom iskustvu dok je kao Augustov zapovjednik i predstavnik dugo boravio u provincijama i ratovao na granicama i gušio pobune širom Imperije, od kojih je nesumnjivo za njega najvažnije iskustvo bio Veliki ilirski ustanak. Tako je on na terenu mogao uvidjeti sve nedostatke, propuste i zloupotrebe koje je proizvodila rimska uprava i njeni državni, provincijski i drugi hijerhijski niži funkcionari i činovnici, ali i aktivnosti privatnih poduzetnika. Za Tiberija, kao cara, je bilo bitno da održava mir i stabilnost unutar velike Države i da ne ugrožava njene resurse (u ljudima i novcu), čime je nastojao da očuva što je moguće u većoj mjeri zatečeno stanje. Tiberijeva vladavina (14-37. god. n. e.) je uostalom doprinijela konsolidaciji ilirskih provincija i njenih sastavnih dijelova i održanju njihovog života nakon teškog rata i to upravo u onim ključnim poslijeratnim godinama kada se proces i biološke i društveno-gospodarske obnove morao stabilizirati.

struktura koja je bila funkcionalna i prije svega lojalna, jer su ilirski peregrini konačno prihvatili i Provinciju i Rimsku državu kao okvir unutar kojeg mogu ostvariti svoje težnje i interese. Vjerovatno su i tereti i zloupotrebe smanjene (u odnosu na prvo razdoblje rimske vladavine), a domaće stanovništvo je nešto i dobijalo za ono što je davalo rimskom imperiju.[87] Do tada slabo dostupni i zaostali predjeli su se, zahvaljujući infrastrukturi izgrađenoj za vrijeme namjesništva Dolabele, otvorili tadašnjem civiliziranom svijetu Mediterana, a domorodačko stanovništvo nesumnjivo je dostiglo veći stardard života u odnosu na onaj raniji predrimski.

Tako bi se moglo slobodno reći da su se u Dolabelinoj djelatnosti u vrijeme sedam godina njegove uprave isprepleli i uzajamno proželi i rimski interesi za očuvanjem Provincije pod svojom vlašću, za njenom pacifikacijom i redom, ali i interesi domaćih peregrinskih zajednica. Poljuljano povjerenje između dva svijeta je teško bilo ispraviti, ali i za uspjeh rimske vlasti, i za budući mir i za saniranje posljedica rata i za budući razvitak i dostizanje novih, viših kulturnih vrijednosti i načina života to je jednostavno bilo neophodno. Jaz između dvije strane, produbljen masakrima, razaranjem i uništavanjem, brutalnošću i drugim popratnim posljedicama rata se morao na neki način prevladati. I Dolabela je bio upravo taj koji se prihvatio toga teškog zadatka, mnogo složenijeg nego što bi to bilo vođenje legija u običnu bitku. I polumilenijumsko održanje rimske vlasti i stabilnosti Provincije Dalmacije će upravo na najbolji način pokazati koliko je Dolabelinih sedam godina bilo i uspješno i djelotvorno.

Zbog načina na koji se manifestirala djelatnost Dolabele, može se slobodno reći da je ovaj carski legat bio i najzaslužniji za konačno uvođenje ilirskog gorštačkog, protohistorijskog svijeta u razvijenu i civilizaciju Mediterana. Projekti poduzeti i završeni za vrijeme Dolabelinog namjesništva su bili takve prirode da su ubrzali usvajanje vrijednosti i tekovina razvijenih civilizacija u zapadnobalkansku unutrašnjost, odnosno na prostore današnje Bosne i Hercegovine. Samo sudeći po natpisima pronađenim u Solinu, Dolabela je bio zaslužan za cestovnu mrežu u dužini većoj od 400 rimskih milja (588-600 km) izgrađenu za samo pet godina. Ovaj veliki građevinski poduhvat, najveći u historiji Zapadnog Balkana (uključujući posebno prostor Bosne i Hercegovine) je obavljen zahvaljujući radu pripadnika VII i XI legije (rimskog vojnog garnizona u provinciji), pomoćnih vojnih jedinica, ali i velikog broja domaćih radnika. To nesumnjivo kolosalno postignuće je tako rezultat jednog velikog zalaganja, rada, pa i odricanja i vojnika i stanovnika Provincije. To mnoštvo radnika (čija su individualna imena nestala u historijskim maglama) je položilo temelje na kojima se izgrađuje svijet Zapadnog Balkana u historijskom dobu. Jedino ime koje je ostalo sačuvano, a vezano je za ovaj projekt, jest ono njegovog glavnog organizatora, Publija Kornelija Dolabele. I zbog toga se pod Dolabelinim imenom (u kontekstu infrastrukturne i katastarske djelatnosti u Provinciji) podrazumijeva i ona masa bez koje se nijedan od tih velikih projekata ne bi mogao učiniti. Isto tako, bilo bi vrlo neprimjereno ne sjetiti se i nižih provincijskih vojno-civilnih dužnosnika, kao i domaćih elita u peregrinskim *civitates* i provincijskim municipalnim zajednicama, bez čije pozitivne suradnje i zalaganja ne samo da ne bi bilo moguće završiti provincijsku infrastrukturu i izvršiti upravnu reorganizaciju, nego bi bilo nemoguće i obnoviti Provinciju i početi dugi (ali i nepovratni) proces izgrađivanja međusobnog povjerenja.

I tako je dovoljno samo „baciti pogled" na to djelo koje se u historiji prepoznaje pod imenom namjesnika P. Kornelija Dolabele, i jasno se može uvidjeti veličina i značenje njegove uprave kada se uporedi sa sadašnjim i stranim i domaćim vlastodršcima i sustavom koji su uspostavili. Nažalost, osoba koja je izgradila najviše puteva i postavila temelje cestovne mreže koji su i danas osnovica saobraćaja ostala je u široj javnosti nepoznata i po Dolabeli (zaslužnom za najmanje 600 km cesta) se danas ne naziva ni najmanji puteljak ni cestovni priključak. Uostalom, antička rimska provincija Gornji Ilirik/Dalmacija se u historijskom kontekstu pokazala kao teritorijalno-upravna formacija koja je najduže trajala i bila funkcionalna na Zapadnom Balkanu, i to u načelno istom teritorijalnom obimu nešto manje

[87] Činjenica je da je rimska eksploatacija bogatstava Provincije i nadalje ostala tačka vodilja rimske provincijske vojno-civilne administracije i u postaugustovsko doba, ali je ona sada ne samo bila bolje i ljepše „upakovana", nego je i provođena na drugačije načine u odnosu na prvo razdoblje rimske vladavine do početka ustanka u proljeće 6. god. n. e. Jer rimska uprava više nije samo uzimala od Provincije, nego se nešto i dobivalo zauzvrat, što je praksa koja je započela sa Dolabelom.

od tri stoljeća. To nije bio samo rezultat praktičnosti rimskih upravnih provincijskih institucija i način uređenja i prirodnosti zemljopisnog uokviravanja provincije Dalmacije (koji ustvari najbolje održava zemljopisne osobine Zapadnog Balkana), nego nesumnjivo i dobrih temelja organizacije i stukture koje je postavio P. Kornelije Dolabela.

Summary

Aevum Dolabelae
Time of Dolabella

During the last two thousand years the Western Balkans area has been mainly ruled by external factors, whose governors were mainly interested in personal gain or the exploitation of domestic resources, people and riches. One of the rare individuals who stood out from this general rule was Publius Cornelius Dolabella. His reign, lasting from14 to 20 AD, was marked with the introduction of civilisation values from the developed Mediterranean world into the less developed world of the proto-historic Western Balkans. This was especially crucial if we take into consideration the fact that this was the time of reconstruction after the catastrophe which befell upon the Illyrian lands during the Great Illyrian Uprising from 6 to 9 AD. Dolabella's activities were mainly focused on the large infrastructural works, such as the building of a road network with a combined length of over 400 Roman miles, which is a feat not even rivalled in modern times.

Beside this, Dolabella also undertook another important project by introducing a unified land-registry which was the first of its kind in the Western Balkans. This land-registry would later become the basis for the development of territorial relations.

Bibliografija

Kratice

AE	L'Année épigraphique, Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, París.
AEM	Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn, Wien
AV	Arheološki vestnik, Ljubljana
ANUBiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
CBI	Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (časopis Godišnjak)
CIL	Corpus Inscriptiones Latinarum
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
HAD	Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb
ILJug	*Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia*
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
LCL	The Loeb Classical Library, William Heinemann LTD – Cambridge Mass. Harvard University Press, London
MH	Matica Hrvatska, Zagreb.
Op. Arch.	OPVSCVLA ARCHÆOLOGICA, Arheološki zavod, Zagreb
PWRE	Paulys-Wissowa Real-Enzyclopädie der klassischen altertumswissenschaft, Stuttgart
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
VAMZ	Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb

Izdanja izvora

Flor 1947: *Lucius Annaeus Florus, Epitome of Roman History,* Edward Seymour Forster, LCL

Kasije Dion 1954-1955.: *Dio js Roman History in nine Volumes,* Earnest Cary, LCL (2)

Notitia Dignitatum: Medieval Sourcebook: Notitia Dignitatum (*Register of Dignitaries*), c. 400 (http://www.fordham.edu/halsall/source/notitiadignitatum.html). Korišteno izdanje William Fairley, *Notitia Dignitatum or Register of Dignitaries*, in *Translations and Reprints from Original Sources of European History*, Vol. VI: 4, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, n. d.

Plinije Stariji 1866: *Naturalis historia,* ed. Weidmannos, Berlin.

Plinije Stariji 1976: prijevod Mate Suića u dodatku „Antički pisci" u knjizi „Antički grad na istočnom Jadranu", Zagreb, 297.

Plinije Stariji 2003: prijevod Brune Kuntić Makvić u dodatku „Izvori" u knjizi „Antički grad na istočnom Jadranu", 2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Zagreb, 421.

Plinije Stariji 2004: *Plinije Stariji,* „Zemljopis starog svijeta", Uroš Pasini, Književni krug, Split.

Pseudo-Skilak 2001: Pseudo-Skilak, Periplus, korišten prijevod iz Wilkes, Iliri, 2001, 106-108.

Ptolemej Klaudije: Ptolemej Klaudije, Geografija, korišten tekst sa http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/2/15*.html, bazirano na transkriptu Dover edition, prvi put izdato 1991, republikacija javnog rada, originalno izdatog 1932 od The New York

Public Library, N. Y. sa naslovom „Geography of Claudius Ptolemy“.
Ptolemej Klaudije 1974: Ptolemejeva karta, Monumenta cartographica Jugoslaviae, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Aleksandrina Cermanović – Kuzmanović,: Istorijski institut, Beograd.
Ravenjanin[88] 1995: Slobodan Čače, Civitates Dalmatiae u „Kozmografiji“ Anonima Ravenjanina, Arheološki muzej Zadar, Zadar.
Ravenjanin 1860: Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica, G. Parthey-M. Pinder, F. Nicolai, Berlin.
Svetonije 1978.: Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva, Stjepan Hosu, Naprijed, Zagreb.
Velej Paterkul 1955: Velleius Paterculus, Compendium of Roman History, Frederick W. Shipley, LCL.
Velej Paterkul 2006: Gaj Velej Paterkul, rimska povijest, Josip Miklić: Latina & Graeca, Zagreb.
Tacit, Anali,1970.: Tacit, Anali, Jakov Kostović, MH, Zagreb.

Literatura

Abramić, M. / Colgano, A. 1909, Untersuchungen in Norddalmatien, Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, 12, Wien 1909.
Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I-III, Mape 1-4, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988.
Bojanovski, I. 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, ANUBiH, Djela, XLVII, CBI 2, Sarajevo 1974.
Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, ANUBiH, Djela, LXVI, CBI, 6, Sarajevo 1988.
Bulić, F. 1890, Prinosak k poviesti uredjenja granica medju raznim plemenima u Dalmaciji za rimsko doba, GZM, god. II, svezak 4, 406-413.
Bulić, F. 1902, L'iscrizione della „praefectura Phariaca Salonitana“, Bullettino di archeologia e storia dalmata XXV, Split, 3-29.
Buzov, M. 2005, The romanization and urbanization of the Roman province of Pannonia in light of the autochtonous and immigrant populations, Illyrica antiqua, FF press, Zagreb, 125-143.
Čače, S. 2003, Aserija u antičkim pisanim izvorima ASSERIA, 1, Muzej antičkog stakla u Zadru, Zadar, 7-43.
Dodig, R. 2003, Epigrafički spomenici iz naronitanskog konventa, u: Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, Izdanja HAD-a, Vol. 22, 233-246 + Tbl. I-VI.
Glavičić, M. 2008, Epigrafska baština rimskodobnog Epidaura, Archaeologia Adriatica 11, 43-62.
Hirschfeld, O. 1885, Bericht über eine Reise in Dalmatien, AEM IX, 1-30.
Imamović, E. 1980, Međašni natpisi na području rimske provincije Dalmacije, Prilozi Instituta za istoriju, XVI, br. 17, Sarajevo 1980, 27-59, br. 1 – 21+4 slična natpisa
Jagenteufel, A. 1958, Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung 12, Wien 1958.
Lisičar, P. 1971, Grci i Rimljani, Školska knjiga, Zagreb 1971.
Lučić, J. 1966-1967, O nekim problemima najstarije dubrovačke povijesti, Historijski zbornik, god. XIX-XX, br. 1-4, Povijesno društvo Hrvatske, Zagreb 1967, 537-547.
Marin, E. 1997, Ave Narona, MH, Zagreb 1997.
Marin, E. 2004, Divo Augusto, Arheološki muzej, Split 2004.
Marin, E. i dr. 2004a, Augusteum Narone, splitska siesta naronskih careva, Arheološki muzej, Split 2004.
Marinović, A. 1959, Epigrafski spomenici o rimskom namjesniku Dolabelli u Cavtatu, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, 6-7, 121-128 + 2 sl.
Matijašić, R. 2002, Uvod u latinsku epigrafiju, Pula.
Mesihović, S. 2007, Dezitijati: kulturna i narodnosnopolitička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba, (rukopis doktorskog rada), Zagreb.
Mirković, M. 2002, Rimska država pod kraljevima i u doba Republike (753-27 pre Hr.). Historija i institucije, Dosije, Beograd 2002.
Mirković, M. 2003, Rimska država u doba principata i dominata (27. pre Hr. 337. n. e.), Od Avgusta do Konstantina, Dosije, Beograd 2003.
Mócsy, A. 1962, Pannonia, PWRE, Suppl. IX, col. 612-653.
Narona 2007, Narona, Arheološki muzej Narona, Vid – Metković 2007.
Novak, G. 2004, Prošlost Dalmacije I, Od najstarijih vremena do Kandijskog rata, Zagreb 1944 i novo izd. Slobodne Dalmacije, Split 2004.
Rendić-Miočević, D. 1952, Druzov boravak u Dalmaciji, u svjetlu novog viškog natpisa, VAHD 54, 41-50 + Tbl. II.
Rendić-Miočević, D. 1959, Cohors VI voluntariorum, Nota epigraphica, VAHD, 61, 156-158.
Rendić-Miočević, D. 1962, P. Cornelius Dolabella, legatus pro pretore provinciae Dalmatiae, proconsul provincia Africae Proconsularis. Problèmes

[88] Djelo srednjovjekovnog pisca Gvidona (rano XII st.) uveliko se slaže sa Ravenjaninovom „Kosmografijom“, pa se u pogledu Dalmacije, podaci Gvidona i Ravenjaninove V. knjige gotovo u potpunosti podudaraju (Čače 1995, 8) i često zajedno navode (*Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*).

de chronologie, Acte des IV. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik, 17, bis 22 September, Wien, 338-347 + 1. tbl.

Rendić-Miočević, D. 1968, Novi Dolabelin „terminacijski" natpis iz okolice Jablanca. VAMZ, III, 63-73 + 1-3 tbl.

Sanader, M. 2003, Rimske legije i njihovi logori u hrvatskom dijelu panonskog limesa, Op. Arch. 27, Zagreb, 463-468.

Sergejevski, D. 1924, Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum u Dalmaciji, GZM, god. XXXVI. 113-123.

Smith, W. 1867, Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, Little, Brown and Company, Boston 1867.

Šašel, J. i A. 1963, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla 5, Ljubljana 1963. (*ILJug* I)

Šašel, J. i A. 1978, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla 19, Ljubljana 1978. (*ILJug* II)

Šašel, J. i A. 1986, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, Situla 25, Ljubljana 1986. (*ILJug* III)

Šašel-Kos, M. 2005, Appian and Illyricum, Situla 43, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2005.

Tončinić, D. 2005, Votivna ara iz Tilurija, Op. Arch. 28, Zagreb 2005, 147-157.

Wilkes, J. J. 1969, History of the provinces of the Roman Empire, Dalmatia, University of Birmingham, London.

Wilkes, J. J. 1976, Boundary Stones in Roman Dalmatia I, The Inscriptions, AV 25, Ljubljana 1976, 258-274,

Zaninović, M. 1984, Vojni značaj Tilurija u antici, Znanstveni skup „Cetinska Krajina od prethistorije do dolaska Turaka", HAD, Split 1984, 65-75.

Zaninović, M. 1996, Od Helena do Hrvata, Školska knjiga, Zagreb 1996.

Zaninović, M. 1998, Neki aspekti Augustova kulta u Dalmaciji, Histria Antiqua, 4, Pula 1998, 37-44.

Nalaz ulomaka keramičkih posuda sa prikazom zmije iz Japre kod Bosanskog Novog

Adnan Busuladžić
Sarajevo

Zmija u mitologiji Ilira, Grka i Rimljana

Zmija je oduvijek bila tema brojnih mitova i kultova.[1] U svim civilizacijama ona je bila simbol života ili smrti. Na Balkanu je to bila vrlo stara kultna životinja. Prve tragove susrećemo već u neolitu. Kao totem kod Ilira, ona ima centralnu ulogu u svijetu mitova i religije.[2]

U mnogobrojnim mitskim predajama zmija se pojavljuje u više različitih uloga. Tako su zmije spomenute u ulogama pretvaranja, kao predznak, smrt, invazija, čuvarica, kao kazna, žena koja rađa, oživljavateljka, iscjeliteljka, hraniteljica djeteta i sl.

U Kini, zmija je odabrana za jedan od dvanaest znakova Zodijaka. Mezopotamska božica Ištar često je prikazivana sa zmijom omotanom oko tijela. U drevnom Egiptu, simbol iskonskog haosa, Aposis, prikazivan je kao ogromna zmija – bog zla i noći. Ovo božanstvo je bilo smrtni neprijatelj bogu Sunca Raa, protiv koga se svake večeri borio.[3] Kod starih Sumeraca zmija je bila simbol plodnosti i zemlje.[4]

U grčkoj mitologiji Kerber i Meduza su često prikazivani sa zmijama po cijelom tijelu ili kosi. I drugi mitovi iz tog perioda govore o zmiji. Tako su Grci Jadranskom moru davali naziv „drakontophoron" – bogat zmijama. Ovakav naziv najvjerovatnije potječe iz činjenice da su ilirski brodovi na svom pramcu imali figuru zmije, svog nacionalnog simbola.[5]

Posebno mjesto zmija je imala kod Ilira. Mitski praotac Ilira bio je prikazivan u obliku zmije, a i samo ime ima korijen u riječi „ilur" – zmija.[6] Prema starogrčkoj legendi Ilirios, rodonačelnik ilirskog roda, bio je sin Feničanina Kadma i Harmonije. Po nalogu oca Agenora, kralja Feničana, Kadmo je pošao tražiti svoju sestru Europu, koju je oteo Zeus. Zbog neobavljena posla nije se smio vratiti kući, nego se zaustavio u Beociji u Grčkoj. Na tom mjestu je osnovao grad Tebu. Oženio se Harmonijom, kćerkom boga Aresa i boginje Afrodite. Kadmo je po nalogu proročišta otišao među ilirske Enhelejce i postao njihov kralj. U zemlji Ilira dobio je sina Ilirosa po kojem i narod dobi ime Iliri. U legendi o Kadmu, Iliros je tijesno povezan sa zmijom koja ga je obavila čim se rodio, prenijevši pri tom u njega svoju magičnu moć.[7] U starosti su se Kadmo i Harmonija pretvorili u zmije i u tom obliku nastavili živjeti na Elizejskim poljanama.[8]

Prema jednoj legendi i Aleksandar Makedonski je bio sin zmije i Olimpije, supruge Filipa Makedonskog.[9]

U antičkoj mitologiji zmija se kao simbol naročito povezuje sa Asklepijem ili Eskulapom, koji je štovan kao božanstvo medicine. Prema Homeru riječ je o historijskoj ličnosti, koja je važila za

[1] O zmijama: Gheerbrant 1983, 796-805, Arnold 2002, 195-237, Pl. 42-49.
[2] Stipčević 1991, 149.
[3] Colin 2004, 475-476.
[4] Rafo 1953, 419.
[5] Rafo 1953, 420
[6] Oštir 1923, 109; Županič 1933, 100-101; Gruppe 1906, 358; Stipčević 1991, 157.
[7] Stipčević 1991, 15; Srejović / Cermanović 2004, 168, 187, 446-447.
[8] *Strab. Geo*, I, 2, 39.
[9] Radet 1942, 5.

vrsnog liječnika.[10] Kao njegov simbol umijeća pojavljuje se zmija koju je držao u ruci. Njegovi sljedbenici su podizali svetišta, tzv. asklepione, u kojima su čuvali sakralne zmije i vršili liječničku profesiju. Jedan od poznatih svećenika ovog kulta je bio i Heraklit, Hipokratov otac, koji se smatrao izravnim potomkom Eskulapa.[11] Svetilišta sa kultom Eskulapa u kojima su bile i sakralne zmije bilježimo u Epidauru u Dalmaciji i istoimenom mjestu na Peloponezu.[12] Raznovrsnost i brojnost simboličkih tumačenja kulta zmije potvrđuje se i legendom o Demetri, starom božanstvu plodnosti i vegetacije, na čiji htonski karakter ukazuju buktinje i zmija.[13] Zmija je bila i personifikacija duše pokojnika, simbol plodnosti zemlje, rasta vegetacije i izvora vode.[14]

Atributi grčke boginje Atene su bili šljem, egida i štit, dok su joj omiljene životinje bili sova, pijetao i zmija.[15] Legenda o sinu Posejdona i Keorese po imenu Bizant u svom sadržaju ima aktivnu ulogu zmija. Nakon odlaska Bizanta u rat u Trakiju njegov grad je napao skitski kralj. Bizantova supruga Fidalija spasila je grad bacajući na neprijateljsku vojsku veliki broj zmija.[16] I mit o Gorgoni govori o zmijama otrovnicama koje su nastale od kapi krvi koja je kapala sa odsječene glave Meduze koju je posjekao Persej.[17] I u helenističkom periodu Meduza je prikazivana kao lijepa žena sa diskretno naznačenim zmijama u kosi.[18]

Kastor i Polideuk, blizanci, koji su po svom ocu Zeusu nazvani Dioskuri, često su u Sparti prikazivani kao dvije amfore iz kojih izlaze zmije. Zbog ovoga su zmije bile jedan od najčešćih njihovih atributa.[19]

Strašne i srdite boginje Erinije u grčkoj umjetnosti i predaji se predstavljaju kao starice koje umjesto sijede kose imaju zmije na glavi. Nekada su prikazivane i sa zmijom u ruci.[20]

Personifikacija vječnosti, Eternitas, u svojim atributima je imala i zmiju koja drži svoj rep u zubima.[21] Jedna od grčkih legendi govori i o čudovišnoj zmiji Ehidni, koja je posjedovala više ljudskih glava. Bila je Gejina kći. Sa Tifonom je rodila Hesperidsku zmiju, kao i zmije koje su ubile Laokonta i njegove sinove.[22]

Za najranije djetinjstvo Herakla veže se i priča o zmiji. U želji da uništi Herakla, boginja Hera je u sobu mališana poslala dvije ogromne zmije. Neustrašivi Herakle ih je svojim ručicama ugušio.[23]

I priča o Heraklovom kasnijem životu govori o zmiji. Djevojku po imenu Pirena, silovao je Herakle. Nakon ovoga, djevojka rađa zmiju.[24]

Junona, jedno od najvažnijih rimskih božanstava, u skupini svojih svetih životinja, pored pauna, guske i koze, ima i zmiju.[25]

Poznata su još dva predanja koja spominju zmije. U prvom se govori o zaljubljivanju erinije Tisifone u lijepog dječaka Kiterona. Kada ju je on odbio, Erinija je iz svoje kose istrgla zmiju koja je ujela dječaka. Od posljedica ujeda dječak je i umro.[26] Druga predaja govori o Kihreju, sinu Posejdona. On je ubio veliku zmiju koja je pustošila Salaminu. Za uzvrat je proglašen za vladara.[27] Prema drugim izvorima Kihrej je zmiju odnjegovao, a sa Salamine ju je otjerao Euriloh. Zmija je u Eulesini postala čuvarica Demetrina hrama.[28] U skladu sa navedenom tradicijom, zabilježeno je i da se u bici između Grka i Perzijanaca, koja se dogodila 480. g. stare ere, pojavila zmija pokraj brodova. Delfijsko proročište je objavilo da je riječ o Kihreju koji je došao da obezbijedi pobjedu Grcima.[29]

Zmije su vezane i uz kult boga Dionisa. Njegove njegovateljice i pratilje Menade su bile opasane zmijama koje im liže obraze. Na vazama crvenofiguralnog stila Menade su predstavljene i u društvu zmija.[30] Drugi detalj o životu Dionisa govori o njegovoj otmici na moru. Nakon što je na silu uvučen u brod koji je zaplovio, vesla su se pretvorila u zmije.[31]

[10] Sudhof 1922, 5.
[11] Rafo 1953, 424 i Srejović / Cermanović 2004, 57-58.
[12] Rafo 1953, 425.
[13] Srejović / Cermanović 2004, 110.
[14] Raunig 2004, 92.
[15] Farnell I, 258; Nilsson 1906, 88; Simon 1969, 179.
[16] *Diod.* IV, 49
[17] *Plin. NH,* XXXVII, 164.
[18] Srejović / Cermanović 2004, 98.
[19] Srejović / Cermanović 2004, 120.
[20] Srejović / Cermanović 2004, 143.
[21] Srejović / Cermanović 2004, 147.
[22] *Hes. Th.* 295.
[23] *Apoll. Bibl.* II, 4, 8.
[24] *Sil. Ital.* III, 420.
[25] Srejović / Cermanović 2004, 183.
[26] Srejović / Cermanović 2004, 209.
[27] *Apoll. Bibl.* III, 12, 7.
[28] *Diod*. IV, 724; *Strab. Geo*. IX, 1, 9.
[29] *Paus.* I, 36, 1.
[30] Srejović / Cermanović 2004, 257.
[31] Srejović / Cermanović 2004, 119.

U vidu zmije, kao blagi i dobri bog koji daruje bogatstvo, prikazivan je i Zeus.[32]

Uz pomoć zmije, Zeus je oplodio Persefonu, dok druga legenda govori da je majka ostavila u pećini Persefonu sa dvije zmije da je čuvaju. Iz te veze je rođen Sabazije.[33]

Za ime Zeusa veže se i rođenje njegovog sina Skita. Majka dječakova je imala tijelo u vidu zmije.[34]

I za tri kćeri kralja zemlje Orhomena, Miniju, vezani su i detalji sa zmijama. One su odbile da učestvuju u svetkovini u čast boga Dionisa. Zbog neposluha kažnjene su na način da su pretvorene u slijepe miševe. Bršljan i loza su obavijeni oko njihovih razboja, a iz košarica sa vunom zašištale su zmije.[35]

I za ime slavnog kralja Minoja veže se priča o zmijama. S obzirom na to da je imao veliki broj ljubavnica, ljubomorna žena Pasifaja je na svog supruga bacila čini, tako da u tijela njenih suparnica Minoj ubacuje zmije, škorpije i stonoge. One su razjedale njihove utrobe i donosile smrt u mukama. Od ovih neugodnih čini Minoja je spasila Prokrida.[36]

Veliki je broj uloga u kojima su zmije imale izvjesnu funkciju. Tako jedna legenda govori o sestrama Alkiopi, Pandrosi i Hersi, kojima je boginja Atena naredila da ne otvaraju košaricu koja im je povjerena na čuvanje. Mučene radoznalošću one su je otvorile i ugledale dijete obavijeno zmijama, nakon čega su izgubile razum.[37]

Druga legenda govori o kazni vezivanja zmijama za stub Aloada. Ovako je kažnjen jer je htio silovati boginju Artemidu.[38]

Uz mitsku ulogu zmije vezana je i priča o Amfitrionu, sinu tirenskog kralja Alkeja i Persejevom unuku. On je prikazivan kako davi zmije u prisustvu Herakla i Alkmene.[39]

Zmija se povezuje i sa ličnošću kralja Beotije, Atamanta, sina Eola i unuka Helena. S obzirom na to da su Atamant i njegova supruga odgojili Dionisa, razbješnjela Hera je poslala Tisifonu koja je došla da ih kazni. Iz njene glave su siktale zmije, a dvije od njih su bračni par ujedima otrovale na način da su ostali pomućenog uma.[40]

Jedna od rijetkih pozitivnih uloga koje je grčka predaja namijenila zmijama govori o Telefu, osnivaču pergamske kraljevske loze. Rastavljen od djetinjstva od svoje majke, bilo mu je određeno da se oženi vlastitom majkom. Bogovi su poslali zmiju koja je spriječila ovo vjenčanje.[41]

Slavni tebanski prorok Tiresija hodajući je udario štapom i ubio ženku zmije u trenutku parenja. Istog trena je postao žena i tako živio sedam godina. Osme godine je ponovo naišao na zmije koje se pare. Udarivši jednu štapom, ponovo je postao muškarac. Kako je Tiresija okusio slasti ljubavi i kao muškarac i kao žena, pozvan je da riješi spor oko pitanja ko više uživa u ljubavi. Suprotstavljene strane su bile Zeus i Hera. Odgovor Tiresija je bio da ženama pripada devet dijelova, a muškarcu samo jedan dio zadovoljstva. Hera ga je oslijepila, a Zeus mu podario proročki dar i dug život.[42]

Sin Zeusa i kćerke kralja Minija, div Titije, napao je boginju Leto. U znak kazne, Zeus ga je bacio u Tartar gdje mu zmije jedu jetru koja stalno iznova raste.[43]

Filoktet, kralj tesalske Melobeje, bio je ujeden od zmije. Zbog zadaha zagnojene rane Grci su ga ostavili na otoku Lemnu.[44] Druga predaja govori o kazni zmijskog ujeda po Herinoj želji, jer je Filoktet zapalio Heraklovu lomaču.[45] Od zmijskog ujeda umro je i Olef, sin kralja Likurga. Ovaj događaj je protumačen kao loš predznak.[46]

U ulozi pretvaranja iz jednog bića u drugo zmija se javlja u priči o Heraklu i njegovoj borbi sa Ahelejom, koji se pretvara u zmiju.[47]

Zmija je neizostavni detalj i u legendi o Bona Dei, rimskoj boginji zemlje i plodnosti. S obzirom na to da je odbijala udvaranja vlastitog oca Fauna, on se pretvorio u zmiju, uspjevši se na taj način približiti kćeri. U narodu je smatrana boginjom zdravlja i u njenim hramovima su čuvane zmije.[48] Predstavljana je sa zmijama u rukama.[49]

[32] Srejović / Cermanović 2004, 160.
[33] *Diod*. IV, 4, 1.
[34] *Diod.* II, 43.
[35] *Ovid. Metar* IV, 1.
[36] *Ant. Lib*. 41; *Apoll. Bibl.* III, 1, 2, 15.
[37] *Ant. Lib.* 41; *Apoll. Bibl.* III, 1, 2, 15.
[38] *Hyg. Fab*. 28.
[39] Srejović / Cermanović 2004, 28 i 29.
[40] *Ovid. Metar* IV, 420.
[41] *Hyg. Fab.* 244.
[42] *Ant. Lib*. 17; *Ovid. Metar* III, 320; *Hyg. Fab.* 75.
[43] *Hyg. Fab.* 55.
[44] Srejović / Cermanović 2004, 295-296.
[45] *Hyg. Fab*., 102.
[46] *Apoll. Bibl.,* III, 6, 4; *Hyg. Fab.* 74, 273.
[47] Srejović / Cermanović 2004, 71.
[48] *Macro. Satur.* I, 12, 24-25.
[49] Srejović / Cermanović 2004, 81.

Identična uloga zmije u svrhu oplodnje desila se kada se Apolon pretvorio u kornjaču da bi se približio lijepoj djevojci Driopi. Nakon što je Driopa uzela kornjaču u krilo, Apolon se pretvorio u zmiju i oplodio djevojku.[50]

I za Posejdonovog unuka Periklemena legenda govori da se u toku borbe sa Heraklom preobražavao u zmiju.[51]

U umjetnosti i grčkoj književnosti noge u obliku zmija posjedovala su bića giganti.[52] Drugi detalj koji povezuje zmije i gigante govori da su iz zemlje natopljene krvlju giganata postale razne otrovne zmije.[53]

Jedan od giganata, Damasten, ubio je zmiju koja je usmrtila Morijnog brata Tila. Ženka ubijene zmije je travkom koju je donijela oživila mrtvog mužjaka. Sestra Tila, Morija, istu je travku iskoristila za oživljavanje brata.[54]

Identična legenda o oživljavanju zmije od strane druge zmije koja je donijela ljekovitu biljku bilježimo i kod Polida, praunuka proroka Melampoda. Od strane kralja Minoja je bio zatvoren u grobnicu njegovog sina. Pored tijela dječaka je prolazila zmija koju je Polid ubio. Druga zmija uz pomoć biljke oživljava mrtvu zmiju, a Polid uz pomoć iste travke oživljava mrtvog dječaka.[55]

I čuveni trojanski rat u svom sadržaju ima detalj u kome su prikazane zmije kao predznak. Poslije prinošenja žrtve Apolonu, sa žrtvenika se popela zmija prema obližnjem gnijezdu, pojevši pticu sa osam ptića. Nakon toga se pretvorila u kamen. Ovo znamenje je protumačeno kao budući pad Troje.[56]

Stradanje Troje je predskazano i kada su tri ogromne zmije navalile na zidine grada. Jedna od zmija je uspjela da uđe unutar zidina.[57]

O trojanskom ratu govori i legenda o Laokontu, svećeniku Apolona. S obzirom na to da je obljubio svoju ženu pred kipom Apolona, izazvao je njegovu ljutnju. U trenutku prinošenja žrtve, Apolon je poslao dvije zmije, Karibeju i Porku, da uguše Laokonta i njegove sinove. Nakon ubistva, otpuzale su u Atenino svetilište.[58]

Sin velikog trojanskog junaka Akamanta, Munit, poslije pada Troje je krenuo ocu u Atiku. U Olintu je umro od ujeda zmije.[59]

Veliki broj zmija natjerao je Elefenora, sina eubejskog kralja Halkodonta, da nakon pada Troje doplovi sa lađama do otoka, kojeg je zbog velikog broja zmija morao da napusti.[60]

O otoku koji je preplavljen zmijama otrovnicama govori i legenda o Forbantu. Ovog junaka oluja je bacila na otok Rod, gdje su stanovnici imali problem sa zmijama. On je oslobodio zemlju od otrovnica.[61]

Za djecu trojanskog kralja Prijama – Kasandru i Helena – postoji legenda da su imali moć proricanja. Spomenuti dar su dobili po rođenju u Apolonovom svetilištu, gdje su im zmije očistile uši.[62]

Proročki dar čišćenjem ušiju dobio je i prorok Melampod. Kada su ispred njegove kuće sluge poubijale zmije, on je sa poštovanjem spalio njihova tijela, a mladunce odgojio. U znak zahvalnosti zmije su mu čišćenjem ušiju omogućile da razumije govor ptica.[63]

Od ujeda zmije umrla je i Euridika, nimfa, supruga tračkog pjevača Orfeja[64] i Mops, eponimski heroj tesalskog grada Mopsiona.[65]

Likurgov brat Admet, zaboravivši na dan vjenčanja prinijeti žrtve boginji Artemidi, trebao je biti kažnjen na način da mu u ložnicu boginja pošalje zmije.[66]

Kao plod Hefestove ljubavne čežnje prema Ateni nastao je Erihtonije. Atena je novorođenčetu dodijelila dvije zmije da ga čuvaju.[67]

U identičnoj funkciji čuvanja djece, zmija je bila i u slučaju proroka Jama. Pošto ga je majka napustila, bogovi su mu poslali dvije zmije koje su ga čuvale i hranile medom.[68]

Makedonovom sinu Pindu, nakon njegovog povlačenja u šumu, društvo je pravila velika zmija koju je hranio. Nakon njegovog ubistva, zmija je čuvala njegovo tijelo dok ga nisu našli roditelji.[69]

[50] *Ant. Lib*. 32.
[51] *Hyg. Fab.* 10.
[52] *Hes. Th*., 183.
[53] *Ovid. Metar* I, 156.
[54] Srejović / Cermanović 2004, 100.
[55] *Apoll. Bibl.,* III, 1, 2; 3, 1; *Hyg. Fab.* 136.
[56] Srejović / Cermanović 2004, 3.
[57] *Pind. O*limp. VIII, 30.
[58] *Hyg. Fab.* 135.
[59] *Diod.* IV, 62.
[60] Srejović / Cermanović 2004, 131.
[61] *Hom. H. Apoll.* 211; *Hyg. Astr. Poet.* II, 14
[62] Srejović / Cermanović 2004, 196 i 452.
[63] Srejović / Cermanović 2004, 252.
[64] *Ovid. Metar.* X, 1.
[65] *Apoll. Rh. Arg.* IV, 1502; *Lyc. Alex.* 881
[66] Srejović / Cermanović 2004, 6.
[67] Srejović / Cermanović 2004, 145.
[68] *Paus.* VI, 2, 5.
[69] *Ael.* X, 40

1a

1b

2

Tab. 1. 1. a-b. *Zeleno glazirana rimska vaza sa reljefnim prikazima flore i faune, Köln* (po Klein 1887.); 2. *Antička vaza iz Ptuja sa prikazom zmije* (po Lamut 2004.)

Tab. 2. 1. *Ulomak posude iz Japre, sa reljefnompredstavom zmije* (Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, neinventarizirani primjerak)*;* 2. *Fragment drške sa gornjim dijelom tijela zmije* (Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, inv. br. 5754)

Zmija u mitraizmu i kršćanstvu

Zmija kao kultna životinja se javlja i u mitraizmu.[70] Osnovna funkcija njenog prikaza u navedenom kultu odnosi se na scenu lizanja krvi žrtvovanog bika i žderanja njegovog polnog organa kako bi spriječili čudo plodnosti.[71] Keramičke posude sa mitraističkim karakterom konstatirane su na nekoliko lokaliteta u blizini Ptuja u Sloveniji. Navedene zdjele su služile pri svećeničkom obredu, koji je slijedio nakon žrtvovanja bika.[72]

Ovako intenzivna tradicija sa zmijom kao ključnom figurom uzrokovala je da se i umjetnički i predmeti svakodnevne upotrebe izrađuju u obliku ili sa dekorativnim motivom zmije. Prikazi zmije postaju jako intenzivni od V stoljeća stare ere, pa tokom čitavog antičkog perioda. Ovo se naročito odnosi na nakit (različite naušnice, ogrlice, fibule, narukvice, prstenje i aplike), ali i u drugim formama, kao što su keramičke i staklene posude, arhitektonski ulomci, scene na freskama i mozaicima i sl.[73]

U svim monoteističkim religijama zmija se spominje u svetim tekstovima. Opće je poznata dvojaka, ali i inicijacijska uloga zmije u abrahamskim religijama.[74]

Od mnogobrojnih detalja vezanih za običaje u kojima izvjesnu ulogu ima i zmija ističu se vjerovanja i uloga zmije u zagrobnom životu. U spomenutim vjerovanjima zmija ima funkciju čuvarice groba. Takva vjerovanja su bila raširena u cijelom Sredozemlju. U takvim situacijama, zmija je čuvala kako pokojnikovu kuću za života, tako i njegov grob. Ove tvrdnje upotpunjuju se i prikazima zmija na kamenim urnama iz Jezerina i Ribića kod Bihaća. Na spomenutim urnama, koje jasno reproduciraju izgled prapovijesne kuće tipa megaron, prikazane su zmije na izbočinama u prednjem dijelu. Izbor mjesta na prednjem dijelu urne usmjerava na zaključak da su i kod ovog slučaja zmije imale zaštitničku ulogu. One su imale zadatak da zaštite ulaz u urnu u kojoj su se nalazili posmrtni ostaci pokojnika.[75]

I u kasnijim vremenima pojavljuje se čitav niz kršćanskih svetaca kod kojih je ikonografija i prisustvo zmija u kultu vrlo bitan segment. Tako je kult zmije nadomješten kultom svetog Hilariona koji je, prema legendi, u Epidauru ubio veliku zmiju.[76]

Zanimljiv običaj zabilježen je i u Crnoj Gori gdje, nespojivo sa kršćanskom interpretacijom zmije kao simbola zla, na katoličkim nadgrobnim križevima nalazimo prikaze zmija. Zmijski prikazi na ovim križevima nesumljivo imaju funkciju zaštite grobova, što se logički može tumačiti samo kao prežitak iz prahistorijskih paganskih vremena.[77]

Prisustvo i raširenost zmijskog kulta potvrđuje se i određenim brojem topografskih lokaliteta koji u svom korijenu sadrže značenje – imenicu zmije (Zmijanje, Zmajevac, Zmajevo, Zmijanac i sl.). Ovakvi relikti potvrđuju činjenicu da je zmija imala kultni značaj i da je u izvjesnim formama preživjela i kršćanske uticaje.[78]

Analiza ulomaka iz Japre

Pronađeni keramički ulomak predstavlja slučajni nalaz koji je sredinom 80-tih stigao u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. Nepubliciran i neobjavljen ostao je praktički do danas. Jedini poznati kontekst odnosi se na ceduljicu koja je pohranjena zajedno sa ulomkom na kojoj piše Japra. S obzirom na to da je na istoimenom lokalitetu pronađen identičan nalaz, sa velikom vjerovatnoćom se može pretpostaviti da se radi o keramičkom fragmentu sa lokaliteta Japra, na kojem je konstatirano veliko rudarsko rimsko naselje.[79]

Neinventarizirani primjerak je dobre fakture i pečenja, tankih stijenki, sive boje (Tab. 2. 1). Riječ je o dijelu trbuha sa reljefom zmijskog tijela u valovitom obliku, koji se uspinje uz duž drške. Oštećena glava zmije ulazi u udubljenje na vrhu očuvane drške, koje predstavlja plitku posudicu iz koje zmija pije. Plitke poprečne linije su ucrtane po tijelu zmije.

Drugi, inventarizirani primjerak (inv. br. 5754, Tab. 2. 2) predstavlja također fragment drš-

[70] Zotović 1973.
[71] Mandić 1954, 367.
[72] Lamut 2004, 112. sl. 1 i 2
[73] Rendić-Miočević 1989, Tab. 42, Sl. 3 i Tab. 48, Sl. 1; Raunig 2004, 90-92; Popović 2002, 19, 21, 39, 45.
[74] Jeruzalemska Biblija 1994, 15. (Post. 3, 1); Gouders 1997, 473.
[75] Stipčević 1991, 187-188.
[76] Rafo 1953, 423.
[77] Stipčević 1983, 625-629.
[78] Rafo 1953, 427-428; Skarić 1937, 37-53.
[79] Basler 1977, 121-216.

ke sa gornjim dijelom tijela zmije, čija glava ulazi u plitku posudicu koja se nalazi na vrhu drške. Na jednoj strani je djelomično sačuvan i rub zdjele. Na očuvanom dijelu zmije se vide kružni ukrasi. I ovaj fragment je dobre fakture i pečenja, sive boje, tanjih stijenki, sa malim tragovima premaza na dijelu očuvanog ruba.

Najsličnije analogije mogu se konstatirati u primjerku koji je nađen kod Ptuja u Republici Sloveniji (Tab. 1. 2).[80] Šire analogije našim primjercima pohranjene su u Kölnu, gdje se čuva zeleno glazirana rimska vaza sa reljefnim prikazima flore i faune.[81] Oko dvije drške se omotavaju zmije, čije tijelo je prekriveno nizom ispupčenih tačkica. Glave ovih zmija nalaze se na rubu posude, na samom vrhu drški (Tab. 1. 1a, 1b).

Temeljem komparativne analize može se ustvrditi da je riječ o različitim fragmentima dvije kultne zdjele sa tri ručke. Kod oba primjerka su bile omotane zmije, čije su se glave spuštale u zdjele na vrhu ručki (Tab. 2. 1, 2). Spomenuta analogija (Tab. 1. 1a, 1b) oba ulomka definira kao kultne posude mitraističkog kulta, gdje je zmija imala određenu ulogu. Centralna scena svakog mitraističkog spomenika prikazuje *tauroktoniju*. Na navedenom prikazu nalazi se u centralnom dijelu Mitra odjeven na orijentalni način, u hlačama i sa frigijskom kapom. Preko ramena je kratki plašt koji lepršа. Oslonivši se lijevom nogom na iznurenog bika, koji se sklonio u pećinu i pao na prednje noge, Mitra ga lijevom rukom hvata za nozdrve, a desnom mu zabija nož u slabine. Prema rani iz koje curi krv skače pas i plazi zmija, dok škorpijon hvata životinju za genitalije. U ovakvoj sceni zmija kao ktonična životinja personificira zemlju. Namjera zmije da lizne bikovu prolivenu krv, odnosi se na želju da snaga žrtvovane svete životinje uđe u nju.[82]

Mitraizam kao vjerska zajednica na prostorima današnje Bosne i Hercegovine potvrđen je na više različitih lokaliteta. Često, riječ je o monumentalnijim spomenicima, koji potvrđuju ukorjenjenost, hijerarhijsku i organizacijsku strukturu ovog kulta. Među pronađenim ostacima ističe se dvostrani mitrički reljef iz Konjica,[83] reljef uklesan u živoj stijeni iz Jajca,[84] te reljef iz Zvornika, kao i niz epigrafskih i drugih nalaza pronađenih kod Bihaća, Skelana, Glamoča i Mostara.[85]

Navedeni spomenici potvrđuju znatnu rasprostranjenost mitraističkog kulta, pri čemu se i dva keramička ulomka iz Japre mogu pripisati istoj kultnoj zajednici. Sljedbenici Mitre, svoje pristaše su imali i u rudarskom naselju u Japri. Datacija opisana dva ulomka, najvjerovatnije se uvjetno može precizirati najkasnije do prvih desetljeća IV stoljeća, kada kršćanstvo počinje postupno preuzimati primat. U prilog ovoj tvdnji ide i analiza cjelokupnog lokaliteta Japra, gdje su konstatirane različite građevinske faze, čiji se datacijski okvir kreće od kraja I do VI stoljeća.[86]

Summary

Find of the ceramic vessel fragments with snake representation from Japra near Bosanski Novi

In ancient times snake representations were present in many myths and cults. Snake was often the symbol of life and death. As a cult animal occurs in Mithraism, and as a symbol of evil arises in the Christian tradition.

In the area of a large mining site of Japra were found two fragments of pottery with representations of snakes that are wrapped around the handle. According the analogy with similar cases can be said that these vessels are connected with cult of Mithras and were used for religious purposes.

Bibliografija

Izvori

Antoninus Liberalis, Metamorphoseon synagoge, ed. I. Cazzaniga, Antoninus Liberalis, Metamorphoseon synagoge, Istituto Editoriale Cisalpino, Milan 1962.

Pseudo-Apollodorus, Bibliotheca (sub nomine Apollodori), ed. R. Wagner, Apollodori bibliotheca. Pediasimi libellus de duodecim Herculis laboribus, Mythographi Graeci 1, Teubner, Leipzig 1894.

[80] Lamut 2004, 113, Sl. 1, 115 Sl. 2.
[81] Klein 1887, 117-119.
[82] Gabričević 1987, 168 i 171.
[83] Patsch 1897, 629-656; Cambi 2002, 439-445.
[84] Sergejevski 1937, 11-18.
[85] Imamović 1977, 277.
[86] Basler 1977, 121-216.

Apollonii Rhodii, Argonautica, ed. H. Fraenkel, Apollonii Rhodii Argonautica, Clarendon Press, Oxford 1961.
Claudius Aelianus, De natura animalium, ed. R. Hercher, Claudii Aeliani de natura animalium libri xvii, varia historia, epistolae, fragmenta, vol. 1, Teubner, Leipzig 1864.
Diodorus Siculus, Bibliotheca historica, ed. F. Vogel and K. T. Fischer, Lib. 19-20: vol. 5, ed. Fischer, Teubner, Leipzig 1906.
Hesiodus, Theogonia, ed. M. L. West, Hesiod. Theogony, Clarendon Press, Oxford 1966.
Hyginus, Fabulae, Hygini Fabulae, ed. H. J. Rose, 1933.
Hymni Homerici, In Apollinem (fort. auctore Cynaetho Chio), ed. T. W. Allen, W. R. Halliday and E. E. Sikes, The Homeric hymns, 2nd edn, Clarendon Press, Oxford 1936.
Hyginus Astronomus, Astronomica (Hygin: L'Astronomie, ed. A. Le Boeuffle, 1983).
Lycophron, Alexandra, ed. L. Mascialino, Lycophronis Alexandra, Teubner, Leipzig 1964.
Ambrosius Aurelius Theodosius Macrobius, Saturnalia, Columbia University Press, 1969.
Nonnus, Dionysiaca, ed. R. Keydell, Nonni Panopolitani Dionysiaca, 2 vols, Weidmann, Berlin 1959.
P. Ovidius Naso, Metamorphoses (Ovid: Metamorphoses in Two Volumes. ed. F. J. Miller; G. P. Goold, 1977-1984).
Pseudo-Plutarhus, De fluviis, ed. K. M, Didot, Paris 1861.
Pausanias, Graeciae descriptio, ed. F. Spiro, Pausaniae Graeciae descriptio, 3 vols, Teubner, Leipzig 1903.
Plinius C. Secundus. Naturalis Historia (C. Plini Secundi Naturalis Historiae Libri XXXVII. Vols. 1-5, ed. C. Mayhoff, 1892–1909).
Pindarus, Olympia, ed. H. Maehler (post B. Snell), Pindari carmina cum fragmentis, pt. 1, 5th edn, Teubner, Leipzig 1971.
Strabo, Geographica, ed. A. Meineke, Strabonis geographica, 3 vols, Teubner, Leipzig 1877.
Silius Italicus, Punica (Corpus Poetarum Latinorum. Vol. 3, ed. W. C. Summers, 1905).
Jeruzalemska Biblija, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1994.

Skraćenice

AHI, JAZU	Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Dubrovnik.
Arhiv za ASJE	Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju. Beograd.
Godišnjak CBI	Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja. Sarajevo.
Djela CBI	Djela Centra za balkanološka ispitivanja. Sarajevo.
Etnolog	Etnolog. Ljubljana.
JDVAR	Jahrbücher des Vereins von alterthumsfreunden im Rheinlande. Bonn.
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Sarajevo.
Z.n.ž.o.J.S.	Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena. Zagreb.

Literatura

Arnold, N. 2002, A Field guide to the reptiles and amphibians of Britain and Europe, London 2002.
Basler, Đ. 1977, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, GZM, n. s. A, XXX/XXXI, Sarajevo 1977, 121-216.
Cambi, N. 2002, Bilješka o reversu mitričkog reljefa iz Konjica, Godišnjak CBI knj. XXXII/30, Sarajevo – Frankfurt am Main – Berlin – Heidleberg 2002, 439-445.
Colin, D. 2004, Rječnik simbola, mitova i legendi, Zagreb 2004.
Imamović, E. 1977, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977.
Farnell, L. R. 1896-1909, The Cults of the Greek States I-V, Oxford 1896-1909.
Gabričević, B. 1987, Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta, Split 1987.
Gheerbrant, A. 1983, Zmija, u: Riječnik simbola, Mitovi, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb 1983.
Gouders, K. 1997, Zmija, u: Anton Grabner – Haider, Praktični biblijski leksikon, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1997.
Gruppe, O. 1906, Mythologie und Religionswissenschaft, Bd. I, München 1906.
Mandić, O. 1954, Od kulta lobanje do kršćanstva, Zagreb 1954.
Nilsson, M. P. 1906, Griechische Feste von religiöser Bedeutung, Leipzig 1906.
Klein, J. 1887, Verzierte Thongefässe aus dem Rheinland, JDVAR, Heft LXXXIV, Bonn 1887, 108-120.
Lamut, B. 2004, Posodi z mitraično kultno simboliko iz Petovione, u: Rimljani, steklo, glina, kamen, Ljubljana 2004, 112-115.
Oštir, R. 1923, Illyro-thrakisches, Arhiv za ASJE. Knj. I sv. 1-2, Beograd 1923.
Popović, I. 2002, Nakit sa Juhora – ostava ili sakralni tezaurus, Beograd 2002.
Patsch, K. 1897, Mithraeum u Konjicu, GZM IX, Sarajevo 1897, 629-656.
Radet, A. 1942, Alessandro il Grande, Torino 1942.
Raunig, B. 2004, Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda, Djela, knj. LXXXII, CBI, knj. 8, Sarajevo 2004.
Rendić-Miočević, D. 1989, Iliri i antički svijet, Split 1989.

Rafo, F. 1953, Prilog poznavanju ilirske mitologije, AHI, JAZU, Dubrovnik 1953, 419-428.
Stipčević, A. 1983, Zmija kao čuvarica groba, Prilog proučavanju ilirskih ostataka u suvremenim narodnim vjerovanjima, Z. n. ž. o. J. S. Knj. 49, Zagreb 1983, 625-629.
Stipčević, A. 1991. Iliri, Zagreb 1991.
Sudhof, B. 1922, Geschichte der Medizin, Berlin 1922.
Sergejevski, D. 1937, Das Mithräum von Jajce, GZM XLIX, 1937, 11-18.
Srejović, D. / Cermanović, A. 2004, Rečnik grčke i rimske mitologije, Beograd 2004.
Simon, E. 1969, Die Götter der Griechen, München 1969.
Skarić, V. 1937, Župa Zemaljanik i stara nahija Zmijanje, GZM, XLIX, 1937, 37-53.
Zotović, Lj. 1973, Mitraizam na tlu Jugoslavije, Beograd 1973.
Županič, N. 1933, Značenje nekih starih geografskih i etničkih imena na Balkanskom poluostrvu, Etnolog, 5-6/1933.

Kasnoantička nekropola na lokalitetu Grovnice u Malom Mošunju – Općina Vitez

Snježana Vasilj
Mostar – Sarajevo

Lokalitet Grovnice nalazi se u Malom Mošunju – općina Vitez u dolini rijeke Bile u središnjoj Bosni. Nekropola je smještena na padini ispod brda Gradine, 150 m jugozapadno od već registriranog arheološkog lokaliteta poznatog kao Crkvina ili Kalvarija. (Sl. 1)

Do otkrića ove nekropole došlo je krajem 2009. g. prilikom probijanja pristupne ceste kamenolomu „Rudnika dolomita Kalvarija Vitez". Kako je djelovanjem mehanizacije došlo do devastacije određenih arhitektonskih objekata, u ovom slučaju veće nekropole, tijekom travnja 2010. g. pristupilo se zaštitnim arheološkim istraživanjima.[1] (Foto 1) Iako su ova istraživanja

[1] Istraživanja je obavio stručni tim Studija za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru: mr. sc. Snježana Vasilj kao rukovoditelj istraživanja, mr. sc. Ivanka Milićević-Capek i studenti arheologije: Danijel Marijanović, Toni Milićević i Josip Tabak. Istraživanja su financirali Općina Vitez i Rudnik dolomita Kalvaija Vitez i Ministarstvo kulture Županije srednjobosanske. Geodetski snimak izradio je geodetski tim Odjela za katastar Općine Vitez. Autor arhitektonskih crteža je arh. Emir Plasto; fotografija Emir Pla-

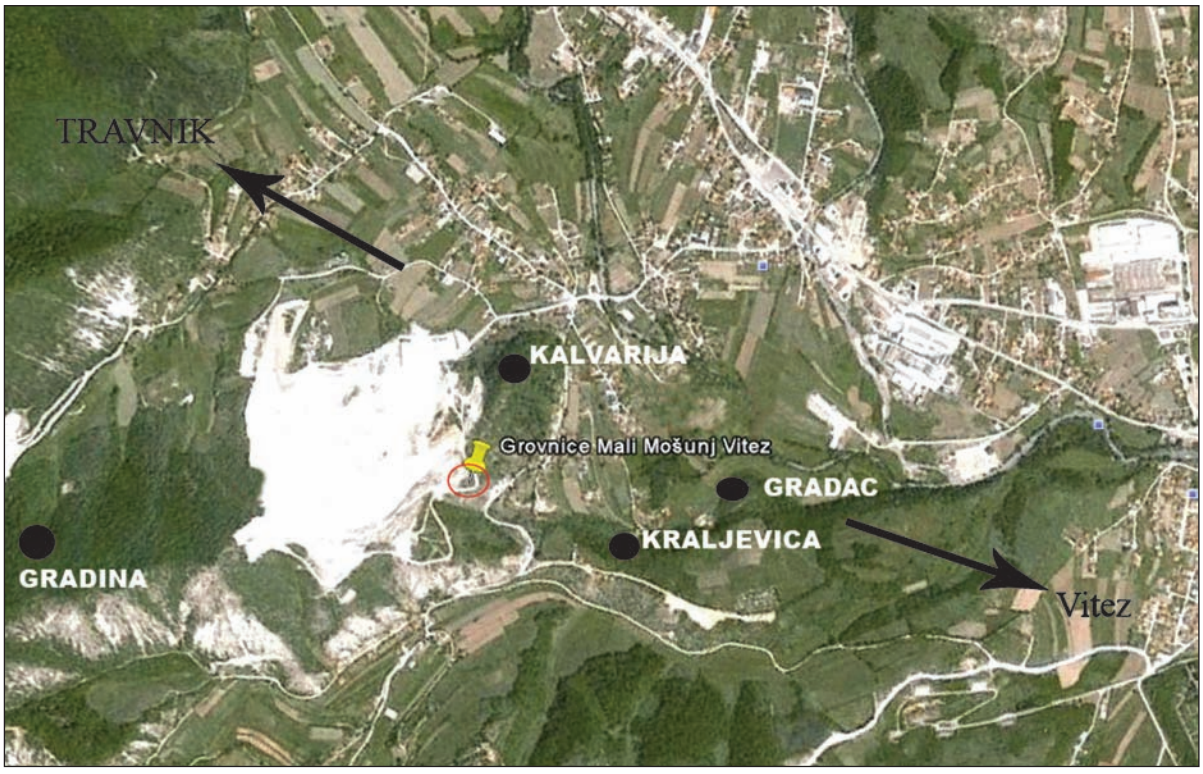

Sl. 1. *Položaj lokaliteta Grovnice, u odnosu na susjedne lokalitete Crkvina, Gradac, Gradina – satelitski snimak* (Google Earth)

Sl. 2. *Lokalitet Grovnice – pogled sa zapada, s lokaliteta Crkvina-Kalvarija* (foto B.Bošnjak)

pružila niz novih i značajnih saznanja potvrdila su na žalost i znatna oštećenja, ne samo na pojedinačnim spomenicima, grobnicama i grobovima, nego i na čitavoj nekropoli.

Na taj način ostali smo uskraćeni za niz sigurno vrijednih podataka koji bi bili od iznimnog značaja za ovaj arheološki dokazano bogat kraj.

Mali Mošunj kao staru rimsku naseobinu prvi put, sad već davne 1861. g., spominje I. F. Jukić u svom časopisu Bosanski prijatelj.[2] Kao arheološki lokalitet M. Mošunj potvrdit će se već prvih godina djelovanja Zemaljskog muzeja iz Sarajeva. Godine 1892. V. Radimsky piše o naselju na Gradini u Malom Mošunju,[3] a već 1893. g. Ć. Truhelka[4] i C. Patsch[5] objavljuju nove spomenike i prve fragmente s natpisima koji su odredili rimski karakter ovog naselja. Nakon što je i A. Hoffer 1895. g. predočio nalaze iz M. Mošunja[6] novih vijesti o ovom lokalitetu nije bilo sve do početka gradnje crkvice Majke Božje Žalosne 1912. g.[7] na strmom brežuljku na desnoj obali rijeke Lašve, od kada je ovaj lokalitet poznat kao Crkvina, a danas i Kalvarija. Rezultate tih istraživanja, do kojih se tada došlo, objavio je I. Kujundžić 1916. g.[8] Tom prigodom definirani su dijelovi kasnoantičke crkve s krstionicom, pronađeni fragmente kamenog namještaja i nadgrobnih spomenika i tri grobnice na svod. Nažalost plan crkve tada nije napravljen, a nedostaju i opisi grobova koji se spominju u većem broju.

Od tada na prostoru Malog Mošunja nije bilo istraživanja. Na kasnoantičku crkvu u svojoj se studiji osvrnuo i Đ. Basler 1972. g.[9] Na osnovu brojnih posebno epigrafskih spomenika E. Pašalić 1960. g. u Mali Mošunj smješta sjedište mu-

sto, Snježana Vasilj, Branko Bošnjak i Melisa Forić. Posebno se zahvaljujemo gosp. Stjepanu Petrović, Branku Bošnjaku, Vesni i Zdenku Markoviću koji su ispred Mjesne zajednice Mali Mošunj pomogli izvršenju ovog projekta. Posebno se zahvaljujemo gospodinu Mirku Šakiću koji je organizirao izmiještanje arhitektonskih ostataka grobnica br. 1 i br. 2, na lokaciju gdje će biti restaurirane i dostupne javnosti.

[2] Jukić 1861, 6.

[3] Radimsky 1892, 227-230.

[4] Truhelka 1893, 687-692.

[5] Patsch, 1893, 700-704.

[6] Hoffer 1895, 54-58.

[7] Prema Basleru (1972, 94) gradnja crkvice je počela 1912. godine.

[8] Kujundžić 1916, 477-496.

[9] Basler 1972, 94-98.

nicipalne zajednice Bistua Nova,[10] za razliku od ranijeg stava C. Patscha o dvije Bistue: jedne koja se po njemu nalazila u Varvari, a druga na području Zenice.[11] Na taj način pokrenuo je diskusiju koja je u znanstvenim krugovima još uvijek aktualna.[12]

Grobovi

Zaštitnim istraživanjima u travnju 2010. godine obuhvaćena je samo manja površina lokaliteta Grovnice (oko 1000 m²), koja je zatečena u stanju teške devastacije usljed eksploatacije dolomita u kamenolomu (Sl. 2). Zatečeno stanje nije obećavalo veće uspjehe, ali kako će se ispostaviti rezultati ipak nisu izostali. Istražen je niz grobova i grobnica koje su i pored devastacije sačuvale određene elemente o kojima detaljnije govorimo u radu (Sl. 4).

Grob br. 1

Grob, većim dijelom devastiran, bio je izravno ukopan u dolomit na dubini 0,55 m. U grobnoj jami od koje se sačuvalo samo 0,60 m dužine i 0,50 m širine nalazila se lubanja i dio nadlaktične kosti, na osnovu kojih bilo je moguće odrediti tek orijentaciju osobe sahranjene u ovom grobu. Položaj lubanje i kostiju sugerira da je umrla osoba bila sahranjena u opruženom položaju na leđima u smjeru Z-I s glavom na zapadu i nogama na istoku. Prilozi u grobu nisu pronađeni.

Grob br. 2

Kao prethodni i ovaj grob spada u kategoriju znatnije devastiranih grobova. Grobna jama bila je ukopana izravno u kamenu podlogu na dubini od 0,25 m. Od nje sačuvano je tek 0,40 m dužine i 0,30 m širine. Na zapadnoj strani groba, na prostoru gdje se nalazila glava, grobna jama je na lijevoj strani imala ovalni, a na desnoj pravokutni oblik. Pored toga, iznad zaglavlja u kamenoj podlozi bio je vidljiv pravilan usjek visine 12 cm koji ukazuje na utor za poklopac koji se mogao nalaziti na ovome grobu. Od kostura u grobu je sačuvana lubanja, dio lijeve nadlaktice i ključne

Sl. 3. *Odsječeni grob br.* 1 (Foto B. Bošnjak)

kosti. Položaj dobro očuvane lubanje blago pomjerene na lijevu stranu, sugerira da se ostatak kostura nalazio u opruženom položaju u pravcu Z-I s glavom na zapadu a nogama na istoku.

Grob br. 3

Ovaj grob, također, je bio ukopan u prirodnu podlogu dolomita na dubini od 0,35 m. Zbog oštećenja grob je sačuvan je u dužini od 1,05 m. Širina groba iznosila je 0,45 m. Zbog toga na istočnoj strani groba nedostaju obje lisne, goljenične i kosti stopala dok su ostale kosti bile u dosta lošem stanju. Uz to nadlaktične, lakatne i palčane kostu bile su blago pomaknute na desnu, a bedrene na lijevu stranu groba. Kosti lubanje bile su sačuvane samo u fragmentima tako da ju je bilo moguće tek prepoznati. Iako s određenim devijacijama koje podrazumijevaju predočenu dislociranost kostiju ruku i bedrenih kostiju umrla osoba je i u ovom slučaju bila orijentirana Z-I zapad (glava) – istok (noge).

U grobu se nalazio fragment fibule.

[10] Pašalić 1960, 47-49. Ovo mišljenje zastupaju G. Alföldy 1965, 156-157; Wilkes 1969, 275.
[11] Patsch 1893, 700-701.
[12] Bojanovski 1988, 157-164, s opširnim popisom literature.

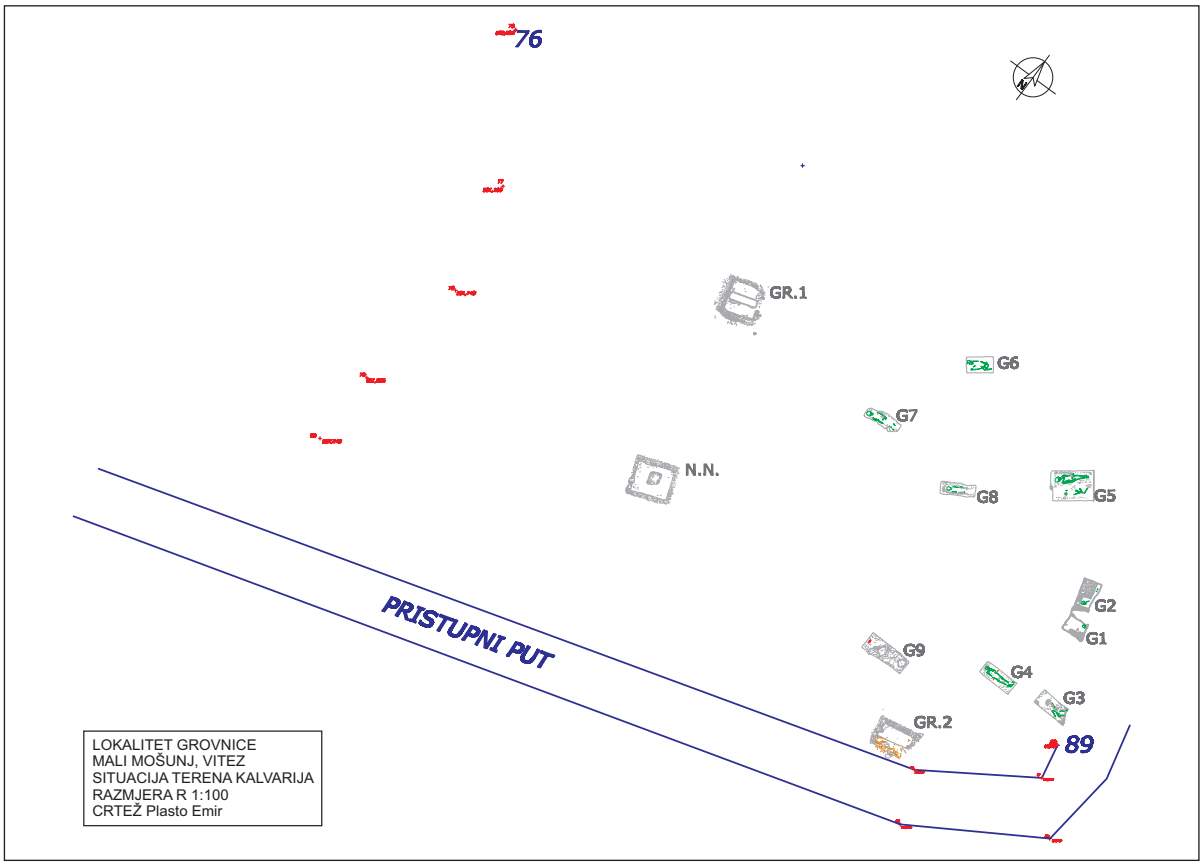

Sl. 4. *Situacijski plan istraživanog dijela nekropole Grovnice*

Grob br. 4

Za razliku od prethodnih ovaj grob je sačuvan u cijelosti. U grobnoj jami veličine 1,75 m x 0,45 m koja je bila ukopana je u dolomit na dubini 0,30 m nalazio se čitav kostur orijentiran u smjeru Z-I zapad (glava) – istok (noge). Iako su kosti bile u dosta lošem stanju, s oštećenjem lubanje na čeonom dijelu, vidljivo je da se radi o kosturu koji se nalazio položen na leđa s rukama opruženim niz tijelo i šakama položenim na karlicu.

Od drugih ovaj grob se izdvaja i po tome što je pokojnik u grob bio položen u drvenom lijesu o čemu, izravno, svjedoče 3 željezna čavla, četverokutnog presjeka dužine 15,5 cm s glavom iskovanom na jednu stranu, sačuvana in situ približno na sredini lijesa. Dva čavla su se nalazila okomito u zemlji kako su bila ukucana u poklopac lijesa, a treći okrenut suprotno s vrhom prema gore iz razloga što je u lijes bio ukucan s donje strane. Trag drvenog lijesa vidljiv je u podlozi čitavom dužinom groba. Od nalaza u ovom grobu, uz karlične kosti pronađena su željezna pređica za remen i mali željezni nožić.

Grob br. 5

Od drugih grobova pronađenih na ovom lokalitetu grob br. 5 razlikuje se po tome što su u njemu bile sahranjene dvije odrasle osobe položene u odvojene prostore koji su međusobno, od polovice groba odvojene proširenjem veličine 0,08 m. Zbog snalaženja pri obradi ukopi su označeni kao Grob 5a i Grob 5b.

Cjelovit grob je bio 1,85 m dug, 0,80 m širok i 0,45 m dubok. Kao grobovi br. 1, 2 i 3 bio je na istočnoj strani djelomično odsječen.

Grob 5a. Pokojnik je bio sahranjen na leđima, orijentiran Z-I s glavom prema zapadu, a nogama prema istoku. Ruke su bile položene niz tijelo. Kostur je, s izuzetkom stopala koja su nedostajala, bio očuvan, ali dosta oštećenih kostiju. Zbog tamnije boje koja je sačuvana dužinom cijelog kostura može se pretpostaviti da je i u ovom slučaju umrla osoba mogla bila ukopana u drveni lijes kao što je slučaj s grobom br. 4.

Grob 5b. Za razliku od kostura u grobu 5a ovaj je sačuvan tek fragmentarno s kostima u puno lošijem stanju. Lubanja se mogla tek pre-

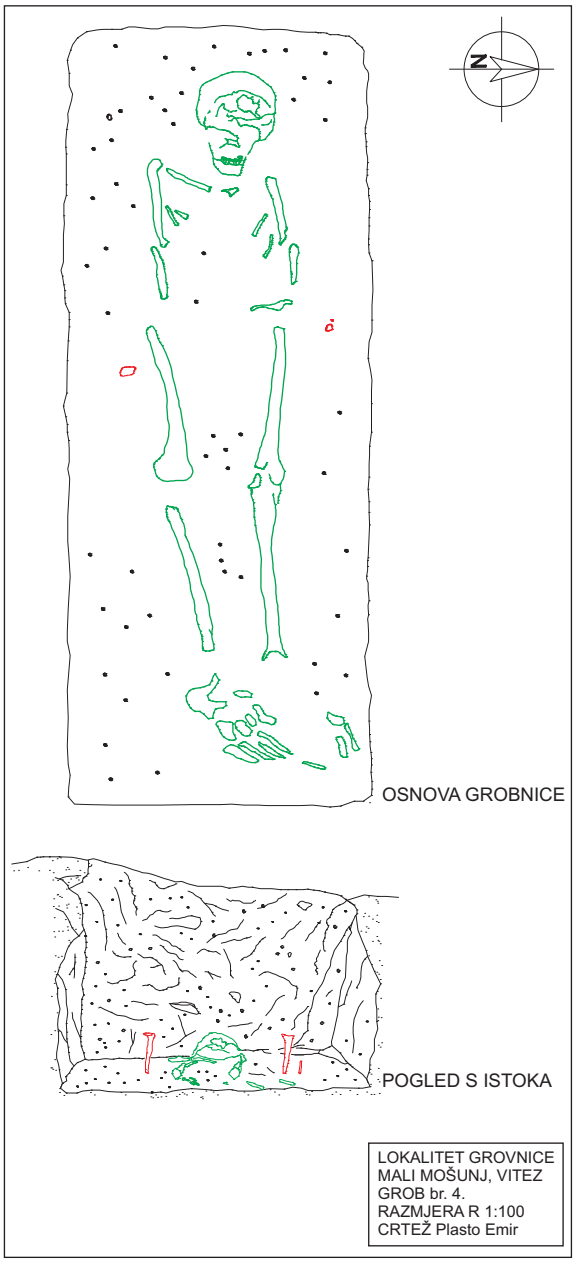

Tab. 1. *Grob br.* 4. 1. *Crtež* 2. *Pogled istok-zapad* 3. *detalj sa željeznim čavlima* (crtež i foto. E. Plasto)

poznati, a kosti nogu bile su pomjerene u donjem dijelu groba. Unatoč tomu, moguće je zaključiti da se i u ovom slučaju radi o ukopu na leđima i orijentaciji Z-I s glavom na zapadu, a nogama na istoku. Kako je ovaj ukop bio nešto dublji od prethodnog, moguće je pretpostaviti da ukopi nisu obavljeni istovremeno. Izgleda da je do ukopa u grob br. 5a došlo naknadno jer je dio groba gdje se nalazi ovaj kostur puno bolje obrađen nego dio groba u kom se nalazi kostur 5b. Uz to dio groba 5a prema zapadu duži je za 0,15 m nego grob 5b.

Grob br. 6

Kao i većina grobova na ovom lokalitetu i ovaj grob zbog devastacije nije sačuvan u cijelosti. U grobnoj jami veličine 1,25 x 0,55 m, koja je ukopana dosta plitko tek na 0,20 m dubine, nalazio se nepotpuno očuvan kostur orijentiran u smjeru Z–I, s glavom prema zapadu, a s nogama prema istoku. Pokojnik je bio ukopan na leđima s rukama položenim niz tijelo i šakama na karlici.

Na južnoj strani groba, zbog devastacije, nedostaju noge s izuzetkom dijela desne bedrene kosti.

U grobu nije bilo priloga.

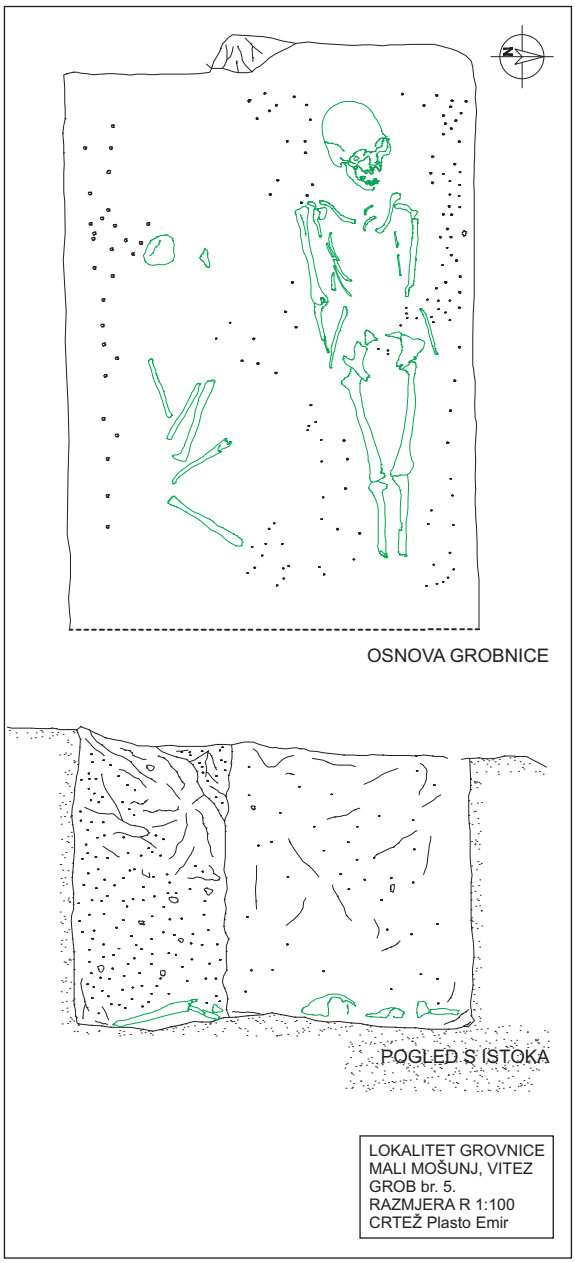

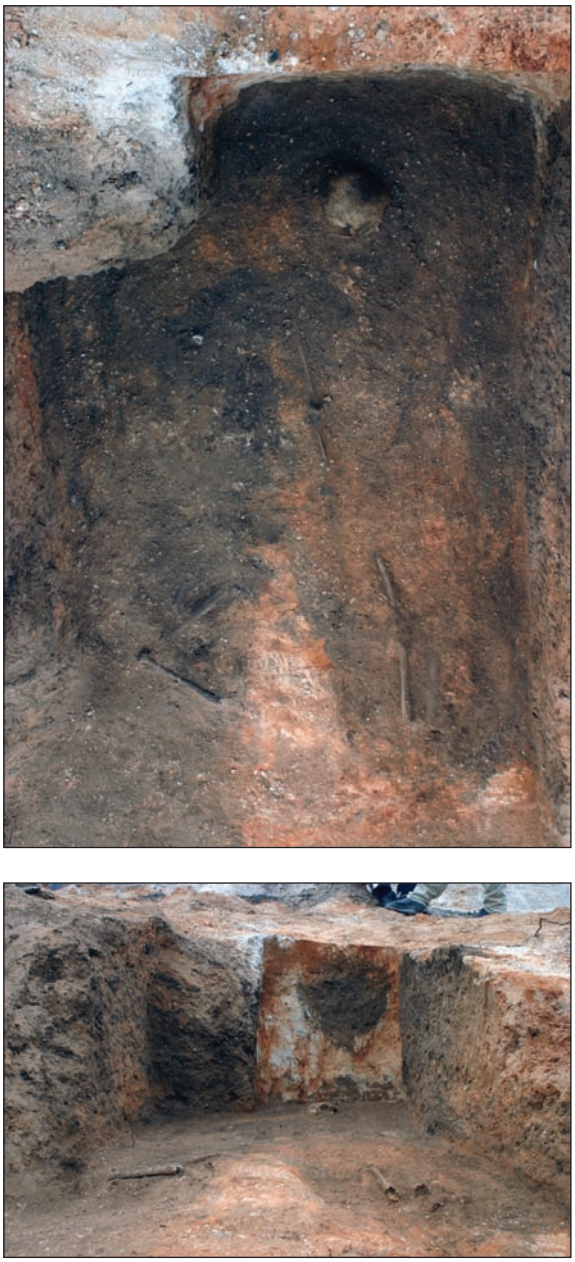

Tab. 2. *Grob br.* 6. 1. *Crtež* 2. (crtež i foto. E. Plasto)

Grob br. 7

Za razliku od ostalih grobova grob br. 7 je dosta nepravilnog oblika zbog kamenja koje se našlo na tom mjestu, što inače nije primijećeno na ovom lokalitetu koji je karakterističan po vrlo mekanom dolomitu. U ovom grobu 1,35 m dužine i širine od 0,30 m do 0,45 m i 0,15 m dubine nalazio se kostur s vrlo loše očuvanim kostima. Položen na leđa u smjeru Z-I zapad (glava) – istok (noge), s rukama položenim niz tijelo i šakama koje su se, koliko je vidljivo, nalazile na karlici.

U grobu nije bilo priloga.

Grob br. 8

I u ovom slučaju radi se o grobu koji je za razliku od ostalih bio ukopan na znatno većoj dubini od 0,70 m. Kostur u grobu dužine 1,10 m i 0,40 m širine bio je u vrlo lošem stanju. Pokojnik je bio sahranjen u opruženom položaju orijentiran Z-I, što potvrđuje položaj lubanje i gornjeg dijela kostura u zapadnom dijelu groba. Kosti nogu nisu pronađene. Ruke su bile položene niz tijelo, a šake na karlicu. Pored toga od lubanje preko cijelog prsnog dijela kostura bio je vidljiv tamni

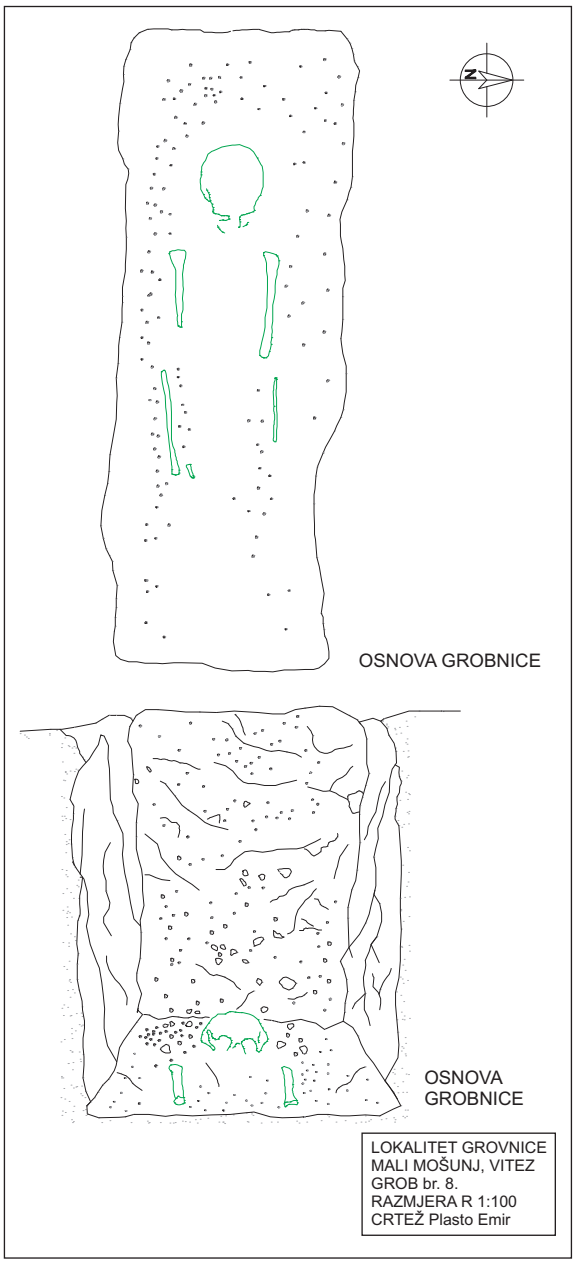

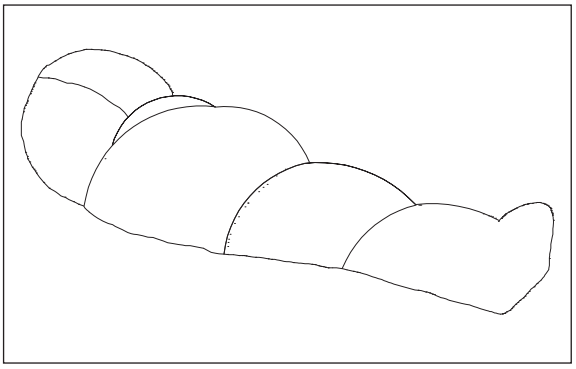

Tab. 3. *Grob br.* 8. (crtež i foto. E. Plasto)

trag, skoro crne boje koji se može pripisati tkanini u koju je umrla osoba vjerojatno bila umotana.

Od priloga u ovom grobu uz glavu pokojnika pronađena je mala željezna pređica.

Grob br. 9

O ovom grobu dužine 1,85 m širine 0,50 m i 0,40 m dubine nađeno je tek nekoliko fragmenata kostiju pokojnika. Za razliku od drugih ovaj grob je bio prekrivan kamenim pločama uz koje su se nalazila i dva veća kamena bloka. Iako je u grobu nedostajao kostur nalaz željezne spone sugerira da je pokojnik bio sahranjen u drvenom lijesu.

Grobnice

Pored opisanih grobova na ovom lokalitetu otkrivene su dvije grobnice na svod i dijelovi jednog objekta kojega, zbog oštećenja i nedostatka više determinirajućih elemenata, nije moguće izravnije definirati.

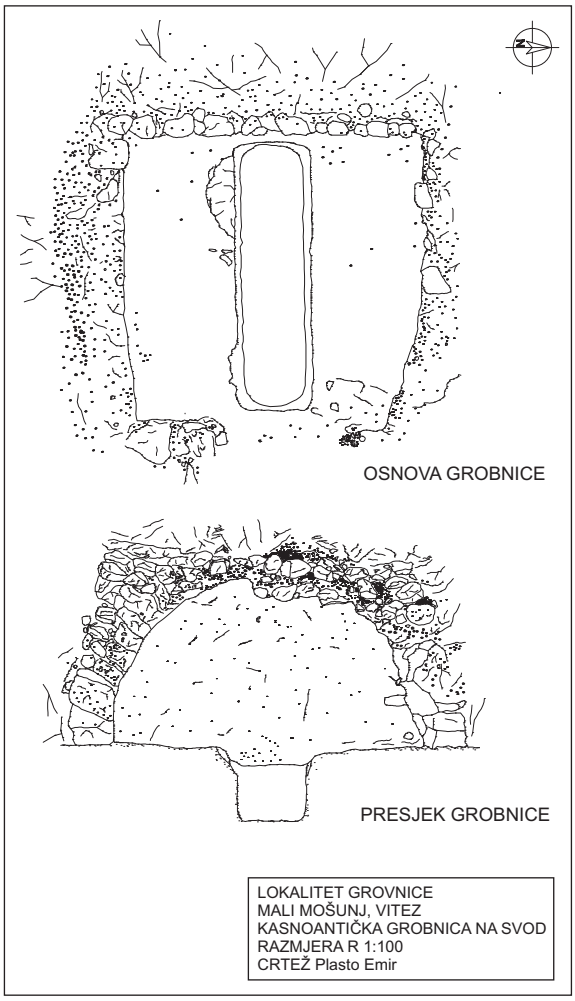

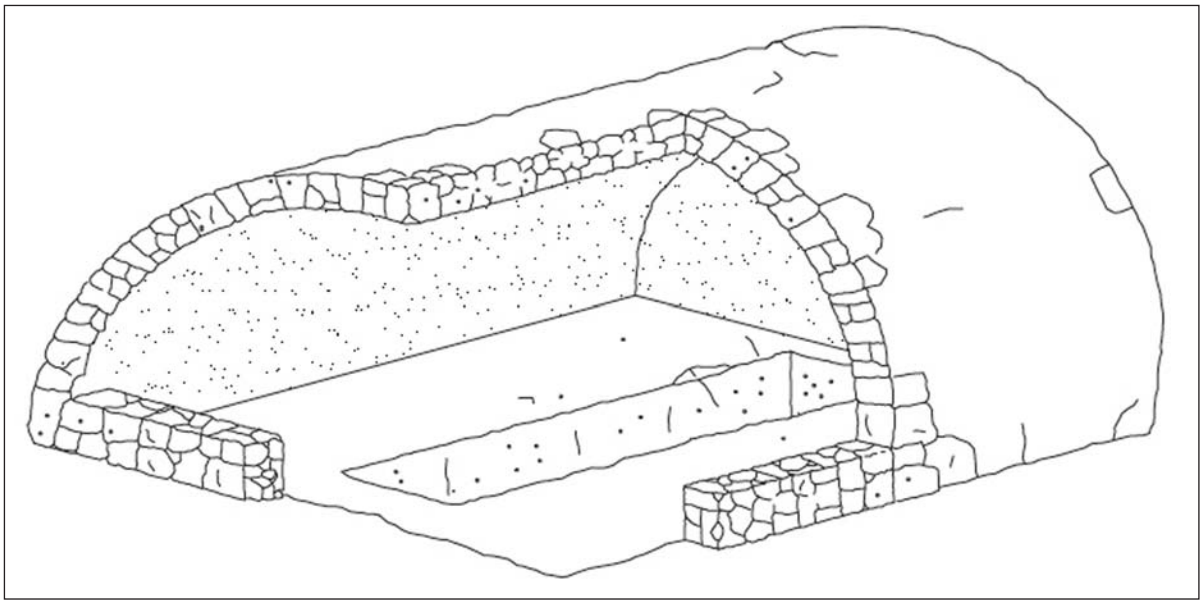

Tab. 4. 1-3. *Grobnica br.* 1; 4. *Rekonstrukcija izgleda grobnice* 1 (crtež i foto E. Plasto)

Sl. 5. *Grobnica* 3 – *Objekt NN* (foto B. Bošnjak)

Grobnica na svod br. 1

U ovom slučaju radi se o grobnici na svod koja je imala jednu ukopnu prostoriju. Sagrađena je u smjeru zapad – istok s ulazom okrenutim prema istoku. Približno je pravokutnog oblika veličine 2,00 x 1,80 m presvođena bačvastim svodom koji je dosezao visinu od oko 2,00 m.

Uz zidove na dužim stranama grobne komore nalazila su se dva ležaja – kline duge 2,00, a široke od 0,65 m na sredini, 0,90 m na zapadnoj i 0,58 m na istočnoj strani. To je uvjetovano ovalnim oblikom kanala veličine 2,00 x 0,50 m koji je bio ukopan između njih.

Ovakvo rješenje kod ovih grobnice nije rijetka pojava. Umrle osobe polagane su na kline – ležaje u drvenim sanducima ili umotane u pogrebno platno. Kanal je služio za odlaganje kostiju starijeg ukopa, kako bi se na klini dobilo mjesto za novi ukop. Kako se, osim otvora na istočnoj strani, ulaz u grobnicu nije našao teško je ustanoviti način zatvaranja grobnice. Moguće je tek pretpostaviti da se ovdje kao i u slučaju sličnih grobnica na ulaz postavljala masivna kamena ploča, kao na primjeru lokaliteta Dželilovac kod Travnika[13] ili je kao na susjednoj Kalvariji, postojao uski prolaz – hodnik kojim se dolazilo do vrata grobne komore.[14]

Ova grobnica je na zapadnoj strani većim dijelom bila ukopana u dolomit, a zatim zidana s manjim kamenim blokovima i riječnim oblutcima koje lokalno stanovništvo zove lašvenjak jer se i danas vadi iz korita rijeke Lašve. Pri zidanju značajno se koristila i žbuka koja je izgledala dosta loše zbog procesa petrifikacije do kog u potpunosti nije došlo.

Za razliku od kamenih zidova svod je bio izrađen od sedre koja se zbog manje težine i jednostavnije obrade uobičajeno koristila u ovu svrhu. Iako je grobnica znatnije oštećena potrebno je istaknuti da je bila solidno građena. To potvrđuje i činjenica da je čitava prostorija bila ožbukana. Žbuka se sačuvala na zapadnoj strani grobnice, ali i na ležajevima gdje je bila navučena u dva sloja. Iznad nešto grubljeg donjeg sloja, gornji je bio jako kvalitetan i poliran. Tragovi boje na zidovima nisu zamijećeni, ali kod ovakvih spomenika to i nije bilo uobičajeno.

[13] Marković 1938, 65-68.

[14] Kujundžić 1916, 477-496; Paškvalin 2003, 90; Basler 1972, 31.

U trenutku istraživanja u grobnici nisu pronađeni ostaci osteološkog materijala, iako su se po informacijama lokalnog stanovništva tu nalazili. Na južnoj strani desne kline pronađeni su fragmenti keramičke posude koji su bili toliko oštećeni da su se u trenutku podizanja potpuno rasuli. Osim toga, na lijevom ležaju pronađeno je neuobičajeno puno kostiju neke male ptice i puževih kućica.

Grobnica na svod br. 2

Grobnica br. 2 je za razliku od prethodno opisane bila više uništena. Unatoč tomu je ipak bilo moguće utvrditi da se i u ovom slučaju radi o grobnici na svod. Ona je kao i prethodna imala jednu ukopnu prostoriju, ali s jednom klupom – klinom za polaganje pokojnika. Uz to nedostajao je i kanal za kosti jer je, za razliku od prethodnog slučaja, klupa bila podignuta 0,50 m iznad poda grobnice. Ova grobnica nije u potpunosti istražena jer je još tijekom istraživanja uništena djelovanjem mehanizacije kamenoloma. Bilo je moguće utvrditi tek njezine dimenzije: 2,00 m dužine i 1,70 m širine. Kao i prethodna, bila je rađena manjim kamenim blokovima i riječnim oblucima vezanim žbukom, čiji tragovi nisu zamijećeni na zidovima. Svod grobnice bio je rađen od blokova sedre koji su se zbog urušavanja nalazili u i oko ove grobnice. Kao i u prethodnom slučaju, kosturi u ovoj grobnici nisu pronađeni, iako su se po raspoloživim informacijama u trenutku otkrića tu nalazili.

Prilozi u grobnici nisu pronađeni.

Grobnica (objekt NN) br. 3

Pored gore opisanih grobova i grobnica na svod na prostoru Grovnica nalazi se još jedan objekt za koji, unatoč činjenici što je arheološki utvrđen, nije bilo moguće odrediti namjenu. Radi se o objektu s jednom prostorijom pravokutnog oblika veličine 1,65 x 2,20 m sa sačuvanim zidom visine 0,35 m. Zid je rađen dosta kvalitetno obrađenim kamenim blokovima koji su licem okrenuti prema unutrašnjosti prostorije i većim riječnim oblucima koji su u tu svrhu s jedne strane odbijani kako svojim oblikom ne bi remetili ravnu površinu zidova sa zamijećenim tragovima žbuke. I pod prostorije bio je prevučen slojem žbuke u širini 0,45 m s izuzetkom pravokutnog prostora koji se nalazio na sredini (Sl. 5).

Kako se nije uspjelo pronaći više elemenata koji bi pomogli bližem definiranju ove prostorije razmišljalo se o mogućnosti da se u ovom slučaju radi o dijelu neke veće građevine. Argumenti za to su kameni blokovi pronađeni u blizini, zubačom karakteristično obrađene površine. Na njima su vidljivi tragovi više tipova ovog alata, sudeći po različitim razmacima zubaca, od onih velikih veličine 5-7 mm do onih manjih, vrlo sitnih kod kojih je razmak bio tek po par milimetara.[15]

Unatoč uloženim naporima tragovi građevine kojoj bi mogao pripadati ovaj objekt nisu registrirani.

Zaključna razmatranja

Kako je predočeno, tijekom istraživanja na lokalitetu Grovnice ukupno je istraženo: 9 grobova, 2 grobnice na svod i jedan nepotpuno definiran objekt. Iako se radi samo o dijelu veće neistražene nekropole, postavlja se pitanje kako, na osnovu postignutih rezultata koji su, posebno što se tiče pronađenog pokretnog materijala, dosta ograničeni, procijeniti postignute rezultate, te ih staviti u određeni kontekst i kronološki definirati.

Pri tom kao važna odrednica, svakako se postavlja pitanje načina pokapanja pokojnika na ovoj nekropoli. Osim grobnica na svod koje su neosporno transparentna kategorija kasne antike vezana za rane kršćanske zajednice[16] značajnu komponentu čine i ukopi u grobove. U ovom slučaju i za jedne i za druge karakteristična je pojava jednoobraznih ukopa pri kojima su pokojnici bili sahranjeni u smjeru Z-I s glavom na zapadu i nogama na istoku.[17] Iako svjesni činjenice kako je takav način pokapanja, osim kod kršćana, bio aktualan u židovskoj religiji, ali i dijelu solarnih kultova, čini se prihvatljivim u ovom slučaju definirati ih kao dio ranokršćanske – kasnoantičke tradicije. Uporište za takvo razmišljanje, između ostalog, pružila je i ranokršćanska bazilika registrirana u neposrednoj blizini na lokalitetu Crkvina – Kalvarija i uz nju grobnice na svod.[18] U tom kontekstu promatra se i položaj ruku u odnosu na tijelo pokojnika. Naime, ruke prekrižene na prsima, postavljene na zdjelicu ili na predjelu

[15] Basler 1972, 35.
[16] Paškvalin 1959, 149-162; Paškvalin 2003, 40-61.
[17] Migotti 2001, 140.
[18] Kujundžić 1916, 477-496; Basler 1972, 94-96.

Sl. 6. *Željezne pojasne pređice, a. iz groba br.* 8; *b. iz groba br.* 4.

stomaku također su elementi karakteristični za rane kršćanske zajednice, kao i običaj umatanja pokojnika u pogrebno platno,[19] kao što je to slučaj s grobom br. 8 koji neosporno doprinosi formiranju stava o ranokršćanskim karakteru ove nekropole.[20]

Za razliku od ovih elemenata, problem s pokretnim nalazima koji su pronađeni u grobovima znatno je izraženiji. Zbog malog broja uzoraka, s izuzetkom grobova br. 4 i br. 9 u kojima su pretpostavljeni ukopi obavljeni u drvenim ljesovima, nije moguće, s više argumenata, izreći određene stavove o imovinsko-statusnim pozicijama osoba ukopanih na ovoj nekropoli. Također, teško je pronaći argumente u obrazloženju kako prilaganje više predmeta u grobove nije isključivo kršćanski običaj, jer čitav niz primjera to demantira.

Od pokretnih nalaza u našem slučaju značajan doprinos su dvije željezne pređice. Veća je pronađena s manjim željeznim nožem u grobu br. 4 u kom je pokojnik bio sahranjen u drvenom sanduku od kog su se sačuvali željezni čavli. Druga manja pređica pronađena je pored lubanje u grobu br. 8. O pređicama u literaturi dosta se pisalo pa ih i u ovom slučaju, imajući u vidu okolnosti ovog nalaza, možemo promatrati kao predmete koji su dio provincijalne rimske tradicije kasne antike.[21]

S ovim nalazima povezan je problem devastacije ovog lokaliteta koje su se događale u više navrata i na različite načine. Do prve devastacije je došlo, kako je već naglašeno, djelovanjem mehanizacije lokalnog kamenoloma Rudnika Kalvarija, kada su gotovo u potpunosti uništene grobnice i grobovi, te znatno smanjen prostor čitave nekropole. Također kada je, intervencijom Federalne komisije za nestale osobe – žrtve zadnjih ratnih događanja, došlo do nepovratnog gubitka nedokumentiranog i neobrađenog osteološkog materijala. Tom prigodom članovi Komisije su i pored nazočnosti arheologa, koji su na terenu dogovarali buduća arheološka istraživanja, izuzeli osteološki materijal koji se nalazio u grobnicama br. 1 i 2, te materijal koji je bio vidljiv u devastiranim grobovima. Osim toga, vjerujemo da je ovaj lokalitet bio izložen bespravnom iskopavanju i otuđivanju arheoloških predmeta i od strane lokalnih „ljubitelja starina". Dokaz je željezni nožić pronađen na prostoru nekropole u tijeku arheoloških istraživanja.

Što se tiče mogućnosti davanja određenog stava o imovinsko-statusnoj poziciji pokojnika ukopanih na ovoj nekropoli, kao argumenti mogu se uzeti ukopi u grobovi br. 4 i br. 8 u kojima su pokojnici sahranjeni u drvenom lijesu, iako bi pri tom svakako mjerodavan bio i drugi materijal [22]

Dosada pronađeni nalazi ukazali su na kasnu antiku kao vrijeme kada je ova nekropola najvećim dijelom nastala,[23] iako nije isključena mogućnost i ranijih ukopavanja sudeći po neko-

[19] Običaj umatanja u pogrebno platno donose već prvi kršćanski pisci Migotti 2001, 125; Kapitanović 2006, 80.

[20] Iako elementi s kojima raspolažemo ukazuju na ranokršćansko-kasnoantički karakter ove nekropole nije isključeno ni njezino ranije egzistiranje. Uporište je moguće tražiti u elementima ukrasne plastike crkve na Kalvariji koji su daleko od provincijalne prosječnosti, a za što razlog može biti naselje za koje se pretpostavlja da je na prostoru M. Mošunja moglo biti formirano i ranije. Basler 1972, 158.

[21] Vinski 1989, 11-12; Sagadin 1979, 294-327.

[22] Migotti / Perinić 2001, 125.

[23] U prilog ovoj tvrdnji idu i numizmatički nalazi od novaca Julije Mamee 235, Galijena 235-268; Dioklecijana 284-305;

Sl. 7. *Fragment sepulkralnog spomenika s natpisnom formulom D M* (foto B. Bošnjak)

Sl. 8. *Fragment kamene ploče obrađene* (foto B. Bošnjak)

liko fragmenata epigrafskih natpisa nađenih na prostoru nekropole, prvenstveno misleći na onaj s formulom DM. (Sl. 7)

Grobovi, grobnice na svod s ukopima pokojnika i njihovom orijentacijom, položaj ruku u odnosu na tijelo, s vidljivim znakovima ukopnog ruha, pronađeni predmeti kao i dijelovi kamenih spomenika prikupljeni na prostoru nekropole s podacima koji su na raspolaganju iz ranije literature, omogućili su ovaj lokalitet izravnije odrediti u (IV.-V. st)[24] kasnoantičko-ranokršćanskog razdoblja koje se na prostoru ne samo Malog Mošunja nego općenito lašvanskog kraja pokazuje vrlo transparentnim.

ing to the lack of arguments, is not completely defined object), which were very destroyed by the mechanization of the local stone mine. Nevertheless, during the investigation, it was possible to reach a series of findings on which basis was possible to put this necropolis in a certain context and to define it chronologically. Even though some elements like fragments of the sepulchral monuments (stele) are pointing to existence of this necropolis in the period of the Early Antiquity; vault tombs, burials oriented W-E with heads on west and legs on east, with arms straight to the body and hands placed on pelvis, remains of the wooden coffins and traces of the linen that enfolded the deceased offered us more arguments to determine this necropolis in the period from 4th to 5th century, when the Late Antiquity not just in Mali Mošunj, but in the vast area showed very intensively.

Summary

Necropolis from the Late Antiquity on the site of Grovnice in Mali Mošunj – Municipality of Vitez

In 2009 rescue archaeological excavations were made on the site of Grovnice in Mali Mošunj, Vitez municipality. During this campaign it has been excavated only one part of the large and unexplored necropolis: 9 graves and 3 tombs (the third one, accord-

Maksimijana 305-311; Licinija 307-323 i Julijana II. 360-363. Truhelka 1893, 690-691.

[24] Osim numizmatičkih nalaza u prilog ovoj dataciji govori i kameni namješta iz crkve na Kalvariji koji po antičkim karakteristikama ne bi trebalo datirati kasnije od IV. st. Basler 1972, 158.

Literatura

Alföldy, G. 1965, Dalmatien Bevölkerung und gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, Budapest 1965.

Basler, Đ. 1972, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo Bojanovski, I, 1988, Bosna i Hercegovina u Antičko doba, Djela ANUBiH LXVI, CBI 6, Sarajevo 1988.

Hoffer, A. 1895, Nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru, GZM 1895, 43-62.

Jukić, I. F. 1861, Bosanski prijatelj, Zagreb 1861, (6).

Kapitanović, V. 2006, Kršćanska arheologija, Split 2006.

Kujundžić, I. 1916, Najnovije rimske iskopine u Mošunju, GZM 1916, 477-496.

Mandić, M. 1924, Turbe kod Travnika, GZM 1924, 83-90.

Marković, T. 1938, Rimska grobnica pod Dželilovcem kod Travnika, GZM, 1938, 65-68.

Migotti, B. / Perinić, Lj. 2001, Nekropola na Štrbincima kod Đakova u svjetlu kasnoantičkog horizonta Panonije, Arheološki radovi i Rasprave 13, HAZU Zagreb, 103-204.

Miletić, N. 1956, Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca, GZM, n. s. 11, Sarajevo 1956, 9-39.

Paškvalin, V. 1959, Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih komora na teritoriji Bosne i Hercegovine GZM XIV, Sarajevo, 149-162.

Paškvalin, V. 2003, Pojava kršćanstva u srednjoj Bosni i njegova hijerarhija u svjetlu novih arheoloških iskopavanja, Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone, Sarajevo 2003, 40-61.

Paškvalin, V. 2003a, Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriju Bosne i Hercegovine, Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone, Sarajevo 2003, 80-94.

Paškvalin, V. 2003b, Prilog datiranju starokršćanskih bazilika Bosne i Hercegovine, Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone, Sarajevo 2003, 110-125.

Paškvalin, V. 2003c, Ostaci starokrokršćanske bazilike na Crkvini (Grudine) u Bugojnu s osvrtom na MVN(icipium) BIST(ue) ili Bistves, sjedište bistuenske Biskupije i Biskupa Andrije, Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone, Sarajevo 2003, 129-190.

Patsch, C. 1893, Rimski natpisi iz doline Lašve, GZM 1893, 700-704

Pašalić, E. 1954, O antičkim naseljima uzduž rimske ceste Duvno – Varvara na Rami – Gornji Vakuf – Vitez – Zenica, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, god. VI, Sarajevo 1954, 193-227.

Petrović, J. 1931, S arheologom kroz Travnik, Zagreb 1931.

Radimsky, V. 1892, Arheološke crtice 12, Gradina pri Malom Mošunju kod Travnika u Bosni, GZM 1892, 227-230.

Sagadin, M. 1979, Antične pašne spone in garniture v Sloveniji, Arheološki vestnik, 30, Ljubljana 1979, 294-327.

Truhelka, Ć. 1893, Iskopine u dolini Lašve 1893, 685-692.

Vinski, Z. 1989, Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje, SP. Ser. III, 1991, 5-73.

Wilkes, J. J. 1969, Dalmatia, London 1969.

O počecima Bosne u ranom srednjem vijeku*

Tibor Živković
Beograd

Prvi spomen Bosne nalazi se u poznatom djelu bizantskog cara Konstantina VII Porfirogenita (945-959) *De administrando imperio*.[1] Na samom kraju 32. poglavlja, *O Srbima i zemlji koju sada obitavaju*, car je, u dijelu u kojem je smjestio spisak srpskih *kastra oikoumena*, dodao kratku rečenicu: ... καί εἰς τὸ χωρίον Βόσονα, τὸ Κάτερα καὶ τὸ Δεσνήκ.[2] S obzirom na to da se ova primjedba nalazi na kraju spiska *kastra oikoumena* u Srbiji, to bi moglo značiti da je, barem za Konstantina Porfirogenita, Bosna smatrana regijom unutar granica Srbije.[3] Car nikada nije napisao posebno poglavlje o Bosni, kao što je to učinio u slučaju Hrvatske, Srbije, Travunije, Zahumlja, Paganije i Duklje.[4]

Ukoliko pažljivo razmotrimo granicu između Srbije i Hrvatske, koju je također pribilježio Konstantin Porfirogenit u 30. poglavlju *De administrando imperio*, možemo vidjeti, *ex silentio*, da je on smatrao Bosnu samo regijom Srbije.[5] Car je zapisao da Srbija graniči sa Hrvatskom na sjeveru i Bugarskom na jugu. Zapadne granice Srbije date su prema kneževinama (*arhontijama*)

Paganije, Zahumlja, Travunije i Duklje. Tu se Bosna ne spominje. Štaviše, zapisano je da Srbija i Hrvatska imaju zajedničku granicu na rijeci Cetini (*Tzentina*) i župi *Chlebeni* (današnje Livno).[6] S obzirom na to da se ranosrednjovjekovna Bosna smatra zemljom oko gornjeg i srednjeg toka rijeke Bosne,[7] zapadne granice Srbije sa ostalim slavenskim kneževinama situiranim na dalmatinskoj obali isključuju Bosnu kao samostalnu kneževinu. Na primjer, ukoliko je Bosna bila samostalna država, onda bi ona trebala imati zajedničku granicu sa Zahumljem i Travunijom. Prema *De administrando imperio* ove su dvije kneževine graničile na istoku sa Srbijom.

Međutim, iako Konstantin Porforogenit nije napisao posebno poglavlje o Bosni, bilo mu je zanimljivo spomenuti da se dva srpska grada

---

* Rad prvobitno objavljen na engleskom jeziku pod naslovom „On the Beginnings of Bosnia in the Middle Ages", u: *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998)*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2010, 161-180. Ovdje se objavljuje u prijevodu uz ljubazno dopuštenje autora. Preveo i priredio Emir O. Filipović.

[1] Ustvari, prvi izdavač *De administrando imperio*, Johannes Meursius, izmislio je ovaj naslov 1611, iako car Konstantin Porfirogenit nije naslovio svoje djelo. Zanimljivo je da je dubrovački autor Mauro Orbini već 1601. godine imenovao Konstantinovo djelo: *Foedera, ivra, ac societates imperii Romani*; Usp. Orbini 1601, 181. Vidi, Živković 2006a. Vidi najnovija istraživanja u Goldstein 2008.

[2] *DAI I*, c. 32.151. Vidi različita mišljenja o mogućoj ubikaciji ova dva grada Goldstein 2008, 104-106.

[3] Postoji opsežna literatura o počecima Bosne: Klaić 1882, 42-45, mislio je da je Bosna bila samostalna regija još od doseljavanja Slavena. Isto mišljenje dijele Klaić 1989, 34; Goldstein 1995, 309. S druge strane, Rački 1881, 71-72; Ćorović 1940, 121; Ćirković 1964, 39, misle da je Bosna u ranom srednjem vijeku, ustvari, bila dio Srbije. Nasuprot njih Šišić 1925, 463, je vjerovao da je od 850-ih do 950-ih godina najveći dio Bosne pripadao Hrvatskoj. Ovu tezu dalje razrađuje Ćošković 1996, 15-18.

[4] *DAI I*, cc. 30-36.

[5] *DAI I*, c. 30.117-119.

[6] *DAI I*, c. 30.116-117.

[7] Približne granice ranosrednjovjekovne Bosne davali su mnogi stručnjaci; Klaić 1882, 15-16, i Prelog 1912, 8, su mislili da je prostor Bosne situiran u gornjem toku rijeke Bosne, da se na zapadu prostirao prema gornjem toku Vrbasa, na sjeveru do klanca u Vranduku, i da je dosezao lijevu obalu rijeke Drine na istoku. Ćorović 1940, 3, je smatrao Bosnu regijom oko srednjovjekovne župe Vrhbosne (smještene na izvoru rijeke Bosne), koja se na sjeveru prostirala na područje ne dalje od Vrandučkog klanca i grada Doboja. Ćirković 1964, 39, je ograničio prostor ranosrednjovjekovne Bosne na dolinu rijeke Bosne.

ustvari nalaze u *maloj zemlji Bosni*. Pojam *horion* (χωρίον) je, za neke autore, bez ikakve sumnje, predstavljao *malu zemlju*, tj. regiju.[8] Za urednike *De administrando imperio*, Jenkinsa i Moravcsika, to je bila teritorija (engl. *territory*), različita od zemlje (engl. *land*, grč. *χωρα*), iako nisu ponudili trag koji ih je doveo do ove razlike. Za druge kneževine: Srbiju, Hrvatsku, Zahumlje, Travuniju, Paganiju i Duklju – Konstantin piše *hora* (χωρα).[9] Ovo bi mogao biti razlog zbog kojeg u *De administrando imperio* ne postoji poglavlje posvećeno Bosni: ona je samo regija, vjerovatno značajna regija, ranosrednjovjekovne Srbije.[10] Važno je napomenuti da se Zahumlje, Travunija i Konavli nazivaju *horion* u dijelovima poglavlja o njima koja se odnose na *kastr oikoumena*.[11] Ova razlika, *hora* naspram *horion*, u nekim poglavljima, ali u različitim dijelovima, ne može se lako objasniti jer je Konstantin u slučaju Duklje i Paganije koristio pojam *hora* u oba dijela – u onom o imenu kneževine i njenoj kratkoj historiji, i u dijelu o njihovim *kastra oikoumena*.[12] Međutim, najvjerovatniji razlog za različitu upotrebu ovih pojmova trebao bi se tražiti u činjenici da su ova poglavlja ustvari bila samo nacrti, sačinjena od manje više sirovog materijala iz različitih izvora, pripremljena za detaljniju elaboraciju.[13] Činjenica je da je Konstantin Porfirogenit koristio pojam *horion* u nekoliko slučajeva u *De administrando imperio*, i on je uvijek označavao selo.[14] Samo u dijelovima posvećenim *kastra oikoumena* južnoslavenskih kneževina on taj termin koristi u drugom značenju. Najnovija istraživanja *De administrando imperio* i Konstantinovih izvora o Hrvatima i Srbima otkrila su važnu činjenicu da je ovaj izvor o Hrvatima/Srbima nekad pripadao sada izgubljenom latinskom izvoru, najvjerovatnije naslovljenom *De conversione Croatorum et Serborum*. Autor ovog djela bio je Anastazije Bibliotekar, najobrazovanija i najutjecajnija osoba tadašnjeg Zapada.[15] Kako smo već ranije obavili opsežna istraživanja o ovoj temi, ovdje ćemo samo predstaviti najvažnije tragove koji, bez ikakve sumnje, potvrđuju da je ista osoba koja je pisala *De conversione Croatorum et Serborum* ustvari napravila i grčki prijevod, a ta osoba mogla bi biti samo Anastazije Bibliotekar. On je ostavio zanimljiv trag o značenju pojma *oikoumena* za Latine i Grke.[16] U svojoj poslanici papi Hadrijanu II 871. godine on kaže:

V*erum cum apud Constantinopolim positus frequenter Grecos super hoc vocabulo reprehenderem et fastus vel arrogantiae redarguerem, asserbant, quod non ideo oecomenicon, quem multi universalem interpretati sunt, diocerent patriarcham, quod universi orbis teneat praesulatum, sed quod cuidam parti praesit orbis, quae a christianis inhabitatur. Nam quod Grece oecumeni vocatur, Latine non solum orbis, a cuius universitate universalis appellatur, verum etiam habitatio vel locus habitabilis nuncupatur*.

Prijevod ovog teksta glasi:

Kada sam bio na dužnosti u Konstantinopolju, često sam prigovarao Grcima zbog ovog izraza, i nakon što sam ih prekorio, njihovu aroganciju i umišljenost, oni su tvrdili da svog patrijarha ne nazivaju oecomenicon, što mnogi pogrešno prevode kao univerzalni, zbog toga što vlada cijelim svijetom, nego zbog toga što vlada samo svijetom koji je nastanjen Kršćanima. Naime, ono što se na grčkom naziva oecumeni ne bi se smjelo na latinski prevoditi samo kao svijet, po čijoj univerzalnosti se patrijarh treba nazivati univerzalnim, jer ono također znači naseljeno i naseljivo mjesto.

Ovaj primjer jasno pokazuje da *oikoumena* nije samo predstavljala svijet naseljen Kršćanima, nego i svako mjesto u kojem su Kršćani živjeli.[17]

Anastazijevo autorstvo *De conversione Croatorum et Serborum* dokazano je njegovim jedinstvenim shvatanjem izraza *kastra oikoumena*, koji nije poznat nijednom drugom srednjovjekovnom piscu. Konstantin spominje ovaj izraz u *De administrando imperio* tačno šest puta, i svaki put u onom dijelu koji počinje sa riječju *oti*. Ova je riječ obično najavljivala izvatke iz

[8] Rački 1881, 66.
[9] *DAI I*, cc. 31.1-2; 31.26; 32.1; 33.1-3; 34.1-3; 35.1-3; 36.1-3.
[10] Vidi Ćirković 1998, 23.
[11] Za pojam *kastra oikoumena* vidi Živković 2008.
[12] Vidi i analizu Konstantinove upotrebe pojmova *horion* i *hora*, u: Goldstein 2008, 98-101.
[13] Usp. Bury 1906, 524-525. To bi također moglo značiti da je Konstantin koristio najmanje dva izvora za poglavlja *De administrando imperio* posvećena Južnim Slavenima.
[14] *DAI I*, cc. 32.122; 45.63, 136, 137, 161, 166; 53.500, 503, 504, 507, 608, 510; Usp. Goldstein 2008, 98.
[15] O Anastaziju, vidi, Kelly 1996, 106-107; Louth 2007, 168; Chadwick 2003, 99.
[16] O *De conversione Croatorum et Serborum*, vidi Živković 2010.
[17] Perels – Laehr (eds.) 1928, 417.20-26.

Konstantinovog izvora. Činjenica je da se spisak gradova nalazi na samom kraju svakog poglavlja posvećenog kneževinama Južnih Slavena, osim 31. poglavlja, *O Hrvatima i zemlji u kojoj sada obitavaju*, gdje je smješten skoro na kraju poglavlja. Ali svaki put ono počinje sa posebnom riječju *oti*, što je obično značilo da je Konstantin prešao na drugi izvor ili da se vratio na onaj kojeg je koristio ranije.[18] U svakom slučaju, ove konjukture otvaraju dijelove teksta koji je ili direktno preuzet iz Konstantinovog izvora o datom pitanju, ili što je češće, dijelove bazirane na posebnom izvoru koje Konstantin prepričava.[19] Konjuktura *oti* mogla bi biti trag koji upućuje na to da su imena *kastra oikoumena* pripadala istom izvoru, ali ih je Konstantin smjestio u poglavlja posvećena pojedinim slavenskim kneževinama. Štaviše, samo u 31. i 32. poglavlju, *O Hrvatima i zemlji u kojoj sada obitavaju* i *O Srbima i zemlji u kojoj sada obitavaju*, često se koristi izraz „u krštenoj Hrvatskoj/Srbiji", poslije kojeg ponekad slijedi i pojam *kastra oikoumena*.[20] U pogledu drugih južnoslavenskih kneževina ne postoji razjašnjenje pojma *krštena* (zemlja). Ovo bi moglo značiti da je Konstantin koristio dva glavna izvora, nesumnjivo sličnog porijekla, za poglavlja *O Hrvatima* i *O Srbima*, koja sadrže pojam *krštena (Srbija/Hrvatska)*. Shodno tome, to znači da je spisak gradova i drugih slavenskih kneževina bio sadržan u jednom od ovih izvora. Stoga nije bilo potrebe za ponavljanjem izraza *u krštenoj zemlji* Zahumlju, Travuniji, Duklji i Paganiji. Identična terminologija, ustvari, otkriva da su oba izvora sličnog, ako ne i potpuno istog porijekla, sa istom narativnom strukturom. Ova interpretacija je sukladna sa Konstantinovom tvrdnjom da su Pagani, Travunjani i Zahumljani potomci nekrštenih Srba, i zbog toga je spisak *kastra oikoumena* u tim kneževinama mogao biti stavljen u izvor posvećen Srbima. Iz tog razloga nije bilo potrebe da autor Konstantinovog izvora ponavlja izraz *u krštenoj zemlji*. Nedostatak ovih informacija za kneževine Zahumlja, Travunije, Paganije i Duklje samo potvrđuje da ove kneževine nisu bile jednako tretirane od strane autora koji je pisao poglavlja *O Srbima* i *O Hrvatima*. Ako je autor Konstantinovog izvora (Anastazije Bibliotekar) namjeravao napisati odvojena djela o ovim kneževima, onda bismo trebali očekivati da je on barem jednom ponovio frazu *u krštenoj zemlji* Zahumlja, ili Travunije, ili Paganije, ili Duklje. Za Dukljane u 35. poglavlju Konstantin nije ponudio etničko razjašnjenje, ali ipak moramo očekivati da je spisak njihovih *kastra oikoumena* također pripadao istom izvoru povezanom sa Srbima.[21] Štaviše, Konstantin *ex silentio* kaže da Dukljani nisu bili dio srpskog plemena, jer je rekao da su se Srbi naselili u regijama Zahumlja, Travunije i Paganije, ali nije spomenuo Duklju.[22] Bitno je još jednom podvući da su Zahumlje i Travunija klasificirani kao *horion*, *mala zemlja*, ali je Duklja nazvana *hora*, *zemlja*.[23] Možemo primijetiti isti slijed i u slučaju Bosne – *horion*.

Konstantinov izvor o Hrvatima/Srbima, *De conversione Croatorum et Serborum*, sadržavao je podatke o gradovima koji su pripadali crkvenoj organizaciji Rimske crkve.[24] U tom istom izvoru su druge kneževine Južnih Slavena samo spomenute, ali samo u vezi sa crkvenim centrima, tj. gradovima. Konstantin je, pobuđen pojavom ovih kneževina, odlučio o njima napisati posebna poglavlja. Poglavlja od 33. do 36. zapravo predstavljaju Konstantinove prve verzije o ovim kneževinama, tj. nacrte u koje je namjeravao skupiti raznovrstan materijal vezan za njih. Zbog toga nema dosljednosti u upotrebi pojmova *hora* i *horion* u istim poglavljima. Grčka riječ *horion* mogla bi biti bliža latinskom pojmu *territorium*, koji označava teritorij, dok bi *hora* na latinskom bila bliža pojmu *regnum* (doslovno kraljevstvo, ali također sa širim značenjem države). Pošto je Konstantin doslovno transkribirao dijelove o *kastra oikoumena* iz svog izvora, moramo pretpo-

[18] Bury 1906, 525, 538.

[19] Vidi, na primjer, *DAI I*, cc. 6.2-12; 7.3-17; 8.34-35; 13.3-8; 15.2-14; Usp. Katičić 1993, 132.

[20] *DAI I*, cc. 31.68, 71, 86; 32.149.

[21] Smatralo se da je Konstantin zaboravio spomenuti srpsko porijeklo Dukljana; Usp. *FB II*, 63, n. 229. U hrvatskoj historiografiji ovo se uzimalo kao *ex silentio* dokaz da su Dukljani, zapravo, dio hrvatskog plemena; Usp. Košćak 1987, 380; Goldstein 1995, 32, 91.

[22] *DAI I*, c. 32.21-23. Spisak *kastra oikoumena* Duklje je ustvari pripadao istom izvoru o Srbima, ali, s obzirom na to da Konstantin nije u istom izvoru pronašao Duklju kao zemlju u kojoj su se Srbi naselili tokom vladavine Heraklija I (610-641), nije ponudio etničku klarifikaciju za Dukljane.

[23] Paganija se također spominje kao *hora*, ali samo na početku 36. poglavlja; Usp. *DAI I*, c. 36.3. Isti slijed se može primjetiti u slučaju Travunije, spomenute skupa sa Konavlima, jer je spomenuta kao *hora* na početku 34. poglavlja; Usp. *DAI I*, c. 34.3. Isti je slučaj sa Zahumljem koje se naziva *hora* na početku 35. poglavlja; Usp. *DAI I*, c. 33.3.

[24] Živković 2008, 23-25.

staviti da je upravo Anastazije primjetio razliku između Zahumlja, Travunije, Konavala i Bosne (*territorium*), nasuprot Hrvatske, Srbije, Paganije i Duklje (*regnum*).[25] Gradovi navedeni iza imena svake od ove četiri kneževine sadržavali su isti pojam koji bi označio tu kneževinu, i to je – *territorium*. Kao što je slučaj sa Hrvatskom, Srbijom i Dukljom, on je konstantno koristio pojam *regnum*.

Konstantin se, podstaknut pojavom imena ovih kneževina, odlučio pokušati pronaći više podataka o njima i tako načiniti posebne naslove pod koje bi mogao koncentrirati sve stavke o njima. U slučaju Paganije pronašao je etimološko objašnjenje imena Pagani i ažuriran izvještaj o otocima u njihovom posjedu. Za Zahumlje je pronašao u arhivima Konstantinopolja izvještaj o porijeklu arhonta Mihajla, sina Višević, vjerovatno iz vremena kad je on osobno posjetio Konstantinopolj kako bi postao *anthypatos* i *patrikios*.[26] Za Travuniju je pronašao priču o braku između kćerke srpskog arhonta Vlastimira i Kraine, sina travunjanskog župana Beloja – koja je prvobitno pripadala 32. poglavlju o Srbima – i tu je priču smjestio u poglavlje o Travunjanima.[27] Za Dukljane je iskoristio priču o Dioklecijanu i kako je on, navodno, osnovao antički grad Dokleju (Duklju). Većinu ovih podataka, osim onih o Mihajlu Viševiću, Konstantin je pronašao u svom izvoru o Hrvatima/Srbima. Za Bosnu očito nije imao dodatnih podataka. Zbog toga nije napisao posebno poglavlje posvećeno Bosni.

Sada kad smo sigurni da su *kastra oikoumena* ustvari gradovi koji su pripadali crkvenoj organizaciji, onda grad na čelu svakog spiska predstavlja zapravo glavno crkveno središte u datoj zemlji. Ako primijenimo ovo na Bosnu, dobit ćemo krajnje zanimljiv rezultat – Dekatera je bila na čelu crkvene organizacije, a Desnik je bio jedina parohija te crkve. Iz toga proizilazi da, ako je Bosna imala sopstvenu crkvenu organizaciju, onda moramo pretpostaviti da je ona također bila i posebna kneževina, jer je, u smislu njenog statusa, posmatrana na potpuno isti način kao i druge kneževine Južnih Slavena. Dakle, možemo zaključiti da je Bosna spomenuta u *De conversione Croatorum et Serborum* kao *territorium* u kojem se nalaze dva grada koja su pripadala crkvenoj organizaciji Rimske crkve.

Detaljno smo raspravljali o sastavu *De conversione Croatorum et Serborum* u našoj studiji *De conversione Croatorum et Serborum – A Lost Source*. Ovdje ćemo samo ponoviti najvažnije zaključke – ovo djelo je nastalo posebnom prilikom, tj. za Sabor pomirenja održan u Konstantinopolju od novembra 878. do marta 879. godine. Najkasnije informacije sadržane u tom djelu nisu prelazile 877. godinu, a autor je pisanje djela počeo nakon 874, kada je uobličena nova politika pomirenja između Rima i Konstantinopolja. Stoga informacije o bosanskoj crkvi u okviru Rimske crkve, i *ex silentio* informacije o bosanskoj kneževini, trebaju poticati iz 877. godine. Ovaj novi pristup starim i mnogo puta interpretiranim podacima o Bosni otvara novu perspektivu za shvatanje misionarskog rada Rimske crkve.

U historiografiji se ustalilo mišljenje da je Bosna bila dio Srbije samo tokom vladavine srpskih arhonta Petra (892-917) i Časlava (934-943).[28] Međutim, znamo da su još dvije južnoslavenske kneževine postojale prije vremena Konstantina Porfirogenita: Konavli i Moravija. Konavli su postali dio Travunije nakon 868. a prije 930-ih godina, dok je Moravija svoju samostalnost izgubila tokom 840-ih godina.[29] Konstantin Porfirogenit spominje da su Konavli nekoć bili samostalna kneževina,[30] što bi moglo značiti da su taj status mogli izgubiti u nešto kasnijem vremenu – bliže 930-im nego 870-im godinama. Za Moraviju, kao nekoć samostalnu kneževinu, znamo samo iz *Spiska adresa pisama upućenih stranim vladarima* sačuvanoj u *De cerimoniis*.[31] Iako su Moravljane vjerovatno pokorili Bugari tokom 840-ih godina, ta je regija sačuvala svoje prijašnje granice, jer je biskup Moravljana, Agathon, spomenut 879.[32]

Stoga su, u dva djela Konstantina Porfirogenita, zasnovanim na različitim izvorima, sačuvane informacije o južnoslavenskim kneževinama

[25] U dijelu o *kastra oikoumena* u poglavlju o Paganiji Konstantin nije koristio nikakav pojam da označi tu zemlju; Usp. *DAI I*, c. 36.14.

[26] *Patrikios* je samo mogao biti promoviran u Konstantinopolju; Usp. *De Cerimoniis I*, 244.4-251.14. O ceremoniji postavljana za *anthypatosa*, vidi, *De Cerimoniis I*, 255.10-257.8.

[27] Vidi: Živković 2010.

[28] Jireček 1911, 120-122; Runciman 1929, 205; Goldstein 1995, 308; Novaković 1964, 176; Ćošković 1996, 19-20.

[29] Vidi, Živković 2007, 242-244.

[30] *DAI I*, c. 34.15-18.

[31] *De cerimoniis I*, 691.8-11.

[32] Mansi (ed.) 1960, XVII, col. 373.

koje su postojale u prethodnim vremenima i nestale kao samostalne kneževine prije 930-ih godina i vremena Konstantina Porfirogenita. Pošto za Bosnu, kao samostalnu kneževinu, takvi podaci ne postoje, ni u *De administrando imperio* ni u *De cerimoniis*, moguće je reći da Bosna nije bila samostalna kneževina u periodu između 840-ih (najranije moguće vrijeme nastanka *Spiska adresa pisama upućenih stranim vladarima* sačuvane u *De cerimoniis*) i 950-ih godina.

Dobro je poznato da je franački pisac Einhard prvi spomenuo Srbe, *koji vladaju velikim dijelom Dalmacije*.[33] Prema njemu je 822. godine pobunjeni knez Panonskih Slavena, Ljudevit, napustio svoj glavni grad i utvrdu Sisak, i potražio utočište kod Srba. Tu je, nakon kratkog vremena, ubio jednog od srpskih vojvoda i uzeo njegov grad: *Liudewitus, Siscia civitate relicta, ad Sorabos quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur, fugiendo se contulit, et uno ex ducibus eorum a quo receptus est per dolum interfecto, civitatem eius in suam redegit dicionem*.[34] Predio u koji je Ljudevit pobjegao i našao utočište ne bi trebao biti isuviše daleko od Siska.[35] Vjerovatno je da je Ljudevit bio u mogućnosti putovati Savom istočno, i doći do Srba negdje kod ušća Vrbasa u Savu. Kako Konstantin tvrdi da je grad Salines, današnja Tuzla, pripadao Srbiji, zaključak koji se zasniva na ovim podacima, po kojima je prostor na desnoj obali rijeke Save bio dio ranosrednjovjekovne Srbije, ima smisla. Međutim, treba imati na umu da ranosrednjovjekovna Bosna nije obuhvatala ovu sjevernu regiju, koja će postati dijelom Bosne tokom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka.[36]

Sto i trideset godina nakon Einharda, Konstantin Porfirogenit obilježio je granice Hrvatske na sljedeći način: *Od rijeke Cetine počinje zemlja Hrvatska i pruža se prema Primorju do granica Istre, odnosno do grada Labina i sa brdske strane u izvjesnoj mjeri pruža se i dalje od provincije Istre, a prema Cetini i Livnu graniči sa Srbijom. Zemlja Srbija leži ispred svih ostalih zemalja, sa sjevera se graniči sa Hrvatskom a sa juga Bugarskom.*[37]

S obzirom na to da *De administrando imperio* sadrži informacije o regijama Krbave, Like i Gacke, kojima vlada ban, kao dijelovima Hrvatske, sjeverozapadna granica Srbije trebala bi ići desnom obalom rijeke Vrbas.[38] Međutim, Einhardovo spominjanje lokalnog srpskog *dux*-a (vjerovatno izvorno nazvanog županom) nameće zaključak da je zemlja Bosna bila unutar granica Srbije. Sve postaje mnogo jasnije ako ispratimo istočne granice Hrvatske, Paganije, Zahumlja, Travunije i Duklje: naime, sve su ove kneževine graničile sa Srbijom na istoku.[39] Spisak hrvatskih župa, također sačuvan u *De administrando imperio*, baca više svjetla na ove granice jer je župa Pliva bila najistočnija hrvatska župa prema Srbiji.[40] Na taj način je granica između Hrvatske i Srbije pratila planinsko gorje od jugoistoka prema sjeverozapadu: Čvrsnica – Vranj – Ljubuša – Raduša, a zatim duž toka rijeke Vrbas do Save. Tako je područje istočno od ovog planinskog gorja pripadalo Srbiji, a bosanska regija bi trebala biti unutar Srbije. Međutim, ovaj zaključak vrijedi samo za vrijeme iz kojeg potiče Konstantinov izvor. Pošto također ne znamo na osnovu koliko izvora je Konstantin zasnivao svoje izlaganje o Srbima, Hrvatima i drugim južnoslavenskim kneževinama, niti znamo iz kojeg perioda oni potiču, cijela slika o granicama između ovih kneževina ostaje mutna. Čini se, prema našoj analizi *kastra oikoumena*, da je jedan od Konstantinovih izvora sastavljen oko 877. godine, i da bi iz istog vremena trebao biti

[33] Dalmacija, koju spominje Einhard, jeste nekadašnja rimska provincija Dalmacija, a ne uski pojas zemlje uz Jadransko more kako se smatrala kasnije u srednjem vijeku ili u današnje vrijeme; vidi, Rački 1881, 109.

[34] Pertz (ed.) 1826, 209.15-17.

[35] Špekulacije da je Ljudevit otišao u grad Srb u Lici umjesto Srbima, koje čini Klaić 1971, 211-212, i koje usvaja Goldstein 1995, 168-169, nisu osnovane, kao što je to pokazao Katičić 1990, 67.

[36] Vidi, Mrgić 2008, 52-54.

[37] *DAI I*, c. 30.113-119.

[38] Ova granica ovisi o razumijevanju toga gdje su se nalazile istočne župe Hrvatske. Glavnu prepreku predstavlja smještaj župe Pesenta. Obično se uzima da se ova župa nalazila na području od Grahovskog polja na jugoistoku do dolina Unca i Une na sjeverozapadu; Usp. cf. *DAI II*, 121; Goldstein 1995, 153. To je neuobičajeno velik teritorij za jednu srednjovjekovnu župu. Međutim, Lucius 1718, lib. I, 47, je riješio problem župe Pesente, predloživši njenu lokaciju oko današnjeg grada Knina. Ovo se također može vidjeti u dokumentu iz 1185. godine povezanom za crkvenu organizaciju Splitske nadbiskupije; Usp. CD II, No 189: *Tiniensis episcopus habeat sedem suam in Tenin et habeat has parochias: Tenin campum, Verchreca, Pset.*

[39] *DAI I*, c. 30.97-104.

[40] *DAI I*, c. 30.90-91. Ključnu grešku napravio je Klaić 1882, 21-22, razumijevši da je župa Pliva bila oko današnjeg grada Jajca. Njegovo mišljenje je kasnije preovladalo u historiografiji. Župa Pliva je, zapravo, bila južno od Jajca, protežući se gornjim i srednjim tokom rijeke Plive; Usp. Mrgić-Radojčić 2002, 32.

i spisak hrvatskih župa.[41] Granice južnoslavenskih kneževina su najvjerovatnije zapisane oko 870, kada je car Vasilije I preoblikovao političke odnose između Bizanta i Južnih Slavena.[42]

Važno je napomenuti neke političke događaje koji su se desili u Srbiji tokom druge polovine 9. stoljeća i prvih decenija 10. stoljeća, koji također ukazuju na to da su Srbija i Hrvatska bile granične zemlje. Naime, srpski knez (*archontopoulos*) Petar pobjegao je u Hrvatsku (oko 860-ih), a potom je iz Hrvatske, mnogo kasnije (892), preuzeo vlast u Srbiji; kada je Petar svrgnuo s vlasti arhonta Pribeslava, ovaj drugi je također pobjegao u Hrvatsku sa svojom braćom Branom i Stefanom; Arhont Zaharija išao je istim putem bježeći ispred bugarskih napada.[43] Čini se da su i neki obični ljudi iz Srbije također pobjegli u Hrvatsku nakon što su im Bugari zaposjeli zemlju 926. godine.[44] Postoji važna zabilješka koju je sačinio Konstantin, jer je rekao da je Paganija *u to vrijeme* (oko 896) bila pod vlašću arhonta Srbije, Petra.[45] Ovo ne može imati drugo značenje nego to da Paganija prethodno nije bila pod srpskom vlašću, što ustvari i potvrđuje neovisni pisac, Ivan Đakon.[46] Shodno tome, Paganijom nije vladao srpski arhont ni u vrijeme Konstantina VII Porfirogenita.

U 13, 30. i 40. poglavlju *De administrando imperio* nailazimo na granice Ugarske, Hrvatske i Srbije. U 13. poglavlju tvrdi se da: *na planinskoj strani Hrvati graniče s Turcima (tj. Ugrima)*;[47] a u 40. poglavlju: *susjedi Turaka su, na istočnoj strani Bugari, gdje rijeka Istros, također zvana i Dunav, teče između njih, na sjevernoj Pečenezi, na zapadnoj Franci; i na južnoj strani, Hrvati*.[48] U 30. poglavlju *De administrando imperio*, postoji kratak opis granica Srbije: *Zemlja Srbija leži ispred svih ostalih zemalja, sa sjevera se graniči sa Hrvatskom a sa juga Bugarskom*.[49]

Ova tri primjera o granicama između Ugarske, Hrvatske i Srbije pokazuju da se četiri strane svijeta ne podudaraju sa današnjim shvatanjem. Očigledno je da je sjever, za Konstantina Porfirogenita, morao biti više prema sjeverozapadu, te da i ostale strane svijeta trebaju slijediti ovu devijaciju. Stoga se, u pogledu granica između Srbije i Hrvatske, treba čitati *na sjeverozapadu* umjesto *sjeveru*, i isto tako u pogledu granica između Hrvatske i Ugarske, *na jugoistoku* umjesto *jugu*. Štaviše, sve ove granice potiču iz vremena nakon 896. godine, jer su se Ugri u toj godini naselili u Panoniji i spominju se u *De administrando imperio* kao referentna tačka u smislu hrvatskih granica. Očito je da su granice koje spominje Konstantin crpljene iz hronološki udaljenih izvora.

Suprotstavljanje Einhardovih i Porfirogenitovih spisa nudi nam nesiguran odgovor na pitanje: da li je Bosna bila dijelom Srbije samo tokom vladavine arhonta Petra i Časlava ili da li je ona, ustvari, bila dijelom Srbije od sedmog stoljeća i srpskog naseljavanja u Dalmaciji. Iz uvoda u 32. poglavlje *De administrando imperio* saznajemo da su Srbi smješteni u *sadašnju Srbiju, i Paganiju, i tako-zvanu zemlju Zahumljana i Travunjana, i zemlju Konavljana*.[50] Bosna tu nije spomenuta ni kao regija Srbije, ni kao samostalna kneževina. Bosna, što je još zanimljivije, nije ni dodirnula Konstantinov, inače radoznali, um.

Sljedeći podaci o Bosni potiču iz 1150. godine. Bizantski pisac Ivan Kinam spomenuo je da *rijeka Drina odvaja Bosnu od ostale Srbije* (τῆς ἄλλης Σερβικῆς διαιρεῖ), *i ljudi tamo imaju poseban način upravljanja*.[51] Kinam je ostavio dva važna traga u jednoj rečenici. Prvo, on *ex silentio* potvrđuje pisanje Konstantina Porfirogenita tako što kaže da rijeka Drina odvaja Bosnu *od ostale Srbije* – što znači da je Bosna ranije bila dio Srbije. Drugo, tako što je rekao da ljudi u Bosni imaju svoje sopstveni način upravljanja, on je potvrdio da je do sredine 12. stoljeća Bosna već bila formirana kao samostalna kneževina. Sličnu tvrdnju u kojoj je sačuvan odjek prijašnje geopolitičke situacije može se pronaći u povelji pape Urbana III iz 28. marta 1187. godine: *Regnum Seruilie quod est Bosna*.[52] Stoga je između 950. i 1150. godine slijed zbivanja doveo do uspostave nove geo-

[41] Vidi Živković 2010.
[42] Živković 2010.
[43] Za hronologiju srpskih vladara spomenutih u *DAI*, vidi, ISN I, 156-157 (S. Ćirković).
[44] *DAI I*, c. 32.61-62; 70-73; 119-120; 124-125.
[45] *DAI I*, c. 32.83-85.
[46] Berto (ed.) 1999, II, 40 (ca. 830); III, 16 (ca. 876); III, 33 (887); IV, 6 (948). Prema Ivanu Đakonu Paganija je bila samostalna kneževina najmanje do 887. i sigurno nakon 948. godine.
[47] *DAI I*, c. 13.7-8.
[48] *DAI I*, c. 40.41-44.
[49] *DAI I*, c. 30.11-119. Primjećuje se da je Srbija *ispred svih ostalih zemalja*, što označava viđenje posmatrača iz Konstantinopolja.
[50] *DAI I*, c. 32.21-27.
[51] Meineke (ed.) 1836, 104.6-10.
[52] *CD II*, No 199.

političke situacije u regiji između rijeke Drine i dalmatinskog zaleđa. Međutim, ne znamo kada, kako i zašto se to desilo.

Pop Dukljanin, Ruđer, opisao je (oko 1300) u svojoj *Gesta regum Sclavorum* geopolitičku podjelu mitskog slavenskog kraljevstva, iako je pisao o mnogo ranijem vremenu.[53] On je rekao da je Srbija podijeljena u dva dijela. Prvi dio se zove Bosna i on se prostire od rijeke Drine do *montem Pini* na zapadu.[54] Drugi se zove Raška i on se prostire od Drine do rijeke Lab.[55] Ova geopolitička podjela se zasniva na stanju iz vremena oko 1300. godine, i Ruđer ju je samo iskoristio da opiše geopolitičku situaciju mnogo ranijih vremena – skoro mitskih. Njegov opis Srbije, podijeljene u dvije odvojene regije, Bosnu i Rašku, slaže se sa izlaganjem Anonimnog pisca iz 1308. koji jasno tvrdi: *Regnum enim [hoc] uidelicet Rasie duas habet partes, prima quae est principalis dicitur Rasia ... Continet enim pars tres prouincias scilicet Kelmiam, Doioclam ... et maritimam regionem; Secunda pars huius regni uocatur Seruia ... Continet [enim] in se tres prouincias videlicet Bosnam, Maciam, et Marciam*.[56] Stoga Ruđerov izvještaj nije realan za period ranog srednjeg vijeka. To je bila njegova konstrukcija smišljena za potrebe njegovog djela, zasnovana na situaciji koja mu je bila suvremena.

Srpski arhont Časlav, spomenut od strane Konstantina Porfirogenita, najvjerovatnije je identičan sa srpskim arhontom Časlavom kojeg opisuje Ruđer. Štaviše, on nam nudi neobično opširan izvještaj o Časlavljevoj vladavini. Ruđer zna da je Časlav porazio Ugre u mjestu zvanom *Civelino* u župi Drini. Selo sličnog imena (Cvilin) i danas postoji blizu današnjeg grada Foče. On također spominje da se izvjesni Tihomil istakao u borbi, i da mu je Časlav, za nagradu, povjerio upravu nad župom Drinom, kao i kćerku bana Raške za suprugu. On zatim piše o posljednjim danima Časlava, njegovoj bici protiv Ugara u području Srema na obalama Save, gdje je bio uhvaćen i okovan lancima ugušen u toj rijeci.[57]

Poslije ovih događaja, Ruđer zaključuje da se država raspala. Župani su vladali neovisno u svojim zemljama, i nakon smrti raškog bana Tihomil postaje veliki župan.[58] Nakon smrti Časlava, posljednjeg od vladara koji su poticali iz vremena dolaska Srba na Balkan, vladajuća dinastija je prestala postojati i pojavile su se razmirice među županima. Bitno je napomenuti da Konstantin Porfirogenit ne zna šta se dešavalo u Srbiji tokom kasnih 940-ih godina. On spominje Časlava kao vladara suvremenog caru Romanu I Lakapenu (920-944), ali ne i samom sebi (945-959).[59]

Ruđerovo daljnje izlaganje je prekriveno legendom o Radoslavu Belu, koja je bila uvrštena u ovaj dio *Gesta regum Sclavorum* jer je autor vjerovao da ona tu pripada.[60] Međutim, nakon što je završio sa legendom o Belu, nastavio je izlaganje od Tihomilove smrti. Tokom ovog nemirnog perioda, Ruđer spominje rat Hrvatske i Duklje protiv bosanskog bana.[61] Brat hrvatskog vladara Krešimira opustošio je zemlje Uskoplja, Luke i Plive.[62] Ove su zemlje, izgleda, u to vrijeme bile pod vlašću bana Bosne, jer Ruđer tvrdi da je tada bosanski ban pobjegao ugarskom kralju.[63] Nakon ovog uspjeha, Krešimir je pokorio cijelu Bosnu, i nakon smrti njegovog djeda (s majčine strane), on je vladao i Hrvatskom.[64]

Ruđeru je očigledno da se slijed ovih događaja zbio nekoliko godina prije smrti bugarskog cara Petra (969), jer naredni pasus svog *Gesta regum Sclavorum* počinje sa: *Eo tempore defunctus est Bulgarorum imperator Petrus*.[65] Drugim riječima, Petar je umro u vrijeme Krešimirove

[53] Pop Dukljanin se obično u historiografiji smatra autorom iz druge polovine 12. stoljeća; vidi: Šišić (ed.) 1928, 105; Mošin (ed.) 1950, 23; Peričić 1991, 170-171. Najnovija istraživanja pokazuju da je on zapravo bio autor sa samog kraja 13. stoljeća (ca. 1296-1300); vidi, *GRS I-II*, 362-365. O autoru *Gesta regum Sclavorum*, Ruđeru, vidi *GRS II*, 350-372.

[54] *GRS I*, 58.2-8. Za *Mons Pini* vidi, Rački, 1881, 96. To je moderna Borova Glava u blizini današnjeg grada Livna (župa Chlebiana u *DAI I*, c. 30.91, i grad Chlebena u *DAI I*, c. 31.69.)

[55] *GRS I*, 68.8-12.

[56] Górka (ed.) 1916, 29.10-30.1; 31.12-15.

[57] *GRS I*, 90.11-94.25. Pisac iz sredine 16. stoljeća, Ragnina 1883, 173, kaže da je Časlav bio ubijen zajedno sa svoja dva sina. O relevantnosti ove priče o Časlavu, vidi *GRS II*, 198-202.

[58] *GRS I*, 106.5-7.

[59] *DAI I*, c. 32.141-145.

[60] Objašnjenje ove legende daje Živković 2004a.

[61] *GRS I*, 114.11-21. Ovo izlaganje se u potpunosti zasniva na legendarnim pričama; Usp. *GRS II*, 244-246.

[62] *GRS I*, 114.23-24. Za lociranje ovih župa, vidi Mrgić 2002, 184-206.

[63] *GRS I*, 114.24-116.1. Inspiracija za ovog legendarnog bana mogla bi se zasnivati na autentičnoj priči o bosanskom banu Boriću koji je pobjegao u Ugarsku oko 1163. godine; Usp. Živković 2006b, 153-163.

[64] *GRS I*, 116.4-5.

[65] Ibidem.

vladavine u Hrvatskoj i Bosni. Stoga se osvajanje Bosne od strane hrvatskog vladara desilo nekoliko godina ranije, oko 960, i shodno tome trebalo bi biti pripisano hrvatskom knezu Krešimiru.[66]

Važno je napomenuti da Ruđerovo izlaganje o osvajanju Bosne od strane hrvatskih vladara ne nalazi potvrdu u službenim titulama hrvatskih vladara. Natpis: …clv dux hroator(um) in te(m)pus dirzisclv duce(m) magnu(m),[67] u vladarskom naslovu spominje samo Hrvate (Hrvatsku). U povelji Krešimira II iz 969. godine u njegovom se naslovu Bosna ne spominje: *Ego Cresimirus, dei gratia Croathorum atque Dalmatinorum rex*.[68] Međutim, moramo biti svjesni činjenice da je autor *Gesta regum Sclavorum* bio inspiriran događajem koji se desio u njegovo vrijeme, kada je Pavle Šubić napao Bosnu, najvjerovatnije u području Donjih Kraja, koji su se sastojali od župa Uskoplja, Luke i Plive, kako bi opisao političku situaciju iz mnogo ranijeg vremena. Ovo znači da događaji vezani za bana Bosne, Hrvatske i Raške, koji se mogu pronaći u ovom dijelu *Gesta regum Sclavorum*, predstavljaju samo plod Ruđerove mašte.[69]

Činjenica je da je Bizant, po prvi put nakon početka 7. stoljeća, upravljao većim dijelom bivšeg Ilirika samo tokom kratkog perioda između 971. i 976. godine. Car Ivan I Cimisk (969-976) je pokorio Bugarsku i njegovi su generali nastavili sa operacijama u zaleđu prema Srbiji. *Gesta regum Sclavorum* nam nudi ove podatke na osnovu dva različita odlomka iz Historije Jovana Skilice.[70] Ruđer jednostavno kaže da je nakon što se car vratio u Konstantinopolj *(ad polatiam suam), hi autem qui praeerant exeritui, venientes cum exercitu, ceperunt totam Rassam provinciam*.[71] Osvajanje Srbije potvrđuje pečat katepana Rasa, datiran u 970-e godine.[72]

Međutim, već od 1009. godine Ruđerovo izlaganje možemo pratiti sa nešto više sigurnosti.[73] On piše da se bugarski car Samuilo, nakon ofanzive u Dalmaciji, vratio kući kroz Bosnu i Srbiju. Ovo bi moglo imati ili geografske ili političke konotacije. U oba slučaja postoji dovoljno mogućnosti da zaključimo da tu srećemo dvije odvojene teritorije, ili geografski ili politički. Ovaj zapis je bio dio djela *Vita sancti Vladimiri*, i Ruđer ga je uvrstio u svoju *Gesta*.[74]

Čini se da se Bosna i Raška spominju u ovom poglavlju *Gesta regum Sclavorum* kao političke jedinice. Naime, nakon 1018, kada Bizant uspostavlja kontrolu na sjeveru sve do rijeke Save, Ruđer spominje izvjesnog Ljutovida kao velikog župana Raške. Njegova je kćerka bila supruga travunjanskog vladara Dragimira, strica pokojnog dukljanskog kralja Vladimira. Zanimljivo je da je ona imala stričeve u Bosni, gdje se zapravo sklonila nakon nasilne smrti njegog muža. To znači da je Ljutovid bio oženjen sestrom bosanskog bana.[75] Ovo bi isto tako moglo značiti da tu susrećemo dinastičke veze između vladarskih kuća Bosne i Raške. Iz toga također proizilazi da su obje kneževine posebne političke jedinice. Međutim, ovaj dio *Gesta regum Sclavorum* mogao bi sadržati i izlaganje zasnovano na autorovoj

[66] Golstein 1995, 303, misli da je Krešimir II vladao oko 949-969; Usp. *DAI II*, 130. Naučna rasprava o vladavini Krešimira I, Miroslava i Krešimira II nije zaključena. Vjerujemo da je Konstantin Porfirogenit pisao o istom Krešimiru I u *De administrando imperio*, ne o Krešimiru I i Krešimiru II, kako se to obično razumijevalo u historiografiji. U *DAI I*, c. 31.42-44, otac kneza Krešimira je Trpimir. Trpimir je poznat iz izvora. On se uspješno borio protiv stratega Dalmacije 846-848; Usp. Katić 1932, 10. On je također porazio Bugare u ranim 850-im (853); Usp. *DAI I*, c. 32.60-64. Ovi uspjesi hrvatskog kneza idu uz tvrdnju koja se može naći na kraju 31. poglavlja *De administrando imperio,* da su Hrvati imali moćnu vojsku do vladavine arhonta Krešimira. Usp. *DAI I*, c. 31.75-76. Također se potvrđuje u *DAI I*, c. 31.62-64, da su Hrvati i Bugari često razmjenjivali poklone. Ovo znači da je Hrvatska moć trajala prilično dugo, tj. tokom vladavine Trpimira i njegovog sina Krešimira. Stoga se izvještaj o padu moći Hrvata na kraju 31. poglavlja *De administrando imperio* odnosi na 870-e prije nego na 940-e godine. U tom slučaju, Konstantinovo 31. poglavlje *De administrando imperio* ne opisuje suvremenu situaciju u Hrvatskoj. Konstantin Porfirogenit nije čak ni znao broj hrvatskih trupa i flote u svoje vrijeme, jer je u svom tekstu na predviđenom mjestu ostavio prazan prostor (tekst nije uopće oštećen). Usp. *Codex Parisinus gr. 2009*, fol. 92r.

[67] Goldstein 1995, 332.

[68] *CD I*, No 28. Ova je povelja prijepis iz 29. juna 1397. godine.

[69] *GRS II*, 245-246.

[70] Beck – Kambylis – Keydell (eds.) 1973, 328.57-64; 332.59-67.

[71] *GRS I*, 116.5-10.

[72] *John, imp. protospatharios and katepano of Rassis*; Usp. Nesbitt – Oikonomides 1991-1996, I, No 33.1.

[73] Za hronologiju, vidi: Živković 2002.

[74] Novaković 1893, 203, je mislio da je Život sv. Vladimira izvorno napisan na slavenskom; Jireček 1952, I, 118, je vjerovao da je Život sv. Vladimira napisan na latinskom; Šišić 1928, 123-124, je tvrdio da takvo djelo nije nikad ni postojalo. Međutim, Ingam 1990, 876-896, je uvjerljivo pokazao da je latinski original *Vita sancti Vladimiri* postojao u 11. stoljeću.

[75] *GRS I*, 140.19-23.

mašti, jer je morao praviti poveznice između svojih izvora – *Vita sancti Vladimiri* i kratke Historije dukljanskih vladara, napisane na slavenskom (oko 1200), koju je iskoristo skoro doslovno za posljednjih deset poglavlja svojih *Gesta*.[76]

Godine 1040, tokom ustanka Stjepana Vojislava iz Duklje protiv Bizanta, car je naredio raškom županu, bosanskom banu i zahumskom knezu da skupe svoje vojske protiv pobunjenika.[77] Ovo znači da je već do 1040. Bosna bila samostalna država pod nominalnim sizerenstvom Bizanta. Šta je još važnije, Ruđer, od ove tačke, kao što smo već ranije predložili, zasniva svoje izlaganje na autentičnom izvoru sastavljenom oko 1200. godine u Duklji.[78] Od tog momenta nadalje, njegovo djelo postaje daleko bolji izvor, a njegova priča mnogo vjerodostojnija.

Mogli bismo pretpostaviti, na osnovu fragmentarnih dokaza iz izvora, da se postanak srednjovjekovne bosanske države treba smjestiti u period između oko 950. (mogući nemiri u Srbiji nakon smrti arhonta Časlava) i 1009. godine (pohod Saumila protiv Bosne). Drugim riječima, to je bio proces koji je mogao početi Bizantskim zaposjedanjem Balkana nakon rata s Bugarskom (1018), i posljedica ovog novog bizantskog administrativnog sistema. Međutim, ovaj zaključak vjerovatno važi za vrijeme između oko 976. i 1040. godine, ali nismo još ponudili zaključke o Bosni prije ovog perioda.

Sada možemo pokušati konfrontirati sve rezultate do kojih smo došli u našoj analizi različitih izvora o Bosni i drugim južnoslavenskim kneževinama. Ključni izraz, *kastra oikoumena*, trebao bi nam ukazati na to da je Bosna bila samostalna kneževina prije oko 877. godine. S druge strane, opis granica između Hrvatske i Srbije, kao i opis granica Zahumlja i Travunije sa Srbijom, isključuju Bosnu kao samostalnu državu oko 870. sve do vremena Konstantina Porfirogenita. *Spisak adresa pisama upućenih stranim vladarima* iz *De cerimoniis*, također isključuje Bosnu kao samostalnu kneževinu nakon oko 840. godine, tj. najranijeg mogućeg vremena iz kojeg je ovaj spisak mogao poteći. Konačno, Einhardovo spominjanje Srba, *koji su držali veliki dio Dalmacije* 822. godine, potvrđuje da su Srbi živjeli u nekadašnjoj rimskoj provinciji Dalmaciji i da su bili politički organizirani. Ovo bi moglo značiti da se i Bosna morala smatrati dijelom Srbije.[79] Konfrontirajući sve ove podatke, možemo zaključiti da je Bosna mogla biti samostalna kneževina još prije 822, i da su njom vladali arhonti Srbije od tada pa sve do oko 950. godine. Međutim, *kastra oikoumena* su pripadala Rimskoj crkvi, i taj spisak je bio pri ruci sastavljaču *De conversione Croatorum et Serborum* u Rimu, tako da se osnivanje najranije crkvene organizacije na ovom tlu ne može pripisivati Francima.[80] Postoji također nekoliko latinskih natpisa iz ranog srednjeg vijeka koji se moraju uzeti u razmatranje. Natpis pronađen na ruševinama crkve sv. Petra u Rapovini kod Livna (u to vrijeme Livno se nalazilo u Hrvatskoj) *... ferre dignatus est at honore[m] beati Petri Ap[osto]li p[ro] remedio anime sue*.[81] Drugi natpis pronađen u Vrbi kod Glamoča, sa sličnim tekstom, datiran u 9. ili 10. stoljeće (u to vrijeme taj je predio bio dio Hrvatske).[82] Približno istom vremenu pripada i natpis pronađen u ruševinama crkve u Drenovi kod Prijepolja (Srbija): *... te Criste auctore pontifex*.[83] Preovladavanje latinskog jezika na natpisima iz ranosrednjovjekovne Hrvatske, Srbije i Bosne, sigurno upućuje na jedinstven zaključak da se kršćanstvo širilo na ovim prostorima mnogo prije Metodijevog misionarskog rada među Slavenima, što je najviše bila zaslu-

[76] Za nedosljednost izlaganja u *Gesta regum Sclavorum* o ovim događajima, vidi, Živković 2006b, 76-79. Za detaljnu analizu autorovih izvora, vidi, *GRS II*, 321-325.

[77] *GRS I*, 144.22-146.1.

[78] *GRS II*, 309-310. Ovaj izvor je prvobitno bio napisan za Vukana, najstarijeg sina velikog župana Stefana Nemanje, kako bi podržao njegove pretenzije na srpski kraljevski naslov.

[79] Najveći problem je to što ne znamo ništa o ranosrednjovjekovnom srpskom društvu. Ne znamo ko su bili Srbi, kako su se odnosili prema romaniziranom stanovništvu, ili u kakvim su odnosima bili kneževi Srbije sa vladarima drugih južnoslavenskih kneževina. Na primjer, srpski knez kojeg je ubio Ljudevit Panonski mogao bi biti vojni zapovjednik, regionalni vladar pod kontrolom arhonta Srbije ili Bosne, ili samostalni vladar Bosne.

[80] Postoje neki zanimljivi nalazi iz Bosne: fibula sa natpisom (druga polovina 8. stoljeća) iz Gornjih Vrbljana kod Ključa u današnjoj Zapadnoj Bosni: *Sanctus, sanctus, sanctus, Dominus Deus Sabaoth. Tegis faber me fecit.* Rad franačkih misionara potvrđuju i određene arhitektonske osobine crkve u Vrucima na izvoru rijeke Bosne, datirane u 9-10. stoljeće; vidi, Basler 1991, 4-5.

[81] Vego 1970, No 259; Kovačević 1955, 135.

[82] Basler 1991, 5.

[83] O ovome se natpisu mnogo raspravljalo, vidi, Živković 2004b, 139, n. 448. Arheološka iskopavanja potvrdila su da je ispod crkve datirane u 13. stoljeće postojala i predromanska crkva; Usp. Vulović 1980.

ga Rimske crkve. Prema povelji pape Zaharija (741-752) upućenoj dubrovačkom biskupu 16. juna 743, sačuvanoj u prijepisu iz 12. stoljeća, i prvi put spomenutoj u falsificiranoj povelji pape Kaliksta II (1119-1124) iz 1120, dubrovačkom biskupu (nadbiskupu u falsifikatu) su izvorno bila data crkvena prava nad Zahumljem, Travunijom i Srbijom.[84] Tu Bosna nije spomenuta iz najmanje dva moguća razloga: 1. Bosna je bila dio Srbije, ili 2. Bosna se smatrala dijelom splitske biskupije/nadpiskupije u to vrijeme, i shodno tome, bila je samostalna kneževina. Potonja opcija čini se vjerovatnijom. Naime, moramo voditi računa da je u 530-im godinama splitska crkva proširila svoja prava nad regijama na kojima će kasnije biti smještena ranosrednjovjekovna Bosna: biskupije Bistua (Zenica ili Vitez) i Martar (Mostar ili Konjic).[85] Slabo očuvani dokumenti iz Prvog i Drugog splitskog koncila, održanih 925 i 928. godine, nisu spominjali Bosnu, jer je Bosna tada bila dio Srbije i pod bugarskim političkim utjecajem.[86] Iz povelje pape Paskala II (1099-1118) kojom je posvetio Krešencija za splitskog nadbiskupa 1102. godine ne možemo zaključiti koje su teritorije bile pod crkvenom upravom splitske crkve, jer papa samo kaže: ... *confirmamum ciuitatis Salonitane dioecesim cum omnibus suis appendiciis, parochiam Maronie, et quidquid episcopali vel metropolitano iure ad Salonitanam ecclesiam cognoscitur pertinere*.[87] Međutim, činjenica je da je splitski nadbiskup tokom srednjeg vijeka imao crkvena prava u Bosni. Na primjer, u povelji pape Celestina III (1191-1198) nadbiskupu Petru splitskom, Bosna se spominje među biskupijama podložnim njemu (13. mart 1192).[88] Stari crkveni poredak i podjela sufragana bio je glavno pitanje tokom srednjeg vijeka, i nijedan nadbiskup se ne bi odrekao svojih starih crkvenih prava bez duge i uporne borbe. Stoga možemo pretpostaviti da je *territorium* Bosne bio priključen splitskoj nadbiskupiji na osnovu stanja iz 6. stoljeća i granica koje je imala *Ecclesia Salonitana*. Ovaj zaključak se podudara sa brojem crkvenih središta u Bosni – postoje samo dva takva grada u 530-im (Bistua i Martar), i Katera i Desnik iz oko 877. (ustvari osnovani prije 822).[89] Mora postojati veza između ovih stari crkvenih središta i pozicija Dekatere i Desnika. *Kastra oikoumena* Bosne ne bi trebala biti isuviše daleko od Bistue i Martara.[90]

Ako promotrimo političke i crkvene podatke o pitanjima vezanim za početke ranosrednjovjekovne Bosne, onda moramo zaključiti da nam je proces kreiranja južnoslavenskih kneževina nepoznat. Istaknuta pozicija Hrvatske i Srbije u određenim izvorima je u skladu sa značajem koje su imale za susjede – Franke, Bizant i Bugarsku. Druge, manje kneževine bile su im manje zanimljive. Samo je Paganija, zbog piratskih aktivnosti Pagana, bila od nekog interesa za Veneciju, dok su Zahumlje, Travunija, Duklja i Bosna ostale na periferiji takvog interesa. Postoji još nekoliko značajnih pitanja koja se tek moraju riješiti. Prvo, moramo razumjeti ko su bili Srbi i Hrvati. Drugo, moramo razumjeti kako su uspjeli nametnuti svoju vlast na teritorijama na kojima su se naselili. Treće, moramo saznati šta se desilo sa starosjedilačkim stanovništvom i kako su oni inkorporirani u novi politički sistem. Moramo pretpostaviti da je područje rimske Dalmacije bilo fragmentirano u možda tuce kneževina. Nijedna politička granica nije bila toliko čvrsto utvrđena na početcima 7. stoljeća da je izdržala narednih 300 godina bez promjena, niti je etnicitet mijenjan u tim ranim danima slavenskog prisustva na Balkanu.

Mnoga druga pitanja su u potpunosti zanemarena. Na primjer, ne znamo da li su ove manje kneževine postojale od vremena slavenskog naseljavanja i u kakvim su odnosima bili prema Srbima i Hrvatima. Geografski položaj Bosne, zemlje stiješnjenje u najsakrivenije dijelove Balkana, udaljene od glavnih trgovačkih puteva ili bilo kakvih puteva, mora se uzeti u razmatranje kada se ima u vidu tišina izvora o njoj. Mora-

[84] Za detaljnu analizu ove povelje, vidi, Živković 2004b, 139-146.

[85] *Andreas episcopus Bestoensis*; *Victor episcopus Mactaritane*, Usp. Klaić (ed.) 1967, 81, 85. O bistuenskoj biskupiji, vidi: Škergo 2008.

[86] Za tekst ovih akata, vidi: Klaić (ed.) 1967, 95-105. Srbiju je osvojio 926. godine bugarski car Simeon i Srbija je ostala pod bugarskom vlašću do 933; Usp. Živković 2006b, 47-48, 52.

[87] *CD II*, No 8.

[88] *CD II*, No 237.

[89] Moramo imati na umu da je papa Agaton (678-681), u svom pismu (680) caru Konstantinu IV, tvrdio da su mnogi biskupi služili, između ostalih naroda, i među Slavenima; Usp. *Patrologia Latina* 87, col. 1224-1225. Počeci misionarskog rada Rimske crkve na prostoru današnjeg Zapadnog Balkana, mogli su početi već od 7. stoljeća, postepeno se šireći sa dalmatinske obale prema zaleđu. Spisak *kastra oikoumena* mogao bi poticati najranije iz samih početaka 9. stoljeća, ako ne i nekoliko decenija ranije.

[90] Sličan proces: Epidaurus vs. Ragusa, Salona vs. Spalato.

mo zapaziti da u *De ceremoniis* nije sačuvano ime nijednog južnoslavenskog arhonta kome je poslano najmanje jedno pismo (prije oko 870). Najviše što možemo zaključiti iz dokaza spomenutih u ovoj studiji, jeste da je, sudeći prema izrazu *kastra oikoumena*, Bosna prije 822. godine bila kneževina na sličan način kao i Zahumlje, Travunija, Konavli, Moravija, Duklja, Paganija, Hrvatska i Srbija.

Summary

On the Beginnings of Bosnia in the Middle Ages

Until now it was considered that the earliest mention of Bosnia belonged to the period from the middle of the 10th century when the Byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogenitus (945-959) in his famous work *De administrando imperio*, listing the *kastra oikoumena* in Serbia, also mentioned two towns in the region of Bosnia: Katera and Desnik. On the other hand, whilst listing Slav principalities in the former Roman province of Dalmatia, the educated Emperor registered: Croatia, Serbia, Zachlumi, Terbounia, Pagania and Dioclea, but not Bosnia. It was according to these writings that an overwhelming opinion about Bosnia being an integral part of Serbia at that time was formed in historiography. This view was further corroborated by the information provided by Einhard in his *Annals* from the year 822, when he said that Serbs were a people *who ruled over a large portion of Dalmatia*. Together with the already known borders of Southern Slav principalities, as recorded by Emperor Constantine VII, it was evident that Bosnia did not exist as a principality in the 9th century. The other important source for early Bosnian history is the *Gesta regum Sclavorum*, a work considered for too long as a creation from the middle of the 12th century. Since this work belongs to the very end of the 13th century (1296-1300), it can be said that news about Bosnia from that scripture, which concern the time before 1018, can almost completely be disregarded as untrustworthy. It is also well known that the number of Slav principalities in the area of the modern Western Balkans was much bigger in the earlier period than in the time of Constantine Porphyrogenitus. At least two principalities – Moravia and Canales – which existed in the 9th century, disappeared in the meantime. The same destiny also met the Obodrites and the Timochani when they were subdued by the Bulgarians. In other words, the number and the borders of Slav principalities in the Balkans were not left unchanged during a 300 year long period.

The key proof which undoubtedly points to the conclusion that Bosnia was an independent principality before 822 is the list of towns recorded in *De administrando imperio*: the *kastra oikoumena*. This list, as was shown recently, does not represent a list of 'inhabited' towns, but rather it lists the towns which were included in the ecclesiastical organisation of the Roman church. This list belonged to a Latin source created around 878 in Rome. Namely, this is a registry of towns under Rome, not Aquileia, Salzburg, or some other ecclesiastical centre from the Frankish realm. Considering that the missionary work of the Franks on the Western Balkans is recorded since the middle of the 9th century, the list of the *kastra oikoumena* preserved in the *De administrando imperio*, is in fact key evidence that the ecclesiastical organisation on the Western Balkans is older than the Frankish missionary work. When this conclusion is confronted with Einhards' statement about the political government of Serbs in a greater part of (Roman) Dalmatia, then we must conclude that Bosnia, having its own *kastra oikoumena* – Katera and Desnik – at the time the list was created, was an independent principality. Bosnia later regained its independence between 950 and 1018, as can be concluded from the *Gesta regum Sclavorum*, or rather from the part of the scripture that was based on the so-called „Slavonic template", which was created around 1200 in Dioclea for the political intentions of Vukan Nemanjić. Even if Byzantium controlled Bosnia after 1018, this was done via a local ruler, as was the case in Dioclea (*toparch* Stefan Vojislav), or in Zadar and Split (*toparch* Dobronja), which could, in due time, lead to a complete independence of Bosnia.

Literatura

Berto, L. A. (ed.) 1999, Giovanni Diacono Istoria Veneticorum, Bologna 1999.

Basler, Đ. 1991, Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini do XV. stoljeća, u: Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne, Sarajevo 1991, 1-9.

Beck, H. – Kambylis, A. – Keydell, R. (eds.) 1973, Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, Berolini 1973.

Bury, J. B. 1906, The treatise De administrando imperio, Byzantinische Zeitschrift 15/2, 1906, 517-577.

CD II, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II, ed. M. Kostrenčić, Zagreb 1967.

Chadwick, H. 2003, East and West: The Making of a Rift in the Church, from Apostolic Times Until the Council of Florence, Oxford 2003.
Ćirković, S. 1964, Istorija srednjovekovne bosanske države, Beograd 1964.
Ćirković, S. 1998, „Naseljeni gradovi" Konstantina Porfirogenita i najstarija teritorijalna organizacija, ZRVI 37, 1998, 9-32.
Ćorović, V. 1940, Historija Bosne, Beograd 1940.
Ćošković, P. 1996, Bosansko-ugarski odnosi u širem kontekstu političkih gibanja u X stoljeću, u: Bosna i svijet, ur. H. Kamberović, Sarajevo 1996, 11-37.
DAI I-II, Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, I-II, ed. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington DC 1967.
De cerimoniis, Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo, ed. I. Reiske, Bonnae 1829-1830.
Goldstein, I. 1995, Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb 1995.
Goldstein, I. 2008, Zemljica Bosna – „τὸ χωρίον Βόσονα" u De administrando imperio Konstantina VII Porfirogenita, u: Zbornik o Pavlu Anđeliću, ed. M. Karamatić, Sarajevo 2008, 97-109.
Górka, O. 1916, Anonymi Descriptio Europae Orientalis, Cracoviae 1916.
GRS I-II, Gesta regum Sclavorum I-II, ed. T. Živković – D. Kunčer, Beograd 2009.
Ingam, N. 1990, Mučeništvo svetog Jovana Vladimira Dukljanina, LMS 444/6, 1990, 876-896.
ISN I, Istorija srpskog naroda I, Beograd 1994.
Jireček, C. 1911, Geschichte der Serben, Gotha 1911.
Jireček, K. 1952, Istorija srpkog naroda, I-II, Beograd 1952.
Katić, L. 1932, Saksonac Gottschalk na dvoru kralja Trpimira, Zagreb 1932.
Katičić, R. 1990, Pretorijanci kneza Borne, Starohrvatska prosvjeta 20, 1990, 65-83.
Katičić, R. 1993, Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo. Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa, Uz početke hrvatskih početaka, Split 1993.
Kelly, J. N. D. 1996, Oxford Dictionary of Popes, Oxford 1996.
Klaić, N. (ed.) 1967, Historia Salonitana Maior, Beograd 1967.
Klaić, N. 1971, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971.
Klaić, N. 1989, Srednjovjekovna Bosna, Zagreb 1989.
Klaić, V. 1882, Poviest Bosne do propasti kraljevstva, Zagreb 1882.
Košćak, V. 1987, Dolazak Hrvata, Historijski zbornik 40, 1987, 339-395.
Kovačević, J. 1955, Tragovi jednog ranohrišćanskog običaja (inhumatio ad pedes) i drugi elementi prodora kulture primorja u unutrašnjost, Istorijski glasnik 1-2, 1955.
Louth, A. 2007, Greek East and Latin West: The Church AD 681-1071, New York 2007.
Lucius, I. 1718, De regno Dalmatiae et Croatiae libri VI, Wien 1718.
Mansi, J. D. (ed.) 1960, Sacrorum conciliorum, nova et amplissima collectio, Graz 1960.
Meineke, A. (ed.) 1836, Ioannis Cinnami Epitome, Rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, Bonnae 1836.
Mošin, V. (ed.) 1950, Ljetopis Popa Dukljanina, Zagreb, 1950.
Mrgić-Radojčić, J. 2002, Donji Kraji, krajina srednjovekovne Bosne, Beograd 2002.
Mrgić, J. 2008, Severna Bosna 13-16. vek, Beograd 2008.
Nesbitt, J. – Oikonomides, N. 1991-1996, Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, I-III, Washington DC 1991-1996.
Novaković, R. 1964, O granicama Srbije i srpske države u X veku, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu 8/1, 1964, 153-178.
Novaković, S. 1893, Prvi osnovi slovenske književnosti među balkanskim Slovenima, Beograd 1893.
Orbini, M. 1601, Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti schiavoni Historia di don Mauro Orbini, Pesaro 1601.
Perels, E. – Laehr, G. (eds.) 1928, Anastasii Bibliothecarii Epistolae sive praefationes, MGH Epistolae Karolini Aevi V, Epistolarvm VII, ed. P. Kher, Berolini 1928.
Peričić, E. 1991, Sclavorum regnum Grgura Barskog, Zagreb 1991.
Pertz, G. H. (ed.) 1826, *Einhardi Annales*, MGH SS I, Hannoverae 1826.
Prelog, M. 1912, Povijest Bosne od najstarijih vremena do propasti kraljevstva, Sarajevo 1912.
Rački, F. 1881, Hrvatska prije XII vieka glede na zemljšini obseg i narod, Rad JAZU 56, 1881, 63-140.
Ragnina, N. 1883, Annali di Ragusa, ed. S. Nodilo, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, Scriptores I, Zagrabiae 1883.
Runciman, S. 1929, The Emperor Romanus Lacapenus and his Reign, Cambridge 1929.
Šišić, F. 1925, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925.
Šišić, F. (ed.) 1928, Letopis Popa Dukljanina, Beograd-Zagreb 1928.
Škegro, A. 2008, Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja, u: Zbornik o Pavlu Anđeliću, ur. M. Karamatić, Sarajevo 2008, 111-141.
Vego, M. 1970, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine IV, Sarajevo 1970.
Vulović, B. 1980, Kultna građevina u Drenovi i natpis TE CRISTE AUCTORE PONTIFEX..., Raška baština 2, 1980, 7-26.

Živković, T. 2002, Pohod bugarskog cara Samuila na Dalmaciju, Istorijski časopis 49, 2002, 9-25.
Živković, T. 2004a, Legenda o Pavlimiru Belu, Istorijski časopis 50, 2004, 9-32.
Živković, T. 2004b, Crkvena organizacija u srpskim zemljama, Beograd 2004.
Živković, T. 2006a, Constantine Porphyrogenitus and the Ragusan Authors Before 1611, Istorijski časopis 53, 2006, 145-163.
Živković, T. 2006b, Portreti srpskih vladara, Beograd 2006.
Živković, T. 2007, Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću (600-1025), Beograd 2007.
Živković, T. 2008, Constantine Porphyrogenitus' kastra oikoumena in the Southern Slavs Principalities, Istorijski časopis 57, 2008, 7-26.
Živković, T. 2010, Conversio Croatorum et Serborum – A Lost Source, Athens, 2010, u štampi.

Dobrašinovići iz Vrsinja (Datiranje natpisa na stećku Vukašina Dobrašinovića iz Konjskog kod Trebinja)

Esad Kurtović
Sarajevo

Pored oblika i ukrasa, natpisi predstavljaju najkarakterističniji i najznačajniji faktor naučne i umjetničke vrijednosti stećaka.[1] Kada je poznato vrijeme nastanka natpisa, onda istraživači imaju bolja polazišta za svestranije proučavanje stećaka. Prije svega, datacija natpisa značajno pomaže u praćenju razvoja jezika i pisma. Svaki datirani stećak predstavlja značajnu i stabilnu stepenicu na slabije poznatom putu u razvoju srednjovjekovnog pisma. Na ovom mjestu dajemo prilog dataciji natpisa na stećku Vukašina Dobrašinovića iz Vrsinja u naselju Konjsko u blizini Trebinja. Ranije ponude datiranja ukazuju na odstupanja među vrsnim epigrafičarima i prave dodatne nejasnoće na polju epigrafike. Novim arhivskim pokazateljima historijat Dobrašinovića iz Vrsinja dobija svoje konture. Egzaktno utvrđena životnost Vukašina Dobrašinovića (1421-1428) je relevantna polazna osnova za datiranje natpisa na njegovom nadgrobnom spomeniku pa time i jasnija osnova za daljnje proučavanje jezika i pisma.

U prvoj verziji objavljivanja iz 2006. godine naš pristup problematici datiranja natpisa na stećku Vukašina Dobrašinovića iz Konjskog kod Trebinja nije prošao najbolje pri prijelomu teksta.[2] Pored toga što je rad na ovom mjestu popravljen, svoju drugu objavu doživljava i zbog drugih značajnijih razloga. Danas je rad djelimično proširen postavkom Srđana Rudića o Dobrašinovićima kroz prizmu promatranja vlastele „Ilirskog grbovnika", svježom analizom razmatranja Aleksandra Ratkovića o vremenu postanka natpisa Vukašina Dobrašinovića i novopronađenim arhivskim podacima koji omogućuju još preciznije datiranje ovog natpisa kao i definiranje Dobrašinovića iz Vrsinja.

Nadgrobni spomenik Vukašina Dobrašinovića

Nadgrobni spomenik, stećak Vukašina Dobrašinovića nalazi se u nekropoli stećaka smještenoj kod pravoslavne crkve sv. Spasa u blizini zaseoka Radešići, između Bogojević Sela i Konjskog, na 15 kilometara zračne linije jugoistočno od Trebinja. Među 60 registriranih stećaka (30 ploča i 30 sanduka), a sa 20 ukrašenih primjeraka, to je jedini stećak s natpisom.[3] U srednjem vijeku okolina ove nekropole dio je šireg područja poznatijeg kao Vrsinje i kao Zupci.[4] Ranije se Vrsinje ubrajalo u jedinstvenu Travuniju. U XV stoljeću pred egzistirajućim krupnim bosanskim velmožama te stare travunijske „političke jedinstvenosti" više nema. Vrsinje je prostor na kome se nalaze posjedi i ljudi vojvode Sandalja Hranića, za razliku od obližnjeg Trebinja gdje su se nalazili posjedi i ljudi vojvode Radoslava Pavlovića.

[1] Bešlagić 1971, 419.

[2] Kurtović 2006, 43-50. Uprkos predatoj elektronskoj verziji teksta, odluka za drugačiji način prezentacije rada u časopisu od one koju je ponudio autor uslovila je dodatne tehničke radnje sa tekstom i uz njih pogreške prilikom navođenja signatura pojedinih dokumenata.

[3] Prema vojnoj karti Radešići su južno od toka Trebišnjice, na razini južno od Donjeg Grnčareva, a istočno od puta koji se iz Trebinja spušta dalje preko Graba i Dubravke (Mrcina) u Konavle, negdje na sredini zračne linije između Konjskog, Bogojević Sela i Orašja, mada bliže Bogojević Selu i Konjskom. Karta Jugoslovenske narodne armije, Vojnogeografski institut, Beograd 1968. /Trebinje, Broj lista 625/4, Sekcija 1:50.000/. Broj stećaka i opis nekropole prema: Bešlagić 1971a, 406.

[4] Uporedi sa širom literaturom, Tošić 1990, 65-101, 83-85; Тошић 1998, 32-34.

Асе лежи
Вȣкьшинь
Добрашин
овић. ȣ тои
добȣ ȣм(р)иье
хь. Сваком
ȣ ме жао
би момȣ

Sl. 1. *Natpis sa stećka Vukašina Dobrašinovića iz Konjskog kod Trebinja* (Vego 1964)

Nadgrobni spomenik Vukašina Dobrašinovića „u obliku visokog sanduka s ukrasima arkada i lika konja", na užoj zapadnoj strani ima urezan ćirilski natpis ispod pojasa sastavljenog od pet rozeta sa po šest krakova u krugovima.[5] Prema čitanju Marka Vega natpis glasi:[6]

Асе лежи Вȣкьшинь Добрашиновић. ȣ тои добȣ ȣм(р)иьехь. Сваком ȣ ме жао би момȣ.

Dosadašnje datiranje natpisa nadgrobnog spomenika Vukašina Dobrašinovića

Svojim škrtim sadržajem sami natpisi često ne mogu proizvesti rješenje za datiranje nastanka pa i u slučaju kada su poznati, po imenu i prezimenu jasno pročitani, pokojnici koji su ispod njih bili sahranjivani. U slučajevima kada se prepoznatom pokojniku ne može ući u trag obično se približno vrijeme za dataciju pokušava odrediti paleografskom analizom, pismom i drugim vanjskim karakteristikama. Kako do sada ime Vukašina Dobrašinovića drugi izvori nisu zabilježili, pitanje njegovog vremena /*U toj dobu um(r)ijeh*/ bilo je nesigurno određivano.

Natpisu na stećku Vukašina Dobrašinovića prilazio je Ćiro Truhelka. Sadržina teksta natpisa i vanjske karakteristike koje je stećak u cjelini nudio nisu mu davali dovoljno mogućnosti, pa je i pokušaj konkretnijeg datiranja izostao. Truhelka navodi da „ime Dobrašinović nije poznato". Ono što je Truhelka u svome vremenu mogao da pronađe bilo je i prezentirano. Jedina paralela kao poredba nađena je u kasnijem vremenu: „Bila je jedna bosanska plemićka familija Dobrašinovići, koja je po jednome rodoslovlju fra Joze Jakosića iz XVII. vijeka potječe iz Nikšića".[7]

Preko iznesenog pokušaja od strane Ćire Truhelke ni kasnije se nije ništa konkretnije moglo dodavati u vezi datacije ovog stećka. To je pokazao i Ljubomir Stojanović, koji je ovaj natpis uvrstio u svoju čuvenu zbirku zapisa i natpisa, ali među nedatirane natpise.[8]

[5] Vego 1964, 184. Slika natpisa objavljena je i u: Korać 1966, 200 (Slika 19).
[6] Vego 1964, 185; Vego 1964a, 14-15.
[7] Truhelka 1895, 266.
[8] Стојановић 1905, 25.

U svojim razmatranjima Marko Vego je odbacio objavljena čitanja natpisa Ćire Truhelke i Ljubomira Stojanovića. Istakao je i da njegovi prethodnici nisu riješili datiranje ovoga natpisa. Poslije izvršenog čitanja, Vego je predložio svoje viđenje datiranja ovog spomenika i natpisa na njemu. Na osnovu paleografskih osobina Vego konstatira da „izgled slova upućuje na vrijeme druge polovine XV vijeka".[9] Od historijskih momenata Vego je pronašao sljedeće: „Porodica kneza Vukašinovića u Zupcima se spominje 1597. godine. Jedan član te porodice, Rade, knez Zubaca, spomenut je te godine". Na osnovu ovog podatka Vego je zaključio „da je knez Vukašin s natpisa umro u prvoj polovini XVI vijeka".[10] Tako je u svom trećem svesku natpisa Marko Vego i postavio datiranje ovog natpisa i stećka s tako izvedenom formulacijom: „Konjsko u Zupcima (XV-XVI v.)".[11]

Četvrti svezak izuzetno značajnog albuma i zbirke srednjovjekovnih natpisa Marko Vego je objavio 1970. godine. Kako je u međuvremenu izišlo izuzetno djelo Mihaila Dinića o humsko-trebinjskoj vlasteli, načičkano brojnim novim arhivskim pokazateljima, to je Vego iskoristio, i u četvrtom svesku natpisa, kao prilog, dodao nekoliko korekcija svojih ranijih datiranja. Tako je i natpis iz Konjskog kod Trebinja u svjetlu novih Dinićevih pokazatelja dobio korigiranje datiranja od strane Marka Vega. Za ovdje navedeni natpis Vego je sada ponudio sljedeće: „Vukosav Dobrašinović, čovjek iz Vrsinja kod Trebinja se spominje 22. XII 1426. godine (Dr M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, Beograd 1967, 77, bilj. 53). Vukašin je umro poslije 22. XII 1426. g.".[12]

Navedeno Vegino korigiranje i precizan datum od kada se može računati smrt Vukašina Dobrašinovića sa stećka u Konjskom uopće nije jasno. Naime, tačan je arhivski pokazatelj Mihaila Dinića koji 22. decembra 1426. godine registrira Vukosava Dobrašinovića[13], ali uopće nije jasno zašto bi ovaj pokazatelj značio da je Vukašin Dobrašinović umro poslije toga datuma. Naime, Vukosav Dobrašinović nije isto što i Vukašin Dobrašinović! Istina je da spomen Vukosava Dobrašinovića može poslužiti i za datiranje stećka Vukašina Dobrašinovića, ali nikako ne može značiti da je prema navedenom Vukašin Dobrašinović umro baš poslije 22. decembra 1426. godine. Navedenom previdu nismo mogli naći pojašnjenje. Ne znamo gdje bismo pronašli eventualni lapsus. To naročito dolazi do izražaja ako se doda da je Mihailo Dinić već u narednoj rečenici spominjao da je isti Vukosav Dobrašinović spomenut i 1433. godine.[14] U svakom slučaju, ne treba izgubiti iz vida da ranije navođen „izgled slova (koji) upućuje na vrijeme druge polovine XV vijeka"[15], više nije bio poredbeni materijal za Marka Vega. Ali ako znamo kada je umro Vukašin Dobrašinović, onda svakako „izgled slova" na njegovom stećku treba da potječe barem u donjoj granici od vremena njegove smrti.

* * *

Prema navedenom, pitanje datiranja natpisa na stećku Vukašina Dobrašinovića vratilo bi se na početak, starim ponudama, prema novom razmatranju u vezi spominjanja Vukosava Dobrašinovića ili novim pokušajima pronalaženja rješenja. Čini se kao da je nešto od toga izabrao Đuro Tošić kada je bio u prilici da se posluži natpisom iz Konjskog u svojim razmatranjima o Trebinju i Travuniji u srednjem vijeku. Tako, prema ranijem radu Marka Vega, Đuro Tošić navodi: „Sudeći po izgledu slova, ovaj nadgrobni spomenik potiče iz druge polovine XV vijeka."[16] S obzirom na to da se nije poslužio Dinićevim pokazateljima o Vukosavu Dobrašinoviću u svojoj monografiji[17] i da nije komentirao Vegino korigiranje u četvrtom svesku natpisa, moglo bi biti da ovo kontroverzno korigiranje datiranja natpisa koje je izvršio Marko Vego, Đuro Tošić ipak nije uočio.

U detaljnom pristupu vlasteli Ilirskog grbovnika Srđan Rudić je pažnju posvetio i Dobrašino-

[9] Vego 1964, 185.
[10] Vego 1964, 185.
[11] Vego 1964a, 14.
[12] Vego 1970, 170.
[13] U cjelini prenosimo sa napomenom ono što je navedeno kod Mihaila Dinića. Osnovni tekst: „Исто тако нисмо сигурни ни за Вукосава Добрашиновића и његовог човјека Бероја мада се посебно истиче у истој тужби да је један Зубац човек војводе Сандаља". Prateća napomena: „Lam. de foris 7 fol. 122, 22. XII 1426: supra Vochossauum Dobrassinouich et Beroe hominem dicti Volcossaui et Volchman Bogauçich de Versigne Subaç homines voiuode Sandagl", Динић 1967, 77 i napomena 53.
[14] Динић 1967, 77.
[15] Vego 1964, 185.
[16] Tošić 1990, 84; Тошић 1998, 33 i napomena 139 na strani 56.
[17] Prema registru jedino je ispraćen ranije navedeni pokazatelj sa natpisa, Тошић 1998, na kraju knjige.

vićima, „maloj vlasteli iz Vrsinja“. Preko rada Mihaila Dinića o humsko-trebinjskoj vlasteli ističe Vukosava Dobrašinovića (1426-1433) i Tomaša Dobrašinovića u spomenima iz 1433. godine.[18] O Vukašinu Dobrašinoviću Rudić nam donosi i informacije koje su ponudili Marko Vego i Đuro Tošić, sa polazištem u spominjanom Vukašinovom nadgrobnom spomeniku. Preko Tošića ističe stav da Vukašinov nadgrobni spomenik potječe iz druge polovine XV stoljeća. Zatim daje Veginu postavku da je Vukašin umro u prvoj polovini XVI stoljeća i informaciju o Radi Vukašinoviću iz 1597. godine pod postavkom da je bio jedan od Vukašinovih sinova. Pored toga, Rudić je preko druge literature dao i informacije o nekim osobama koje su nosile prezime Dobrašinović u Foči, Srebrenici, Prači, Nikšiću i Dubrovniku.[19]

Na jednoj strani, zanimljivo je da ni Rudić, kao ni Tošić, nije uočio navedenu korekciju koju je Marko Vego dao za dataciju Vukašinovog nadgrobnog spomenika u četvrtom svesku srednjovjekovnih natpisa. Na drugoj strani, s obzirom na to da se nalazio pred istim informacijama kao i Marko Vego, zanimljivo je da Rudić nije pokušavao kroz prizmu Vukosava i Tomaša Dobrašinovića da datira natpis Vukašina Dobrašinovića kako je to svojevremeno u korekciji izvršio Marko Vego.

* * *

Mada je ukazao na neke propuste oko ranijih datiranja, ni nedavni pristup Aleksandra Ratkovića nadgrobnom spomeniku Vukašina Dobrašinovića nije najsrećnije postavljen. Aleksandar Ratković nije pokazao da je znao za ovdje prezentiranu Veginu korigiranu verziju datiranja ovog spomenika. Znao je „da su Dobrašinovići Sandaljevi ljudi od 1426. godine“, ali za tu konstataciju nije naveo izvor svojih informacija.[20] Vjerovatno se radi o spomenutom radu Mihaila Dinića o humsko-trebinjskoj vlasteli, ali dok je Dinić govorio samo o Vukosavu Dobrašinoviću, nije jasno odakle je Ratković navodio da se radi o „Dobrašinovićima“. U svakom slučaju, prema klesanju pojedinih slova (B, V, M i Ć) Ratković je izveo stav „da se izrada natpisa može pripisati prvoj polovini XV vijeka“.[21] To je nešto novo u dosad izlaganom slijedu. U svjetlu našeg konačnog razmatranja to će se pokazati dobrom orijentacijom. Sve to još jednom ukazuje na činjenicu da bi rad na vanjskim karakteristikama natpisa i dalje trebalo proširivati stvaranjem potpunijeg kataloga lapidarnih slova sa jasnije utvrđenim datiranim natpisima.

Pregled dosadašnjih pristupa nadgrobnom natpisu na stećku Vukašina Dobrašinovića mogao bi dovesti pred zaključni stav. Dakle, osim natpisa na stećku, u literaturi je primjetno da dosad poznata pisana vrela ne spominju osobu sa natpisa na stećku – Vukašina Dobrašinovića.

Podaci o Dobrašinovićima iz Vrsinja

U svjetlu nekoliko novih arhivskih pokazatelja o Dobrašinovićima sa područja Vrsinja nalazi se materijal koji bi mogao pomoći budućim istraživačima u pokušajima preciznijeg određivanja datacije natpisa i stećka Vukašina Dobrašinovića, a i uopće u budućim traganjima o Dobrašinovićima na području Vrsinja.

Već u startu kojim otvaramo razmatranje o Dobrašinovićima iz Vrsinja potrebno je istaći da prikupljene informacije o njima imaju fragmentaran karakter. Nisu provedena detaljnija istraživanja koja bi dala sigurne odgovore na brojna pitanja koja interesiraju istraživače kod razmatranja pojedinaca ili više ljudi sa određenog prostora. Otuda sve ponuđeno može da bude i poticajem za dalji rad u više pravaca.

Zasad sve poznato o Dobrašinovićima iz Vrsinja stoji u vezi sa okoštalom slikom o Vrsinjanima kao čestim učesnicima u pljačkanju. To je odraz opravdane općenitosti stvorene na osnovu očuvane fragmentarne građe. Ona ne mora odražavati ni cjelinu ni pojedine porodice i rodove. Ipak, ostaje činjenica da su Vrsinjani ušli i u „konavosku kupoprodajnu povelju“ koju su Dubrovčani dali velikom vojvodi rusaga bosanskoga Sandalju Hraniću, kao izraz općeustaljenog savremenog znanja o problematičnosti Vrsinjana na granici Dubrovačke republike.[22] Na

[18] Рудић 2006, 107.
[19] Рудић 2006, 107-108.
[20] Ratković 2005.
[21] Ratković 2005.
[22] Dubrovčani navode: „и да не имамо нидьнога чловека господина воьедє Сандалья и негове братье и натрашка како ьє речєно примити на Конавли што ьє Врьсинанинь и Драчевичанинь“ (29. 06. 1419. g.), Стојановић 1929, 300.

kraju, iako se pominje relativno veći broj Dobrašinovića u odnosu na dosad poznate i može se pretpostavljati da se radi o srodnicima, treba priznati da je zasad teško sastavljati suvisliju srodstvenu lozu među njima. Za očekivati je da bi u budućim istraživanjima interes za Dobrašinoviće mogao proizvesti nova zrnca spoznaje.

Dobrašinović Vukac (1421-1427)

Prema poznatom, Dobrašinovići nisu ostavili pozitivnog traga kod svojih susjeda, naročito Dubrovčana. Najviše informacija pronađeno je za Vukca Dobrašinovića. Marta 1421. godine Ostoja Radosalić podnosi tužbu protiv Vukca Dobrašinića (vjerovatno Dobrašinović), Petka Dapkovića, Bogiše Pribakovića i Novaka Perovića iz Zubaca. Oni su u Konavlima u dijelu posjeda koji je pripadao vojvodi Radoslavu Pavloviću oteli Ostoji osam groša, pet komada tkanine i pretukli ga da nije mogao nastaviti svoj put prema Kotoru.[23] Oko godinu dana poslije Ostoja je izgleda naplatio nanesenu štetu prema ovoj tužbi.[24]

Neke od optuženih iz ovog slučaja nalazimo i kasnije. Aprila 1421. godine Pribeta Radešić iz Konavala optužio je za pljačku izvršenu u Konavlima kod crkve svetog Petra braću Vukca i Vukašina Dobrašinovića te Vlatka Pribiševića.[25] O Vukašinu Dobrašinoviću, koji je napokon izišao na svjetlo historije sa aktivnim vremenskim pokazateljem (1421), ovo je prva poznata informacija.

Septembra 1423. godine Pribisav Pripčić i Ratko Brajanović podigli su tužbu protiv Dobre Mersijevića iz Bačevdola u Konavlima, inače čovjek dubrovačkog vlastelina Gavze Pucića (Poča), a zbog toga što je izgubio njihova dva konja koja se bila kod njega na čuvanju i uzgoju. Naredne godine je dopisano da je jedan konj bio kod prezbitera Bogčina i njegovih sinova u Trebinju. Kao svjedoci spomenuti su Dobrašin Bogojević i Vukac Dobrašinović iz Vrsinja.[26] Novembra 1423. godine Vukac Dobrašinović je spomenut među jemcima za braću Đuriniće iz Konavala.[27] Vukac Dobrašinović je na samom kraju 1426. godine, zajedno sa nekolicinom zemljaka (Radič Dobrovojević, Nenad i Večerin Mazić), optuživan da je izvršio pljačku žita u konavoskim Planinama.[28]

---

[23] „Ostoia Radosaglich coram nobili et sapienti viro domino Rectore ser Marino P. de Crieua conqueritur supra Volchaç Dobrassinich et Petchum Dapchouich et Boghisam Pribachouich et Nouachum Petrouich de Subaç partim et partim de Canali. Eo quia die martis proxime preterita predicti in Canali in parte Radossaui predicti sibi violenter abstulerunt octo grossos et quinque panos et ipsum verberauerunt acriter adeo quod non potuit sequi viagium suum ad Catharum pro quo viago debebat habere yperperum unum“ (18. 03. 1421. g.), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Lamenta de foris, IV, 295.

[24] „Die XX februarii 1422 predictus Ostoia dixit et confessus fuit se esse contentum a dictis accusatis de lamento predicto. Et quod pro predicto ad ipsum spectat volebat quod dictum lamentum casseretur“ DAD, Lamenta de foris, IV, 295.

[25] „Pribetha Radessich de Chanali coram domino Rectore ser Aluisio Marini de Gozis conqueritur supra Vochazium et Vochassinum fratres Dobrassinouich et supra Vlatchum Pribisseuich. Eo quia his diebus proxime elapsis predicti tres in Chanali apud ecclesiam sancti Petri aggressi eundem Pribetham accusatorem ipsium acriter percusserunt. Et per violentiam sibi abstulerunt res infrascriptas, videlicet, clamidem unam de rassa, diploidem unam siue barchanizam de fustagno, cultelessiam unam, zingulum unum, pilleos tres de lana, copellos quatuor ordei, in moneta grossis duodecim, par unum bisaziarum, fazolethum unum, panes pro uno grosso, par unum oppancharum“ (18. 04. 1421. g.), DAD, Lamenta de foris, IV, 302.

[26] „Pribissau Pripcich et Ratchus Braianouich coram nobili et sapienti viro domino Raphaele de Gozis honor Rector Ragusii conqueritur supra Dobrie Mersieuich de Canali de Baçau Dol hominem ser Gauze de Poza. Eo quia dicti accusatores dedissent ad gubernandum et custodiendum dicto accusato equos duos pro yperpero uno sibo dando quolibet mense et dum voluisset dictos equos reacciperis dictus accusatus dixit eis quod dicti equis sunt sibi furati. Testes: Ser Gauze de Poza qualiter dicti accusatores dederunt equos ad pasculandum accusato predicto et Milich [prazan prostor], famulum olim ser Junii de Sorgo“ (07. 09. 1423. g.), DAD, Lamenta de foris, V, 197. Ispod: „Die IIIIo februarii 1424 Pribissauus Pripcich suprascriptus coram domino Rectore ser Marino de Gradi comparuit intimans et denuncians quod repperit unum ex suprascriptis equis furatus ut supra esse penes et in manibus Bogcini presbiteri et filiorum suorum in Tribigna. Testes: Dobrasin Bogoeuich de Versigna, Vuochaç Dobrassinouich de Versigna“, Isto.

[27] „Captum fuit vigore libertatis in hac parte habite a consilio rogatorum de qua patet in libro dicti consili die XXVIII mensis octobris proxime preteritis de recipiendo ad gratiam nostri comunis Deschum Jurinich et Dobrassinum et Desinum fratres suos qui omnes erant ex rebellibus Canalis ... nomina pleziorum sunt ista, videlicet, Bogun Priecouich de Draceuiça, Vuchaç Dobrasinouich de Versigne Subaç, Radaç Ceruaceuich de Canali homo voiuode Radossaui, Voxa Sladanouich de Vitagnina homo domini Radossaui, Radiç Bogoeuich Vulcich de Versigna, Ratchus Radoseuich de Draceuiça“ (28. 11. 1423. g.), DAD, Consilium Minus, III, 103.

[28] „Radota Michaceuich et Radiç Branisaglich} de Vitagnina de Canali emptores Planinarum communis in Canali pro quibus soluisse dixerunt massariis comunis yperperos XXV, coram nobili et sapiente viro domino Rectore ser Georgio de Goze conqueritur supra Radiç Dobrouoeuich et Vochaç Dobrasinich et Nenatam Masich et Veçerin Masich Subzi de Versigna. Eo quia predicti accusati de dictus Planinas eis violenter abstulerunt centum coppellos de frumento et

O Vukcu Dobrašinoviću i njegovim pljačkaškim potezima raspravljalo se u Vijeću umoljenih februara 1427. godine.[29]

Dobrašinović Vukosav (1426-1445)

Kao što je i bilo poznato preko Mihaila Dinića, u jednoj tužbi iz kraja 1426. godine spomenuti su Vukosav Dobrašinović, njegov čovjek Boroje i Vukman Bogavčić iz Vrsinja, kao ljudi Sandalja Hranića.[30] Oni su u konavoskim planinama izvršili pljačku nad Ostojom Milosalićem, čovjekom vojvode Radoslava Pavlovića. Ukrali su mu svinju i tri praseta koji su bili kod njega na čuvanju i uzgoju, a predstavljali su vlasništvo jedne Dubrovčanke u čije ime tužbu podnosi opatica Petruša.[31]

Vukosav Dobrašinović je spomenut u još jednoj tužbi sa svojim čovjekom Petkom Dapkovićem te Radonjom Radovčićem (Radvičić) i Radičem Dapkovićem decembra 1433. godine. Oni su oduzeli Dubrovčaninu Radovinu Senkuli pet koza i četiri perpera.[32] Jula 1445. godine Simko Papalić podigao je tužbu protiv većeg broja Vrsinjana, među kojima i Vukosava Dobrašinovića (Šišman Stjepanović, Uglješa Novaković, Radosav Razić i Petoje Radeljić), zbog pljačke stoke i drugih stvari.[33]

Primjetno je da se u društvu sa Dobrašinovićima pojavljuju Dapkovići iz Vrsinja. Petko Dapković je, vidjeli smo, spominjan zajedno sa Vukcem Dobrašinovićem 1421,[34] a 1433. godine je kazano da je on čovjek Vukosava Dobrašinovića. On se pojavljuje u izvorima i 1447. godine, ali se tada uz njega među pljačkašima ne spominju Dobrašinovići.[35]

Dobrašinović Tomaš (1439)

U doba vojvode Stjepana Vukčića, novembra 1439. godine, spomenut je Tomaš Dobrašinović. Naime, novembra 1439. godine Stanko Dobrunović podigao je tužbu protiv Tomaša Dobrašinovića i njegovih „vilana" iz Vrsinja, te Branka Dobrovojevića, Alekse Dabižinovića, Bogdana Mazića i njegovog brata, Vukića Pokrajčića, Ratka Vukosalića i njihovih „vilana", a zbog pljačke jednog vola.[36] Druge informacije o Tomašu Dobrašinoviću nisu nam poznate.

ordeo et segala" (30. 12. 1426. g.), DAD, Lamenta de foris, VII, 123.

[29] „Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et minori consilio prouedendi super damnis qui fuit in Canali per Zubzi et pro robatione facta per Vochaç Dobrassinouich ut scribsit comes Canalis" (08. 02. 1427. g.), DAD, Consilium Rogatorum, IV, 11v.

[30] Динић 1967, 77.

[31] „Soror Petrusa abatissa monasterii sancti Andree de Ragusio coram nobili et sapiente viro domino Rectore ser Georgio de Goze per vocem eius famule et seruicialis conqueritur supra Volchossauum Dobrassinouich et Boroe hominem dicti Volcossaui et Volchman Bogauçich de Versigne Subaç homines voiuode Sandagl. Eo quia his diebus propelapsis in montibus Canalis predicti accusati violenter abstulerunt de domo Ostoie Milosaglich hominem Radossaui Paulouich unam porcam cum tribus porcis quos recommiserat dicto Ostoie saluandos et pascendos. Testes: Bogauaç Bogoeuich et Braichus Bogoeuich, Radissa Ghioncich, Radossauus Cepregnich} de Strapça" (23. 12. 1426. g.), DAD, Lamenta de foris, VII, 122.

[32] „Radouinus Senchula de Ragusio ... conqueriter supra Vochossaum Dobrossinouich et supra Petchum Dapchouich hominem dicti Vochossaui et supra Radoghnam Raduicich et supra Radiz Dapchouich omnes de Versigna. Eo quia dicti acusati pro vini aceperunt sibi Radouino castronos quinque. Et de pluri dedit perperos quatro illi qui iudicamur suprascripti malefactoris" (18. 12. 1433. g.), DAD, Lamenta de foris, X, 121; Динић 1967, 77.

[33] „Simichus Papalich coram domino Rectore ser Jacobo de Georgio fecit lamentum [supra] Sismanum Stiepanouich, Uglessa Nouacouich, Radossauum Razich, Vocossauum Dobrassinouich et Petoe Radeglich, omnes de Versigna, dicens quod abstulerunt sibi per vim bestias XX, unam vacam, modia quatuor salis, unuam cortellessiam precii VIIII ducatis, unam centuram precii grossis XVIII. Et hoc fuit in Versigna. Et grossis XVIII in denariis. [Testes:] Dobercus Mercou, Radoe Jagodich" (27. 07. 1445. g.), DAD, Lamenta de foris, XIX, 146.

[34] DAD, Lamenta de foris, IV, 295 (18. 03. 1421. g.).

[35] „Milat Nouachouich coram domino Rectore ser Nicola Pau. de Gondola fecit lamentum [*supra*] Alexam Dabisiuouich et omnes eius socios ultrascriptos, videlicet, Bogetam et Radosauum eius fratres et Dabisii Nouachouich et Radiç Vecerinouich et Iffchum Glegieuich, Nouach Vuchosalich, Ostoiam Gliupchouich, Radosauum Nespisdrau, Bogaç de Ciceuo et alios, dicens quod ipsi venerunt et fregerunt sibi portam domus et verberauerunt eius neuiestam. [Testes:] Vuchaç et Vuchasinus Dragancich, Ratchus Bagneuich, Niegouan Dobrouoeuich, Vuchota Radmilouich, Radoe Voisilouich" (06. 07. 1447. g.), DAD, Lamenta de foris, XXI, 109v. Ispod: „Die V nouembris 1447. Milat suprascriptus venit et dixit quod Petchus Dapchouich et Mil Obradouich etiam fuerunt qui acceperunt sibi, prout sciunt isti duos castronos et tres pecudes. [Testes:] Vitchus Grubacich, Bogeta Radienouich, Branut Radienchouich", Isto.

[36] „Stancho Dobrunouigh ... fecit lamentum supra Thomasum Dobrasinouigh et villanos suos de Versigna et supra Brancho Dobrouoeuigh, Allexa Dabisinouigh, Bogdan Masigh et [prazan prostor] fratrem eius et Vochigh Pocraycigh, Ratcho Vochosaligh cum fratre suo, Dabisiuus Milieuigh, Smouam et Brayan Liubchouigh omnes de Versigna et omnes cum suis villanis, dicens quod per fortiam accepe-

Dobrašinović Milić (1455)

Vremenu hercega Stjepana Vukčića Kosače pripada i Milić Dobrašinović iz Vrsinja. Maja 1455. godine Milić Dobrašinović i Stojko Sarkić, posebno naznačeni da su hercegovi ljudi iz Vrsinja, podigli su tužbu zbog pljačke jedne kobile i stvari, a izvršene u Župi dubrovačkoj.[37] To je zasad jedina poznata informacija o Miliću Dobrašinoviću. Njen značaj ogleda se i u činjenici da se u njoj jedan Dobrašinović javlja kao tužitelj, a ne kako je u njihovom slučaju skoro uobičajeno, kao tužena strana.

Dobrašinović Vukašin (1421-1428)

Naš najveći interes vezan je ipak za Vukašina Dobrašinovića o kojemu postoje i savremene vijesti. One će nam najbolje odrediti vrijeme nastanka njegovog natpisa. Navedeni pokazatelj iz 1421. godine, u kojem se Vukašin Dobrašinović prvi put spominje, osnova je i za spoznaju da je njegov rođeni brat Vukac Dobrašinović.[38]

Drugi pokazatelj o Vukašinu Dobrašinoviću je iz 1428. godine. Dobrilo Smećić je juna 1428. godine optužio Vukašina Dobrašinovića zbog pljačke jednog vola u Krajkovićima u Humu.[39]

* * *

Prema navedenom izvjesno je da su Vukašin (1421-1428) i Vukac Dobrašinović (1421-1427) bili braća. Moglo bi se pretpostaviti da su njima bliski srodnici Vukosav (1426-1445), Tomaš (1439) i Milić Dobrašinović (1455).[40] Najvjerovatnije se radi o braći. Pojavno, svi oni izgledaju kao vlastelići, tj. pojavljuju se sa svojim ljudima, i očito su imali znatniji utjecaj u svojoj sredini. To bi, kao elemenat ugleda i statusa u njihovoj sredini, potvrđivao i jedini natpis očuvan na stećku u navedenoj nekropoli.

Rodonačelnik Dobrašinovića

Na jednom mjestu, iako sa puno opreza, ipak ima razloga da pretpostavljamo da bi u imenu Dobrašina Sredanovića iz Vrsinja, po liniji patronimika, mogli da tražimo rodonačelnika navedenim Dobrašinovićima. Naime, sredinom februara 1411. godine Radojko Tvrtković iz Krstca (kod Glavske) podigao je tužbu protiv Rogušina Miloševića iz Vrsinja iz sela Dobrovoja Branojevića zbog krađe jednog vola. Krađu je izvršio nad svojim zemljakom Dobrašinom Sredanovićem iz Vrsinja, a u društvu sa Dobrom Radašinovićem, čovjekom kneza Pavla Radinovića.[41] Ostat će barem za polazište.

Datiranje nadgrobnog natpisa Vukašina Dobrašinovića

Na osnovu dosad poznatih pokazatelja o Dobrašinovićima ima osnova da se i natpis na stećku u Konjskom datira u svome polazištu prema budućim preciznijim određivanjima. Dosad nezasvjedočen u pisanim vrelima, imenom i prezimenom spomenuti Vukašin Dobrašinović, iz aprila 1421. i juna 1428. godine mogao bi biti ista osoba kao i na natpisu u Konjskom (Bogojević Selu) u Zupcima. Navedeni datumi, naročito onaj iz juna 1428. godine, upravo su donja granica za određivanje natpisa i stećka, termin poslije koga je (*terminus*

runt sibi unum bouem" (11. 11. 1439. g.), DAD, Lamenta de foris, XIII, 87; Динић 1967, 77.

[37] „Stoicus Sarchich et Milich Dobrasinouich homines de chercech de Vresigne coram domino Rectore ser Johanne de Volzo lamentum fecit, dicens quod eis subtracta fuit ista nocte una equa cum certis suis rebus supra eam in Breno" (11. 05. 1455. g.), DAD, Lamenta de foris, XXVIII, 111.

[38] „Pribetha Radessich de Chanali coram domino Rectore ser Aluisio Marini de Gozis conqueritur supra Vochazium et Vochassinum fratres Dobrassinouich et supra Vlatchum Pribisseuich. Eo quia his diebus proxime elapsis predicti tres in Chanali apud ecclesiam sancti Petri aggressi eundem Pribetham accusatorem ipsium acriter percusserunt. Et per violentiam sibi abstulerunt res infrascriptas, videlicet, clamidem unam de rassa, diploidem unam siue barchanizam de fustagno, cultelessiam unam, zingulum unum, pilleos tres de lana, copellos quatuor ordei, in moneta grossis duodecim, par unum bisaziarum, fazolethum unum, panes pro uno grosso, par unum oppancharum" (18. 04. 1421. g.), DAD, Lamenta de foris, IV, 302.

[39] „Dobrillo Smecich ... supra Vuchassinum Dobrassinouich. In eo quia deperdtus fuit ipsi bouem unum in Craichouich in Com. Testes: Obrad Craichouich, Bogdan Milatchouich" (12. 06. 1428. g.), DAD, Lamenta de foris, VIII, 28.

[40] Mihailo Dinić je imao podatke o Vukosavu i Tomašu Dobrašinoviću i na osnovu njih je iznio pretpostavku da su oni braća, Динић 1967, 77.

[41] „Radoichus Tuertchouich de Crestaz ... conqueritur supra Rogusin Milloseuich de Versigna de villa Dobrouoi Branoyeuich, dicens quod ipsum furatur fuit unum bouem quam tenebat Dobrassinus Sredanouich de Versigna. Dobria Radassinouich homo comitis Pauli Radinouich fuit cum eo ad furandum dictum bouem" (15. 02. 1411. g.), DAD, Lamenta de foris, II, 32v.

post quem est) umro Vukašin Dobrašinović, odnosno, termin poslije koga je nastao spomenuti natpis i stećak.

Promišljanja

Postoje solidni osnovi za pretpostavljanje, no mora se priznati da definiranje gornje granice za datiranje natpisa Vukašina Dobrašinovića nije u sferi pronađenih i ovdje prezentiranih arhivskih dokumenata, najviše zbog potrebe za još jednom paleografskom obradom ovoga natpisa, a kroz prizmu određivanja ovdje ponuđene donje granice putem historijskog konteksta. Stoga se na ovom mjestu nećemo baviti nepotrebnim pretpostavkama koje bi mogle da ometaju rad epigrafičara kroz prizmu ovog natpisa i u jasnoj analizi donje vremenske granice za postanak natpisa. Radije ćemo ovdje izvući neke pouke i pretpostavke za buduće pokušaje kritičnije valorizacije interpretacija datiranja natpisa.

Činjenica je da ima osnova da se još jednom standardiziraju karakteristike ćirilskih epigrafskih natpisa srednjega vijeka i ponuđenom hronologijom omoguće jasnija rješenja za pojedine natpise. Tu se očekuje vrsni paleograf i epigrafičar koji bi prednost davao paleografskim karakteristikama utvrđenim u hronološki preciznije datiranim natpisima. Značajno je istaknuti i da su pojašnjenja historijskog konteksta pojedinih natpisa ranije bila meritorna, nekad i presudnija u datiranju nego izvršene paleografske analize. To je međuodnos, prožet je zavisnošću, a podrazumijevao je određene, jasne, standardne forme. Te forme su određivane stabilnim rješenjima dobijenim na precizno utvrđenim natpisima. Tako su jednom pravilno utvrđeni natpisi bili osnova za datiranje koliko-toliko sličnih, ili za poredbu pogodnih historijski nekontekstualiziranih i paleografski teže odredivih natpisa. No, tu se ponekad i griješilo ili davalo preširoko datiranje. Na mjestima gdje je historijski kontekst bio obilježen manjim brojem poznatih podataka rješenja su bila opterećena upravo takvom oskudnošću. Ne zamjeramo ranijim vremenima i ranijim istraživačima zbog toga. Naprotiv, njihova dostignuća su i dalje životna jer omogućavaju sagledavanje i daljnja proučavanja mlađim generacijama.

Današnje stanje poznavanja srednjovjekovne građe daje dobru polaznu osnovu za potpunu potvrdu, ali i značajno revidiranje historijskog konteksta kod nekih natpisa koje je svojevremeno sistematski sačinio Marko Vego. Isto tako, s obzirom na to da istočna jadranska obala u srednjem vijeku ne primjenjuje tradiciju stalnih nego jednokratnih prezimena, taj zadatak je lakše metodološki definirati pred budućim potragama. Ne možemo na jednokratnim prezimenima graditi historijski kontekst kontinuiranog trajanja, tj. stalnosti, kada prezimena tu poziciju nisu imala u srednjem vijeku.[42] U našem konkretnom slučaju, ne možemo svakom Dobrašinoviću kojeg pronađemo u historijskim izvorima u različitim vremenskim okvirima i sa raznih mjesta pojavljivanja davati opravdanu vezu sa Vukašinom Dobrašinovićem iz Vrsinja.

Zaključak

Dosadašnji pokušaji određivanja vremena nastanka natpisa na stećku Vukašina Dobrašinovića u Konjskom kod Trebinja nisu bili uvjerljivi. Uočena je pojava da pred brojnim analizama sadržaja natpisa, jezika, pisma ili uopće svih unutrašnjih i vanjskih karakteristika natpisa i stećaka, arhivski pokazatelji mnogima predstavljaju najsigurniji poredbeni korektiv za životnost stećaka i njihova daljnja istraživanja. Zbog takve konstelacije značajna vezivna pretpostavka je da mnogo toga urađenog oko vanjskih karakteristika natpisa, prije svega pisma, nije dobilo zadovoljavajuće standarde prema kojima bi se sigurnije datirali brojni stećci. To je otvoreni i nedovoljno iskorišten istraživački prostor koji je poslije Marka Vega, Šefika Bešlagića i drugih epigrafičara, predstavnika starije generacije i pionira u epigrafici, danas bez nasljednika u Bosni i Hercegovini. Iako ubjedljivo poklapanje imena i prezimena sa natpisa i iz arhivske građe nije konačno rješenje, Vukašin Dobrašinović sa stećka u Konjskom bi mogao biti ista osoba zabilježena aprila 1421. i juna 1428. godine u arhivskim izvorima. Ti podaci su donja granica za određivanje vremena poslije koga je nastao natpis na ovome stećku.

[42] Uporedi, Куртовић 2009.

Summary

The Dobrašinović Family from Vrsinje (Dating of the Inscription on the Tombstone of Vukašin Dobrašinović from Konjsko near Trebinje)

Previous attempts to determine the dating of the inscription on the tombstone of Vukašin Dobrašinović from Konjsko near Trebinje have not been convincing. It is apparent that through the numerous analyses of the contents, language, script or generally all internal or external characteristics of the tomb inscriptions, archival documents still represent the most reliable comparative corrective for the further study of the medieval Bosnian tombstones – stećci. It can be assumed that a large majority of the completed work on the study of the external characteristics of the tombstone inscriptions, primarily concerning the script, did not reach the satisfying standards by which the numerous stećci would be dated with more certainty. This is an open and insufficiently researched area which, after Marko Vego, Šefik Bešlagić, and other epigraphists, representatives of the old generations and pioneers in epigraphy, still does not have its specialist in modern Bosnia and Herzegovina. Even though the convincing parallel of the name and surname from the tomb inscription and those from the archival sources do not represent the final solution, Vukašin Dobrašinović from the stećak in Konjsko could be the same person recorded in archival documents dating from April 1421 and June 1428. This information is the lowest chronological limit for the determining of the time when the inscription on the tombstone might have originated from.

Literatura

Bešlagić, Š. 1971, Stećci – kultura i umjetnost, Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1971.

Bešlagić, Š. 1971a, Stećci. Kataloško – topografski pregled, Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1971.

Динић, М. 1967, Хумско-требињска властела, Српска академија наука и уметности, Посебна издања 397, Одељење друштвених наука 54, Београд 1967.

Korać, J. V. 1966, Trebinje (Istorijski pregled), I Period do dolaska Turaka, Zavičajni muzej Trebinje, 1966.

Kurtović, E. 2006, Natpis na stećku Vukašina Dobrašinovića u Konjskom kod Trebinja, Istraživanja 1, Radovi Fakulteta humanističkih nauka u Mostaru, Mostar 2006, 43-50.

Куртовић, Е. 2009, Радосалићи – примјер „једнократних презимена" средњега вијека, Историјски институт, Студије 2, Београд 2009.

Ratković, A. 2005, Srednjevjekovno selo – Konjsko, Most XXX/96(185), Mostar 2005.

Рудић, С. 2006, Властела илирског грбовника, Историјски институт, Посебна издања 52, Београд 2006.

Стојановић, Љ. 1905, Стари српски записи и натписи, Књига III, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Прво одељење, Споменици на српском језику 3, Београд 1905, 25.

Стојановић, Љ. 1929, Старе српске повеље и писма, I/1, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику 19, Београд – Сремски Карловци 1929.

Tošić, Đ. 1990, Srednjovjekovna župa Trebinje (istorijsko-geografsko-topografski osvrt), Prilozi Instituta za istoriju XXIV/25-26, Sarajevo 1990, 65-101, 83-85.

Тошић, Ђ. 1998, Требињска област у средњем вијеку, Српска академија наука и уметности, Историјски институт, Посебна издања 30, Београд 1998, 32-34.

Truhelka, Ć. 1895, Starobosanski natpisi, Glasnik Zemaljskog muzeja 7, Sarajevo 1895.

Vego, M. 1964, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine (nastavak), Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija) 19, Sarajevo 1964.

Vego, M. 1964a, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Knjiga 3, Zemaljski muzej, Sarajevo 1964.

Vego, M. 1970, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Knjiga 4, Zemaljski muzej, Sarajevo 1970.

Trijumfalni slavoluk cara Maksimilijana i bosanska heraldika

Emir O. Filipović
Sarajevo

Trijumfalni slavoluk Maksimilijana I, cara Svetog rimskog carstva, predstavlja jedno od najznačajnijih umjetničkih djela njemačke renesanse. To je monumentalni drvorez izrađen u prvoj četvrtini 16. stoljeća po Maksimilijanovoj narudžbi kao dokument njegove lične vladarske i carske ideje. Značaj ovog umjetničkog spomenika za bosansku historiju ogleda se u činjenici da se na njemu, među predstavljenih 108 realnih i pretencioznih grbova Habsburške dinastije, također nalazi i grb Bosne – *u crvenom polju oklopljena ruka naoružana mačem*. Ovaj prikaz je specifičan po tome što predstavlja prvi poznati slučaj da se grb s mačem i u pisanom obliku pripisuje Bosni, a ne kraljevstvu Slavonije ili Rame, te zbog toga što je njegovo prisustvo na Trijumfalnom slavoluku uvjetovalo i konstantno korištenje istog grba u kasnijoj službenoj upotrebi na ostalim heraldičkim kompozicijama Habsburgovaca, i to u funkciji izraza njihovih dinastičkih pretenzija na Bosnu.

Podstaknuti ovim primjerom, u radu namjeravamo predstaviti Maksimilijanovu carsku politiku, Trijumfalni slavoluk kao umjetničko i historijsko djelo te bosanski grb na njemu kao i na ostalim heraldičkim spomenicima Maksimilijanovog vremena.

Sl. 1. *Portret cara Maksimilijana* I, *Albrecht Dürer, drvorez* (©Trustees of the British Museum, PD 1928-10-13-1, Bartsch 154, CD I)

Car Maksimilijan i njegova balkanska politika

Maksimilijan I, rođen 22. marta 1459. godine u Wiener Neustadtu kao sin cara Friedricha III i Eleanore Portugalske, spada među najpopularnije i najuspješnije njemačke careve koji je na prelazu iz 15. u 16. stoljeće uspješno kombinirao u svom djelovanju stare srednjovjekovne modele sa novim renesansnim tendencijama. Kao rimski kralj (lat. *Rex Romanorum*) vladao je još od 16. februara 1486, a car je postao nakon očeve smrti 1493. godine. U Trentu je 1508. proglašen za „izabranog rimskog cara" (njem. *Erwählter Römischer Kaiser*), pri čemu je ustanovio princip da cara nije nužno morao kruniti papa.[1] (Sl. 1)

[1] O caru Maksimilijanu usp. temeljne studije: Wiesflecker 1986; Wiesflecker 1999; Silver 2008.

Svoju moć crpio je iz prostranih zemljišnih posjeda koje je stekao brakom sklopljenim 1477. godine sa Marijom († 1482), kćerkom burgundskog vojvode Karla Smjelog, čije je titule i zemlje (Nizozemska sa Flandrijom i Brabantom) preuzeo nakon njegove smrti iste godine u bici kod Nancyja. Osim teritorija i titula, Maksimilijan je također ovim brakom postao i nasljednik bogate i razvijene burgundske dvorske kulture.[2]

Pored brojnih osvajačkih pohoda, Maksimilijan je slavu svoje dinastije proširio i progresivnom bračnom politikom kojom je uspio potomcima osigurati nasljedstvo nad krunama Ugarskog i Španjolskog kraljevstva, a brakom sina Filipa Lijepog sa španjolskom princezom Ivanom udario je temelje svjetskom carstvu na čijem je prijestolju sjedio njegov unuk Karlo V. (Sl. 2) Nadograđujući čvrste temelje koje je postavio car Maksimilijan i slijeđenjem njegove politike, Habsburška dinastija uspjela je očuvati svoj carski naslov u višestoljetnom trajanju sve do kraja Prvog svjetskog rata.[3]

Maksimilijan je također vodio aktivnu carsku politiku s ciljem proširenja svojih posjeda, a njegovi vješti politički potezi istakli su Habsburšku monarhiju kao direktnog protivnika Osmanskog carstva u borbi za Balkanski poluotok.[4] Iako su se habsburške pretenzije na Balkan razvile u nešto ranijem periodu, one su ipak postale realne tek nakon što se 1463. godine ugarski kralj Matijaš Korvin obavezao da će, ukoliko umre bez zakonitog potomka, ugarsku krunu prepustiti caru Friedrichu III, odnosno njegovom sinu Maksimilijanu.[5] S obzirom na to da se Matijaš Korvin nije držao datog obećanja, Maksimilijan je 7. novembra 1491. godine morao ponovo sklopiti ugovor u Požunu sa Matijaševim nasljednikom Vladislavom II prema kojem bi Sveta kruna sv. Stjepana prešla na Maksimilijana i njegove potomke ukoliko ugarski kralj ne bi imao muških potomaka. Već do 1506. godine političke okol-

Sl. 2. *Svadba Maximilijanovog sina Filipa Lijepog sa Ivanom Kastiljskom* 1496. *godine* (Trijumfalni Slavoluk, detalj) (© Herzog Anton Ulrich-Museum, Sign. ADürer V 3.215H, Inv. Nr. 4207; V 2029))

nosti su se toliko izmijenile da je Maksimilijan odlučio sa svojim trupama provaliti u Ugarsku i primorati zastupnike budimskog dvora da u ime kralja Vladislava, u Wiener Neustadtu 20. marta 1506. godine, sklope novi tajni ugovor. Prema zaključcima tog aranžmana Maksimilijanov unuk, nadvojvoda Ferdinand, trebao se oženiti kraljevom kćerkom, princezom Anom, a Ferdinandova sestra, nadvojvotkinja Marija, trebala se udati za kraljevog nerođenog sina, budućeg Ludovika II. Ovaj dvostruki brak ostvaren je na Prvom bečkom kongresu održanom 1515. godine, a njime su Habsburgovci značajno proširili moć i učvrstili svoje prisustvo na širem prostoru Istočno-Centralne Evrope. Car Maksimilijan nije dugo uživao u svojim dinastičkim uspjesima jer je umro već 12. januara 1519. u gornjoaustrijskom gradu Wellsu. Međutim, njegovi su nasljednici slijedili pripremljeni put te je Ferdinand, nakon pogibije ugarskog kralja Ludovika II u presudnoj bici protiv Osmanlija na Mohaču 1526. godine, sebi uspio osigurati nasljedstvo i prava nad krunama Češke, Ugarske, Hrvatske, Dalmacije, Slavonije i drugih kraljevina koje su

[2] Silver 2000, 174. Usp. Huizinga 1964.

[3] U ovom kontekstu ima smisla i čuvena izreka: *Bella gerant alii, tu felix Austria nube. Nam quae Mars aliis, dat tibi diva Venus.* („Dok drugi ratuju, ti se sretna Austrijo ženi. Ono što Mars daje drugima, tebi daje Venera"). Usp. Silver 2000, 191.

[4] O politici Habsburgovaca, napose Maksimilijana, na Jugoistoku Evrope usp. Klaić 1904, 175-182, 196, 224; Šišić 1939, 102-108; Raukar 1997, 105-110, 478-482; Budak / Krušelj / Strecha 2003, 28-29.

[5] Šišić 1939, 101.

u to vrijeme činile prostrani *Archiregnum Hungaricum*.[6]

Trijumfalni slavoluk

Car Maksimilijan bio je tipični renesansni vladar koji je među svoje uspjehe ubrajao mogućnost da govori sedam jezika, poznavao je oružarstvo i artiljeriju, aktivno je bio uključen u klasičnu arheologiju, umjetničku kritiku, muziku i poeziju, veterinarsku hirurgiju, rudarstvo i dizajniranje odjeće.[7] Poznat kao „posljednji vitez", bio je ponosan na svoje pretke, među koje je ubrajao Julija Cezara, Aleksandra Velikog pa čak i Herakla, kao i na lične uspjehe koje je želio ovjekovječiti i predstaviti široj javnosti. Svjestan veličine svoje kuće, nastojao je imitirati stare rimske careve, njihove slavoluke i trijumfalne procesije, ali su mu za takve poduhvate nedostajala adekvatna sredstva. Zaokupljen osiguravanjem trajne slave, zbog manjka novca da podigne slavoluk od kamena, odlučio je trijumf u staroj rimskoj tradiciji izvesti na papiru. Značaj štamparskog stroja za književnu i vizuelnu propagandu bio je nemjerljiv,[8] a izbor papira, osim što je znatno smanjio troškove cijelog projekta, omogućio je da se trijumf istovremeno postavi na više lokacija gdje bi veličao uspjehe cara i njegove dinastije.

Maksimilijan se zanosio idejom „antičkog trijumfa" i izradom jednog „trijumfalnog slavoluka", po uzoru na one koje je vidio prilikom svog boravka u Italiji, te ga je počeo planirati još od 1505. godine.[9] Odabrao je drvorez kao tehniku kojom će pokrenuti propagandnu kampanju usmjerenu prema višoj klasi, sastavljenoj od vodećih plemića i državnih službenika. Carski trijumf bio je široko zasnovan program u grafičkim umjetnostima, sastavljen od tri dijela: Trijumfalnog slavoluka, Trijumfalne procesije i Velike trijumfalne kočije. Dizajn i izvedba ovog projekta trajali su ukupno 14 godina, između 1512. i 1526, i rezultirala su izradom većeg broja drvoreza za Slavoluk (295 x 357 cm), Procesiju (54 m dužine) i Kočiju (150 x 800 cm). Monumentalnost ovog poduhvata bila je bez presedana i prikazivala je slavu Maksimilijana, dinastije Habsburgovaca i Svetog rimskog carstva. To je umjetničko djelo, kao nijedno drugo do tada, moglo najbolje predstavljati carev svjetonazor jer su na njemu predstavljene gotovo sve genealoške i književne teme kojima se zanosio – Maksimilijan je predstavljen kao križar i vitez u sjajnom oklopu, kao lovac i borac.[10]

Izrada Slavoluka ostala je čvrsto pod kontrolom samog Maksimilijana koji je izvršenje svojih vizuelnih ideja povjerio umjetnicima razasutim po raznim regionalnim centrima carstva i svojim učenim savjetnicima i historičarima. Književni i genealoški program Slavoluka, prema uputama koje mu je davao car, osmislio je humanista Johanes Stabius, Maksimilijanov dvorski historičar i matematičar.[11] Njegova detaljna objašnjenja ispisana su na dnu drvoreza. Prve skice i arhitekturalnu formu izradio je tirolski arhitekt i dvorski slikar Jörg Kölderer iz Innsbrucka od 1507. do 1511. godine. Tokom februara 1512. Maksimilijan je boravio nekoliko dana u Nürnbergu gdje je, uz posredovanje Willibalda Pirckheimera, angažirao i čuvenog njemačkog umjetnika Albrechta Dürera koji se uključio u projekt, ali njegove obaveze nisu bile samo tehničke prirode. On značajno mijenja i proširuje Köldererov originalni nacrt. Dürer je nadgledao umjetničku izradu cjelokupnog projekta, i on i njegova radionica su proizveli veći dio arhitekture, njene ukrase i glavne historijske scene. U tom poslu najveći su teret iznijeli njegovi pomoćnici i učenici Hans Springinklee i Wolf Traut. Samo se mali broj sekcija Slavoluka pripisuje lično Dürerovoj izradi: ukrasi nad glavnom kapijom, tj. anđeo sa krunom iznad centralnog portala, kao i mnogi ornamentalni motivi; vanjski ukrasi kolumni, uključujući i ornamentalne osnove Slavoluka, kipove habsburških svetaca, nekoliko grifona, i nekolike biste antičkih careva. Od 1514. u izradu se uključuje i Albrecht Aldorfer. Osim Stabiusa, Willibald Pirckheimer i Jakob Mennel su također doprinijeli razradi konačne koncepcije izgleda djela.[12]

Na dva bloka slika je datirana sa 1515. godinom, tj. kada je konačni dizajn bio završen pa

[6] Šišić 1939, 105-106, 109-113.

[7] Mather 1975, 42-46; Wood 2005, 1128-1174.

[8] O tome: Silver 1985, 9.

[9] O Trijumfalnom slavoluku cara Maksimilijana napisan je veći broj kvalitetnih studija. Ovdje izdvajamo samo najosnovnije: Chmelarz (Hrsg.) 1886, 289-319; H. P. R. 1951, 95-98; Lüken 1998, 449-490; Schauerte 2001; Schauerte 2005, 18-23.

[10] Lüken 1998, 451.

[11] O njegovom životu i djelu usp: Größing 1968, 239-264.

[12] Silver 2008, 85.

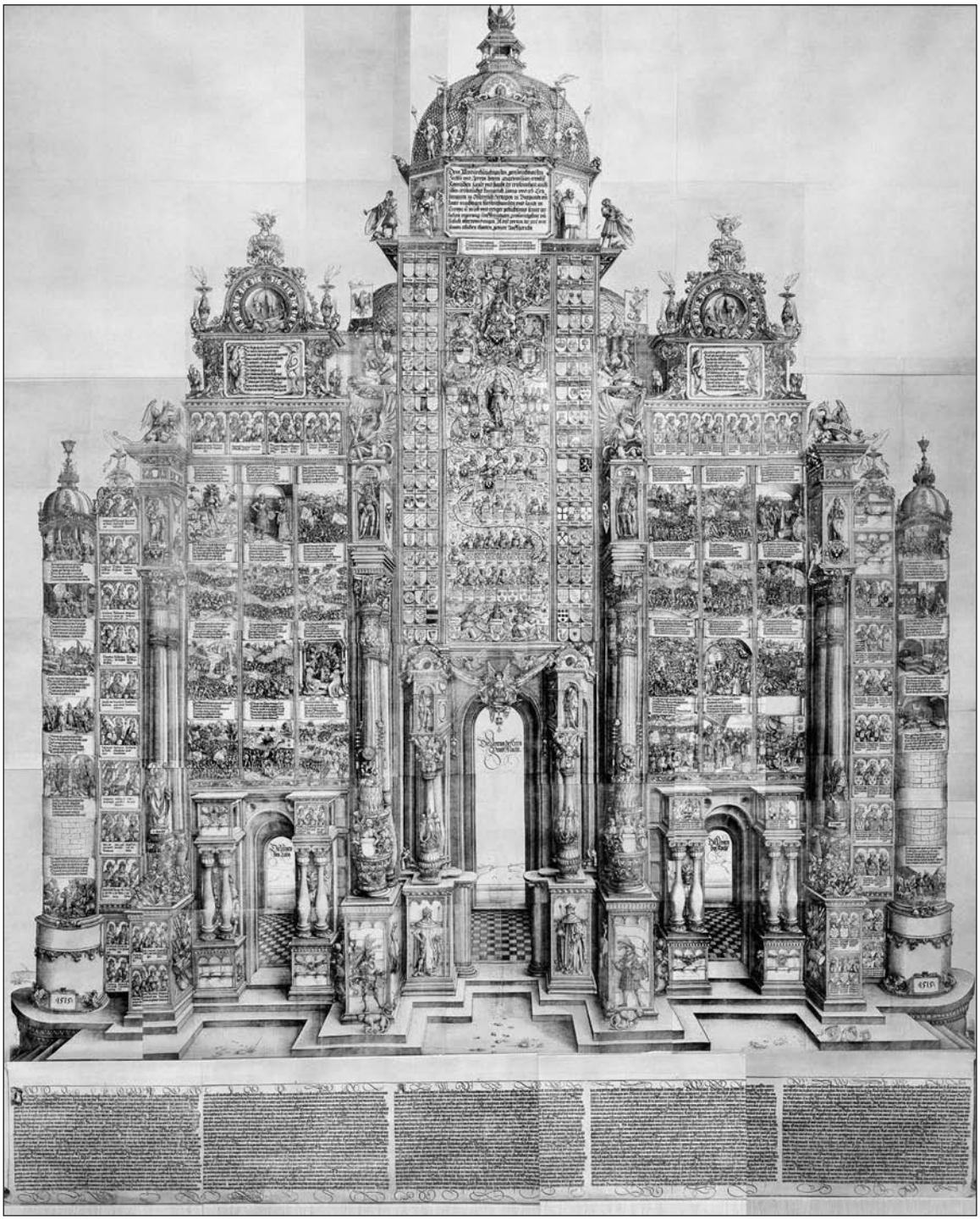

Sl. 3. *Triumfalni slavoluk rimskog cara Maximilijana*
(© Trustees of the British Museum, PDE. 5-1, B. 138, Compbell Dodgson, I)

istaknuta godina ne predstavlja kraj ili završetak cijelog projekta, nego tek završetak njegove pripreme. Drvene blokove je, u periodu između 1515. i 1517. godine, izradio Hieronymus Andrea iz Nürnberga. U prvom izdanju iz 1517-1518. odštampan je veći broj primjeraka i car ih je podijelio kao darove mnogim gradovima i kneževima Svetog rimskog carstva.[13]

Slavoluk je konstruiran po uzoru na trijumfalne slavoluke starih rimskih careva u Rimu.

[13] Silver 2008, 8-9, 87.

Sl. 4. *Maksimilijan okružen grbovnim znamenjem* (Trijumfalni Slavoluk, detalj)
(© Herzog Anton Ulrich-Museum, Sign. A Dürer WB 2.279, Karton 27H)

Mnogi su do carevog vremena bili srušeni, ali su neki i dalje stajali. Međutim, Maksimilijanov slavoluk ne liči na antički slavoluk, a bez obzira na uzor, koji je izričito naveden u Stabiusovom popratnom tekstu, veze sa antičkim trijumfom bile su marginalne. Jače se osjećaju tradicije habsburških grbovnih tornjeva i arhitekture rane mletačke renesanse, kao i tradicije svečanih povorki i ukrašenih fasada u nizozemskim krajevima.[14]

Međutim, Slavoluk svakako nije arhitektonski spomenik, nego je njegova izvedba ograničena na papir. Realizacija izgradnje ustvari nije nikad ni planirana, a nije bila ni moguća. (Sl. 3)

Dizajn Slavoluka uključuje tri luka ili kapije sa svojim posebnim imenima; središnji luk je nazvan Kapijom časti i moći (njem. *Porten der eeren und der Macht*), dok se sa strane nalaze Kapija slave (njem. *Porten des lobs*) i Kapija plemstva (njem. *Porten des adels*). Predstava tri kapije, tj. luka, u perspektivi daje iluziju trodimenzionalnog izgleda građevine. U lukovima se nalaze polja skladno popunjena carskim propagandnim programom. Maksimilijanovo rodoslovno stablo je postavljeno na centralno mjesto, iznad središnjeg luka „časti i moći". Oko te genealogije nalaze se grbovi austrijskih, burgundskih i španjolskih posjeda, kao i svih ostalih zemalja na koje su Habsburgovci polagali pravo. Na lukovima sa strane prikazane su scene iz Maksimilijanovog privatnog života, i one otkrivaju glavne događaje, uglavnom dinastičke brakove i velike bitke, koje je car izdvojio za trajnu uspomenu.[15]

Tu su predstavljeni njegovi vojni uspjesi i dinastički poduhvati, i to sve uz objašnjenja, kao na primjer, njegove uspješne bitke, bračna politika i politička karijera. Sve je ispunjeno simboličnim i alegorijskim nakitom, koje je, najvećim dijelom, rezultat Dürerovog rada.[16] S lijeve strane Slavoluka prikazane su biste careva i kraljeva, od Julija Cezara do Sigismunda Luksemburškog, a s desne Maksimilijanovi preci i svi knezovi koji su bili u srodstvu sa Habsburgovcima.

Heraldika Trijumfalnog slavoluka

Maksmilijan se ponosio ne samo grbovima zemalja kojima je uistinu vladao, nego i grbovima onih koje je želio i nastojao osvojiti, pa su se na mnogim heraldičkim spomenicima njegovog vremena našli i grbovi Ugarske, Češke, Hrvatske, Dalmacije, Bosne, Sicilije, Napulja, Lombardije, Španjolskog kraljevstva, Portugala, Jerusalema i Novog svijeta.[17]

Likovna propaganda Slavoluka uglavnom se oslanjala na heraldičke predstave koje su domi-

[14] Lüken 1998, 487.

[15] Silver 2008, 9.

[16] Wiesflecker 1986, 369.

[17] Wiesflecker 1986, 455.

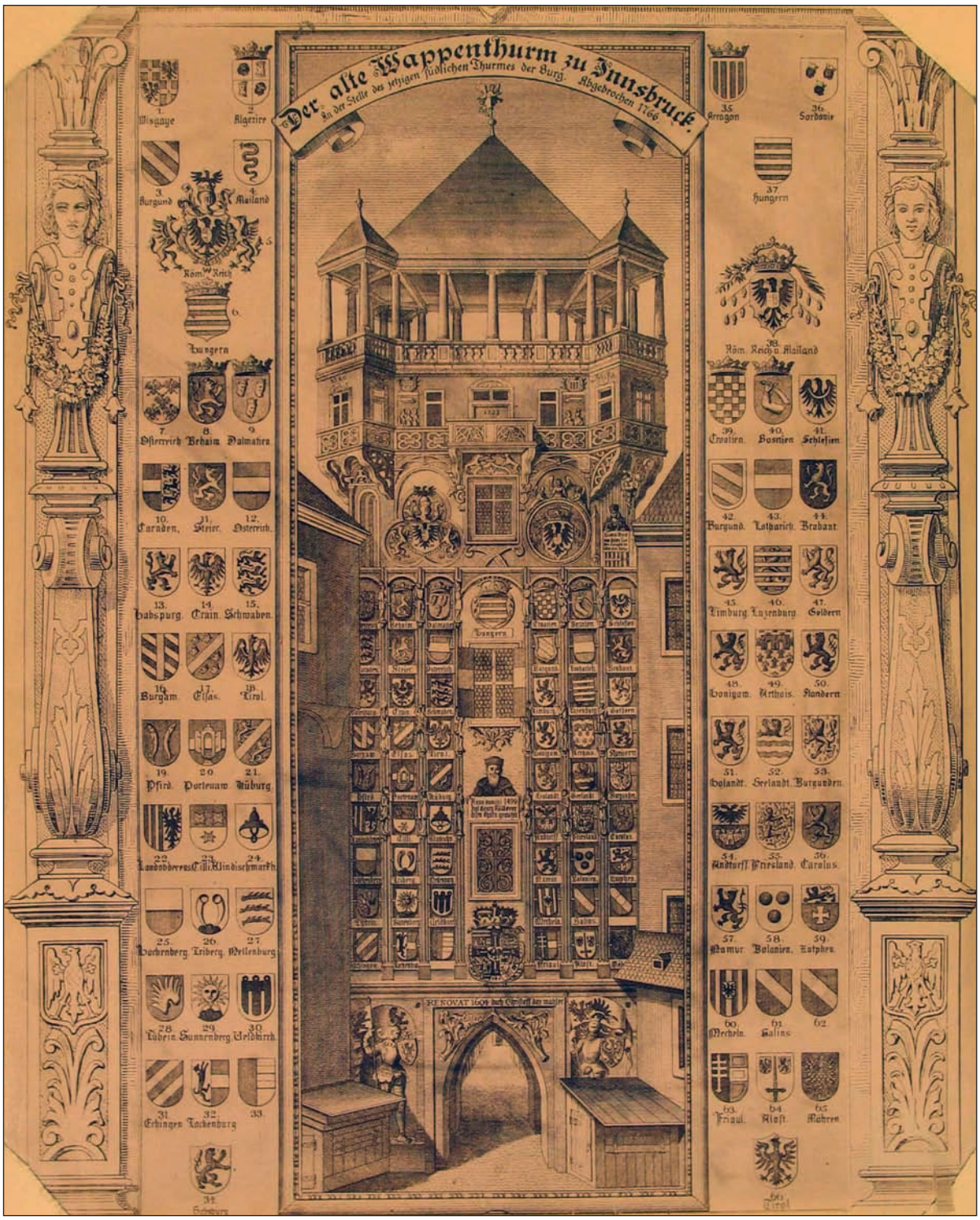

Sl. 5. *Grbovni toranj* (njem. Wappenturm) *u Innsbrucku, dovršen* 1499. *godine, prema slici Salomona Kleinera iz* 1750. (Marquard Herrgott, Monumenta Augustæ Domus Austriacæ, Wien 1750.)
(© Leopold-Wenger-Institut und Digitale Bibliothek der BSB)

nirale cjelokupnom kompozicijom. (Sl. 4) Od najranijih studija o Slavoluku, njegova forma bila je dovođena u vezu sa grbovnim tornjevima raširenim u Austriji od sredine 15. stoljeća. Grbovi su 1453. godine postavljeni na fasadi crkve sv. Jurja u Wiener Neustadtu (njem. *Wappenwand*), gdje je 107 heraldičkih štitova poredano oko statue Friedricha III na zapadnom ulazu. Neki od njih predstavljaju habsburške nasljedne zemlje, ali ih je većina izmišljena.[18] U Vöcklabrucku u Gornjoj Austriji postoji grbovni toranj iz 1502, koji je ukrašen Maksimilijanovim portretom i grbovima njegovih posjeda.[19] Grbovi se nalaze i na fasadi Maksimilijanove palače u Innsbrucku, gdje su na tzv. Zlatnom krovu (njem. *Goldenes Dachl*, 1497-1500) prikazani reljefni grbovi Štajerske, Austrije, Ugarske, Njemačkog kraljevstva, Rimskog carstva, Burgundije, Milana i Tirola.

Jedan takav toranj mogao je poslužiti kao određena vrsta „oglasne ploče" za obiteljsku propagandu, gdje je Maksimilijan bio u prilici istaknuti svoje sopstvene pretke, ali i predstaviti grbove zemalja na koje je polagao pravo. Sve ove prednosti bilo bi skoro nemoguće iskoristiti na uskim i četvrtastim profilima antičkih slavoluka.[20] Stoga je pogodnost ove vrste heraldičkog dekora bila osnovni povod da se ona primijeni i u izradi Slavoluka, čija je centralna konstrukcija bila skoro u potpunosti osmišljena po principu grbovnih tornjeva.

Najvidljiviji javni izraz heraldičke moći koje je proizvelo Maksimilijanovo vrijeme i najvažniji predložak za Slavoluk bio je grbovni toranj dvora u Innsbrucku (njem. *Innsbrucker Wappenturm*) na istočnom ulazu u Stari grad. On je prilikom naknadnih prepravki na dvorcu uništen i pregrađen u 18. stoljeću, ali znamo za njegov izgled prema jednoj slici iz 1750. godine. (Sl. 5) Prema toj slici završetak izgradnje tornja datira se u period između 1496. i 1499. Na tornju je predstavljeno u okomitim redovima 54 grba sa habsburškim zemljama, grbovima Maksimilijana i njegove druge supruge, Biance Sforza.[21] Između grbova naslikan je slikar, Jörg Kölderer, koji je najvjerovatnije i autor cijelog djela. O Köldereru se ne zna mnogo, osim da je poticao iz Tirola i da je u Maksimilijanovu službu primljen 1493. Već

Sl. 6. *Srebrena komemorativna medalja Maximilijana* I*, avers i revers, Ulrich Ursenthaler,* 1509.

sljedeće godine bio je imenovan dvorskim slikarom, a 1518. i glavnim dvorskim arhitektom. Tu je čast držao sve do smrti 1540. godine.[22] Kölderer je radio na središnjem dijelu Slavoluka, te mu se, po svemu sudeći, može pripisati i izrada grbova. I u redanju sva 54 oslikana grba habsburških zemalja u 6 okomitih redova, jedan ispod drugog, mogu se pronaći analogije sa grbovima na Slavoluku.

Grbovi su oslikavali Maksimilijanovu ideju svjetskog carstva (lat. *monarchia orbis*), odnosno okupljanje svih kršćanskih zemalja pod vlašću rimskog cara. Ta je ideja našla odraza i na Slavoluku na kojem se vidi Maksimilijanova želja je bila da vlada Evropom, Afrikom i Azijom jer su na njemu prikazani, u pretenzinoj formi (njem. *Anspruchswappen*), grbovi svih kršćanskih zemalja.[23] Kroz svoj heraldički repertoar Maksimilijan je davao novi sadržaj i smisao ideji univerzalnog Habsburškog carstva. Predstavljajući grbove pojedinih zemalja kao grbove kraljevstava, želio im je poboljšati status i uzdići ih na viši rang s ciljem opravdavanja svog carskog prestiža. Tek bi se ostvarenjem ovih ambicija kroz carski program Maksimilijan mogao s pravom nazvati knezom knezova, kraljem kraljeva i univerzalnim carem u svojoj ulozi vođe kršćanstva – *„haupt der Cristenhait"*.[24]

Sličan spektakl kroz heraldičke ambleme ukrašava ceremonijalne mačeve proizvedene za Maksimilijana u vrijeme blisko izgradnji grbovnog tornja. Najljepši među njima je mač kojeg je za Maksimilijana 1496. godine izradio kovač Hans Sumersperger (njem. *Lehensschwert*,

[18] Wiesflecker 1999, 455.
[19] Lüken 1998, 456.
[20] Silver 2008, 90-92.
[21] Silver 2000, 189-190.
[22] Lüken 1998, 457.
[23] Wiesflecker 1999, 26.
[24] Silver 2008, 197-198, 203.

Prunkschwert).[25] Heraldički amblemi koji ukrašavaju sječivo, balčak i jabučicu ovog mača u osnovi djeluju više nego puki ukras njegovog vlasnika. Njegovom cjelokupnom površinom dominira heraldika, počinjući sa orlom njemačkog kralja Rimljana, titule koju je Maksimilijan nosio nakon krunidbe u Aachenu 1486. godine. Poslije toga ovaj mač ukrašava ukupno 46 različitih grbova, na svakoj strani sječiva po 23. Ako Slavoluk komemorira rezultat pobjede i odbrane ovih teritorija, onda je u vojnim sukobima došla do izražaja potreba da se ti posjedi potvrde i prošire. Shodno tome, heraldički ukrasi su neraskidivo vezani za ovaj ratni predmet kao poseban dokaz Maksimilijanove vlasti i u miru i u ratu.[26]

Širenje carevih teritorijalnih pretenzija potvrđeno je 1509. godine u javnom obliku komemorativne medalje, koju je Maksimilijan proizveo da ga podsjeća na njegovu carsku krunidbu u Trentu prethodne godine. (Sl. 6)

Uz konjanički portret cara sa uzdignutim mačem na aversu, na reversu su predstavljena dva koncentrična kruga grbovnih štitova. Unutrašnji krug predstavlja sedam osnovnih kraljevstava na koje je Maksimilijan polagao vladarska prava: Austrija, Aragon, Češka, Portugal, Dalmacija, Ugarska i Engleska. Vanjski krug od 19 drugih zemalja kompletirao je jedan od njegovih najširih pretenzionih grbovnih ansambala.[27] Ovakav spomenik se dijelio ambasadorima i bio je distribuiran po cijelom carstvu. Posebno izrađeni medaljon prenosio je istu poruku široj javnosti kao i lokalni grbovni toranj na Maksimilijanovoj palači u Innsbrucku, pa je njime i poslao moćnu poruku sa najhrabrijim dotašnjim naslovom: MAXIMILIAИVS · DEI · GRA · ROM · IMP . SEMP : AVG · ARCHIDVX · AVSTRIE.[28] Na reversu je natpis: PLVRIVMQ · EVROPE · PROVIИCIAR'. REX · ET · PRIИCEPS · POTEИTISIM.[29] Ova je medalja imala istu funkciju kao i drvorezi i trijumfi sačinjeni u narednoj deceniji Maksimilijanove vlasti: oni su proklamirali njegov rang i naslov te potvrđivali njegove pretenzije na kraljevstva i teritorije.[30]

Bosanski grb na Trijumfalnom slavoluku i drugim heraldičkim spomenicima Maksimilijanovog vremena

Ukoliko je ikada i postojala, tradicija o starom grbu Bosanskog kraljevstva na evropskom Zapadu je već do kraja 15. i početka 16. stoljeća bila u potpunosti izgubljena. Opća heraldička konfuzija nastala usljed osmanskih osvajanja i kompleksnih političkih dešavanja na Balkanu rezultirala je činjenicom da su evropski heraldičari tog vremena Bosni pripisivali razne izmišljene grbove sa različitim motivima, predstavama i obrazloženjima. Najvažniji primjeri takve upotrebe grba bosanskog kralja, ili hercega, jesu obilježja predstavljena u zbornicima grbova Ulricha Richentala[31] i Konrada Grünenberga.[32] Slijedeći genezu i liniju koja je prepoznata u domaćoj literaturi,[33] bosanski grb predstavljen u njemačkim grbovnicima 15. stoljeća nastavio je svoj put i u 16. stoljeću u djelima Sebastiana Münstera[34] i Virgila Solisa,[35] preko kojih je i uvršten u ilirsku heraldiku.[36]

Neovisno od ovog puta, razvijao se i jedan drugi grb koji će vremenom postati grbom bosanskog kraljevstva, ali na sasvim drugim osnovama. To je simbol ruke s mačem koji se javlja na nekoliko spomenika iz 15. i 16. stoljeća, ali bez izričitog navođenja koju zemlju predstavlja, tako da se ne može sa sigurnošću potvrditi da li se njegova primjena u ovom najranijem periodu odnosi na Bosnu, fiktivno kraljevstvo Sklavonije, ili na fiktivno kraljevstvo Rame iz vladarske titulature ugarskih kraljeva. Takav jedan grb nalazi se i na kraljevskom oratoriju u katedrali sv. Vida u Pragu, izgrađenom oko 1493. godine za ugarskog kralja Wladyslawa II (1490-1516). Oratorij, kojeg su radili umjetnici i arhitekti Hans Spiess i Benedikt Ried, bio je namijenjen samo za vladara i stoga spojen zatvorenim prolazom do kraljevske palače.

[25] Thomas 1955, 201-208.
[26] Silver 2008, 155-156.
[27] U vanjskom krugu nalazi se 19 grbova austrijskih i habsburških nasljednih zemalja (od dna prema desno, u smjeru obrnutom od kazaljke na satu): Seeland, Luksemburg, Artois, Lotaringija, Holandija, Brabant, Flandrija, Burgundija, Stara Austrija (?), Štajerska, Koruška, Tirol, Švabija, Habsburg, Kranjska, Gornja Rajna, Gornja Austrija, i Celje.
[28] Silver 2008, 199-200.
[29] „Najmoćniji kralj i vladar zemalja većeg dijela Evrope", Silver 2008, 199-200.
[30] Silver 2008, 101.
[31] Richental 1483.
[32] Grünenberg 1480.
[33] Solovjev 1954, 87-137.
[34] Münster 1552, 915.
[35] Solis 1555. Usp. Filipović 2009, 187-199.
[36] Соловјев 1932, 79-125.

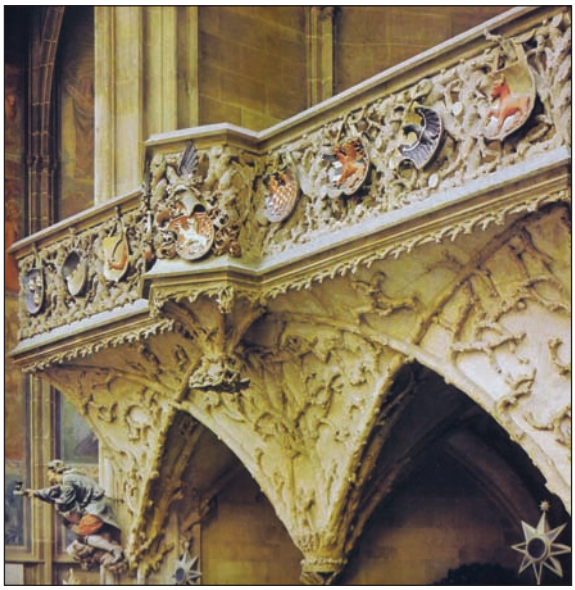

Sl. 7. *Kraljevski oratorij u katedrali sv. Vita u Pragu* (oko 1493) (Josef Ehm, Praha, Panorama, Praha, 1985)

Njega pridržava svod na kojem se nalazi Vladislavov monogram „W“. Ograda oratorija isprepletena je od grana izrađenih u naturalističkom maniru, a na njoj se, pored pomenutog grba, nalaze i grbovi Češke, Moravske, Šlezije, Gornje i Donje Lužice, Ugarske, Poljske i Dalmacije.[37] (Sl. 7) Isti se grb bez potpisa javlja na svodu kuće u *Herzog Friedrichstraße 35.* u Innsbrucku, koju je 19. marta 1495. godine Maksimilijan poklonio gradskom sucu Walteru Zelleru. Tu je pozicioniran na sjevernom dijelu freske u grupi grbova sa Dalmacijom, Ugarskom i Hrvatskom.[38] Na ceremonijalnom maču kojeg je kraljevski mačar Hans Sumersperger 1496. godine izradio za Maksimilijana, također se nalazi jedan ovakav grb.[39]

Na mnogim heraldičkim spomenicima koje je iznjedrilo Maksimilijanovo vrijeme primjetno je odsustvo ovog grba, ali i grba Bosne uopće. Tako bosanski grb nedostaje na razmatranoj kovanici iz 1509. godine, kao i na čuvenom Carskom prozoru (njem. *Kaiserfenster*) u crkvi sv. Sebalda u Nürnbergu, gdje se javljaju drugi grbovi susjednih zemalja, npr. Hrvatske i Dalmacije.[40] Razlozi za odsustvo bosanskog grba u bilo kojem obliku na ovim heraldičkim spomenicima bi se prije svega morali tražiti u nedostatku izvora i nepoznavanju bosanske heraldičke tradicije, nego u manjkavosti carskog heraldičkog programa. To potvrđuje i kasnija, iako nekonsistentna, upotreba bosanskog grba na drugim predmetima izrađenim u carskim radionicama. Tako je prisustvo ruke s mačem kao grba Bosne zabilježeno na dva najvažnija heraldička spomenika Maksimilijanovog vremena – na grbovnom tornju u Innsbrucku (Sl. 8), i na središnjoj kompoziciji Trijumfalnog slavoluka.

Sl. 8. *Grbovi Hrvatske i Bosne na Grbovnom tornju u Innsbrucku, prema slici Salomona Kleinera iz* 1750.

U oba ova primjera se uz grbovnu kompoziciju ruke s mačem nalazi i natpis kojim se taj grb definitivno pripisuje Bosni. Upravo je taj slučaj ključan u daljem razvoju bosanskog grba i konačnoj potvrdi da se početkom 16. stoljeća grb s mačem smatrao doista i grbom Bosne.

Značaj Trijumfalnog slavoluka, ne samo kao vrhunskog umjetničkog djela, nego i kao službenog dokumenta sa jasnom carskom ideologijom, koji je širen i kopiran diljem carstva, doprinio je da se ovaj široki grbovni ansambl, a sa njim i bosanski grb, počne koristiti za sve ostale carske grbovne potrebe – novce, pečate, carev kenotaf i sl. (Sl. 9, 10)

Hronološki najbliži Slavoluku u tom smislu je bosanski grb koji se nalazi u dominikanskoj crkvi sv. Magdalene u Augsburgu (današnji *Römisches Museum Augsburg*).[41] Tu je 1519. godine Johannes Faber postavio četiri „zlatna kamena“ (njem. *Fier Gulden Stain*) u čast Maksimilijanu i njegovim

[37] Ehm 1985, sl. 21, str. 168-169.
[38] Hye 1993, 135, 145.
[39] Silver 2008, 198.
[40] Umjetničku kompoziciju ovih prozora radio je Albrecht Dürer između 1502. i 1515. godine.
[41] Halm 1965.

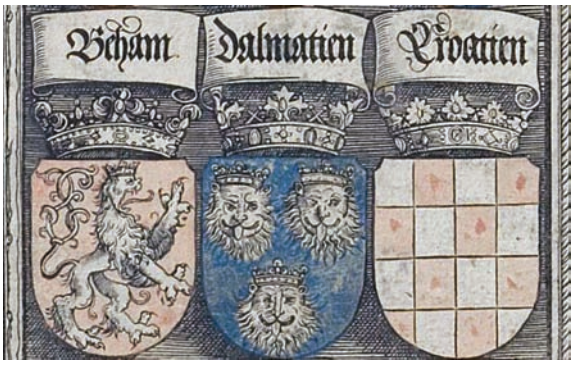

Sl. 9. *Grbovi Češke, Dalmacije i Hrvatske* (Trijumfalni Slavoluk, detalj) (© Herzog Anton Ulrich-Museum, Sign. ADürer WB 2.279, Karton 27H)

Sl. 10. *Grbovi Bosne, Donje Lombardije* („Niderlomba") *i Austrije* (Trijumfalni Slavoluk, detalj) (© Herzog Anton Ulrich-Museum, Sign. ADürer WB 2.279, Karton 27H)

Sl. 11. *„Zlatni kamen" posvećen caru Maksmilijanu u dominikanskoj crkvi sv. Magdalene u Augsburgu, Johannes Faber,* 1519.

Sl. 12. *Srebreni talir ugarskog kralja Ludovika* II, *avers i revers,* 1525.

nasljednicima. U gornjem kutu ploče posvećene Maksimilijanu nalazi se grb ruke s mačem. (Sl. 11)

Da je taj grb već polagano ulazio i u službenu upotrebu na carskom i kraljevskom propagandnom materijalu pokazuje i činjenica da ga je ugarski kralj Ludovik II uvrstio na istaknuto mjesto među drugih šest grbova na svom čuvenom taliru iz 1525. godine. (Sl. 12) Bosanski grb u ovoj formi vidio je i János Asbóth, mađarski pisac, etnograf i političar, na Maksimilijanovom kenotafu u *Hofkirche* u Innsbrucku.[42] (Sl. 13) Maksimilijanova grobnica je bila najširi, najambiciozniji i najskuplji od svih njegovih genealoških projekata i ona je ostala djelo koje ga je najviše preokupiralo. Gradnja grobnice započeta je 1508, a kenotaf je završen između 1561. i 1583. godine. Iako je Maksimilijan ukopan u Wiener Neustadtu, raskošna grobnica i kenotaf su smješteni u Innsbrucku.[43]

U kasnijim verzijama Trijumfalnog slavoluka, sačinjenim nakon careve smrti, također se nalazi prikaz Maksimilijanove grobnice. Historijske scene na slavoluku završavaju Bečkim kongresom, kada je svadbom utvrđena buduća sudbina Habsburške dinastije, ali su umjetnici ostavili dovoljno mjesta za još jedan drvorez u 24 bloku. Maksimilijanova vladavina se u vrijeme izrade Slavoluka bližila kraju, te je prazno mjesto bilo rezervirano za prikaz njegove grobnice. Car je ubrzo po završetku velikog projekta umro (12. januar 1519), a upravo onako kako je Maksimilijan pripremio grobnicu za svog oca, konačna izgradnja njegovog spomenika pripa-

[42] Asbóth 1888, 460.
[43] Silver 2008, 39-40.

Sl. 13. *Kenotaf cara Maksmilijana, Hofkirche, Innsbruck* (16. stoljeće)

la je njegovom sinu Ferdinandu, koji je tokom 1526. i 1527. godine naredio da se prazno polje na Slavoluku popuni prikazom Maksimilijanove grobnice.[44] Upravo je u ovoj slici, na sredini bočne strane sarkofaga, koji se unekoliko razlikuje od izgleda carevog kenotafa, jasno prikazan bosanski grb postavljen između grbova Dalmacije i Hrvatske. (Slika 14) Isti grb figurira i u prikazu carevog sprovoda na drvorezu Hansa Burgkmaira uvrštenog u izdanje careve autobiografije „Der Weisskunig" iz 1775. godine.[45] (Slika 15)

Bosanski grb se nije našao među Maksimilijanovim pretenzionim grbovima samo iz heraldičke kurtoazije. Još od najranije mladosti Maksimilijan je pripreman za borbu protiv Osmanlija u smislu konačnog ispunjenja njegove uloge kao vođe kršćanstva. Ta se ideja morala reflektirati i u imenu koje mu je dato. Naime, u jednoj latinskoj verziji Maksimilijanove autobiografije tvrdi se da su se car Friedrich III i njegova supruga Eleanora prilikom nadjevanja imena svom novorođenom sinu dvoumili između imena Juraj, po viteškom svecu, ili Konstantin, po prvom kršćanskom caru i osnivaču Konstantinopolja. Umjesto toga, na nagovor Nikole Iločkog, kuma mladog carevića i kasnijeg titularnog kralja Bosne (od 1471),[46] odabrali su ime sveca, Maksmilijana Celjskog († 284), koji je djelovao u Laureacumu (njem. *Lorch*) kod njemačkog grada Passaua.[47]

[44] Silver 2008, 13-14, 217.

[45] Maximilian 1775.

[46] Klaić 1904, 23.

[47] „Quando Federicus 3us, imperator coniunctus imperatrici Leonore genuerunt natum Maximilianum, tunc vicerex Bosne ac archiepiscopus Saltzburgensis insimul racionabant

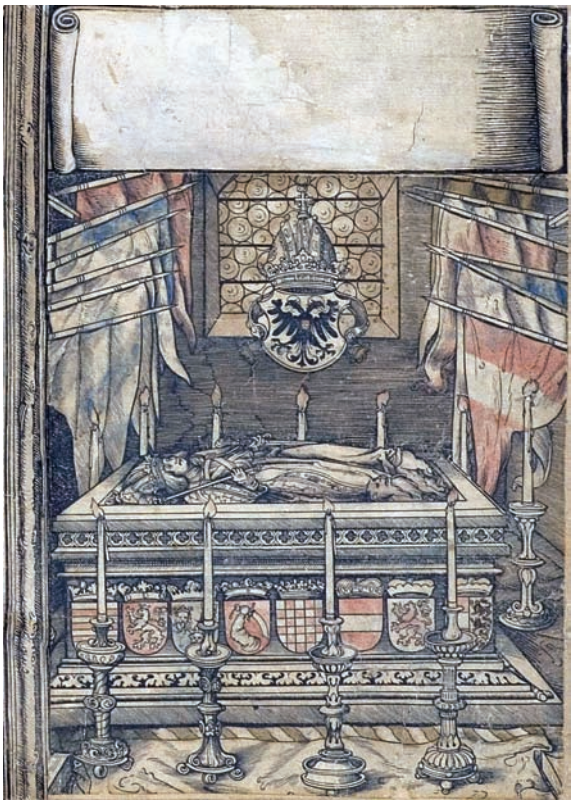

Sl. 14. *Nadgrobni spomenik cara Maksimilijana pridodat na prazno polje za vrijeme nadvojvode Ferdinanda* I 1526-1527*, Trijumfalni slavoluk, detalj* (© Herzog Anton Ulrich-Museum, Sign. A Dürer WB 2.279, Karton 19H)

Iako ova priča obiluje određenim nedosljednostima,[48] ipak je identitet ovog mučenika kra-

de tribus prefatis nominibus unum nomen eligendum. Dictus vicerex Bosne tenuit propositum nominandi eum Maximilianum, viso eo quod sanctus Maximilianus, nam imperator ex devotione, quam habebat, eum Georgium nominare et e converso imperatrix, eum Constantinum, tamquam recuperatorem regni Constantinopolitani, quod illis [tunc?] diebus ab Turcis occupatum fuerat atque abstractum Christianis, animum et cor ad hoc sibi novit. Persuadente tamen sibi prefatus vicerex, quod sanctus ille fuit, qui primo gladio postea in sacramentis maiorem partem. Austriae inferioris ad Christi fidem reduxit et notam magnitudinem habuit, quod per hoc magis iuvenis iste incitaretur, nomen sancti sui sequi et Turcos ab Bosna regnis et Croacia, Dalmacia ac primo Hungaria repellere, qui Turci tunc fortiter prefata regna depopularunt atque invastarunt." Cit. prema: Silver 2008, 263-264.

[48] Nedosljednosti se sastoje u činjenici da prilikom Maksimilijanovog rođenja 1459. godine Nikola Iločki nije bio „podkralj" Bosne, te da Osmanlije u to vrijeme još nisu bili ovladali Bosnom, Hrvatskom, Dalmacijom i Ugarskom, kako se to tvrdi u priči. U njemačkoj verziji careve autobiografije cijeli je događaj drukčije opisan, a Nikola Iločki nazvan je „protjeranim knezom iz zemlje Panto": „Alls der

Sl. 15. *Sprovod cara Maksimilijana, Hans Burgkmair, drvorez iz careve autobiografije Der Weiß Kunig, Wien,* 1775.

jem 15. i početkom 16. stoljeća nudio poseban poziv za oslobođenje Balkana od nevjernika i osmanske dominacije. Među manjim likovima sačinjenim za galeriju svetaca u Maksimilijanovoj grobnici, njegov patron predstavljen je, ne kao biskup, nego kao oklopljeni i naoružani vitez – noseći šljem umjesto biskupske mitre.[49]

Sl. 16. *Krunidbena medalja cara Matije iz* 1608.

Dugotrajnost carske, dinastičke i teritorijalne politike uspostavljene tokom vladavine cara Maksimilijana dodatno potvrđuje i njegova heraldička zaostavština koja je bila toliko snažan element habsburške vladarske ideologije da se grb Bosne, utvrđen još u Maksimilijanovo vrijeme, našao na pečatima skoro svih njegovih nasljednika, careva Ferdinanda I, Maksimilijana II, Rudolfa II, Matije, Ferdinanda II, Ferdinanda III, Leopolda I i drugih.[50] Pojava bosanskog grba svakako nije bila ograničena samo na pečate, nego se on koristio i na novcima, ukrasnim medaljama, slikan je na kombiniranim grbovima a svoje mjesto je našao i u nekim grbovnicima. Možda je najbolji primjer svečane upotrebe grba Bosne na jednom heraldičkom spomeniku poslije vladavine cara Maksimilijana upravo onaj na krunidbenoj medalji cara Matije iz 1608. godine, kada je u Bratislavi krunisan za kralja Ugarske. (Sl. 16)

Zaključna razmatranja

I najekstravagantnije pretenzije istaknute od strane cara Maksimilijana I služile su habsburšku obiteljsku ikonografiju duboko u 19. stoljeće. U skladu sa upornim političkim ambicijama Habsburgovaca, značaj i mjesto Bosne u heraldičkim prikazima nije se umanjivao kroz gotovo pet stoljeća, a konačni epilog ova heraldička priča dobila je tek nešto više od deset godina poslije okupacije Bosne i Hercegovine, kada ona dobija i službeni domaći izraz usvajanjem ovog grba 1889. za zemaljski grb Bosne i Hercegovine. To je obilježje zatim našlo svoje mjesto i u srednjem zajedničkom grbu Austro-Ugarskog carstva nakon aneksije 1908. godine. (Sl. 17)

alt weiß kunig, mit seinem gemahl, ain zeit in seinem kunigreich belib, da ward die kunigin Swanger ... Aber das kindt sich in Ir noch nit geruerdt het, Indem kam ein vertribener furst, aus dem lannd Panto, zu dem alltern weißen kunig, und klaget dem alten weißen kunig, in beywesen der kunigin, seiner Iamer not und vertreibung, das die Turcken Ime gethan heten, Das denn in der Zeit beschehen ist, das die Turcken, uber mör von Asia, mit heerescraft geschifft haben, in Europa, und als derselb furst, sein Not geklagt het, die dann zuhören ganntz erparmklich was, da ersach Er das die kunigin Swanger was, und redet darauf dise wort, Mein gemuet hat sich erhebt, und mein geist, der underweist mich, der genaden von got, dem almechtigen, Das Ich hoffen solle, das kindt, des die kunigin Swanger ist, werde mich an meinen veindten rechen, und Sy diemuetigen, durch die genad gots, in unsern glauben, in sölicher Redt, Erhueb sich das kindt in mueterleib, an zu bewegwn, des sich der vertribn furst erfrewet, Dann durch dise bewegung des kindts, waren Ime seine wort, in seinem hertzen bestät, und belib bey dem alten weißen kunig, bis auf die Zeit, der gepurt des kindts". Maximilian 1775, 54.

[49] Silver 2008, 118.

[50] Posse (Hrsg.) 1912, 21-22, 26-27, 29-30, 36, 39, 41, 43-44, 46, 48, 52, 54, 58, 61, 66-68, 70, 73-74.

Sl. 17. *Crtež srednjeg zajedničkog grba Austro-Ugarskog carstva, Hugo Gerhard Ströhl,* 1915. (Reichsgesetzblatt für die im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder, Jg. 1915, Wien, 1915, 3. November 1915, No. 328, 797.)

Veliku ulogu u konačnom odabiru i usvajanju ovog grba imali su upravo opisani heraldički spomenici, ali i konsultirani historičari i stručnjaci koji su poznavali te spomenike. Mađarski su historičari posebno isticali bosanski grb sa Trijumfalnog slavoluka u svojim nastojanjima da dokažu ispravnosti svojih teza o potrebi prihvatanja grba s rukom i mačem kao grba Bosne.[51] Pored njih, ovaj su spomenik poznavali i domaći historičari, kao npr. Franjo Rački.[52]

Svi su oni pripisivali autorstvo ovog grba Albrechtu Düreru, međutim, kasnijim istraživanjima je utvrđeno da je autor heraldičkih simbola, kako na Trijumfalnom slavoluku, tako i na grbovnom tornju u Innsbrucku, ipak bio dvorski slikar i arhitekta Jörg Kölderer.

Uloga koju je Trijumfalni slavoluk imao u konačnom etabliranju ruke s mačem kao standardnog habsburškog obilježja za Bosnu ne može se precijeniti. Konačni odabir tog grba kao zemaljskog obilježja samo potvrđuje njegov veliki značaj.

[51] Usp. Thallóczy 1881, 37-38; Nyári 1884, 14; Holub 1917, 55.

[52] „Imade gdješto grb bosanski i na pojedinih nacrtih učinjenih u inostranstvu; tako Esterhazijeva galerija u Budim-Pešti čuva nacrt bosanskoga grba po slavnom Albrechtu Düreru god. 1515.“, Rački 1890, 133.

Summary

The Triumphal Arch of Emperor Maximilian and Bosnian Heraldry

Emir O. Filipović

Even the most extravagant territorial and heraldic claims of Emperor Maximilian I served the Habsburg family iconography deep into the 19th century. In accordance with their persistent ambitions, the place and importance of Bosnia and Herzegovina in these heraldic displays did not diminish through almost five centuries. The final epilogue of this story came only about a decade after the occupation of Bosnia and Herzegovina by Austro-Hungary, when the symbols used by the Habsburgs for Bosnia were accepted as the official state symbols in 1889. The Bosnian heraldic sign then found its place in the large combined

coat of arms of the Habsburg monarchy after it annexed Bosnia and Herzegovina in 1908.

The fact that the Bosnian heraldic device, which included an arm with a sword, was finally selected as the symbol of Bosnia and Herzegovina under Austro-Hungarian rule, is largely due to the influence of the Habsburg heraldic monuments. The consulted historians and experts who knew about those monuments also played a big part. Hungarian historians particularly pointed to the Bosnian coat of arms shown on the Triumphal Arch of Emperor Maximilian in their efforts to prove their theses about the necessity of adopting this symbol as the state arms of Bosnia. All of them attributed the authorship of this coat of arms to Albrech Dürer, however, later research has shown that the author of heraldic symbols on the Triumphal Arch and on the Heraldic tower in Innsbruck was Maximilian's court painter and architect Jörg Kölderer.

The Triumphal Arch was instrumental in the final choice of the symbol with the arm and the sword as a standard Habsburg heraldic symbol for Bosnia. The influence of this heraldic monument on the development of the Bosnian coat of arms can not be overestimated, and the fact that this symbol was chosen as the state symbol for Bosnia and Herzegovina in the end of the 19th century only testifies to the role it played in this question.

Literatura

Asbóth, J. 1888, Bosnien und die Herzegowina – Reisebilder und Studien, Wien 1888.

Budak, N. – Krušelj, Ž. – Strecha M. 2003, Habsburzi i Hrvati, Srednja Europa, Zagreb 2003.

Chmelarz, E. (Hrsg.) 1886, Die Ehrenpforte des Kaisers Maximilian I, Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses, Bd. 4, H. 1, Wien 1886, 289-319.

Ehm, J. 1985, Praha, Panorama, Praha 1985.

Filipović, E. O. 2009, Grbovnik Virgila Solisa i ilirska heraldika, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 41, Zagreb 2009, 187-199.

Größing, H. 1968, Johannes Stabius – Ein Oberösterreicher im Kreis der Humanisten um Kaiser Maximilian I., Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs, Bd. 9, Graz – Wien – Köln 1968, 239-264.

Grünenberg, K. 1480, Das Wappenbuch Conrads von Grünenberg, Ritters und Bürgers zu Constanz, 1480.

H. P. R. 1951, Maximilian's Triumphal Arch, Bulletin of the Museum of Fine Arts, Vol. 49, No. 278, 1951, 95-98.

Halm, P. 1965, Die 'Fier Gulden Stain' in der Dominikanerkirche zu Augsburg, u: Studien zur Geschichte der Europäischen Plastik – Festschrift Theodor Müller, Kurt Martin (ed.), Hirmer, München 1965, 195–222.

Holub, J. 1917, Bosznia Czímere, Turul – A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Közlönye, 1917-1, Budapest 1917, 54-57.

Huizinga, J. 1964, Jesen srednjeg vijeka, MH, Zagreb 1964.

Hye, F. 1993, Zur Geschichte des Staatswappens von Kroatien und zu dessen ältester Darstellung in Innsbruck, Arhivski vjesnik, god. 36, Zagreb, 1993, 131-147. (= Schweizer Archiv für Heraldik. Archivum heraldicum, Bd. 108, 1994, 163-172).

Klaić, V. 1904, Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća, II/3, Zagreb 1904.

Lüken, S. 1998, Kaiser Maximilian I. und seine Ehrenpforte, Zeitschrift für Kunstgeschichte, Bd. 61, H. 4, München-Berlin 1998, 449-490.

Mather, C.K. 1975, Maximilian I and His Instruments, Early Music, Vol. 3, No. 1, 1975, 42-46.

Maximilian 1775, Der Weiß Kunig. Eine Erzehlung von den Thaten Kaiser Maximilian des Ersten (von Marx Treitzsaurwein auf dessen Angeben zusammengetragen, nebst den von Hannsen Burgmair dazu verfertigten Holzschnitten, Herausgegeben aus dem Manuscripte der kaiserl. königl. Hofbibliothek), Wien 1775.

Münster, S. 1552, Cosmographiae uniuersalis Lib. VI, Basileæ, apud Henrichum Petri, 1552.

Nyári, A. 1884, Bosznia czímere (Két érem-, egy pecsétrajzzal és színes czímermelléklettel), Turul – A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Közlönye, 1884-1, Budapest 1884, 9-16.

Posse, O. (Hrsg.) 1912, Die Siegel der Deutschen Kaiser und Könige von 751 bis 1806, Bd. III (1493-1711), Verlag der Wilhelm und Bertha V. Baensch Stiftung, Dresden 1912.

Rački, F. 1890, Stari grb bosanski, Rad JAZU, knj. CI, Razredi filološko-historički i filozofsko-jurisdički, XXX, Zagreb 1890, 127-169.

Raukar, T. 1997, Hrvatsko srednjovjekovlje – Prostor, ljudi, ideje, Školska knjiga – Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb 1997.

Richental, U. 1483, Concilium zu Konstanz – Chronik des Konstanzer Konzils, Anton Sorg, Augsburg 1483.

Schauerte, T. 2001, Die Ehrenpforte für Kaiser Maximilian I. – Dürer und Altdorfer im Dienst des Herrschers, Kunstwissenschaftliche Studien, Bd. 95, München – Berlin 2001.

Schauerte, T. 2005, Die Ehrenpforte, u: Maximilian I. – Triumph eines Kaisers: Herrscher mit europäischen Visionen, Tiroler Kunstkataster, (Hrsg. Herta Arnold), Kulturgüter in Tirol, 6, Innsbruck 2005, 18-23.

Silver, L. 1985, Shining Armor: Maximilian I as Holy Roman Emperor, Art Institute of Chicago Museum Studies, Vol. 12, No. 1, Chicago, Autumn 1985, 8-29.

Silver, L. 2000, Caesar Ludens: Emperor Maximilian I and the Waning Middle Ages, u: Cultural Visions: Essays in the History of Culture, (eds. Penny Schine Gold and Benjamin C. Sax), Internationale Forschungen zur Allgemeinen und Vergleichenden Literaturwissenschaft, Bd. 41, Rodopi, Amsterdam 2000, 173-196.

Silver, L. 2008, Marketing Maximilian – The Visual Ideology of a Holy Roman Emperor, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2008.

Solis, V. 1555, Wappenbüchlein, Nünberg 1555.

Соловјев, А. 1932, Постанак илирске хералдике и породица Охмућевић, Гласник Скопског научног друштва, XII, Скопје 1932, 79-125.

Solovjev, A. 1954, Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku, GZM n. s. A, IX-X, Sarajevo 1954, 87-137.

Šišić, F. 1939, Politika Habsburgovaca spram Hrvata do Leopolda I, Rad JAZU, knj. 266, Razred Historičko-filologički i filozofičko-juridički, knj. 120, Zagreb 1939, 93-148.

Thallóczy, L. 1881, A Bosnyák czímer és zászló-kérdés, Archæologiai Értesitő, Uj folyam – I kötet, Budapest 1881, 23-39.

Thomas, B. 1955, The Hunting Knives of Emperor Maximilian I, The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series, Vol. 13, No. 6, New York 1955, 201-208.

Wiesflecker, H. 1986, Kaiser Maximilian I. Das Reich, Osterreich und Europa an der Wende der Neuzeit, Bd. V. Der Kaiser und seine Umwelt. Hof, Staat, Wirtschaft, Gesellschaft und Kultur, R. Oldenbourg Verlag, München 1986.

Wiesflecker, H. 1999, Österreich im Zeitalter Maximilians I. Die Vereinigung der Länder zum frühmodernen Staat. Der Aufstieg zur Weltmacht, Verlag für Geschichte und Politik – Oldenbourg, Wien – München 1999.

Wood, C. S. 2005, Maximilian I as Archeologist, Renaissance Quarterly, Vol. 58, No. 4, 2005, 1128-1174.

O povijesti duhana u Hercegovini do kraja Prvoga svjetskoga rata

Marija Naletilić
Široki Brijeg

Duhan je u Europu, kako je dobro poznato, stigao iz Amerike. Kolumbo je 13. 10. 1492. godine u svoj dnevnik zapisao da urođenici puše nekakvo lišće te da je i on dobio takvo lišće na poklon. Prvi europski pušači i jesu bili Kolumbovi mornari koji su donijeli duhan u Španjolsku. Za etimologiju latinskog naziva duhana (*Nicotiana tabacum*) zaslužni su jedan diplomata i jedan toponim. Diplomata je Jean Nicot, francuski izaslanik u Portugalu, koji je duhan donio na dvor Katarine Medici hvaleći ga kao čudotvoran lijek. Toponim je otok Tobago (makar neki tvrde da se radi o pokrajini Tabaco na Haitiju, a ima i onih koji ovaj termin dovode u vezu s domorodačkim izrazom za lulu). Duhan se kod Grka i Arapa naziva „tutun", a u Perziji „tanbaku", po tome se trgovci duhanom nazivaju tutundžije. Sam termin *duhan* je turcizam, a Turcima je arabizam. Na arapskom, naime, *duhan* je para, dim. Turci na područje Bosne i Hercegovine nisu, naravno, donijeli samo riječ, nego i naviku pušenja.

No, ako se izuzme opojno djelovanje na pušače, duhan kod ostalog dijela populacije nije bio primljen s previše simpatija, te je u Europi pušenje od samih početaka uz zadovoljstvo bilo povezano i s opasnostima. Prva poznata žrtva duhana bio je Kolumbov mornar Rodrigo de Heres. Po povratku sa ekspedicije na Kubu, pušio je u svom rodnom mjestu. Njegovi sugrađani su ga optužili da je pod Vražijom vlašću jer mu iz usta i nosa izlazi dim. Predali su Rodriga inkviziciji i otada mu se gubi svaki trag[1]. Reakcija na pušenje postepeno se širila, tako da dolazi i do primjene kaznenih mjera.[2] Crkva je pušenje proglasila „đavolskim poslom", a mnogi vladari su zakonskim putem strogo kažnjavali pušače. Engleski kralj Jakov I pisao je o štetnom djelovanju duhana i zabranio pušenje. Sultan Murat IV kažnjavao je pušače smrtnom kaznom, a perzijski šah Abas rezanjem usana i nosa.

Katib Čelebi navodi da se u Osmanskoj državi duhan prvi put pojavio 1601. godine, a prema poznatom turskom historičaru Ahmedu Refiku, u Istanbulu je počeo da se puši 1606. godine, u prvo vrijeme kao lijek protiv nekih bolesti, a kasnije iz čistog zadovoljstva uz kavu i po kavanama. Pijenjem kave i pušenjem duhana stvoreni su novi običaji, a otvaranjem kavana nova sastajališta koja su počela igrati krupnu ulogu u društvenom životu.[3] Sultan Murat IV. (1623.-1640.), u vrijeme anarhije u carstvu, poslije jednog požara 1633. od koga je izgorjela petina Istanbula, izdao je ferman kojim se zabranjuje pijenje kave i pušenje duhana. Naredio je zatvaranje kavana, a oni koji nastave prodavati kavu da se najstrože kazne pa čak i ubiju. Ni ova naredba nije iskorijenila stvorene navike, već se pušenje i dalje sve više širilo. Nešto kasnije kavane se ponovo otvaraju i zatvaraju. Slično se događalo i u Europi,[4] gdje već početkom XVII. st. (1626.) postoji diferencijacija varijeteta duhana.[5] Sve tadašnje forme duhana grupirane su u tri skupine i to: Tabacum maius latifolium, Tabacum maius angustifolium i Tabacum minus.

[1] Sveti dim, http://www.bhdani.com/arhiva/210/121003.shtml 4.1.2011, 5. 1. 2011.

[2] Kapor 1953,11.
[3] Krstić 1974, 72.
[4] Ibid. 73.
[5] Odić 1980, 7.

Točan datum pojave duhana u Hercegovini nije poznat, mada se zna da je pušenje kao običaj ovdje postojalo već sredinom XVII. st. Također postoje podaci da se duhan u Hercegovini sijao za vrijeme Ali-paše Rizvanbegovića (1833.-1851.), kao i maslina, smokva, dud, pamuk i riža.[6] „On je narodu davao primjer i silio ga da proširuje kulturu duvana".[7]

Mnogi istraživači nastojali su precizirati kada i odakle je doneseno sjeme duhana na područje gdje se uzgajao hercegovački duhan. Većina njih, kao što su A. Kapor, M. Odić i S. Jelčić, slažu se da je duhan unesen u ove krajeve početkom XVII. st.[8]

Kapor je utvrdio u ispravama dubrovačkog Historijskog arhiva da se prvi put spominje krijumčarenje duhana iz Hercegovine 1676. godine. Na osnovu toga zaključuje da je već sredinom XVII. st. u Hercegovini postojala proizvodnja duhana. Iz istih izvora Kapor je utvrdio da se duhan krajem XVII. i početkom XVIII. st. sve više uvozio u Dubrovnik iz svog kopnenog zaleđa i da nema više dokaza o prekomorskom uvozu duhana u Dubrovnik.[9]

Ima podataka da je sredinom XVIII. st. već postojala proizvodnja duhana u nekim krajevima Hercegovine u najbližem susjedstvu Dubrovačke republike (Trebinje).[10] Od tada je proizvodnja duhana u stalnom usponu. Zbog Dubrovačke republike koja se nalazila u susjedstvu i s ovim krajem je bila povezana trgovinom, može se pretpostaviti, da je duhansko sjeme doneseno u Hercegovinu s nekog od trgovačkih putovanja dubrovačkih pomoraca i to prvo u Trebinje. Naziv za duhan u Dalmaciji i Dubrovniku isključivo je „tabak-tabacco", što bi trebalo označavati da je na to područje stigao sa zapada.[11]

U svojim istraživanjima C. Preissecker[12] je ustanovio da je sjeme duhana uneseno preko Mletačke republike i da se duhan prenosio od obale dolinom Neretve do Ljubuškog. Na osnovu toga pretpostavlja da je Bosna, a naročito Hercegovina, bila najstarije nasadno područje u europskoj Turskoj.[13] Ta je sorta mogla biti i Puerto Rico Tabak, o kojoj piše talijanski filogenetičar Anastasia[14] „… biljka ne velikih dimenzija, uvučene cvasti… Lišće je široko sa bazom proširenom, rijetko stiješnjenom, a pri zrenju se opušta prema tlu. Daje fini proizvod, tanak, lagan i slatkog okusa. Čini nam se da od ove sorte potječe Hercegovina."[15] Svi tadašnji centri proizvodnje dolaze u obzir kao mogući izvori sjemena za ovo područje. Unošenje sjemena moglo je biti izvršeno direktno iz Amerike, kao i iz novijih centara proizvodnje u Europi.

Kvalitet sjemena je svakako bitan preduvjet za uzgoj dobre sorte duhana. No prepoznatljiva specifičnost i kvalitet hercegovačkog duhana formirala se i razvila na lokalnom tlu i pod jakim utjecajem ekološke sredine. Zbog dugog vremenskog razdoblja uzgoja duhana na ovim prostorima, možemo pretpostaviti da je dolazilo i do prirodnih selekcija različitih unesenih sorti. Najviše se proširila ona sorta koja se najbolje prilagodila na ovom području. „Hercegovac" treba svrstati u grupu orijentalnih cigaretnih duhana, s tim što je krupnolisnog karaktera i specifičnih kvalitativnih svojstava. Proizvodnja je ograničena samo na područje Hercegovine.

Izvoz duhana bio je uglavnom usmjeren prema sjeveru, tj. prema zemljama Austro-Ugarske Monarhije. Pušački pribor čibuk (kamiš) i lula doneseni su kao i duhan. Zadnji čibukčija u Mostaru zvao se Omeraga Sarač, a radio je pred Prvi svjetski rat. Lule za čibuk i nargile pravile su luledžije u Sarajevu. Pored duhana i burmuta tražila se u manjoj mjeri i tumbečija (vrsta duhana koja uspijeva u Perziji), a pušilo se na nargilu.[16] Cigar-papir upotrebljavao se koju godinu prije uspostave austrougarske uprave. Cigareta kao oblik potrošnje duhana pojavila se, kako je poznato početkom XIX st. Nakon promijenjenih političko-ekonomskih uvjeta, potrebe za duhanom „Hercegovcem" se povećavaju.

[6] Ibid. str. 88.
[7] Mandić 1937.
[8] Jelčić 1983, 21.
[9] Kapor 1953, 11. O porijeklu duhana u Hercegovini vidi Peez 2002, 81.
[10] Jelčić 1983, 22.
[11] Kapor 1953, 11.
[12] Carl Preissecker jedan je od prvih začetnika oglednog i znanstveno-istraživačkog rada na području Dalmacije, ali je predmet njegovih ispitivanja od 1899. godine bio duhan hercegovačkog tipa. Nakon križanja duhana hercegovačkog i dalmatinskog porijekla s makedonskim, preporučuje duhan s malim listom. Bio je znanstvenik koji je svoje radove objavljivao u časopisu *Fachliche Mitteilungen* čiji je bio urednik. Vidi: Istraživačko razvojni institut Mostar 1983, 13.
[13] Odić 1980, 7.
[14] Citirano prema Odiću, ibid 10.
[15] Ibid. 8.
[16] Kurtović 1997, 104.

Prema uspomenama fra Luke Begića (1841.-1935.) od pol. XIX. st. svaka je kuća u Hercegovini sadila duhan bar za svoje potrebe. U većoj količini i za izvoz sadili su duhan u Brotnju, u Bekiji (Ljubuški) i oko Trebinja. Obrada je bila primitivna i nije bilo nikakve kontrole nad proizvodnjom duhana. Tko je htio trgovati morao je imati dozvolu od vlasti i platiti stalnu taksu.[17] Duhan se po oki prodavao za 10-12 groša.[18] Osmanska vlast je u proizvodnji duhana našla dobar izvor prihoda, te dolazi do stalnog povećanja poreza. Godine 1862. porez je povećan na 6 groša za jednu oku, što je izazvalo nezadovoljstvo stanovništva jer je porez do tada bio 2,5 do 3 groša na oku. Za naredne 4 godine taksa na duhan povećana je na 12 groša za oku. Do 1868. duhan se mogao saditi na bilo kojem mjestu, a te godine bilo je zabranjeno njegovo kultiviranje u gradskim naseljima. Oko 1866. godine u Hercegovini se proizvodilo približno 150.000 oka duhana. U Mostaru je prodavan po cijeni od 1 rublje srebra (oko 17 pjastera).[19] Prve precizne podatke o količinama proizvedenog duhana u Hercegovini zabilježio je J. Krukl za 1870. godinu.[20] Te godine je proizvodnja duhana bila uglavnom koncentrirana uz hercegovačko-dalmatinsku granicu. Najviše je proizvedeno na području Ljubuškog (140.000 kg) a najmanje na području Foče (30.000 kg) koja je u sastavu Hercegovine do 1880. godine.[21]

Bosna i Hercegovina je 1878. godine ušla u sastav Habsburške Monarhije. Uprava nad Bosnom i Hercegovinom prenesena je 26. 2. 1879. godine na zajedničkoga ministra financija, koji je osnovao poseban biro za poslove Bosne i Hercegovine.[22] Naglašeno je da upravu treba voditi tako da pokriva troškove vlastitim prihodima, a ako to ne bude moguće odmah u cijelosti, potrebna sredstva za pokriće troškova administracije utvrdit će se zakonom, a zajedničke poslove u sporazumu s vladama oba dijela Monarhije. Potrebna sredstva za investicije moraju se odobriti na osnovu suglasnih zakona koji su doneseni u oba dijela Monarhije. Na isti način trebalo je utvrditi načela po kojima će se regulirati carinske institucije, indirektni porezi koji se u oba djela Monarhije upravljaju po jednakim zakonima...[23] Temelji razvoja nove monopolske proizvodnje u Bosni i Hercegovini dati su raznim prelaznim naredbama i osnovnim propisima početkom 1880. godine, zatim monopolskim redom (monopolski zakon).[24]

Paralelnim austrijskim i ugarskim zakonom iz god. 1880. okupirane zemlje bile su upućene na vlastita financijska sredstva. Iz njih su se morali pokrivati troškovi redovite uprave, a samo za izvanredne izdatke, kao i za trajne investicije, mogli su tražiti pomoć od carevine. Kallay je morao godinama uvjeravati Delegaciju kako bosanski budžet počiva na potpuno realnim osnovama pa prema tome nema bojazni da bi carevina morala išta pridonositi za troškove redovite uprave ovih zemalja. Postavio je kao osnovni budžetski princip da preliminarij rashoda uvijek bude niži od predviđenih prihoda i toga se strogo držao, ma koliko je smatrao da bi bilo bolje upustiti sve u deficit, ako bi se time ubrzao razvoj Bosne i Hercegovine.[25]

Na svaki način su time vlastite financijske mogućnosti Bosne i Hercegovine postale centralno pitanje bosanske politike. Obaveza samoizdržavanja značila je utoliko veće opterećenje, jer su nova, moderna uprava i ulazak u novu, privredno i socijalno razvijeniju okolinu iziskivali velika sredstva, svakako kudikamo veća nego u ranije, tursko doba. G. Von Plenker[26] je brojčano dokazao da je tadašnji budžet u visini od 6-7 milijuna forinti maksimum onoga što zemlje mogu snositi, da je i u toj visini u razdoblju 1880.-1882. bio već nepokriven konačno, da se s tim novčanim sredstvima samo može plaćati upravni aparat. [27]

G. von Plenkeru do kraja 1893. godine nije uspjelo podvrći kontroli financijsko poslovanje upravno-političkih organa i crne fondove kotareva i okruga, u koje su se slijevale svote namije-

[17] Alilović 1976, 9.

[18] 1 oka = 1 kg. 1 groš = 10 krajcara; 10-15 pjastera = 90 novčića = 1 fl. 35 krajcara austrijske vrijednosti; 1 gulden = 1 florin = 2 krune, vidi Peez 2002, 81, 103 i 106.

[19] Tepić 1979, 23.

[20] Duvanski institut Mostar, 10.

[21] Trebinje: 2.400 bečkih centi, odnosno 120.000 kg (1 cent = 50 kg); Stolac i Ljubinje 1.700 bečkih centi / 85.000 kg; Mostar i donja Neretva: 2.500 bečkih centi / 125.000 kg; Ljubuški: 2.800 bečkih centi / 140.000 kg; Foča i gornja Neretva: 600 bečkih centi / 30.000 kg. Ukupno: 10.000 bečkih centi / 500.000 kg. Vidi: Duvanski institut Mostar, 10.

[22] Juzbašić 2002, 28.

[23] Juzbašić 2002, 33.

[24] Kapor 1953, 25.

[25] Hauptmann 1968/69, 512.

[26] Georg von Plenker bio je ravnatelj financija bosanskohercegovačke Zemaljske vlade. Vidi Ibid. 511.

[27] Ibid. 513.

Sl. 1. *Izgled kutija cigareta bosanskohercegovačke duhanske režije* (ABH, ZPO, zbirka poklona i otkupa, 818)

njene poreskim uredima, nije mogao niti podvrći svojoj kontroli, niti likvidirati. [28] U Bosni i Hercegovini sva težina poreza padala je na poljoprivredu i stočarstvo.[29] Godine 1910. u Bosni i Hercegovini 87,91% stanovništva živi od poljoprivrede.[30]

Selo se nije dovoljno brzo razvijalo, a sa stanovišta zemaljskih financija to znači da glavni prihodi nisu proisticali iz direktnih poreza, nego jedino iz grupe indirektnih. Grupa indirektnih poreza (monopoli, trošarine, takse) predstavlja, naprotiv najveći prihod zemaljskih financija, a taj stalno raste. Najveći prihod predstavljaju monopoli, koji ne dolaze u zemaljski budžet na osnovu međusobnog obračuna s Monarhijom, nego zahvaljujući razvitku domaćih proizvodnih kapaciteta. U prvom redu to je duhan, a od 1885. godine i sol.[31] Monopoli soli i duhana predstavljalo je prihvaćen način neizravnog oporezivanja. Monopoli su pomogli unapređenju ekonomije i pridonijeli industrijalizaciji Bosne i Hercegovine. Oba monopola su regulirana raznoliko i povećavala su postojeću proizvodnju i potrošnju soli i duhana i oba su kreirala industriju koja obrađuje te sirovine u zemlji. Tako se povećao broj ljudi koji je zarađivao i živio od proizvodnje soli i duhana, stvaraju se nova radna mjesta u pogonima. Duhan je bio centriran u Hercegovini. U dolini Neretve nalazila se najsiromašnija pokrajina u kojoj stanovništvo nije imalo novca od duhana, iako se i ranije na tom području duhan sadio. S novom kvalitetom duhana povećan je i broj sadilaca duhana, kao i površine zasađenoga duhana.[32] Sadnja duhana poboljšala je kupovnu moć Hercegovine. Tvornice duhana u Sarajevu, Mostaru, Banja Luci i Travniku upošljavale su 1733 radnika i to većinom žena. [33]

Organizirana i masovna proizvodnja duhana otpočinje u austrougarskom razdoblju, od 1878. do 1918. godine. U tom dobu je duhan postao glavna kultura u Hercegovini zauzimajući posebno mjesto u privrednom razvoju. Duhan kao jedan od najvažnijih proizvoda postaje sve značajniji ne samo za razvoj Hercegovine u kojoj većina stanovnika i živi od uzgoja i prerade ove kulture, nego i za privredu i ekonomski razvoj cijele Bosne i Hercegovine. Otvaranjem tvornice za preradu duhana u Mostaru uvjetovane su promjene u društvenoj strukturi stanovništva. Stvara se radnička klasa kao nova politička snaga, kako se to pokazalo u generalnom štrajku 1906. godine. U okviru agrarnog gospodarstva odvijaju se procesi koji su trebali naznačiti raskid s ostatcima feudalizma. Selo je opterećeno i dolaskom kapitalizma. U potrazi za boljom egzistencijom jedan dio odlazi u grad čime se mijenja struktura stanovništva. Nakon okupacije dolazi do doseljavanja stranaca različitih zanimanja, kao i iseljavanje muslimanskog stanovništva u Osmansko carstvo.

Otvaranjem svjetovnih osnovnih i srednjih škola povećava se broj pismenih ljudi u odnosu na ranije razdoblje. Zadržano je staro osmansko pravo kada je u pitanju agrar i desetina je najveće opterećenje seoskog stanovništva koje plaća još osam vrsta poreza sve do 1906. godine. Ovo područje postalo je dio Monarhije još od 1878. godine, a to je samo potvrđeno i zvanično 1908. godine, a u stvarnosti se ništa ne mijenja, posebno u odnosu na privredu i ekonomiju.

Već 1881. godine osnovano je uzorno polje u Mostaru. Takve ustanove demonstrativnog karaktera trebale su prerasti u napredne proizvodne pogone. Upotrebljavaju se u pokusne svrhe, ali su postale suvišne i nepotrebne pa se ukidaju pred Prvi svjetski rat. Bosanskohercegovačka režija nakon osnivanja imala je samo dvojicu ljudi s poljoprivrednom naobrazbom. Uzorna imanja u Hercegovini bila su 2-6 ha. Ta imanja izvršila su ulogu neposrednog proizvođača. Nedostajala je znanstvena centralna ustanova koja bi uz znanstveni rad uklopila terenski rad. Ove terenske ustanove bile su osuđene na propast zbog nedostatka stručnog kadra.[34]

Područje koje osobito odgovara za uzgoj duhana nalazilo se u dolini kotareva Trebinja i Ljubuškoga. Duhan se još uzgajao u kotarevima Mostar, Stolac, Ljubinje i Trebinje.[35] Područje Hercegovine izabrano je za uzgoj duhana zbog povoljnih klimatskih uvjeta, koji utječu na kvalitetu hercegovačkog duhana. Na području Hercegovine u doba austrougarske uprave uzgajaju se vrste duhana: ravnjak, virginia bright (svijetla), tanče, grljevac i mreško.[36]

[28] Ibid. 514.
[29] Ibid. 516.
[30] Hauptmann 1987, 118.
[31] Ibid. 129.
[32] Sugar 1963, 88.
[33] Ibid. 89
[34] Kapor 1953, 10
[35] Odić 1980, 153.
[36] FDS 1995, 14.

Sl. 2. *Zaposleni u tvornici duhana u Mostaru* 1890. *godine* (Peez 2002, 57)

Zanimljivo je napomenuti da o visokom kvalitetu duhana u Hercegovini svjedoče i nagrade krajem XIX. stoljeća u raznim europskim centrima kao što su nagrada u Budimpešti 1896., u Bruxellesu 1897., u Beču 1898. i Parizu 1900. godine.[37] Bosanskohercegovački paviljoni na izložbama u navedenim gradovima bili su pravo otkriće za veliki broj posjetitelja, koji su na jednom mjestu dobili priliku da se upoznaju s prošlošću, tradicijom, privredom i kulturom Bosne i Hercegovine. Za Austro-Ugarsku Monarhiju one su predstavljale upoznavanje svijeta s njenom „misijom" širenja europske kulture i načina života u Bosni i Hercegovini.[38]

Uzgoj duhana promijenio je način života Hercegovaca koji napuštaju stočarstvo i sve se više bave poljodjelstvom. Duhan je zahtijevao težak i mukotrpan rad cijele obitelji tijekom cijele godine. Izmučeni ovim teškim radom seljaci ipak nisu dobivali zasluženu nagradu, jer su jedva preživljavali na kršu i žarkom hercegovačkom suncu. Škrta zemlja nije im nudila velike mogućnosti za zaradu. Godišnje im je trebalo 200 kruna za preživljavanje, a cijena duhana mijenjala se u odnosu na kvalitetu i klasu duhana. U Ljubuškom 1913. godine sadioci su dobivali za 1 kilogram duhana 1 krunu i 20 helera.

Prateći cijene duhana do Prvog svjetskog rata možemo zaključiti da dolazi do stalnog porasta otkupnih cijena duhana, kao i do poboljšanja kvalitete. Novi monopolski propisi povećali su prodajne cijene u odnosu na ranije razdoblje, kao i porez na duhan, što je dovedeno u sklad sa cijenama sličnih vrsta u Monarhiji.

Za vrijeme austrougarske uprave u Hercegovini uloženi su značajni napori u cilju poboljšanja nivoa uzgoja duhana i usavršavanja otkupnih normi. Ostvarena je visoka kvaliteta sirovine i ujednačene su potrebe potrošnje i izvoza. Cijelu godinu Hercegovci su očekivali vagu, a od njene zarade ovisilo je podmirivanje dugova koji su se nakupljali tijekom godine. Većinom su bili razočarani cijenom duhana koju određuje kupac, a to je Direkcija za duhanska regiju. To potvrđuje da je duhan bio monopolska biljka i da nikada oni koji su ga proizvodili nisu bili njegovi apsolutni vlasnici.[39] Iako je Bosna i Hercegovina imala

[37] Kapor 1953, 17-27.
[38] Leka / Čusto 2004, 149-150.
[39] Alilović 1976, 105.

DUHANSKA STANICA		KRAJEM 1895. RADILI SU					
		Kontrolor	Radnici		Djeca ispod 14 godina		Ukupno
			Muški	Ženske	Dječaci	Djevojke	
		Broj					
Tvornica duhana Mostar		8	124	326	–	22	480
Duhanska otkupna stanica	Ljubuški	8	64	250	–	–	322
	Stolac	2	89	113	7	43	254
	Trebinje	4	61	65	5	7	142
	Čapljina	4	69	92	–	17	183
	Ljubinje	2	23	27	–	–	52
Ukupno		28	436	873	12	89	1432

Tab. 1. *Broj uposlenih radnika u Tvornici duhana u Mostaru i otkupnim stanicama* 1895. (Österreichisches Staatsarchiv Abteilung Finanzarchiv, Wien, Allgemeine Abteilung des k. k. Finanzministeriums, V. Sektion-Monopol, Tabellen zur statistik der bosnisch-herzegowinichen Tabak-Regie 1895.)

poseban status, uprava i gospodarstvo su bili usko povezani s Monarhijom.[40] U smislu nagodbenih zakona utvrđena je jedinstvena, odnosno obostrano dogovorena primjena onih mjera koje su veoma bitne za funkcioniranje gospodarskih procesa u jedinstvenom carinskom području (zajednička valuta, indirektni porezi, monpol na duhan i sol).[41]

Duhanski uredi preuzimaju duhan koji ide na daljnju obradu. Uredi su osnovani u Mostaru, Ljubuškom, Trebinju, Stocu, Čapljini, Ljubinju i Širokom Brijegu. Za razliku od ranijih istraživanja, a na osnovu arhivske građe, utvrdili smo da su prvi upisani radnici duhana iz 1895. godine, a među njima je bilo kontrolora, radnika (muški i ženski) i djece ispod 14 godina (dječaci i djevojke). U Tvornici duhana u Mostaru 1895. godine radilo je 480 radnika, u otkupnoj stanici u Ljubuškom radilo je 322 radnika, u Stocu 254, u Trebinju 142, u Čapljini 183 i u Ljubinju 52 radnika (vidi Tabelu 1 u prilogu).[42] U otkupnim uredima radile su žene sa sela koje je narod nazvao vagačicama, razvrstavale su i sređivale otkupljeni duhan, a njihov rad bio je sezonski.[43]

Krijumčarenje ili šverc duhanom bili su prisutni na području Hercegovine, što je posebno uočljivo za vrijeme Prvog svjetskog rata. Krijumčarilo se zbog potrebe za hranom kada nestane sredstava, a krijumčareni duhan bio je deset puta skuplji od onoga na vagi.[44] Duhan je ubrzo osvojio svijet. „Ima siromaha, koji će radije gladovati, nego ostati bez duvana. Pa i žene su počele naročito otkako je nastao ovaj svjetski rat, pušiti upravo strasno… Duvan se danas prodaje po skupe novce, a pri tome je ograničena za pušenje pojedinaca dnevna količina cigareta i duvana.“[45] (Sl. 1).

Otvaranjem Tvornice duhana u Mostaru pored žena upošljava se i veliki broj djece što se može vidjeti na fotografiji uposlenika Tvornice koja datira iz 1890. godine. (Sl. 2)[46] Tvornica je izrađivala samo hercegovački duhan od kojih najbolje vrste uspijevaju kod Trebinja i u kotaru Ljubuški (kod Šume i Vitine).[47] Stručna radna snaga je dolazila iz razvijenijih krajeva Austro-Ugarske Monarhije.[48] Dolazilo je do iscrpljivanja radnika zbog napornog fizičkog rada u neprikladnim prostorijama i uz slabu plaću, zato su obolijevali od raznih poremećaja hranjenja i zaraznih bolesti.

Radnici Tvornice duhana u Mostaru su zbog toga išli u štrajk 1906. godine, nakon čega dobivaju povećanje plaća za 20 helera dnevno, skraćenje radnog vremena na 8 sati i otkazni rok od 14 da-

[40] Wessely 1973, 532-533.
[41] Paulinyi 1973, 583.
[42] Österreichisches Staatsarchiv Abteilung Finanzarchiv, Wien, Allgemeine Abteilung des k. k. Finanzministeriums, V. Sektion-Monopol, *Tabellen zur Statistik der bosnisch-herzegowinischen Tabak-Regie 1895., (*Detaljnije pogledati Tab. 1), i Hadžibegović 1980, 137.
[43] Alilović 1976, 117.
[44] Gujić 1935, 133.
[45] Sarajevski list (1918), br. 11.
[46] Peez 2002, 57.
[47] Peez 2002, 56.
[48] Hadžiomerović 1974, 8.

na.[49] Godina 1908. obilježena je demonstracijama radnika Tvornice duhana u Mostaru i to zbog odluke uprave da smanji proizvodnju, što bi izazvalo smanjenje broja radnih dana i manju zaradu. U ovom demonstracijama došlo je do izgreda i obračuna s policijom, pa je zatvoreno nekoliko radnica čija je krivnja upisana u prijave.[50] Nakon ovih aktivnosti pojačano je političko djelovanje radnika, povećavao se broj sindikalnih članova. Osniva se bolesnička kasa u Mostaru. Možemo zaključiti da je uvođenje strojeva trebalo dovesti do boljih uvjeta rada, a oni su doveli do otpuštanja radnika.[51]

Ratno razdoblje dovelo je do progona i zatvaranja radnika. Muškarci su mobilizirani u vojsku pa se sve više upotrebljava u industriji ženska i dječja radna snaga. Život radnika postajao je sve teži i zbog velikog povećanja cijena. Zbog toga se šverc (krijumčarenje) duhanom sve više proširio po Hercegovini. Tome je pogodovala okolnost što se sve više putovalo. Za vrijeme rata proizvodnja duhana se smanjuje, a potražnja povećava. Duhan je zbog toga bio skup. Prvo povećanje otkupnih cijena duhana dolazi 1917. godine,[52] a pravo povećanje uslijedilo je tek 1918. godine kada se povećavaju otkupne cijene duhana.[53]

Uz rat i pomanjkanje radne snage Hercegovinu je pogodila i suša 1917. godine, kojoj se priključuje rekvizicija žita, mesa, poskupljenje životnih namirnica i nedostatak novca. Zbog toga je na ovom području 1917. i 1918. godine zavladala glad.[54]

Zaključak

U razdoblju od prve pojave duhana u Hercegovini u XVII stoljeću, pa sve do 1880. godine na ovom području nije postojala organizirana proizvodnja ove opojne biljke, ali su postojali pojedinačni slučajevi uzgoja. Pušenje duhana se i ovdje, kao i u ostalim dijelovima Turskog carstva, nezadrživo širilo, pa ni smrtne kazne nisu uspjele iskorijeniti ovu naviku.

Od početka austrougarske okupacije glavni cilj nove vlasti bio je iskoristiti prirodna bogatstva ovoga područja i ostvariti što veću zaradu. Tvornica duhana u Mostaru izgrađena je 1880. godine, a uz to su po cijelom području Hercegovine organizirani uredi za otkup duhana.

O visokom kvalitetu hercegovačkog duhana svjedoče nagrade krajem XIX stoljeća na izložbama po europskim centrima (Budimpešta 1896., Brisel 1897., Beč 1898. i Pariz 1900.).

Sistematski uzgoj duhana u znatnoj mjeri je promijenio način života ljudi u Hercegovini jer, zahvaljujući mogućnosti veće zarade, stanovništvo u sve većem broju napušta stočarstvo i prelazi na poljodjelstvo. Prvi put hercegovačke žene nalaze posao u otkupnim uredima i u Tvornici duhana u Mostaru, a dolazi i do eksploatacije dječje radne snage za opsluživanje strojeva.

Summary

On the history of tobacco in Herzegovina until the end of the First World War

From the first appearance of tobacco in Herzegovina in the seventeenth century, to the 1880, there was no organized production of this plant in this area, but just individual cases of breeding. Tobacco smoking was expanding rapidly here like in the other parts of the Ottoman Empire, even the death penalties have failed to eradicate this habit.

Since the beginning of the Austro-Hungarian occupation, the main task of the new government was to take advantage of the natural resources of this area and make it more profitable. In 1880 Tobacco Factory of Mostar was founded, and all over the region of Herzegovina were organized offices for purchasing tobacco.

The high quality of tobacco from Herzegovina testified prizes at the end of the nineteenth century, at the exhibitions in different European centers (Amsterdam 1896, Brussels 1897, Vienna 1898 and Paris 1900).

The systematic cultivation of tobacco has significantly changed the lifestyle of people in Herzegovina. Possibility of higher earnings influenced that growing number of population have abandoned animal husbandry and started agriculture.

[49] Ibid, 25.
[50] AH Mostar, ZV, br. 1139/1908., *Prijava stražara Žagara Bosansko-Hercegovačkoj državnoj straži sigurnosti u Mostaru*, 27. 8. 1908.
[51] Hadžiomerović 1974, 39-40.
[52] *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1917.*
[53] *Glasnik zakona i naredbi za BiH 1918.*
[54] Nikić 1995, 17.

For the first time Herzegovinian women are getting jobs in purchasing offices and in Tobacco Factory of Mostar, and it comes to exploitation of child labor in machine service.

Bibliografija

Izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (AHB) Sarajevo, Duhanska direkcija – statistička tabela, 1895-1914/15.

Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1917, Sarajevo 1918.

Glasnik zakona i naredbi za BiH 1918, Sarajevo 1919.

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBH), prez. Arhiva, 1880-1916.

Österreichisches Staatsarchiv Abteilung Finanzarchiv, Wien, Allgemeine Abteilung des k. k. Finanzministerimus, V. Sektion-Monopol, Tabellen zur Statistik der bosn. Herc. Tabak-Regie 1895-1914. godine (Tabele za statistiku otkupa duhana u BiH)

Literatura

Alilović, I. 1976, Duhan i život naroda u Hercegovini, Zagreb 1976.

Kapor, A. 1953, Proizvodnja duhana u Bosni i Hercegovini od prvih početaka do 1943., Mostar 1953.

Die Habsbugermonarchie 1848-1918, Band I, Die wirtschaftliche Entwicklung, Wien 1973.

Duvanski institut Mostar, Duhan u Bosni i Hercegovini od 1880. do 1979. godine, Mostar 1980.

Hadžibegović, I. 1980, Postanak radničke klase u BiH i njen razvoj do 1914, Sarajevo 1980.

Hadžiomerović, O. 1974, Historijski razvoj Tvornice duhana Mostar (1880-1941), Mostar 1974. (rukopis)

FDS, Hronika 115 godina FDS, Sarajevo 1995.

Gujić, K. 1935, Duhansko pitanje i pitanje krijumčarstva duhana u Hercegovini, Zagreb 1935.

Hauptmann, F. 1987, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine, u: Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II, knjiga 18, Sarajevo 1987.

Hauptmann, F. 1969, Memorandum šefa financijskog odjeljenja bosanskohercegovačke vlade Plenkera, o financijskoj problematici Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske okupacije, u: Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, VIII/IX, 1968/1969, Sarajevo 1969.

Istraživačko razvojni institut Mostar, 30 godina rada duvanskog instituta u Mostaru, 55 godina duvanske ogledne službe u Hercegovini, Mostar 1983.

Jelčić, S. 1983, Ekonomika proizvodnje duhana u Hercegovini, Mostar 1983.

Juzbašić, Dž. 2002, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, Sarajevo 2002.

Krstić, N. 1974, Rasprava o kafi, duvanu i pićima, (Prevodi Muhameda Pruščanina), u: Prilozi orijentalnoga instituta u Sarajevu, br. XX-XXI, Sarajevo 1974.

Kurtović, J. 1997, Sveta i pogubna biljka, Most, br. 99 (10), Mostar 1997.

Leka, A. / Čusto, A. 2004, Jedan novi svijet – Bosna i Hercegovina na međunarodnim izložbama, u: Znakovi vremena, 22/23, Sarajevo 2004.

Mandić, D. 1937, Hercegovački duhan, u: Glasnik jugoslavenskog profesorskog društva, knjiga 17, VII-VIII, Beograd 1937.

Nikić, A. 1995, Godine gladi, Mostar-Veljaci 1995.

Odić, M. 2002, Prilog poznavanju hercegovačkog tipa duhana, Beograd 1980.

Paulinyi, A. 1973, Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarin, in: Die Habsburgermonarchie 1848-1918., Band I, Die Wirtschaftspolitik Entwicklung, Herausgeben von Alois Brusatti, Wien 1973.

Peez, C. 2002, Mostar i njegova kultura: slika jednog grada u Hercegovini, (preveo Mirosla Loose), Mostar 2002.

Povijest hrane i prehrane, http:/ nutricionizam.com, 16. 1. 2011.

Sarajevski list, Sarajevo 1918.

Sugar, P. F. 1963, Industralization of Bosnia-Herzegovina 1878-1918, University of Washington Press, Washington DC 1963.

Sveti dim, http://www.bhdani.com/arhiva/210/121003.shtml 4.1.2011.

Tepić, I. 1979, Trgovina Bosne i Hercegovine od 1856. do 1875. godine, (rukopis magistarskog rada odbranjenog u Beogradu 1979. godine)

Wessely, K. 1973, Die wirtschaftliche Entwicklung von Bosnien-Herzegovina in: Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band I, Die wirtschaftliche Entwicklung, Herausgeben von Alois Brusatti, Wien 1973.

„Das Volkstum ist der Völker Jungbrunnen“ – Friedrich Salomo Krauss und die ethnographische Erforschung Bosnien-Herzegowinas

Lejla Sirbubalo
Wien-Mostar

Einleitung

Nach der Okkupation Bosnien-Herzegowinas im Jahre 1878 und den ersten „zivilisatorischen Aufgaben und Reformen“, die von der habsburgischen „Kulturmonarchie“ eingeleitet wurden, widmete sich die österreichisch-ungarische Regierung allmählich der wissenschaftlichen Erforschung Bosnien-Herzegowinas und ging auf die Bevölkerung und ihre Sitten gezielt ein. Die vornehmlich militärischen und wirtschaftlichen Studien zu Bosnien, die in den liberalen 1860-er Jahren entstanden waren[1], sollten bald von tiefer greifenden Untersuchungen der bosnischen „Volksseele“, des Brauchtums und in erster Linie der „völkischen Schaffenskunst“, der Volksliteratur, abgelöst werden. Arbeiten über die Geschichte Bosniens und die Bräuche der Südslawen hielten Einzug in die europäische Öffentlichkeit; die Studien wurden nunmehr fast ausschließlich von „gelernten Wissenschaftern“, Ethnologen, Slawisten, Historikern etc. betrieben. Die Balkanologie oder die Balkankunde entwickelte sich zu einem wichtigen Forschungsfeld der österreichischen Wissenschaften.

Unter den zahlreichen Studien zur bosnischen Volkskunde und Volksliteratur zeichneten sich die Arbeiten von Friedrich Salomo Krauss und Kosta Hörmann besonders aus.[2] Über Kosta Hörmann sind zahlreiche wissenschaftliche Abhandlungen vorhanden, von Friedrich Salomo Krauss ist hingegen weit weniger bekannt. Im Rahmen der Slawistik erinnert man sich am ehesten noch an das von ihm erhobene Volkslied „Smailagić Meho“[3], im Bereich der Volkskunde gedenkt man seiner hin und wieder aufgrund der unzähligen Arbeiten, die er im Rahmen seiner Forschungsreisen über die südslawischen Gebiete verfasste. Über Krauss’ Person und seinen bedeutenden Einfluss auf die Ethnographie des Habsburgerreichs und in weiterer Folge auch auf die Literatur und die Darstellung der südslawischen Völker, respektive Bosnien-Herzegowina, Kroatien und Slawonien, liegen bislang nur wenige Arbeiten vor. Das fehlende Interesse, das seiner Person im ehemaligen Jugoslawien zuteil wurde, obgleich die meisten seiner Arbeiten die südslawischen Völker behandeln, darf sicherlich auf seine politischen Anschauungen bezüglich der südslawischen Frage innerhalb des Habsburgerreichs und seine negative Haltung gegenüber dem aufstrebenden Nationalismus der Serben und Kroaten um 1900 zurückgeführt werden; bei Krauss handelt es sich nämlich um einen aus Slawonien stammenden deutsch-jüdischen Wissenschafter mit Wohnsitz in Wien, der für die a-nationale Haltung der Habsburger eintrat und den Geist einer supranationalen habsburgischen

[1] Vgl. Pederin 1982, 427-511. Das Thema des vorliegenden Artikels ergab sich unter anderem aus der Recherche zu meiner in Wien approbierten Dissertation – „Wie wir im 78er Jahr unten waren […]!“ Bosnien-Bilder in der deutschsprachigen Literatur.

[2] Krauss und Hörmann waren nicht die ersten Sammler von bosnischen Volksliedern, da zuvor die Arbeiten von Stefanović Karadžić, Jukić, Tomić, Petranović etc. veröffentlicht wurden. Krauss und Hörmann beziehen sich auch auf diese Arbeiten und nennen sie als Quellen. Einige bosnische Volkslieder seien aber, so Murko in seiner Studie zur Volksepik der Mohammedaner, von serbischen Wissenschaftlern (Vuk Stefanović Karadžić, Petranović Bogoljub etc.) zu Unrecht als „serbisch“ bezeichnet worden. Vgl. dazu Murko 1909, 15f.

[3] Krauss 1886b.

Idee emphatisch und oft besonders aggressiv verteidigte.

Dass die ethnographische Erforschung in Österreich-Ungarn von großer politischer und staatserhaltender Bedeutung war, soll im vorliegenden Artikel an geeigneter Stelle genauer erörtert werden. Die zuletzt eroberte Provinz Bosnien-Herzegowina (in der Folge als „Bosnien" abgekürzt) sollte deshalb ebenfalls möglichst rasch nicht nur wissenschaftlich, sondern auch populistisch durch die Verbreitung literarischer Werke Eingang in die österreichische Öffentlichkeit finden, womit zur nationalen Legitimierung der österreichisch-ungarischen Besetzung unter den breiten Massen des habsburgischen (hier v. a. des deutschsprachigen) Volkes beigetragen werden sollte. Krauss' Einfluss im Zusammenhang mit der medialen Inkorporation Bosniens (z. B. in Bezug auf das literarische Aufgreifen der als typisch bosnisch empfundenen Motive von Seiten österreichischer bzw. deutschsprachiger Autoren), der nicht unerheblich war, soll im vorliegenden Artikel näher erörtert werden.

Neben der Sammlung und Eruierung von alltäglichen Bräuchen, Traditionen und der Eigenart des Volkes, der sich Krauss mit großem Eifer widmete, stellte für ihn die Volksdichtung auch eine höchst wichtige ethnographische Quelle dar[4]: er beurteilt das „epische Lied [als] ein Spiegelbild des Volkslebens der Vergangenheit und zugleich der Gegenwart, denn der Sänger bequemt gewöhnlich was ihm in der Ueberlieferung nicht mehr verständlich ist, den gegenwärtigen Zuständen an."[5] Die Volkslieder eröffneten dadurch eine unmittelbare Sicht auf seit langem bestehende Traditionen oder Bräuche des Volkes, auf die der Ethnograph ansonsten nur mithilfe empirischer Forschung und Volksbefragung gekommen wäre. Die Zuhilfenahme der Volkslied-Themen stellte also einen wichtigen Ansatzpunkt für weitere ethnographische Forschungsmaßnahmen dar, bot aber vor allem einen literarisch brauchbaren Impuls für die ausländischen (meist: deutschsprachigen) Autoren, die eine erste Orientierung in Bezug auf die „bosnische Authentizität" brauchten.

Biographisches

Die Quellen zu Friedrich Salomos Leben, Werk und Wirkung können relativ schnell zusammengefasst werden und sollen hier in chronologischer Reihenfolge aufgezählt werden: Am Wiener Institut für Volkskunde, unter Betreuung von Prof. Károly Caál, wurde im Jahr 1987 eine Magisterarbeit zu Friedrich Salomo Krauss von Mirjam Morad eingereicht.[6] 1990 gab Raymond L. Burt, der als Krauss' wichtigster Biograph bezeichnet werden darf, anlässlich seines 50. Todestages im Rahmen der Mitteilungen des Instituts für Gegenwartsliteratur an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften einen Sonderband zu seiner Person heraus. Es ist das, soweit mir bekannt, bislang umfassendste Dokument zu Krauss, das in erster Linie auf Selbstzeugnissen beruht und eine erste und sehr umfassende Bibliographie über Krauss' Werke bietet.[7] Burt untersuchte nämlich auch den Nachlass von Krauss, der nach dem Tod seines Sohnes Wilhelm im Jahr 1968 der Bibliothek der University of California vermacht wurde. Im selben Band findet sich zudem auch ein interessanter Beitrag von Michael Martischnig, auf den im vorliegenden Artikel ebenfalls genauer eingegangen werden soll. 1992 erschien ein weiterer biographischer Entwurf in Belgrad und Novi Sad.[8] Die Autoren, Peter Horwath und Miroljub Joković, gaben unter der Schirmherrschaft des Instituts für südslawische Literatur und allgemeine Literaturwissenschaft einen Überblick über Werk und Wirkung des Ethnographen, Folkloristen und Sexologen in

[4] Krauss 1908, 1. „Die Kunstdichtung und Dichtung gehört eigentlich nicht zur Ethnographie, sondern, wie es sich von selbst versteht, hauptsächlich zur schöngeistigen Literatur und will vornehmlich vom Standpunkte des Ästhetikers aus betrachtet werden. Das gilt aber im allgemeinen von jeder literarischen Schöpfung, im einzelnen können doch noch immer andere Gesichtspunkte zur Geltung kommen. So muss z. B. gegebenenfalls der Ethnograph die allerersten Ansätze zu einer Kunstliteratur, wo noch immer die Individualität des schaffenden Dichters soferne unter der Menge verschwindet, als sein geistiges Eigentum als blosser Ausdruck des Fühlens und Denkens der breiten Menge angesehen werden kann, ganz gewiss in den Kreis seiner Beobachtungen ziehen."

[5] Krauss 1886a, 1. „Das epische Lied ersetzt eben dem Bauern alles das, was wir und in der Schule aneignen. Das epische Lied macht in mit der Vergangenheit seines Volkes bekannt, lehrt ihn, was als Sitte und Brauch bei seinen Vorfahren hoch in Ehren gehalten wurde […]." Ebd.

[6] Morad 1987.

[7] Burt 1990.

[8] Horwath/Joković 1992.

Englisch und (damals:) Serbokroatisch heraus. Biographische Hinweise findet man zudem auch in einigen Nachschlagewerken und in Lexika. Autobiographische Hinweise, die Krauss immer wieder in seinen Werken einfließen ließ, stellen aber sowohl für den vorliegenden Artikel als auch für die oben genannten Biographien den ersten Ansatzpunkt dar, weshalb eine Wiederholung gleicher biographischer Daten hier nicht ausgeschlossen werden kann – erklären diese autobiographischen Zeugnisse doch die Ursprünge seines Schaffens und seiner Interessen.

Krauss' Elternhaus

Friedrich Salomo Krauss kam am 7. Oktober 1859 in (Slavonska) Požega, nahe der bosnischen Grenze, zur Welt.[9] Er war „nach zumindest zwei Töchtern […] als jüngstes Kind des im Alter bereits vorgerückten Ehepaares Wilhelm Wolfgang Krauss (geb. 17. 9. 1813 in Bonyhad, gest. 27. 11. 1890 in Wien) und der Ernestine Eva, geborene Herzog (geb. 1817, gest. 1888 in Platernica)"[10] geboren. Krauss' Vater war deutsch-jüdischer Abstammung – „der älteste nachweisbare Vorfahre war der hebräische Dichter Meir von Rothenburg a.d.T. (1220 bis 1305)"[11]. Wilhelm Wolfgang Krauss kam aus Ungarn und musste „aus finanziellen Gründen als Kaufmann, später als Bauernwirt in Neugradiška tätig sein."[12] Seinen Vater bezeichnet Krauss liebevoll als einen „geborenen bzw. verhinderten Gelehrten"[13]:

Die Not des Lebens drängte ihn […] in den Kaufmannsstand, doch entsagte er darum nicht der Wissenschaft. Er war von ausgebreiteter Belesenheit in der hebräischen und deutschen klassischen Literatur und dabei ein Mann von ausserordentlicher Rechtschaffenheit und Herzensgüte […] Er schrieb viele Jahre hindurch über jüdisches Volkstum für die Allgemeine Zeitung des Judentums und begünstigte durch Rat und Tat meine Slavischen Volksforschungen.[14]

Zu seiner Mutter, einer Cousine seines Vaters[15], scheint Krauss ein sehr inniges Verhältnis gehabt zu haben. Über die Herkunft der Familie Herzog und die harte Kindheit seiner Mutter schreibt Krauss in den „Sagen und Märchen der Südslawen" Folgendes:

Vor achtzig Jahren (1803) siedelte sich der Vater meiner Mutter im Drlis-Walde bei Gaj in Kroatien an, wo damals ein neues Kohlenbrennerdörfchen entstand. Mein Großvater hatte neun Kinder und ein krankes Weib zu ernähren. Da galt es fleißig zu sein. Die ganze Woche zog er als Hausierer im Lande herum, und kam er Freitag Abends nach Hause, so fand er am wenigsten Muße sich mit Kindererziehung abzugeben. Daher lernte sein Töchterlein weder lesen noch schreiben. Sich selbst überlassen, wuchs sie, wie ein Blümlein auf der Haide, unter dem einfachen Bauernvolke auf, dessen Sitten und Anschauungen sie vollinhaltlich zu den ihrigen machte.[16]

Seine Eltern – der Vater, ein Wirt „mit dem Temperament und Hang zur Wissenschaft", und seine Mutter, die selbst bis zu ihrem Tod „Material für seine Untersuchung sammelte" – hätten, so Krauss später, durch Märchen und Volkssagen sein Interesse für die Folkloristik geweckt.[17] Die Mutter sei „unterm Bauernvolk aufgewachsen und [habe] sich, mit ausgezeichneter Beobachtung und einem vorzüglichen Gedächtnis begabt, in südslavisches bäuerliches Denken und Fühlen hineingefunden."[18] Sie habe ihm in seiner Kindheit „Sagen, Märchen, Lieder und sonst jeder Art Volksüberlieferungen" erzählt.[19] Der Vater habe ihn andererseits über „die schönsten jüdischen Geschichten" unterrichtet und bemühte sich, ihn „mit der Weisheit des Ostens vertraut zu machen".[20] Von klein auf habe aber vor allem die Mutter „in ihrem Sohn […] den Sinn für Be-

[9] Ebd. 6.
[10] Martischnig 1990, 157.
[11] Ebd. 157f.
[12] Ebd.
[13] Morad 1987, 1. Vgl. auch Burt 1990, 9.
[14] Nachruf von Krauss. In: Am Ur-Quell II, Heft IV, 1891, 84. Hier zitiert nach ebd. 11f.
[15] Morad 1987, 1.
[16] Krauss 1883, XXVII-XXVIII. „Der gebildete Pöbel meines Geburtsstädtchens", so Krauss hier weiter, „nennt sie deshalb höhnisch baba vračara (die zauberkundige Alte), der ungebildete Bauer dagegen liebevoll naša baba Eva (unser Mütterchen Eva)." Vgl. auch Burt 1990, 9f.
[17] Horwath/Joković 1992, 10.
[18] Krauss, Friedrich S.: Das Geschlechtsleben in Glaube, Sitte und Brauch der Japaner. 5f. Hier zitiert nach Burt 1990, 10.
[19] Vgl. Ebd. Siehe auch Krauss 1883, XXVII. „In so liebliche Träume, wie durch Mütterchens Märlein, bin ich nie durch die herrlichste Opernmusik eingelullt worden."
[20] Krauss, Friedrich S.: Das Geschlechtsleben in Glaube, Sitte und Brauch der Japaner. 5f. Hier zitiert nach Burt 1990, 10.

obachtung und Beurteilung fremder Sitten und Gebräuche“[21] geweckt:

Der gewaltige Unterschied in der Denkweise meiner Mutter meinem deutschen, vielfach gebildeten Vater gegenüber, schärfte sehr früh meine Beobachtungsgabe. Im Laufe eines achtundvierzigjährigen ehelichen Zusammenseins konnte es meinem Vater nicht gelingen meine Mutter zu entnationalisieren. Sie blieb immer ‚die kroatische Bäuerin aus dem Drliš Walde'.[22]

Das Elternhaus gab für Krauss, wie er später in seinen Schriften immer wieder betont, den entscheidenden Impuls für seine spätere akademische und berufliche Laufbahn. Nach der am 26. Juli 1877 abgelegten Reifeprüfung in Požega begab sich Krauss nach Wien, wo er von 1877 bis 1881 klassische Philologie und Geschichte studierte.[23]

„Als ich in die Welt auszog“, so Krauss rückblickend, „segneten mich meine Eltern und mein Vater sagte: ‚Widme dich der Wissenschaft. Bei trockenem Brot sollst du leben, auf bloßem Erdboden schlafen, nur um der Wissenschaft zu dienen. Werde ein Mann, daß sich deine Vorfahren deiner nicht zu schämen brauchten, wenn sie auferstünden!'“[24] Die Mutter habe dem nur hinzugefügt: „Und sollte aus dir nichts anderes werden als wie ein chrowotischer Brotfresser (Gymnasialprofessor), so täte es mir leid, daß ich dich nicht in der Wiege umgebracht habe!“[25] Er berichtet über diesen Segen seiner Eltern im Kontext einer sehr ironischen und verbittert klingenden Schilderung über seine Universitätszeit, er erklärt nämlich, dass er sich mit „Denken und Nachsinnen“ bald die Gunst seiner Professoren, die er als „verböserte[…] Gymnasiarchen, die urteillos fremde Bücher ablasen und die zur Andacht gepreßten Zuhörer schonungslos abprüften“, beschreibt, gänzlich verscherzt habe; der Stolz der Eltern habe ihm aber Befriedigung beschert.[26] 1888 starb seine Mutter im Alter von 71 Jahren, und sein Vater, der nach dem Tod der Mutter zu Krauss nach Wien zog, starb zwei Jahre später.[27]

In Požega …

Die Schul- und Gymnasialzeit verbrachte Krauss in Požega.[28] Er besuchte die Volksschule eines Franziskanerklosters[29], wo er eigenen Angaben nach „unter die Fuchtel eines Lehrers geriet, der als der Typus eines Sadisten bezeichnet werden konnte.“[30] Mit neun Jahren kam er als „der jüngste in der Klasse“ von 35 Schülern ins Gymnasium.[31] Zwei Ereignisse aus dieser Zeit hätten ihn im besonderen Ausmaß geprägt und böten eine Erklärung für das ihm später von der Wissenschaft häufig vorgeworfene Interesse an Sexualität bzw. an ethnographischer Sexualforschung, auf die an geeigneter Stelle noch genauer eingegangen werden soll.[32] Das erste Ereignis war, dass sich einige seiner Mitschüler in der fünften Klasse mit Syphilis ansteckten. Deren Gespräche drehten sich ab diesem Tag nur um „verschiedene erprobte Hausmittel, die sie von alten heilkundigen Bäuerinnen, von Handwerksgesellen und sonst ganz gescheidten Leuten erkundeten“[33]. Das Zuhören und Notieren dieser Gespräche beschreibt er als den „bescheidenen Anfang“ seiner Anthropophyteia, der Zeitschrift, die er 1904 gründete und die in erster Linie gesammelte Volksüberlieferungen auf geschlechtlichem Gebiet enthielt und den eigentlichen Beginn der ethnologischen Sexualforschung darstellte.[34] „Diese Erlebnisse“, so Krauss später, „ernüchterten meinen Sinn und machten mich für alle Reizungen der Erotik unzugänglich […].“[35]

Die zweite prägende Erinnerung handelt von einem vermeintlichen Liebeszauber, den ein sechszehnjähriges Mädchen aus Požega mittels einer Rose an einem seiner Mitschüler durchführen wollte. Krauss' Mitschüler H. entdeckte

[21] Morad 1987, 1.
[22] Ebd. 1ff.
[23] Burt 1990, 18.
[24] Morad 1987, 11. Krauss habe seinem Vater versprochen, ihm jedes Semester die besten Zeugnisse zu schicken, wofür er aber lediglich eine schroffe Zurechtweisung vom Vater erfahren hätte: „Auf Zeugnisse wird geschissen. Werde ein Mann. Das beste Zeugnis ist das, das sich ein Mensch selber ausstellt. Denken sollst du lernen, und erlernst du das Denken, so will auch ich etwas von dir halten.“
[25] Ebd.
[26] Ebd. 11f.
[27] Ebd. 5.
[28] Burt 1990, 13.
[29] Horwath/Joković 1992, 10.
[30] Burt 1990, 13.
[31] Ebd.
[32] Vgl. hierzu auch Horwath/Joković 1992, 10.
[33] Burt 1990, 15f.
[34] Morad 1987, 8.
[35] Burt 1990, 16.

dies, und als das verliebte Mädchen gestand, verprügelte er sie und ließ sie die Rose aufessen, um so den Zauber zu vernichten.[36]

In Wien …

Nach der erfolgten Reifeprüfung ging Krauss zum Studium nach Wien, wo er mit einer recht schwierigen finanziellen Lage kämpfte.[37] Wie Burt schildert, begann er bereits „[w]ährend seines ersten Jahres an der Universität […], Beiträge zur ‚erotischen' Volkskunde zu sammeln."[38] In einem Wiener Kaffeehaus habe er 1879 in der „Stuttgarter Wochenschrift für Länder- und Völkerkunde ‚Das Ausland'" den Aufsatz der Frau von Kudriaffsky „Flora Japonica" gelesen.[39] Durch diesen Aufsatz sei ihm sofort „der Knopf" aufgegangen:

Dieser Aufsatz erschloß mir eine volles Verständnis der den japanischen Blumenfesten gleichartigen Volksfeierlichkeiten südslavischer Landleute. Weil nun der Mensch ein Geschlechtwesen ist und alles und jedes, was er tut und treibt, mit seiner Geschlechtlichkeit unmittelbar oder mittelbar verknüpft ist, ich aber mich von den Gespenstern der Salonwissenschaft nicht einschüchtern ließ, sondern das Volkstum so aufnahm, wie es wirklich ist und nicht so, wie es nach der Meinung einiger Weltumkrempler sein sollte oder sein müßte, sammelte ich vornehmlich Äußerungen des Geschlechttriebes auf.[40]

Seinem Interesse an der „Geschlechtlichkeit" und den Urtrieben des Menschen blieb er Zeit seines Lebens und trotz zahlreicher Kritik treu. Kurze Zeit später (1881) erschien auch sein erstes Werk, die Übersetzung der Traumdeutung von Artemidorus (Daldianus).[41] Obwohl er in Bezug auf die „Traumdeutung" der Meinung war, dass der Verleger alle strikt erotischen Träume ausgelassen hatte, wurde sein Werk nur mit höchst indignierten Reaktionen belohnt.[42] Er wandte sich bald darauf der (traditionellen bzw. konservativen) ethnologischen Erfassung der südslawischen Gebiete und des Okkupationslandes Bosnien zu, blieb aber dennoch seinem früh formulierten Ansatz treu, dass Volkskunde, die die Sexualität nicht beachte, keine Volkskunde, sondern lediglich schöne Salonliteratur sei.[43]

Im dritten und vierten Studienjahr (1880 und 1881) wuchs sein „Interesse am Okkulten": er wohnte einigen „Séancen eines der berüchtigtsten angloamerikanischen Spiritualisten und Zusammenkünften der Wiener hochadeligen Vertreter der ‚Oddwissenschaft' bei […]".[44] Diese „Séancen" hätten laut Krauss denen der slavonischen Beschwörer um nichts nachgestanden und sie verstärkten sicherlich sein Bedürfnis, in dieser Richtung ebenfalls Forschungen zu betreiben. 1882 reichte er schließlich seine Dissertation „De praepositionum usu apud sex scriptores historiae Augustae" ein, und im selben Jahr war sein erster Band „Sagen und Märchen der Südslaven" für den Druck bereit.[45] Seinem Professor, Friedrich Müller, widmete er beide Bände seiner „Sagen und Märchen der Südslaven": Krauss erklärte in der Widmung, dieser habe ihn als „sein Führer, Freund und Berater" dazu „angeeifert", sich daranzumachen, „den Schatz [seines] Volkes zu heben".[46]

1883 änderte er dann schließlich endgültig seine Forschungsrichtung und widmete sich ganz der slavischen Volkskunde.[47] Noch im selben Jahr kam er deshalb unter anderem auf Empfehlung des Professor Müller zur Anthropologischen Gesellschaft in Wien, deren Präsident damals Ferdinand Freiherr von Andrian-Werburg war.[48] Krauss hatte „fünf Monate an der Seite des, um 24 Jahre älteren Mannes" verbracht, „der sich um ihn mit väterlicher Fürsorge kümmerte".[49] Fer-

[36] Krauss, Friedrich S.: Sitte, Brauch und Gewohnheitsrecht der Südslaven. Hier zitiert nach Burt 1990, 16f.
[37] Morad 1987, 12.
[38] Burt 1990, 18.
[39] Ebd. 19.
[40] Krauss, Friedrich S.: Das Geschlechtsleben in Glauben, Sitte und Brauch der Japaner. Zitiert nach ebd.
[41] Horwath/Joković 1992, 12.
[42] Ebd.
[43] Vgl. Ebd. 18.
[44] Burt 1990, 19.
[45] Ebd. 20.
[46] Morad 1987, 13.
[47] Burt 1990, 20.
[48] Ebd.
[49] Morad 1987, 21. Morad zitiert in ihrer Arbeit den an Adrian-Werburg adressierten Brief, der an Stelle eines Vorwortes zu Krauss' Werk „Sitte und Brauch bei den Südslaven" veröffentlicht wurde. Darin heißt es: „[…] Sie sorgten mit väterlicher Fürsorge für mich, beschafften die nöthigen Behelfe und unterstützen mich mit Rath bei der Arbeit. […] Einem solchen Lehrer kann man Zeitlebens nie genug danken. Nun ist das Werk fertig. Gestatten mir, Euer Hochwohlgeboren, Ihnen dasselbe widmen zu dürfen. Ihnen hat es die Wissenschaft vor allem zu danken, daß dieses

dinand Freiherr von Andrian-Werburg war im Übrigen der Vater des Dichters Leopold, welcher später mit dem österreichischen Schriftsteller Robert Michel[50] eng befreundetet war. Auf diese Verbindung mit dem Hause Andrian-Werburg muss insofern verwiesen werden, als vor allem bei Michel zahlreiche literarische Motive auf eine profunde Kenntnis der bosnischen Volksseele hindeuten und eine Kenntnis Krausscher Arbeit zumindest bei Michel nicht abwegig erscheint.

Von 1884 bis 1885 unternahm Krauss nämlich im Auftrag der Anthropologischen Gesellschaft eine Reise durch Bosnien-Herzegowina, auf die im nächsten Kapitel genauer eingegangen werden soll. Nach seiner Rückkehr und nach zahlreichen Arbeiten, die sich aus der Zusammenarbeit mit der Anthropologischen Gesellschaft und aufgrund seiner Forschungsreise ergaben, reichte er am 10. April 1887 „an der philosophischen Fakultät der Universität Wien vergebens um die ‚venia legendi' für das Fach der modernen slavischen Literatur mit besonderer Hervorhebung der Volksliteraturen ein".[51] Auch die Lektorstelle für südslawische Literaturen, um die er sich etwas später bewarb, bekam er nicht.[52] Die Opposition gegen Krauss, die von Seiten der Slawistik und in erster Linie von Vatroslav Jagić ausging, war zu stark. Von der universitären Karriereleiter blieb er sein Leben lang ausgeschlossen (obwohl im 1916 der Professorentitel verliehen wurde).[53] Auch trat er 1889 aus der Anthropologischen Gesellschaft aus.[54]

Von 1889 bis 1898 gab er die Monatszeitschrift für Volkskunde, zunächst unter dem Namen „Am Urdhs-Brunnen", später unter dem Namen „Am Urquell" und dann unter dem Namen „Der Urquell", heraus.[55] Das Motto dieser Zeitschrift lautete: „Das Volkstum ist der Völker Jungbrunnen" und fasste im Prinzip Krauss' Lebens- und Berufseinstellung zusammen. In dieser Zeitschrift publizierte er unter anderem auch zahlreiche Studien zu den südslawischen Völkern. In dieser Zeit lernte er seine spätere Frau Maria Rösler, eine aus Böhmen stammende Näherin und spätere Mitarbeiterin seiner Zeitschrift „Am Urquell", kennen.[56] Sie brachte 1894 ihren gemeinsamen Sohn Wilhelm Wolfgang zur Welt und zwölf Jahre später die Tochter Ernestine Eva.[57]

In der Zeit von 1891 bis 1901 war Krauss als Sekretär der Israelitischen Allianz in Wien tätig.[58] 1903 begann er „mit der Herausgabe der Bibliothek ausgewählter serbischer Meisterwerke" (er übersetzte z. B. Nušić, Glišić, Ćorović etc.). „In den nächsten Jahren gab er elf Bände romanischer Meisterwerke, sowie Eduard Kulkes erzählende Schriften und dreizehn Bände ‚Der Volksmund' heraus." Von 1910 bis 1913 musste er sich den Vorwürfen der Pornographie stellen und war diesbezüglich in Prozesse in Deutschland verwickelt. Einige seiner Werke und Sammlungen wurden im Zusammenhang mit diesen Gerichtsprozessen sogar vernichtet.

Nach dem Ersten Weltkrieg war Krauss mit großen finanziellen Problemen, aber auch mit Zensur und Verfolgung konfrontiert; von 1920 bis 23 „halfen ihm seine internationalen Freunde und verschiedene Institutionen, wie z. B. das Smithsonian Institute."[59] 1928 starb Maria Rösler-Krauss in Wien. Ihren Kindern gelang bald darauf die „Ausreise in die USA und somit auch die Flucht vor den Folgen des Anschlusses".[60] „In seinen letzten Lebensjahren", so sein Biograph Burt, „beteiligte sich Krauss aktiv am Kampf gegen sexuelle Unterdrückung und Zensur, die in seinen Augen in engem Zusammenhang mit der nationalsozialistischen Ideologie stand, und bereitete seine umfangreiche Sammlung unter dem Namen ‚Internationale Sexualwissenschaftliche Bibliothek' vor."[61]

Werk zu Stande gekommen. Unter ihren Auspicien soll es auch in die Welt ausziehen."

[50] Eine Auswahl der Werke des Schriftstellers Robert Michel mit Bosnien-Thematik: „Mejrima", „Halbmond über der Narenta", „Die Häuser an der Džamija" und „Die Wila".

[51] Martischnig 1990, 161.

[52] Ebd.

[53] Morad 1987, 9.

[54] Burt 1990, 49.

[55] Morad 1987, 7.

[56] Krauss und Maria Rösler heirateten aber erst 1913, nachdem Maria zuvor aus der katholischen Kirche ausgetreten war, und lebten getrennt voneinander in zwei verschiedenen Wohnungen – eine eher unübliche und wenig traditionelle Ehe. Vgl. Burt 1990, 70.

[57] Morad 1987, 6.

[58] Vgl. Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 (ÖBL). Band 4. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1969, 227. Zum folgenden biographischen Abschnitt über Krauss siehe Morad 1987, 7-11.

[59] Burt 1990, 60.

[60] Ebd. 74.

[61] Ebd. 62.

Krauss gehörte zudem zum engen Kreis um Sigmund Freud bzw. zu dessen Psychoanalytischer Vereinigung. Im Jahr 1910 war Sigmund Freud der von Krauss herausgegebenen Zeitschrift Anthropophyteia beigetreten, wodurch laut Horwath und Joković einerseits die „Entdeckung der ethnographischen Sexualforschung zur Antriebskraft der Psychoanalyse und andererseits die Psychoanalyse zum notwendigen Mittel der ethnographischen Sexualforscher" wurde.[62] 1935 erschien in Sigmund Freuds „Imago" einer der letzten Kraussschen Artikel, „Die Ödipussage in südslawischer Volksüberlieferung".[63] Darin erzählt er eine Fassung der Ödipussage aus Montenegro und zwei weitere, in Zadar (Zara) und Belgrad erschienene, Versionen nach und betont, dass diese „Überlieferungen […] wegen ihrer Altertümlichkeit zu den wichtigsten Urkunden der europäischen geistigen Kulturentwicklung [gehören]" und man sie als „als Erzeugnisse ursprünglichster Denkungsweise über die vorhandenen religiösen und rechtlichen Sitten, Gebräuche, Gepflogenheiten und Anschauungen psychoanalytisch" interpretieren müsste.[64]

In den letzten Jahren vor seinem Tod lebte Krauss sehr zurückgezogen und starb am 29. Mai 1938 in Wien.[65]

Die neue Provinz erforschen – Krauss und die Bosnienreise

Peter Stachel erklärt in einer Studie zur „ethnographischen Popularliteratur", dass die ethnographische Erfassung der habsburgischen Völker eine besondere politische Funktion in der Donaumonarchie innehatte:

[D]ie offiziell geförderte Forschung in Österreich [orientierte sich] […] an einem ethnographisch-humangeographischen Zugang, bei dem die ‚Volksstämme' – so der gebräuchliche Terminus – als eine Art humanes ‚Rohmaterial' imaginiert wurden, das über unterschiedlich beschaffene Landstriche gleichsam ausgestreut und von diesen, das heißt von den klimatischen Bedingungen und den dadurch geprägten Wirtschaftsformen, kulturell geformt wurde. Gemäß dieser Konzeption wurden die kulturellen Grenzen zwischen den einzelnen Volksstämmen als im Prinzip durchlässig aufgefasst, was sich in Schlüsselbegriffen wie ‚volksnachbarlicher Wechselseitigkeit' oder ‚Kulturverwandtschaften der österreichischen Volksstämme' ausdrückte.[66]

„Die Konzeption der in Wien etablierten zentralen ethnographischen Institutionen […]", die die Darstellung der verschiedenen Völker sicherlich beeinflussten, hätte, so Stachel, gänzlich den „politischen Vorgaben" entsprochen[67]: Durch die Schilderung der „Volkscharakteristiken" sollten die habsburgischen Völker „besser miteinander bekannt [gemacht werden]", was letztlich, so hoffte man, zur „Überwindung nationaler Differenzen" beitragen sollte. Dass hier aber auch unterschiedliche Dominanzkonzepte ans Tageslicht kamen, überrascht in Anbetracht des Vielvölkergemischs sowie des dualen Charakters der Donaumonarchie und der immer stärker werdenden nationalen Emanzipationsbewegungen bzw. des deutsch-kulturellen (aber auch magyarischen) Hegemonialanspruchs keineswegs.

Bosnien-Herzegowina, Objekt der letzten territorialen Expansion des Habsburgerreiches, stellte im Kontext dieser Vereinheitlichungs-Bemühungen eine besondere Herausforderung dar: Die zunächst ungewisse Dauer der Okkupation dieses nahezu unbekannten Landes, der Sonderstatus als Reichsland, die komplexe konfessionelle Zusammensetzung und der sowohl als orientalisch als auch als balkanisch empfundene Charakter der Bewohner – sowie nicht zuletzt auch der Anspruch der Nachbarländer, Serbien und Kroatien, der bald bezüglich Bosnien-Herzegowina geäußert wurde –, erklärten das große Interesse an seiner ethnographischen Erforschung und an der Stärkung der bosnischen Identität. All die ge-

[62] Horwath / Joković 1992, 40 und 46. Dazu bei Martischnig genauer: „Aus heutiger Sicht läßt sich aber feststellen, daß die Psychoanalytiker die Folkloristik vor allem zum Beleg der Bedeutung von Traumsymbolen ausgewertet, ebenso zur Bestätigung der Libidotheorie, weniger zur Relativierung der Triebtheorie und Verdrängungslehre oder der Universalität des Ödipuskomplexes ausgewertet hatten. Damit wandelte sich das Verhältnis von Psychoanalyse und ethnologischer Sexualwissenschaft von der ursprünglichen Beziehung eines gegenseitigen Gebens und Nehmens." Martischnig 1990, 176.

[63] Burt 1990, 61.

[64] Krauss 1935, 367.

[65] Morad 1987, 9.

[66] Stachel 2003, 263f.

[67] Ebd. 264.

nannten Faktoren bedingten, dass die kulturelle Integration dieser Provinzen ins Staatsgefüge der Habsburger oberste Priorität erhielt.

Das „Kronprinzenwerk"

Das wohl bekannteste Werk, das im Rahmen der ethnographischen Erforschung zustande kam und eine eindeutige habsburgisch-patriotische Intention hatte, ist das so genannte „Kronprinzenwerk". Kronprinz Rudolph initiierte im Jahr 1883 diese in erster Linie ethnographische Erfassung der verschiedenen Völker der Habsburgermonarchie, die unter dem Namen „Die Länder Oesterreich-Ungarns in Wort und Bild" bekannt sind: „Die Absicht, ein ‚umfassendes Gesamtbild unseres Vaterlandes und seiner Volksstämme' zu bieten, sollte dezidiert der ‚Hebung der allgemeinen Vaterlandsliebe' dienen."[68] „Dieses Ziel", so Karoshi, der sich im Rahmen seiner Dissertation („Patriotismus und Staatserhalt. Der Reichstag von Kremsier und die Narrative der habsburgischen Gesamtstaatsideen") mit den unterschiedlichen Tendenzen und Konzepten der Identifikation und Legitimierung eines transnationalen österreichischen Bewusstseins sowie mit staatserhaltenden Narrativen auseinander-setzt, „fußte auf dem Gedanken, dass durch den ‚wachsenden Einblick in die Vorzüge und Eigenthümlichkeiten der einzelnen ethnographischen Gruppen und ihre gegenseitige und materielle Abhängigkeit voneinander' die Solidarität der Völker und Bevölkerungsgruppen untereinander steigen sollte".[69] Dass die gewollte Anerkennung und Gleichstellung aller Völker im „Kronprinzenwerk" nicht ohne Zurschaustellung der deutsch-kulturellen und magyarischen Dominanz umgesetzt wurde, beweist, dass die patriotische Gesinnung dieses Projekts auf verschiedenen Interpretationen und Zugängen basierte und man hier, wie Karoshi in seiner Arbeit immer wieder betont, tatsächlich von einer Vielzahl an Konzepten der Gesamtstaatsidee, einer Vielzahl an kollektiven Gedächtnissen sowie von mehreren „österreichischen Identitäten" sprechen kann.[70]

Kronprinz Rudolf, der Initiator und Förderer dieser mehrbändigen Reihe, erklärte aber folgende drei Aspekte für das „Kronprinzenwerk" als richtungweisend:

1. allem voran sollte das Werk in jeder Hinsicht der Wahrheit entsprechen, nichts verbergen, nichts verschönern.
2. besonderes Gewicht [ist] auf den historischen Teil zu legen, da die Geschichte nicht nur Erinnerungen und Wahrheiten der Vergangenheit, sondern auch Lehren für die Gegenwart und die Richtung der Zukunft birgt.
3. sollten die Mitarbeiter an dem Werke weniger Sorgfalt auf die Schilderung der äußeren Erscheinung legen, aber desto mehr auf die tiefste soziale Wissenschaft, das Volksleben in seiner Wirklichkeit darzustellen bemüht sein.[71]

---

[68] Karoshi 2003, 3. Karoshi zitiert hier aus der Einleitung des 1. Bandes der „österreichisch-ungarischen Monarchie in Wort und Bild": „[Die] Nationen und Stämme, diese einzelnen Typen, ihre so wechselnden Dialecte und Gewohnheiten, ihre Lebensweisen, Wohnungen, ihre Erwerbsquellen, ihre Feste, Unterhaltungen und Gebräuche, ihre alten Trachten und Waffen, ihre Bildung, ihre Nationalpoesie, ihr Blühen und Gedeihen innerhalb der Grenzen dieser Monarchie – wir werden das Alles in diesem Werke wiederzugeben versuchen, wie es dem Leben getreu abgelauscht wurde."

[69] Ebd. In der Einleitung zum Übersichtsband äußert sich Kronprinz Rudolph ganz ohne Zurückhaltung zur politischen Funktion des „Kronprinzenwerks": „Das Studium der innerhalb der Grenzen dieser Monarchie lebenden Völker ist nicht nur für den Gelehrten ein hochwichtiges Feld der Thätigkeit, sondern auch von praktischem Werthe für die Hebung der allgemeinen Vaterlandsliebe. Durch den wachsenden Einblick in die Vorzüge und Eigenthümlichkeiten der einzelnen ethnographischen Gruppen und ihre gegenseitige und materielle Abhängigkeit voneinander muß das Gefühl der Solidarität, welches alle Völker unseres Vaterlandes verbinden soll, wesentlich gekräftigt werden. Jene Volksgruppen, welche durch Sprache, Sitte und teilweise abweichende geschichtliche Entwicklung sich von den übrigen Volksbestandteilen abgesondert fühlen, werden durch die Thatsache, dass ihre Individualität in der wissenschaftlichen Literatur der Monarchie ihr gebührendes Verständnis und somit ihre Anerkennung findet, wohlthätig berührt werden; diesselben werden dadurch aufgefordert, ihren geistigen Schwerpunkt in Österreich-Ungarn zu suchen." Einleitung zitiert nach: Hryaban 2005, 2.

[70] Karoshi 2003, 4. Interessant ist zudem auch die Tatsache, dass die ungarische Redaktion des „Kronprinzenwerks" getrennt von der österreichischen arbeitete und laut Karoshi die Völker der ungarischen Reichshälfte in ihrer politischen und zu einem gewissen Grad auch kulturellen Bedeutung teilweise stark marginalisiert wurden. Sie seien in die Sphäre des Historischen verbannt gewesen, wodurch sie als „Relikte einer längst vergangenen Geschichte" vorgestellt wurden.

[71] Abgedruckt im Wiener Tagblatt am 14.2.1889. Hier zitiert nach Morad 1987, 26.

In einem Brief an seinen Obersthofmeister Bombelles äußert sich Kronprinz Rudolph wie folgt zu Krauss:

In Wien ist jetzt ein gewisser Dr. Friedrich Krauss, ein Jude, der die Südslawen Bosniens, der Herzegovina und Dalmatiens so genau kennt, wie wenig Andere. Er ist ein sehr verwendbares Individuum, welches wir auch für unser großes Werk später benützen wollen […], er bat mich, da seine Arbeiten und Reisen alle seine Zeit und sein Geld verschlingen, für ihn zu sorgen; er möchte eine Stelle haben entweder bei den Hofmuseen (ethnographische Abteilung) oder bei der Hofbibliothek, oder wo immer, um etwas Geld zu verdienen […] wenn man sehr drängt [,] läßt sich vielleicht etwas machen, und [d]er arme Teufel verdient es […].[72]

Krauss, der tatsächlich zum „jüdischen Freundeskreis" des Kronprinzen Rudolph zählte (obgleich dieser ihm bei der Beschaffung einer „Stelle" nie wirklich half oder helfen konnte), teilte gänzlich die Ansichten des Kronprinzen im Hinblick auf die ethnographische Darstellung der habsburgischen Völker und deren politische Bedeutung:

Der Ethnograph ergründet die Eigentümlichkeiten der Volks-individualitäten, er ermöglicht erst dem Staatsmann, dem Gesetzgeber und dem Verwalter ein klares und richtiges Urteil, und zeigt ihm mittelbar, wo und wie er seine überlegene Weisheit zum Vorteil der Völker nutzbringend bethätigen soll.[73]

„Leider", so Krauss weiter, „würdigt man in den weiten Schichten der besseren Stände noch lange nicht ausreichend die Segnungen ethnographischer Forschung, obgleich man ihre Berechtigung nicht mehr, wie noch vor einem Jahrzehnt halb und halb in Frage stellt":

Man ist nämlich in gewissen Kreisen noch alleweil vom grammatischen Sprachenglückseligkeitseifer befangen, hält die Begriffe Sprache und Volk für gleichwertig und fürchtet Einbuße am nationalen Nimbus zu erleiden, wenn die von einer niederen Kultur zeugenden Sitten und Gebräuche der großen Menge des Volkes näher beleuchtet werden.[74]

Er richtet sich hier in erster Linie gegen jene ihm feindlich gesinnte Slawisten, denen er vorwirft, in ihrer Arbeit Verschönerungen und Verbesserungen an der Volksdichtung vorzunehmen, um so politischen Zwecken zu dienen und als nationale Helden gefeiert zu werden. Das eigene Volk durch kosmetische Verschönerung des ethnographischen Materials als einem anderen Volk überlegen zu präsentieren, habe, so Krauss immer wieder, nichts mit Wissenschaft zu tun. Ein solches Vorgehen warf er auf besonders aggressive Weise vor allem serbischen und kroatischen Slawisten vor. Ziel seiner eigenen ethnographischen Forschung sei aber die „Klarlegung der engverwandtschaftlichen Beziehungen unter den mitteleuropäischen Völkern, besonders den Völkern Österreich-Ungarns […]".[75]

1889 gab Prof. Dr. Friedrich Umlauf im Rahmen der Reihe „Österreich-Ungarn in Wort und Bild" den Band über Bosnien-Herzegowina (= 15. Band) in Wien heraus. Verfasst wurde der Bosnien-Band von Moriz Hoernes, einem engen Freund von Krauss'.[76] Hoernes, ein Archäologe und Philologe, nahm 1878 selbst am Okkupationsfeldzug teil und unternahm 1879/80 Reisen durch das okkupierte Gebiet.[77] Außerdem gab er die „Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina" heraus, die umfangreiches Material boten und die Bedeutung Hoernes' für die Erforschung Bosnien-Herzegowinas besonders unterstreichen.[78] Krauss und Hoernes lernten sich in der Anthropologischen Gesellschaft in Wien kennen. Es verband sie ihre Neigung und ihr Interesse an Bosnien-Herzegowina. Hoernes' „Dinarische Wanderungen", die eine genaue geographische Beschreibung Bosnien-Herzegowinas bieten, sollen sogar von Krauss heimlich zum Verleger gebracht worden sein.[79] Krauss verfasste 1889 den Band zum „Vereinigten Königreich Kroatien und Slavonien" (= 14. Band).[80]

Krauss' Forschungsaufenthalt in Bosnien

[72] Ebd. 25. Vgl. auch Matischnig 1990, 200.
[73] Krauss, Friedrich S.: Aus Österreich-Ungarn. In: „Das Ausland". Stuttgart 1888. Hier zitiert nach Morad 1987, 27.
[74] Ebd.
[75] Ebd.
[76] Ebd. 84.
[77] Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. Band 2. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1959, 368 f.
[78] Ebd.
[79] Morad 1987, 84.
[80] Krauss 1889.

Durch die Herausgabe seiner „Sagen und Märchen der Südslaven“ lenkte Krauss bereits im Jahr 1883 die Aufmerksamkeit des Kronprinzen Rudolf auf sich.[81] „Auf Vermittlung von Freunden in der Anthropologischen Gesellschaft in Wien bekam er für eine Forschungsreise durch Herzegowina und Bosnien Unterstützung dieser Gesellschaft.“[82] Diese Forschungsreise wurde, wie Krauss 1886 im Vorwort zu „Smailagic Meho“ erklärt, auch von Kronprinz Rudolf unterstützt:

Svibnja mjeseca lanjske godine stize me sreca iznenada, te me pozva u dvor cesarski NJEGOVA VISOST NAS PREMILOSTIVI CESAREVIC RUDOLFO. Da pogjem put Bosne i Hercegovine, da proucim cud i obicaje naroda nasega, to bijase zelja naseg Gospodara. U to doba nalozilo mi antropolosko drustvo u Becu, da sabirem putujuci gradiva zborniku juznoslavenskih umotvorina i obicaja.[83]

Zwei Jahre zuvor hatte Krauss in seinem zweiten Band der „Sagen und Märchen der Südslaven“ das „Fehlen slavischer Kultur- und Literaturgeschichte als Gegenstand wissenschaftlicher Vorträge an der Wiener Universität“ bemängelt. Im gleichen Kontext kritisierte er damals auch das Vorgehen der habsburgischen Regierung bei der Okkupation Bosnien aufs Schärfste, denn:

[es haben bei der Okkupation] zehntausend österreichische Söhne diesen Irrtum mit ihrem Leben [gebüßt]. Hundert Millionen Gulden wurden dem Staatsschatz entrissen. Land und Leute von Bosnien waren zur Zeit der Occupation den Österreichern weniger bekannt als Tonking. Durch Waffengewalt kann wohl ein Land erobert und zeitweilig in Zaum gehalten werden, in dauerndem Besitz kann man es nur dann behalten, wenn man die Interessen der neuen Mitbürger zu den eigenen zu manchen versteht. […] Wenn man sich bei uns nicht bei Zeiten aufrafft, so wird es uns mit den südslavischen Provinzen nicht anders ergehen, als es uns mit unseren ehemaligen Errungenschaften in Italien ergangen ist.[84]

Seine Forschungsreise durch Bosnien-Herzegowina dauerte vom Mai 1884 bis August 1885. Krauss hatte die Aufgabe erhalten[85], eine monographische Darstellung über die Gewohnheitsrechte[86] und das Volkstum der Südslawen zu verfassen. Kronprinz Rudolf beabsichtigte die Ergebnisse seiner Forschungsreise für das „Kronprinzenwerk“ zu verwenden. 1901 erschien der „Bosnien-Band.“ Krauss’ Name als Verfasser eines oder mehrerer Kapitel scheint hier aber nicht auf. Den „Literatur-Teil“ übernahm in diesem Band Constantin Hörmann, der Abschnitt über Volkskunde wurde von Leopold Glück, Ćiro Truhelka, Davorin Nemanić und Ludwig Kuba verfasst.

Nichtsdestotrotz wurde Krauss’ Aufenthalt in Bosnien von großem Interesse begleitet. In der Zeitschrift „Blätter für Bibliophile“ beschreib Dr. Alfred Kind Krauss’ Bosnien-Reise folgendermaßen: „Krauß mußte, um nicht von der ersten besten Räuberhorde kalt gemacht zu werden, so ziemlich im Aufzuge des erbärmlichsten Landstreichers seine ungemütlichen Fahrten vollbringen.“[87] „Er durfte“, so Kind in seinem Be-

[81] Krauss betont selbst, dass der Erfolg seines ersten Bandes ein überragender war: „Die berufensten Kenner und Forscher auf dem Gebiet der Volkskunde, wie Liebrecht, Koch, v. Schulenburg, Gatschet, Hattala, Gebauer, Bogišić, und allen anderen voran Sie selbst, mein Lehrer, (Friedrich Müller), sprachen sich auf’s Günstigste über diese Arbeit aus.“ Vgl. Burt 1990, 22.

[82] Ebd. 23.

[83] Krauss 1886b, VII. Vgl. dazu Burt 1990, 23. Burt erklärt, dass Krauss erst 1887 in einem Vortrag vor dem Wissenschaftlichen Club erwähnt hätte, dass die Reise von Kronprinz Rudolf finanziell gefördert worden sei.

[84] Krauss 1884, XL und XLI. Vgl. auch Morad 1987, 28.

[85] Horwath / Joković 1992, 28. Durch die Herausgabe seiner „Sagen und Märchen der Südslawen“ und die Ausarbeitung eines „Fragebogen[s] über die Ethnographie der Südslawen“, der später auch von Großbritannien mit geringen Veränderungen bei der Erforschung Indiens benutzt wurde, galt er als „besonders qualifiziert“.

[86] Krauss zitiert in Bezug auf den juristischen Wert seiner Recherche zum Gewohnheitsrecht der Südslawen, das er in Guslarenliedern am „konserviertesten“ fand, den Juristen Dr. Albert Herm, der in seiner Abhandlung „[ü]ber die Aufgaben einer allgemeinen Rechtswissenschaft“ aus dem Jahre 1891 Folgendes zu Krauss bemerkt: „Die neuerdings von Krauss (Sitte und Brauch der Südslawen 1885) gesammelten südslavischen Gewohnheitsrechte sind universalrechtsgeschichtlich von höchstem Interesse. Sie repräsentieren eine Stufe in der Rechtsentwicklung, welche wir sonst nur bei ganz tiefstehenden Völkern antreffen. Wir finden fast alle Erscheinungen des reinen Geschlechterrechts, eine vollständige Geschlechterverfassung gestützt auf Hausgemeinschaften.“ Er vermutet, bei den südslawischen Guslaren ein noch weit rückständigeres Patriarchat gefunden zu haben, als es dies bei den Griechen und Römern gab, weshalb die Annahme, dass „die im Altertum vorgefundenen Familienzustände als die ursprünglichen galten“ relativiert werden müsste. In: Krauss 1908, 179.

[87] Kind, Alfred: Friedrich S. Krauss: Bio-Bibliographisches. In: Blätter für Bibliophile. Berlin 1908, 129-137. Hier zitiert nach Burt 1990, 24.

richt weiter, „keinerlei Verdacht erregen in diesen unsicheren Gegenden, ja nicht einmal das Mißtrauen der Bauern erwecken; denn es galt ja, diese Leute bei ihren Erzählungen zu belauschen und alle die endlosen Lieder, Sprüche, Schnurren etc. getreulich und oft geheim zu Papier zu bringen."[88]

Krauss selbst beschreibt seine Reise als ein „beschwerliches, entsagungsreiches Wandern von Hütte zu Hütte, von Dorf zu Dorf, im Sommer wie im Winter", dabei musste er „tagelang in Tabaksqualm-erfüllten, engen übelriechenden Räumen hinhocken und emsig mit der rechten Hand auf dem linken Knie vom frühen Morgen bis in die späte Nacht hinein Guslarenlieder und andere Volksüberlieferungen nachschreiben; dann galt es wieder Sitten und Gebräuche genau beobachten und dann wieder schreiben und fragen und abermals Fragen stellen."[89] 1889 schrieb er im Vorwort zu „Orlović, der Burggraf von Raab", dass er besonderes Glück gehabt hätte, „das Volkstum der mohammedanischen Slaven für die Wissenschaft und Welt zu entdecken"[90], dieses habe ihn nämlich ganz besonders begeistert. Während seiner Bosnien-Reisen sammelte er eigenen Angaben zufolge über 66.000 Verse und hörte 127 Guslaren und ihren Erzählungen zu.[91] Er schilderte sowohl die Treffen und die Zusammenkünfte mit einfachen Bauern, Wirten und „Guslespielern und Sängern" als auch jene mit höhergestellten Personen in gleicher Weise und Ausführlichkeit, z. B. mit dem Franziskanerprovinzial Frau Ilija Cavor, mit verschiedenen Begs oder aber mit Bischof Dr. Josef Stadler, den er als einen Hausfreund seiner Eltern bezeichnet.[92]

Die bosnischen Volkslieder

Obwohl Krauss Märchen, verschiedene Geschichten aus der Vergangenheit und diverse Äußerungen über Volksglauben, Sitten und Bräuche etc. sammelte, galt seine Aufmerksamkeit in hohem Maße den von ihm als „Guslarenlieder" bezeichneten Volksliedern.[93] Sein Resümee über das in Bosnien Vorgefundene sah wie folgt aus:

Die merkwürdigste Tatsache steht fest, dass anderthalb Eisenbahn-Tagereisen von Wien ein den Deutschen nahe verwandter slavischer Volksstamm lebt, bei welchem illiterate Leute im Volke langmächtige Epen recitiren können. Auf dieser Culturstufe, ich meine bloss bezüglich einer Volksepik, befanden sich die Griechen beiläufig im siebenten Jahrhundert vor Christus, die Germanen zum Teil noch zur Zeit der ersten Karolinger.[94]

In einem Vortrag über die Bosnien-Reise erklärt Krauss des Weiteren, dass „das Epos des katholischen Bosniers […] ganz verkümmert [ist], wie denn überhaupt der Katholike unter der strengen Bevormundung von Seiten seiner Geistlichkeit am wenigsten alte slavische Sitten und Bräuche beibehalten [hat]."[95] Als „reichhaltiger und mannigfaltiger" beschreibt er das Volksleben der „Altgläubigen, die sich Serben nennen": durch die meist illiterate Geistlichkeit hätten sich unter den Altgläubigen uralte „hergebrachte […] heidnische […] Vorstellungen" und Aberglauben, die aber in unterschiedlicher Intensität bei allen drei Konfessionen anzutreffen sind, sehr gut erhalten.[96] Die Volksepik der Serben (auch der serbisch-orthodoxen Bosnier) basiere aber, so Krauss, auf historischer Thematik und Rachegefühlen eines besiegten und unterjochten Volkes unter türkischer Dominanz:

Daraus haben sich Rechtsanschauungen heraus entwickelt, die vielfach von den altslavischen abweichen. Ein grosser Theil dieser Lieder ist nach einer gewissen Schablone gearbeitet und strotzt von sagenhaften Uebertreibungen.[97]

Den „slavischen Mohammedaner" beschreibt Krauss hingegen als „frei" und erklärt aus diesem Kontext heraus: „Nur der Freie hat ein freies Lied".[98] „Der Mohamedanismus" sei nämlich, so Krauss, für den Slaven nur ein „Deckmantel" gewesen, weshalb „das religiöse Moment bei den Kriegszügen", die in den Liedern dargestellt würden, „fast gar keine Rolle" spiele: „Hier haben wir ein allseitig ausgebildetes slavisches Ritterthum

[88] Ebd.
[89] Gedruckt in der Zeitschrift „Das Ausland". Stuttgart 1888. Hier zitiert nach Burt 1990, 25.
[90] Krauss 1889a, V. Vgl. auch Morad 1987.
[91] Krauss 1886a, 2. Vgl. auch Horwath / Joković 1992, 32f. Später verglich Krauss die muslimische Volkdichtung mit Homers Werken und dem Nibelungenlied.
[92] Ausführlicher dazu bei Burt 1990, 24-46.
[93] Vgl. Morad 1987, 22.
[94] Krauss 1886a, 1.
[95] Krauss 1885b, 8.
[96] Ebd. 8f.
[97] Ebd. 9.
[98] Ebd. 10.

vor uns, mit allen den uns durch mittelalterliche Dichtung wohlbekannten Ritterspielen, Gelagen, Mädchenpreisen bei Wettrennen u. dgl.“[99]

Das Bild vom bosnischen Muslimen, dem häufig Glaubensfanatismus vorgeworfen wurde, lehnt Krauss ebenfalls strikt ab: „In seinen Liedern erkennt er der Nichtmohammedaner Tugenden ebenso an, als wären es die seinigen. Selbst die eigenen erlittenen Niederlagen schämt er sich nicht einzugestehen. Sein Epos ist wie das der alten Griechen objectiv gehalten, grossartig in der Darstellung und zuweilen von einer bedeutenden Gedankentiefe.“[100] Als Beispiel für seine Behauptung führt er die Schilderung der Schlacht bei Mohač aus „Smailagić Meho“ an:

„Bilo jada i tamo i amo,
sve je polje khrvca potopila,
crna khrvca turska ko i vlaška,
Tu po khrvi vlah i turčin braća.“[101]

„Smailagić Meho (2160 Verse)“ und „Golotina Bogjulagić Ibro (1725 Verse)“ hebt Krauss unter den gesammelten Volksliedern besonders hervor.[102] Auch der Alltag, die Verhältnisse in der engeren Familie, der Sippe und dem Stamm sowie die „Rechtsverwicklungen, welche Anlass zu verschiedenen Fehden geboten, und die Art und Weise, wie diese Fehden ausgetragen wurden“ wären am ehesten in den „mohamedanisch-slavische[n] Liedern“ konserviert und würden den Südslaven als „bedeutsames Glied in der Kette indogermanischer Völkerschaften“ präsentieren.[103]

Den Einfluss des Orients bzw. der Osmanen auf Lyrik und Epik beurteilt er als „bereichernd“, da von den Osmanen „die phantasievolle, blumenreiche, herzinnig-zarte, sinnige Lyrik von erlesenstem Reichtum an Motiven und geistvoll zugespitzten Pointen“[104] übernommen worden wäre:

In dieser Lyrik kommt stürmische Glut gesunder Sinnlichkeit, gelangt der Liebe Lust und Leid voll farbenprächtig zum Ausdruck, während die Liebeslieder der südslavischen Nichtmoslimen besonders in jenen Gegenden, wo die Türken nie Fuss gefasst hatten, vielfach das Gepräge schrankenloser Sinnlichkeit und dabei oft eine nicht leicht näher zu bestimmende Nüchternheit, die zuweilen an Plattheit grenzt, aufweisen.[105]

Sein Interesse an geschlechtsspezifischen Charakteristiken, insbesondere an Frauen, spiegelt sich in zahlreichen Abhandlungen zu ihrem Status in der (slawischen) Gesellschaft wider.[106] Den Grund für die schlechte Behandlung der Frau in der Gesellschaft, wie sie den Südslawen vorgeworfen wird und welche auch in der hier analysierten Literatur häufig thematisiert wird, sah Krauss aber nicht ausschließlich im osmanischen Einfluss.[107] Diese Anschauung, so Krauss in „Slavische Volksforschungen“, sei konservativ-patriarchalisch und vor allem der serbischen Bevölkerung „gar nicht besonders fremdartig“.[108]

Er hielt es jedenfalls für wichtig, das vorgefundene ethnografische Material bzw. auch die Situationen, in denen er sich befand, als er etwas aufzeichnete, ohne „Verschönerung“ und kosmetische Nachbesserung wiederzugeben. So schreibt er z.B. in der Vorrede zu „Smailagić Meho“, dass ein Ahmed Isakov Šemić ihm dieses Lied überliefert habe. Ihn beschreibt er als einen 85-jährigen Greis „mit zwei aus der Nase flatternden Kätzchen“ und einem „aus dem Mund kommenden Geruch“, der so stark gewesen sei, dass er während seiner Erzählung fast in Ohnmacht

[99] Ebd.
[100] Ebd.
[101] Ebd. 10f. Krauss liefert hier sofort auch eine deutsche Übersetzung nach: „Jammer gab es drüben wie hüben, Überschwemmt vom Blute war das Schlachtfeld, Schwarz ist gleich das Blut von Christ wie Türke, Türk und Christ sind hier durch Blut verbrüdert.“
[102] Ebd. 11.
[103] Ebd.
[104] Krauss 1908, 12.
[105] Ebd.
[106] Siehe z. B. Krauss 1886.
[107] Krauss bespricht in der „Slavischen Volksforschung“ zwei orientalische bzw. muslimisch-slawische Lieder, die er der Kunstliteratur und nicht der Volksliteratur zuordnet und die er in ihrem künstlerischen Wert als der Volksliteratur unterlegen beurteilt. Es handelt sich einerseits um die sog. „Avdija“ – Ratschläge eines Vaters an den Sohn Avdija, eine willkürliche Sammlung von Lehrsätzen, die auch Nicht-Muslime kannten. Diese Lehrsätze werden auch oft den Waldfräulein, den Vilen, in den Mund gelegt. Neben der „Avdija-Dichtung“ zitiert Krauss die Dichtung des Schreibers (Ćatib) und Imams Edhem, die Krauss als „Zuchtspiegel der Frauen“ bezeichnet und die sich an die Edelfrauen von Zenica richtet. Edhem erteilt ihnen Ratschläge, wie sie ihre Ehemänner glücklich machen und sie unterstützen können. Dr. Otto Blau, der preußische Konsul, dessen Bericht „Reisen in Bosnien und der Hertzegowina“ 1877 erschien, gilt als der erste Übersetzer einiger dieser Werke. Seiner Übersetzung wirft Krauss hingegen grobe Ungenauigkeit vor. Krauss 1908, 17ff.
[108] Ebd. 21.

gefallen wäre.[109] Obwohl der besagte Ahmed mehr als 150 Volkslieder kannte, schrieb Krauss nur das eine auf, denn der Greis schien ihm, wie der Vorrede zu entnehmen ist, „kränklich" und nicht gepflegt, er sprach undeutlich, wofür er von Krauss gerügt wurde.[110] Auch in der Wiedergabe der Volkslieder gibt es bei Krauss keine inhaltlichen Korrekturen und Verschönerungen.[111]

Bezüglich der nationalen Tendenzen im Bereich der Philologie beteuerte er immer wieder, dass seine Partei „die Partei der Wissenschaft, der Wahrheit" sei![112]

Die Sitten und Bräuche der Südslawen

Die von ihm gesammelten Volkslieder sind sehr vielfältig und bieten einen Einblick in die (teilweise sehr alten und kaum erhaltenen) Traditionen, Bräuche und Gedanken der bosnischen Bevölkerung. In der Erklärung, die Krauss jedem veröffentlichten Volkslied voranstellt, verweist er aber immer wieder auf ausführlichere Angaben in seiner Monographie über die Südslawen (mit genauer Seitenanzahl!). Seine Arbeit „Über Sitte und Brauch der Südslaven", die bereits 1885 erschien, enthält nämlich zahlreiche Informationen zu den Bräuchen der Südslawen, die sich vornehmlich auf den Alltag und die wichtigen Lebensstationen der Menschen (Erbansprüche, Liebesleben mit Liebeszauber und der verwerflichen Liebesentzweiung sowie Mädchenentführung, Blutschande, Braut-Werbung, Heirat und Heiratszeremonien etc.) beziehen. Der Glaube der Südslawen an die Waldfräulein, die böse oder auch gut sein können, an Hexen, Vampire und aus den Toten wiederkehrende Seelen, also der Aberglaube im Allgemeinen, der auch in vielen Romanen über Bosnien thematisiert wird, wird von Krauss ebenfalls ausführlich analysiert. An dieser Stelle soll der mögliche Einfluss von Krauss auf die Literatur nochmals kurz thematisiert werden. Zum Beispiel wird in literarischen Werken häufig die Bedeutung gestickter Tücher besprochen. Auf die Verbindung von Krauss zum Hause Andrian-Werburg wurde bereits verwiesen, und in diesem Kontext auch Robert Michel erwähnt: In Michels Erzählung „Die Schatzgräber"[113] wird nun auf dieses „kulturelle Erbe" in aller Ausführlichkeit hingewiesen. Es heißt dort, dass die

Frauen […] aus Erfahrung um die Wechselbeziehung zwischen Liebe und der Stickkunst [wussten]. Denn für die Slawin des Südens ist die Stickerei der geläufige Ausdruck ihres Gefühlslebens. Sie offenbart ihre Liebe nicht in Worten, sondern in Farben und Linien. Sie schreibt nicht Liebesbriefe, sie weiß alles, was sie dem Geliebten mitteilen will, in farbigen oder goldenen Ornamenten auszudrücken. Auch durch verschiedene Zeichen mit einem Tüchlein weiß sie auf stumme Art manches verständlich zu machen.[114]

Auch bei Krauss wird in „Sitte und Brauch der Südslawen" an zahlreichen Stellen die Bedeutung dieser bestickten Tücher, vor allem bei der Hochzeit und der Ausstattung der Braut, erläutert. Ähnlich verhält es sich mit der Schilderung eines „typisch-bosnischen" Hochzeitszeremoniells

[109] Krauss 1886b, XI: „Evo pjesan o Smailagić Mehi. Popjevo mi je Ahmed Isakov Šemić u Rotimijama, od utoka Bune u Neretvu tri sahata na jugu u gori. Ahmedu ima sad 85 godina. Ušljiv je, iz nosa mu dva mačića visukaju, orsa su mu gadom, ko masinom, pokrivena, a tur mu propanuo, da mu se vidi. – Od ustiju mu izvire dah, da se od muke mal ne onesvijestih […]."

[110] Ebd. Der alte Mann antwortet darauf mit dem Vorwurf über den „neumodischen, fehlenden Respekt der Jugend gegenüber den Alten": „Ej godine, moje negodine, kako mi se rano izbrojiste, kad nemadem grla ni avaza, pa me kori mlagji starijega!" Die deutsche Übersetzung wäre: „Ach, meine (Lebens-)Jahre, meine unseligen Jahre, wie schnell wurden sie gezählt, da ich doch nun keinen Hals und keine Stimme habe und der Jüngere nun den Älteren rügt" [Übersetzung v. d. Verf.] Kosta Hörmann äußert sich im Übrigen ebenfalls sehr positiv zu diesem Aspekt der gesellschaftlichen Ordnung, dem enormem Respekt der Jugend vor den Älteren, den er als den „Grundstein der Gesellschaftsordnung der Muhammedaner" nennt und der tatsächlich häufig in den literarischen Werken über Bosnien seinen Niederschlag findet. Hörmann fasst „dieses Gesetz in einem Satz zusammen: „U mladega pogovora nema' [Beim Jüngeren gibt es keine Widerrede]." Aus: Hörmann, 1888.

[111] Im Volkslied „Pandžić Husein und Pavečić Luka" lobt und erklärt Krauss z.B. den schönen Brauch der Wahlbrüderschaft, gibt aber auch die derben Worte des Begs auf Huseins Bitte um die Hand seiner Tochter in der schriftlichen Überlieferung ohne Zensur wieder: „A što si se bolan zamučio, Poraz moje plemenite Fate, Govno će ti ikad zapanuti, Kod ovolikih paša i vezira, I ostali' aga i spahija" In deutscher Übersetzung hieße das ungefähr: „Warum hast du dir bloß die Mühe getan, du, Niederlage meiner edlen Fata, einen Dreck (bosn. *govno* bedeutet in der dt. Übersetzung eigentlich *Kot*) wird sie je dein sein, bei so vielen Paschas und Weziren, und den anderen Agas und Spahis." [Übers. v. d. Verf.]. Krauss 1885, 13.

[112] Siehe dazu ausführlicher Burt 1990, 65.

[113] Michel 1940, 75-128.

[114] Ebd. 76.

oder diverser „Liebesrezepte“ (z. B. Ratschläge wie junge Mädchen im Traum erkennen können, wen sie einmal heiraten), die in den literarischen Werken über Bosnien häufig begegnen und die Krauss in seinen ethnographischen Studien wissenschaftlich zu erfassen sucht.[115] Besonders interessant scheinen Krauss' Ausführungen zu Sammlungen von Überlieferungen, die bestimmte Formen von Aberglauben betreffen: Der Aberglaube begegnet bekanntlich am häufigsten in den verzweifelten Lebensstadien der Menschen und hängt zumeist mit Erkrankungen und dem Wunsch nach Heilung zusammen. Krauss veröffentlichte 1887 eine Studie über medizinische Zaubersprüche der Südslawen, die einigen Autoren als Quelle oder zumindest als Impuls für ihre Bosnien-Werke gedient haben könnte.[116]

Krauss machte es sich zur Aufgabe, alles genau so zu erfassen, wie es ihm berichtet wurde, und suchte nicht nach repräsentativen und kommerziellen Idyllen, wie er es etwa seinen Kollegen, besonders den Kroaten und Serben, vorwarf. Dadurch ergab sich ein eher untypischer (deshalb auch: unpopulärer) Themenkomplex, der unter anderem den harten, unschönen Alltag der südslawischen Bauern (Selbstmorde, Misshandlungen, Ehebruch etc.), den von allen Kirchenoberhäuptern betriebenen teuren Exorzismus, der auf Aberglauben beruhte, und zum Beispiel auch die sog. Blutrache in den Vordergrund stellte. Für ihn war die Geschichte einer Bäuerin und ihrer Kinder, die von ihrem sadistischen Gatten/Vater, der wiederum Ehebruch mit seiner Schwägerin[117] begangen hatte, misshandelt wurden, ebenso interessant und ethnographisch wichtig. Es ist „keine Idylle“, so Krauss, „wie sie unsere stubenluftschluckenden Dorfgeschichtenverfertiger als Lesefutter für Salondämchen erzeugen, sondern die wahre Geschichte eines verpfuschten Lebens.“[118]

Seine Reise durch die südslawischen Gebiete erwies sich jedenfalls als besonders fruchtbar, wobei vor allem seine Sammlung der bosnischen Volkslieder eine genaue Analyse verdient.[119] Seinen unzähligen ethnographischen Studien zu Bosnien und dem bosnischen bzw. auch allgemein dem südslawischen Volk, die zum Teil gar nicht mehr zugänglich sind[120], sollte in Bosnien – ebenso wie allgemein der Ethnographie als einer wissenschaftlichen Disziplin – eine größere Aufmerksamkeit zuteil werden.

Opposition gegen Krauss

Die Opposition gegen Krauss war eine sehr vielschichtige und kann im Rahmen eines kurzen Artikels lediglich im Überblick behandelt werden. Auf einige Auseinandersetzungen von Krauss, die in gewisser Weise seine berufliche Laufbahn bestimmten, muss jedoch unbedingt verwiesen werden. Obwohl seine ersten Studien zum südslawischen Volk größtenteils freundlich aufgenommen wurden[121], hatte er in seinen reiferen Jahren tatsächlich viele Gegner; Horvath und Joković fassen seine diversen Konflikte

[115] Siehe z. B. zum Thema „Liebeszauber“ Krauss 1885a, 173ff und 159ff .

[116] Krauss 1887.

[117] Krauss1908, 170f. Als sie erfuhr, dass ihr Mann sie mit seiner Schwägerin betrügt, wollte die Bäuerin sich mit ihren Kindern im Orljava-Fluss ersäufen. Dazu Krauss: „Die Bäuerin ist über den Greuel der Blutschande entsetzt gewesen, weil sie glaubte – das ist allgemeiner Volksglaube – dadurch falle der schreckliche Fluch der Ausrottung auf sie und ihre Kinder, als den Angehörigen des Verfluchten.“

[118] Ebd. 170.

[119] Eine umfassende Bibliographie wurde von Raymond Burt vorgelegt: Burt 1990, 125-144. Dazu bei Mirjam Morad: „Krauss schreibt vor allem für die Anthropologische Gesellschaft in Wien aber auch für die diversen anderen Zeitschriften […]. Er hält Vorträge bei der Anthropologischen Gesellschaft und im Wissenschaftlichen Club, vor der Amerikanischen philosophischen Gesellschaft und am Anthropologischen Congreß in Klagenfurt, um nur einige zu erwähnen. In neun Sonderabdrucken erschienen seine Studien von der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, im Selbstverlag Krauss.“ Morad 1987, 23. Es wäre hier ebenfalls zu untersuchen, ob und wie weit Krauss bereits erhobene Epen kannte (Vuks Tochter, Mina Vukamanović, gehörte zu seinem Bekanntenkreis und er bezieht sich in seinen Ausführungen immer wieder auf ihn, vgl. Burt 1990, 47f.), da z. B. bei Horwath und Joković sein vermeintlicher „Hang zum Plagiieren“ als möglicher Grund für die Ablehnung, die er von Seiten einiger Slawisten erfuhr, angegeben wird (Horwath / Joković 1992, 22.).

[120] Martischnig geht in Zusammenhang mit den Verbleib seiner wertvollen Bibliothek und der Wohnungsauflösung nach dem Tod von Krauss auch folgenden Fragen nach: „Wo […] war die mehrere tausend Bände umfassende Bibliothek geblieben, die nach Augenzeugenberichten die Stellagen in beiden Räumen der kleinen Wohnung bis zur Decke zum Bersten gefüllt hatte? Die auch im Keller sowie sonstigen Depots gelagert war? Was geschah mit der kostbaren Kollektion slawischer, türkischer und arabischer Handschriften? […]“. Martischnig 1990, 188.

[121] Vgl. Burt 1990, 62.

und Auseinandersetzungen (wenn auch etwas salopp) folgendermaßen zusammen: „Krausova nesreća bila je to što je imao mnogo, a među njima i nekoliko impresivnih neprijatelja: esteta, gramatičara, moralista, nacionalista i rasista, i samog sebe.“[122]

Zunächst einmal gilt es an dieser Stelle zu betonen, dass die Volkskunde damals keine offiziell anerkannte akademische Wissenschaft war.[123] Zudem hatte Krauss eine sehr „fortschrittliche“ und oft provokante Auffassung von seinem „Beruf“. Sein Glaube an den „wissenschaftlichen Dichter“, sein Wille durch das „[Einflechten] echt volkstümliche[r] Redewendungen und Aussprüche“ ein besseres Bild der „Volksseele“ zu vermitteln, sowie sein Entschluss, keinerlei Zensuren bezüglich der Themenwahl zuzulassen, was vor allem seine spätere Sammlung „erotischer Volkskunde“ betraf, führten aber bald zu heftiger Kritik an seiner Arbeit, aber auch an seiner Person.[124] Es war vor allem Vatroslav Jagić, Lektor des „Archivs“, der gegen Krauss vorging, wobei aber die „Vehemenz, mit der Krauss auf Kritik reagierte“, auch auf Unbeteiligte „abstossend“ gewirkt haben mag.[125]

Seine „Einstellung zum Wesen der Volkskunde“, die er lediglich „als Spezialuntersuchung national, ihrem Wesen nach den Forschungsergebnissen zufolge allgemein menschlich“ verstand, „bewegte ihn zu vehementen Angriffen gegen den Mißbrauch der Volkskunde für nationalistische Ziele“.[126] Da aber Volkskunde ebenso wie die Geschichtswissenschaft in den letzten Jahren des 19. Jahrhunderts im Allgemeinen sehr häufig tendenziöse und propagandistische Zwecke erfüllen sollte, brachte diese Haltung Krauss in eine äußerst ungünstige Lage. Es folgten zahlreiche Kritiken, Auseinandersetzungen, Rechtfertigungen, aber auch sehr persönliche Angriffe Krauss’ auf seine Kritiker.

In „Böhmische Korallen“, einer satirischen Auseinandersetzung Krauss’ mit allen „Mythen- und Göttererzeugern“, wendet sich Krauss besonders schroff gegen einige führende Slawisten, vor allem aber gegen Gregor Krek und Šime Ljubić.[127] So erzählt er hier unter anderem, dass der kroatische Akademiker, „Archäolog[e] und unübertreffliche[r] Erfinder mannigfacher Großtaten urchrowotischer Dynastien, Kanonikus Professor ŠIME LJUBIĆ […]“, ihn als einen „Störefried, ein[en] Vaterlandsverräter[,] eine[en] Spötter, dem keine Autorität heilig ist“, bezeichnet hätte.[128] Ljubić habe sich gegen seine wissenschaftlichen Erkenntnisse gewandt und erklärt: „Du übst eine zersetzende, sarkastische Kritik, wie das so eine Eigentümlichkeit der Juden schon ist, und hast nichts, was du an Stelle der Errungenschaften anderer setzen könntest.“[129] Dieses „Bachsimperl“, so Krauss, habe ihm außerdem „versprochen“, ihm den Kopf einzuschlagen, wenn er denn nach Agram komme.[130] Krauss wendet sich hier (vornehmlich) an den deutschen Leser und beteuert, er hätte „Ehren und Würden und gute Versorgung erreicht, wäre [er] mit [s]einer Feder in den Liebesdienst der Patentpatrioten und Götterfabrikanten getreten“.[131] So sei er aber den „Götterfabrikanten“ mehr als nur verhasst. Im Zusammenhang mit der Kritik an Krek äußert er sich auch über Vjekoslav Klaić („unwissender, unkritischer literarischer Pechvogel und dazu ein verächtlicher Stänker“) und Tadija Smičiklas (dessen „Geschichte Kroatiens“ sei „tendenziös, vom Hass gegen das Deutschtum, Magyarentum und Italienertum diktiert und an zahllosen Geschichtsverdrehungen überreich“) besonders negativ und erklärt, ihre Werke seien nur „zu dem Zwecke verfasst, um künstlich ein höheres Nationalbewusstsein im Lande zu erzeugen.“[132] Ähnlich aggressiv geht er z. B. auch gegen Spiridion Gopčević vor, dem er vorwirft, in jedem Volk (v. a. bei Makedoniern und Bulgaren), das „Sippenfeste“ feiert, ein serbisches Volk zu sehen.[133]

[122] Horwath / Joković 1992, 8. Die nachfolgende englische Übersetzung, die die Autoren bieten, lautet: „It was Krauss’ missfortune to have had many, some very formidable enemies: aesthetes, grammarians, and moralists, nationalists and racists, last but not least, himself.“ Ebd. 9.
[123] Burt 1990, 46. Insofern bedeutete die Forschungsreise nach Bosnien, wie Burt in seiner Studie betont, ein wahres „Sprungbrett“ für Krauss.
[124] Ebd. 62f.
[125] Vgl. ebd. 63.
[126] Ebd. 64f.
[127] Krauss 1897.
[128] Ebd. 54f.
[129] Ebd.
[130] Ebd.
[131] Ebd. 79.
[132] Ebd. 111ff.
[133] Ebd. 75ff.

Alle späteren „gerichtlichen Schwierigkeiten", so Burt, „schrieb er seinen serbischen Feinden zu"; Burt stellt sodann in diesem Zusammenhang fest, dass unklar geblieben sei, ob tatsächlich eine solche Verschwörung gegen ihn bestanden hatte oder ob er dadurch nicht einfach mehr Sympathien von den Deutschen erlangen wollte (Serbien galt schließlich in der Zeit um den Ersten Weltkrieg als „der" Feind Österreich-Ungarns).[134]

Gegen Gregor Krek fährt Krauss aber in dieser Satire besonders harte Geschütze auf (auf über 100 Seiten)[135] und macht sich – da er selbst oft wegen grammatischer und orthographischer Fehler kritisiert wurde – über Kreks Schreibstil, den er als „Krekostil" bezeichnet, lustig und bringt diverse „Berichtigungen von Schreib- und Druckfehlern" an, auf welchen Krek bei anderen immer wieder herumreiten würde.[136]

Im 14. Band der Reihe „Österreich-Ungarn in Wort und Bild", der, wie bereits erwähnt wurde, von Krauss herausgegeben wurde, richtet er folgende Schlussworte an seine „Landsleute":

Ferne von der kroatischen Parteien Gunst und Eifer lebend, und doch durch meine Studien in steter Fühlung mit dem Volke, dessen Seele zu erforschen ich als meine Lebensaufgabe betrachte, konnte und durfte ich immer nach bestem Wissen und Gewissen der Wahrheit allein folgen. […] Nicht die kroatische Politik, sondern die Volksbildung wird die Zukunft Kroatiens und Slavoniens bestimmen. Mögen es sich meine Landsleute gesagt sein lassen: nicht ihre Politik und nicht Großrednerei, Arbeit und Bildung machen das Volk frei, doch allererste Bedingung ist: Treue zu König und Reich![137]

Doch auch in „deutschen akademischen Kreisen hatte [Krauss] durch seine Ansichten und Schriften zur Volksunde" zahlreiche Feinde erworben.[138] Nicht zuletzt auch deshalb, weil er um 1900 bzw. vor allem danach „seinen Tätigkeitsbereich mit der Verarbeitung von Volksüberlieferungen, die sich auf den Geschlechtsverkehr bezogen", erweiterte.[139] Krauss' Verständnis von Volkskunde „als eine Art psychologische Methode, ein Volk zu verstehen", mündete schließlich, so Burt, in „seiner Teilnahme an der neuen psychoanalytischen Schule":

Freuds Einsicht, daß Sexualität eine wesentliche Rolle in der Entwicklung des Individuums spielt, gab den Ausschlag für Krauss' weitere Forschungsrichtung. Jetzt wurde sein Interesse an erotischer Volkskunde und seine seit frühester Kindheit gesammelten Materialien zur slavischen Volkserotik legitimiert und als eine wichtige Wissenschaftslinie gerechtfertigt.[140]

Die Nähe der ethnologischen Forschung zur Psychoanalyse versuchte Krauss immer wieder zu belegen, erntete dafür allerdings auch heftige Kritik.[141] Im Jahr 1908 wurde Krauss Mitarbeiter bei der „Zeitschrift für Sexualwissenschaft" und beim Freudschen „Zentralblatt für Psychoanalyse".[142] Beschreibungen des Sexuallebens der Südslawen waren bereits 1885 in „Sitte und Brauch der Südslawen" erschienen, sollten aber erst den Anfang seiner Pioniertätigkeit im Bereich der (ethnologischen) Sexualforschung

[134] Burt 1990, 68.
[135] Vgl. Ebd. 66.
[136] Krauss 1897, 135ff. Zwei interessante Angaben seien im Zusammenhang mit der Berichtigung diverser von Krauss angeblich entdeckter „Sprachirrtümer" genannt: In „Böhmische Korallen" erklärt Krauss auf Seite 133, dass der Deutsche unter den Bosniern und Serben als „Wósokter" bekannt sei. Dies sei darauf zurückzuführen, dass der der Sprache nicht kundige Deutsche bei der Begegnung mit Bosniern oder Serben häufig die Frage „was sagt er?" an seinen Dolmetscher stelle. In „Gesühnte Grabschändung" hält Krauss des Weiteren fest, dass die Übersetzung des Begriffs „Kosovo Polje" als Amselfeld gänzlich falsch sei, da die Gegend nicht „Kospolje" heiße und „Kosovo = Leiten oder schiefes Feld" bedeute. Aus: Krauss / Dragičević o. J., 275.
[137] Krauss 1889, 131. Vgl. hierzu auch Burt 1990, 64. Im Zusammenhang mit seiner Kritik an der kroatischen Politik sei hier auf Krauss' Haltung gegenüber Pavlinovic verwiesen, den er als einen „Fanatiker der urchrowotischen Pose und Phrase" bezeichnete, und dessen „Wortsammlung" er ebenso wie seine politischen Schriften besonders ins Lächerliche zieht. Ausführlicher dazu bei Burt 1990, 43ff.
[138] Ebd. 68.
[139] Morad 1987, 54.
[140] Burt 1990, 69.
[141] Nach Ansicht von Krauss beschäftigte sich, so Martischnig, die Psychoanalyse und die „folkloristische Urtriebs-Forschung" mit ein- und „denselben Stoffkreisen, doch wäre der Stoffumfang verschieden: Während der Psychoanalytiker die psychischen Äußerungen einzelner studiere, suche der Folklorist Tatsachen der ‚Volksseele' bestimmter, größerer Gemeinschaften zu erheben, um aus den ‚Zwangsvorstellungen der Massen' etwa Gewohnheitsrecht, Glaubens- und Brauchformen einer Gruppe ablösen zu können, woraufhin der Ethnologe nach vergleichender Methode die daraus abzuleitenden ‚Gesetzmäßigkeiten der Entwicklung des Völkergedankens' zu finden hoffe […]" Ausführlicher bei Martischnig 1990, 176.
[142] Siehe z. B. Horwath / Joković 1992, 40 und 46.

darstellen.[143] In der zusammen mit Hermann Obst, dem Direktor des Ethnographischen Museums in Leipzig, 1904 gegründeten Zeitschrift Anthropophyteia widmete er so in deren erster Ausgabe ganze 500 Seiten dem Sexualleben der Südslawen.[144] 1903 erschienen seine „Streifzüge im Reiche der Frauenschönheit", eine Arbeit, die von vielen Abbildungen und v. a. von Aktfotos begleitet wurde.[145] Im darauf folgenden Jahr erschien in gewisser Weise die Fortsetzung der „Streifzüge", nämlich sein ebenfalls ausgiebig mit Abbildungen geschmücktes Werk „Die Anmut des Frauenleibes", das „Fabeln, Anekdoten, Polemik und literarische Anspielungen" enthielt.[146] Diese beiden Werke gehörten zu den finanziell erfolgreichen Arbeiten Krauss, was ihn einerseits sicherlich auch darin bestärkte, sich weiterhin in diesem Rahmen zu bewegen.[147] Andererseits bedeutete das aber auch eine zunehmende Entfernung gleichermaßen von den Slawisten wie von anderen Wissenschaftern, die ihm Pornographie und Unsittlichkeit vorwarfen. Sowohl die „Streifzüge" als auch viele andere Arbeiten, die er in erster Linie in der Anthropophyteia veröffentlichte, wurden bald als „pornographisch" abgestempelt und zum Teil vernichtet.[148] Für Krauss folgten Zeiten, die von Zensur und Gerichtsverhandlungen geprägt waren, was auch insgesamt auf die geistige Haltung in Europa zurückgeführt werden kann. „Nach der Jahrhundertwende rollte", so Martischnig, „eine neue Zensurwelle über Europa: Gesellschaften zum Schutz der Sittlichkeit wurden gegründet, neue Gesetze erlassen, um die Jugend und das Volk im allgemeinen vor unzüchtigen Schriften und vor abstoßenden Kunstwerken zu bewahren."[149] In seiner Arbeit betont Martischnig zudem, dass vor allem die „konservativ-bürgerliche[n] und antisemitisch-nationalistische[n] Kreise für eine zunehmende Brutalisierung der feindselig einander gegenüberstehenden Fronten" sorgten[150], wonach er im gleichen Kontext die sozialen Schwierigkeiten bzw. die Schicksale Magnus Hirschfelds und Hugo Bettauers, die beide jüdischer Abstammung waren, bespricht.

Obwohl nämlich Krauss einige gerichtliche Prozesse für sich entscheiden konnte, wurde er in der Öffentlichkeit dennoch als „pornographischer Schriftsteller […]" und vor allem als jüdischer Journalist wahrgenommen.[151] Deshalb muss im vorliegenden Kapitel über Krauss' Kritiker auch auf seine jüdische Abstammung verwiesen werden, da er als bekennender Jude „oft unter Vorurteilen und Antisemitismus" zu leiden hatte.[152] Es darf auch nicht außer Acht gelassen werden, dass die politische Situation in Wien für einen sehr „freigeistigen" jüdischen Wissenschaftler vor allem seit den 80-er und 90-er Jahren keineswegs einfach war: Als Krauss nämlich 1877 nach Wien kam, herrschte der „den Großdeutschen wie Christlich-Sozialen" gemeinsame Antisemitismus vor, der schließlich bald „in den politischen Antisemitismus" mündete.[153] Auf seine engagierte Tätigkeit in der Israelitischen Allianz wurde bereits hingewiesen. Aus dieser wurde er nach einem Streit mit Theodor Herzl – weil Krauss sich stark gegen den Zionismus aussprach – ausgeschlossen.[154] Im Rahmen seiner ethnographischen Tätigkeit widmete sich Krauss ebenfall sehr engagiert dem jüdischen Volkstum (z. B. im Urquell) und versuchte auf diese Art und Weise dem Antisemitismus entgegenzutreten: „Das Ziel seiner Volkskundebestrebungen aber war eine Art Assimilation der jüdischen Volkskunde mit der allgemeinen Volkskunde. […] [Er] lehnte Organisationen und Vereine stark ab, die sich ausschließlich mit jüdischer Volkskunde beschäftigten, aus den gleichen

[143] Ebd. 36f.
[144] Ebd. 40.
[145] Burt 1990, 85.
[146] Morad 1987, 55. „Von 1899 bis 1902 arbeitete er [zudem auch] an ‚Die Zeugung in Sitte, Brauch und Glauben der Südslaven'." Ebd.
[147] Vgl. ebd. 55. Vgl. auch Burt 1990, 85.
[148] Ebd. 85.
[149] Ausführlicher zu „Zensur und Gericht" bei ebd. 90-101.
[150] Martischnig 1990, 184.
[151] Ebd. 184f.
[152] Burt 1990, 74. Dazu bei Horwath / Joković 1992, 26: „Even though Krauss strove for a total cultural (but not confessional) assimilation in terms of a *Bekenntnisdeutschtum*, he found it difficult to avoid the stigma of being a Jew or a ‚Jewish journalist'. There was no redemption possible for him in the eyes of the racists. Yet, one of the most serious blows he received, came from his co-religionists: since commonality was more important to Krauss than ethnic, linguistic, or religious differentiations, he ran afoul of Theodore Herzl […]."
[153] Morad 1987, 36. Ausführlicher dazu bei Fuchs 1984, 12ff.
[154] Burt 1990, 79. „Zionismus in Form einer radikalen Betonung kultureller Unterschiede lehnte er schärfstens ab: ‚Der Zionismus ist förmlich ein Sport von Auchjuden, die niemals im religiösen Judentum Bescheid wußten und die mit ihrer Unwissenheit prunken.'" Krauss in Anthropophyteia IV. 1907. Zitiert nach ebd. 74.

Gründen, mit denen er die ‚chrowotische' Manipulierung der Volkskunde ablehnte."[155]

In Zusammenhang mit seiner jüdischen Abstammung, aber viel mehr noch mit seiner Auffassung von Toleranz und seiner Haltung gegenüber der Religion im Allgemeinen darf abschließend noch auf das von ihm verfasste bosnische „Singspiel: Die Braut muss billig sein!" kurz eingegangen werden.[156] Darin spielt zwar der (bosnische) Jude Alcalay eine wichtige und positiv geschilderte Rolle[157], aber die „wichtigere" Aussage, die in gewisser Weise belehrend wirken soll, findet sich im Zusammenhang mit der (komplexen) bosnischen Geschichte und den daraus entwachsenen Begebenheiten. Die hier vom „Hajdukenchor" vorgetragene Hymne auf die Bruderliebe, die keine Glaubensunterschiede kennt, ist nämlich auch für Krauss' „Vermittlungs-Versuche" signifikant und erwähnenswert: Als Alcalay dem eingeschworenen Türkenfeind Mijat von der Konvertierung seines totgeglaubten Bruders zum Islam erzählt, erklingen folgende Worte des Hajdukenchores: „Was liegt daran, ob Christ, ob Moslim gar, Wenn seinem Bruder er ein Bruder blieb? Was waren einst in alter Zeit die Ahnen? Getaufte Juden oder blos Paganen. Ein freier Mann ist frei von Glaubenswahnen!"[158]

Rückblick

Krauss' Auffassung von Volkskunde war (v. a. in Anbetracht der unruhigen und von nationalen Bewegungen geprägten Zeit) sicherlich Aufsehen erregend und (sogar noch aus heutiger Sicht) sehr fortschrittlich. Als deutsch-jüdischer, aus Slawonien stammender und in Wien wohnender Wissenschafter verkörpert er gänzlich die habsburgische (a-nationale) Idee, für die er selbst auch konsequent eintrat. Sein Leben widmete er der Wissenschaft, insbesondere der ethnographischen Erforschung der südslawischen Gebiete, denen er sich in erster Linie durch seine Mutter verbunden fühlte. Volkskunde verstand er als „ein universal gültiges und kulturell gebundenes Phänomen, verwurzelt mit dem Menschenwesen und nicht von nationalen oder religiösen Unterschieden abhängig"[159]; nationale Tendenzen lehnt er deshalb in der Wissenschaft in jeglicher Form ab. Er gilt als Begründer bzw. Pionier der Sexualwissenschaft und stand dem Psychoanalytischen Kreis um Freud nahe – beides Forschungsbereiche, die um 1900 um ihre Anerkennung und ihre Etablierung kämpften. Obwohl er als Wissenschafter, aber auch selbst als Person heftig kritisiert wurde und ihm teilweise Ungenauigkeit, Voreingenommenheit, Methodenlosigkeit etc. vorgeworfen wurden, müssen seine umfassenden Studien im Bereich der bosnischen Ethnographie als Quellen oberster Priorität begriffen und als solche auch analysiert und gegebenenfalls de-konstruiert werden.

Im vorliegenden Artikel, in dem Krauss' Schriften aufgrund des enormen Umfangs lediglich in Grundzügen präsentiert werden konnten, wird keinesfalls der Anspruch auf Vollständigkeit erhoben, vielmehr soll er einen möglichen Ansatzpunkt für weitere Studien bieten.

[155] Ebd. 78.

[156] Krauss 1903. Oder die frühere Ausgabe, die lediglich sprachlich und metrisch einige Verbesserungen erfuhr: Krauss 1895.

[157] Die Handlung, die in beiden Entwürfen identisch ist, spielt in Bosnien im Jahre 1639. Es handelt sich im Großen und Ganzen um einige mehr oder weniger komplizierte Liebesgeschichten, die sich über zwei Generationen einer alt-bosnischen adeligen Familie erstrecken. Mit den Titeln „Die Braut muss billig sein" oder „Billige Bräute" wird hier auf den in der Literatur häufig thematisierten „bosnischen Brauch" der Mädchenentführung oder des Braut-Kaufs alludiert. Die Rolle des Juden Alcalay Leone, der im ersten Entwurf des Stückes als „großtürkischer Armeelieferant" und im zweiten als „türkischer Reichsbanquier" vorgestellt wird, beide Berufsbezeichnungen sind für jüdische Protagonisten sehr bezeichnend, bleibt in diesem Werk trotz aller Liebeswirren zentral und lenkend. Er soll für Hasan Pascha, „Vezier und Vali von Ungarn", um die Hand von Mujos Schwester, die dieser auch liebt, werben, soll sie aber vor allem „billig erwerben". Ein altes Unrecht, das die beiden bosnischen Begs durch ihre Brautentführungen und ihren Geiz begangen haben, wird von Hasan und dem schlauen Juden Alcalay wieder zurechtgebogen.

[158] Krauss 1903, 46.

[159] Burt 1990, 78.

Rezime

„Narodno obilježje je samom narodu izvor mladosti“ – Friedrich Salomo Krauss i etnografsko istraživanje Bosne i Hercegovine

Ovaj članak je posvećen etnografskom izučavanju Bosne i Hercegovine (za vrijeme okupacije i aneksije) i analizira u tom kontekstu djela etnografa i seksologa Friedrich Salomo Krauss-a (1859–1938). Predstavljene su i analizirane njegove etnografske studije kao i njegove interpretacije prikupljenih bosanskohercegovačkih narodnih pjesama, i to u kontekstu medijske inkorporacije Bosne i Hercegovine unutar Habsburške monarhije. Pri tome se također ukazuje na politički značaj etnografskih studija za Habsburšku monarhiju.

U središtu rada stoji svakako njegov istraživački put u Bosnu i Hercegovinu. Naime, nalogom antropološkog društva u Beču Krauss od 1884. do 1885. godine putuje kroz Bosnu i Hercegovinu i, kako sam pojašnjava u predgovoru narodne pjesme „Smailagić Meho“, „proučava ćud i običaje naroda našeg“. Njegove studije o Bosni i Hercegovini i narodu Bosne i Hercegovine su mnogobrojne i veoma raznolike, te zasigurno naglašavaju pokušaj približavanja ovog naroda njemačkogovornoj populaciji monarhije (a danas prije svega zaslužuju pažnju od strane bosanskohercegovačkih filologa). Kraussovi radovi, pored njihove etnografske i historijske vrijednosti u/iz doba okupacije i aneksije (ali i nakon 1. Svjetskog rata), također pružaju veoma značajan impuls za autore monarhije, koji između ostalog preuzimaju i bosansku narodnu epiku u vlastitu književnost i time osiguravaju tzv. „bosansku autentičnost“ u njihovim književnim djelima.

Literaturverzeichnis

Primärliteratur

Krauss, F. S. 1883, Sagen und Märchen der Südslaven (in ihrem Verhältnis zu den Sagen und Märchen der übrigen indogermanischen Völkergruppen). Zum großen Teil aus ungedruckten Quellen, Band I, Verlag von Wilhelm Friedrich, Leipzig 1883.

Krauss, F. S. 1884, Sagen und Märchen der Südslaven. Band II, Wilhelm Friedrich, Leipzig 1884.

Krauss, F. S. 1885, Pandžić Huso i Pavečić Luka Pobra, Pjesan naših muhamedovaca, Mostar 1885.

Krauss, F. S. 1885a, Sitte und Brauch der Südslaven. Nach heimischen gedruckten und ungedruckten Quellen, Alfred Hölder, Wien 1885.

Krauss, F. S. 1885b, Ueber seine Reise in Bosnien und Hercegovina. Separatabdruck aus den „Mittheilungen der Anthrop. Gesellschaft in Wien“. Band XV. 1885 (Versammlung in Klagenfurt, 19-21. August 1885).

Krauss, F. S. 1886, Das Mundschafts-recht des Mannes über die Ehefrau bei den Südslawen, Hölder Wien 1886.

Krauss, F. S. 1886a, Kaiser Konstantin auf der Sonnenburg, Vortrag, gehalten im Wissenschaftlichen Club am 15. April 1886.

Krauss, F. S. 1886b, Smailagić Meho. Pjesan nasih Muhamedovaca [Smailagić Meho. Ein Volkslied unserer Mohammedaner], D. Pretner, Dubrovnik 1886.

Krauss, F. S. 1887, Medizinische Zaubersprüche aus Slavonien, Bosnien, der Hercegovina und Dalmatien, Ein Vortrag, Separatabdruck aus den Mittheilungen der Anthrop, Ges., Wien, 8. 11. 1887.

Krauss, F. S. 1895, Billige Bräute, Lustspiel, Carl Graeser, Wien 1895.

Krauss, F. S. 1897, Böhmische Korallen aus der Götterwelt, Folkloristische Börseberichte vom Götter- und Mythenmarkte, 2. Auflage, Anton Reimann, Wien 1897.

Krauss, F. S. 1889, Die vereinigten Königreiche Kroatien und Slavonien, Karl Graeser, Wien 1889, In: Umlauft, Friedrich (Hrsg.): Die Länder Oesterreich-Ungarns in Wort und Bild. Ein Reprint dieser Ausgabe wurde 1999 vom Archiv Verlag in Wien herausgegeben.

Krauss, F. S. 1889a, Orlović, der Burggraf von Raab, Freiburg 1889.

Krauss, F. S. 1903, Die Braut muss billig sein! Ein bosnisches Singspiel, Schumann, Leipzig 1903.

Krauss, F. S. 1908, Slavische Volksforschungen. Abhandlungen über Glauben, Gewohnheitsrecht, Sitten, Bräuche und die Guslarenlieder der Südslaven, Wilhelm Heims, Leipzig 1908.

Krauss, F. S. 1935, Die Ödipussage in südslawischer Überlieferung. S. 358-368, In: Imago, Zeitschrift für psychoanalytische Psychologie ihre Grenzgebiete und Anwendungen XXI, Heft 3, Internationaler Psychoanalytischer Verlag, Wien 1935.

Krauss, F. S. / Dragičević, O. J. T. Gesühnte Grabschändung, Ein mohammedanisch-slavisches Guslarenlied, S. 272-284, Separatabdruck aus der Zeitschrift für Volkskunde, Heft 7. Berlin o. J.

Sekundärliteratur

Burt, R. L. 1990, Friedrich Salomo Krauss (1859–1938), Selbstzeugnisse und Materialien zur Biobibliographie des Volkskundlers, Literaten und Sexualforschers mit einem Nachlaßverzeichnis.

Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1990.

Fuchs, A. 1984, Geistige Strömungen in Österreich 1867–1918. Neuauflage des Nachdrucks der Ausgabe von 1949, Löcker, Wien 1984.

Hörmann, K. 1888, Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini [Volkslieder der Mohammedaner in Bosnien und Herzegowina], Zemaljska štamparija, Sarajevo 1888.

Horwath, P. / Joković, M. 1992, Friedrich Salomo Krauss: (1859-1938): folklorista, etnograf, seksolog. [Folklorist, Ethnologe, Sexologe]. Institut za jugoslovenske književnosti i opštu književnost, Beograd und Novi Sad 1992.

Hryaban, V. 2005, Der „Bukowina-Band" der österreichisch-ungarischen Monarchie in Wort und Bild, In: http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/VHryaban1.pdf vom 25. 11. 2005.

Karoshi, P. 2003, Patriotismus und Staatserhalt. Konstruktionen „österreichischer" Gesamtstaatsideen, In: Kakanien-revisited, Aus: http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/PKaroshi2.pdf, vom 22. 4. 2003.

Martischnig, M. 1990, Zum 50. Todestag von Friedrich Salomo Krauss (Salomon Friedrich Krauss). Eine Nachlese, S. 154-243, In: Burt, Raymond L.: Friedrich Salomo Krauss (1859–1938).

Michel, R. 1940, Der Schatzgräber, S. 75-128, In: Michel, Robert: Halbmond über der Narenta, Bosnische Erzählungen, Adolf Luser, Wien und Leipzig 1940.

Morad, M. 1987, Friedrich Salomo Krauss. Ein biographischer Entwurf, Dipl., Wien 1987.

Murko, M. 1909, Die Volksepik der Mohammedaner, S. 13-30, In: Bolte, Johannes (Hrsg.): Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, Nr. 19, Behrend & Co, Berlin 1909.

Pederin, I. 1982, Austrijska putopisna djela o Bosni i Hercegovini [Österreichische Reiseberichte über Bosnien und Herzegowina], S. 427-511, Treći program, Radio Sarajevo, Band 11, Nr. 39, Sarajevo 1982, Hier S. 499.

Stachel, P. 2003, Der koloniale Blick auf Bosnien-Herzegowina in der ethnographischen Populärliteratur der Habsburgermonarchie, S. 259-275, In: Feichtinger, Johannes / Prutsch, Ursula / Csaky, Moritz (Hrsg.): Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis, Gedächtnis – Erinnerung – Identität, Band 2, Studien Verlag, Innsbruck, Wien u. a. 2003.

Lexika

Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950, Band 2, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1959.

Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 (ÖBL), Band 4, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1969.

Tekstualna konstrukcija svetog mjesta na primjeru predaje o slici Gospe s *Kondžila*

Mario Katić
Zadar

Ilija sjedne; ja mu natočim čašu vina, a on nazdravi sa: „Zdravi ste!" te ispije. Onda on počne pripovijedati: „Našu sliku, dragi moji, našao neki Turčin iz sela Mrkotića 3 sata odavle tamo kod Tešnja, kad je krčio svoju njivu u trnju. Nije znao, što je to, al je vidio, da je svetinja; zato je čuvao nju u svojem hambaru (žitnici). A gle ti blagoslova Božjeg; ovaj hambar nije se nikad ispraznio od žita. Nato mu dogje ciganin, turski dakako. Ovoga uvede u hambar, te mu pokaže sliku i zapita ga, što je to. „Znam ja, što je", ciganin će - „to je vlaška Gospa" – te udari nadžakom u sliku. Još možeš vidjeti pukotinu na slici. Nu eto ti kazne Božje! Ciganin odmah poludi i odleti dolje k Usari i skoči u najdublji vir. Još se zove ono mjesto „ciganski vir", a narod priča, da se taj cigan uoči Gospojine, do danas, može vidjeti u onom viru i čuje se, kako viče: „Kafa, kafa!" Ovaj dogagjaj onog Turčina još više uvjeri da imade veliku svetinju u svom hambaru, te ju još pomnije čuvao. No ipak nije se stvar dala više kriti. Dočuju za ovu svetu sliku Turci i čuju kršćani. Turci su mu zamjeravali da čuva vlašku svetinju, a katolici su željeli na svaki način ovu Gospu dobiti, te su Turčinu nudili svaku cijenu. Tad se trefi (dogodi), da dogje u selo Mrkotić neki turski šeh (svetac). Taj čuje takogjer za ovu svetu sliku, te ode onom Turčinu i naredi mu, da bi od sebe odstranio ovu vlašku svetinju, i vratio ju njezinom miletu (zakonu). Turčinu se to dade na žao te reče: „Ja te zaklinjem kao svečevo (muhamedovo) koljeno, da smijem ovu svetinju držati u svojoj kući, sve mi s hajirom (srećom) ispane." Ali šeh ne će, da znade za to, nego mu naloži, da odstrani od sebe Gospu, ali da ne bi podnipošto prodao sliku za novce, pošto se svetinja ne smije prodati, nego neka se naredi sa „vlasima" za druge stvari. Šta ćeš? Svetac je svetac, valja ga slušati, inače ne bi ga Turci više kontali (brojili) svojim.[1]

Ovaj ulomak iz predaje o slici Gospe s Kondžila zapisao je isusovac Franjo Hamerle 1907. godine boraveći u Komušini na slavlju Velike Gospe (15. kolovoza). Zapisao je i ostatak predaje koju mu je ispričao seljak po imenu Ilija. Pješačio je na Kondžilo, gdje je ispovijedao i prisustvovao misi, a kada se vratio svom svakodnevnom životu, napisao je članak o tom iskustvu i predaji koju je čuo. Zapravo, Hamerle je učinio što bi i svaki „zapisivač narodnog blaga", stariji folkloristi i etnolozi, ali i neki današnji, učinili na njegovu mjestu[2].

Međutim, ne zanemarivši vrijednost samih zapisa, bez kojih mi danas ne bismo imali što analizirati, valja ukazati na potrebu tumačenja i daljnje obrade zabilježenog folklornog gradiva.[3] Današnje folkloriste zanima složena interakcija folklornih procesa sa životom pojedinaca i zajednice te pitanja vezana uz:

…povijest, podrijetlo i difuziju, promjenu i razvoj, žanr, strukturu, sadržaj, stil, izvedbu, korištenje, funkciju i značenje folklornih proizvoda.[4]

Američki folklorist Alan Dundes smatrao je da se svakom folklornom obliku može analizirati njegova tekstura, tekst i kontekst.[5] Tekstura bi se odnosila na jezik (foneme, morfeme, itd.), tekst na jednu od inačica ili jedno kazivanje priče (koje se u analitičke svrhe može promatrati neovisno

[1] Hamerle 1907, 70.
[2] Hamerlea ne svrstavam ni u jednu od ovih skupina jer njegov profesionalni život nije dovoljno poznat.
[3] Lozica 2008, 153.
[4] Honko 2010, 349.
[5] Dundes 2010, 94.

o teksturi), a kontekst na društvenu situaciju u kojoj se navedeni oblik koristi[6], ali i na situaciju u kojoj je prikupljen, odnosno zapisan.[7] Međutim, u praksi je to mnogo složenije, a ponekad i gotovo nemoguće, kao što je, uostalom, slučaj i s predajom o slici Gospe s *Kondžila*. Kod žanrova sa slobodnim izrazima, obilježja teksture vjerojatno neće biti od velike koristi,[8] analizirati kontekst teksta koji je zapisan prije stotinu godina vrlo je teško, a rezultati takve analize su sami po sebi problematični. Proučavanje stvarnih izvedbi pretpostavlja izvođača na djelu (njegov život, društvenu pozadinu i učitelja), društvenu situaciju ili mikrookolinu u kojoj se odvija izvedba, te publiku koja najčešće nije pasivni promatrač.[9] Prema Ivanu Lozici, opasnost proučavanja folklora u kontekstu je u tome što se lako može dogoditi da se proučava kontekst bez folklora. Međutim, razlikovanje teksture, teksta i konteksta omogućuje koncentriranje na tekst, bez zanemarivanja drugih dviju razina.[10] Problem teksta je u tome što, fiksiran pisanjem ili nekim tehničkim pomagalom, neće više biti folklorni tekst, nego samo njegov zapis, ali i kao takav je upotrebljiv:[11]

Folklorni su arhivi puke zbirke mrtvih artefakata, proizvoljno ograničenih tekstova nastalih u posebnim, uglavnom neautentičnim uvjetima, smjesta istrgnutih iz tog živog sustava komunikacije koji održava folklor.[12]

Antropolog Glen Bowman, analizirajući naracije hodočasnika koji su stoljećima putovali u Jeruzalem i Svetu zemlju, pisali knjige iskustava i sjećanja na svoje putovanje, došao je do zaključka da je taj „vanjski svijet", koji se opisuje, konstruiran unutar narativne tradicije.[13] Tekstovi o Svetoj Zemlji proizvedeni od strane kulturnih elita i distribuirani u cijeloj kršćanskoj civilizaciji imali su značajan utjecaj na to kako ljudi percipiraju sveta mjesta i njihov značaj.[14] Tekstovi hodočasnika pisani su s određenim namjerama: religijskim, političkim, trgovačkim, s ciljem utjecati na određenu publiku. Bowman predlaže da prije nego pokušamo povezati bilo koji od zapisa hodočasnika s empirijskim svijetom, moramo proučiti same zapise: kako su organizirani, kojim pretpostavkama ističu svoje tvrdnje, na što se fokusiraju i što odbacuju, do koje mjere govore o drugim tekstovima.[15] Svaki zapis izdvojen iz konteksta u kojem je nastao i fiksiran u vremenu u kojem je zapisan može se podvrći analizi i ponuditi neke informacije o vremenu svog nastanka. U ovom ću tekstu pokušati analizirati sve dostupne zapise predaje o slici Gospe s *Kondžila* i na osnovu njihove tekstualne i kontekstualne analize pokušati ponuditi neke nove spoznaje, te kako je utjecala na konstrukciju ovog hodočasničkog mjesta, ali i percepcije hodočasnika.

Predaja

Prvo što se određuje prilikom analize jednog usmenoknjiževnog folklornog oblika jest njegov žanr. Međutim, i samo određivanje žanra je problematično. Priča se nanovo rađa u svakoj izvedbi, a proizvodi se tako da odgovara danoj situaciji. Isti sadržaj u jednom razdoblju može se pojaviti kao memorat ili kronikat, u drugom kao predaja, a u trećem kao mit.[16] Budući da se ovdje radi o već definiranom obliku koji je prvi put zapisan prije više od stoljeća i otada nije mijenjao žanrovski oblik, s velikom sigurnošću predaju o slici Gospe s *Kondžila* mogu definirati upravo kao predaju. Predaje, bez obzira vidjeli u njima jednu vrstu ili skupinu srodnih književnih vrsta, povezuje zajednička crta, temelje se na vjerovanju u istinitosti onoga o čemu kazuju:[17]

U onom obliku u kome ih sada poznamo i u kome se još uvijek kazuju one postepeno sve manje pretendiraju na to da budu činjenice, da prenesu stvarna ili tobožnja pozitivna znanja (o lokalnoj povijesti ili tajanstvenim silama), a ipak se ne prestaju kazivati; ako su i sada znanje, one su „poet-

[6] Dundes 2010, 94-95.
[7] Honko 2010, 365; Detaljnije o tekstu, teksturi i kontekstu vidi kod: Dundes, Alan: Tekst, tekstura i kontekst; Honko, Lauri: Metode istraživanja usmenih priča: njihovo trenutno stanje i budućnost.
[8] Dundes 2010, 103.
[9] Honko 2010, 362, 365; Ben-Amos 2010, 123; Dundes 2010, 99; Bascom 1965, 281.
[10] Lozica 2010, 175.
[11] Lozica 2010, 176.
[12] Honko 2010, 361.
[13] Bowman 1992, 152.
[14] Bowman 1992, 150.
[15] Bowman 1992, 153-154.
[16] Honko 2010, 356, 362.
[17] Bošković-Stulli 2006, 22. Detaljnije o predaji, razlici između predaje i bajke, te predaje i drugih usmenoknjiževnih vrsta vidi kod: Bošković-Stulli, Maja: Usmena književnost kao umjetnost riječi; Palavestra Vlajko: Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine.

sko znanje", potrebne su ljudima radi održavanja duhovnog kontinuiteta s precima, radi prisnijeg odnosa s domaćim krajem i njegovim osebujnostima, one su „historija" i „znanje" koje se vrlo udaljilo od prvotne funkcije tumačenja i spoznavanja.[18]

Uzimajući u obzir ideju Maje Bošković-Stulli, da klasifikacije usmenoknjiževnih vrsta treba prepustiti nacionalnim znanostima koje će ih riješiti u skladu sa svojim tradicijama,[19] za daljnju analizu žanra predaje oslonio sam se na bosanskohercegovačkog folklorista Vlajka Palavestru koji je nastojao klasifikacije obaviti u duhu međunarodne podjele, ali onako kako je diktirala sama građa iz Bosne i Hercegovine.[20] Prema podjeli predaja Vlajka Palavestre, predaja o slici Gospe s *Kondžila* pripadala bi tematskoj grupi historijsko-religijskih predaja:

…primjere koji pričaju o historijskim ličnostima, svetiteljima, evlijama i bogougodnicima…bogomoljama (crkve, džamije, tekije) i njihovoj gradnji, o grobljima, osnivačima džamije, pričanja o šehitima-ratnicima koji su poginuli u borbi, o njihovim pogibijama i grobovima, te konačno razna pričanja o kultnim objektima i mjestima koja su poštovana i žive u sjećanju naroda, kao i u njegovim usmenim predanjima.[21]

Pomoću predaja u kolektivu se prenose znanja o stvarnoj, ali i izmišljenoj prošlosti, istaknutim povijesnim ličnostima, događajima iz prošlosti lokalne sredine ili šire regije. To je ujedno i njihova osnovna funkcija. Kazivači predaja gotovo uvijek pozivaju se, vjerodostojnosti radi, na autoritet kolektiva te koriste već unaprijed definirane rečenične formule: „to se tako priča", „pričaju da ima", „baš narod pripovijeda", „stari su kazivali", itd. Na taj način pripovjedačev stav utapa se u opći, a istovremeno isključuje se i svaka subjektivnost. Pripovjedač govori o onome što se pričanjem i slušanjem prenosilo s koljena na koljeno te se očekuje da će biti prihvaćeno bez pogovora.[22] Predaje se nalaze između svijeta realnosti i svijeta fantastike. Pripovjedač se naizmjence okreće zbilji historijskog događaja i mašti te tradicijskom, odnosno religijskom vjerovanju iz kojeg crpi građu za svoje kazivanje.[23]

Predaja o slici Gospe s *Kondžila*

Kako je nemoguće da predaja o jednoj slici nastane prije same slike, kao prvi korak nameće se osvrt na sliku i njezinu prošlost te kontekst u kojem je predaja mogla nastati. Priča o slici započinje 7. rujna 1779. godine, kada biskup Marko Dobretić boravi u Komušini. Tom je prilikom njegov tajnik Filip Čović zapisao:[24]

Uoči svetkovine Rođenja Blažene Djevice Marije ustao je u cik zore Presvijetli Gospodin s ostalim pomoćnicima i pošto se bila sabrala sa svih strana velika množina naroda za tako važnu i pobožnu Svetkovinu, tim više što se ovdje čuva i pobožno štuje vrlo stara i čudotvorna slika Djevice Marije na nebo uznesene, nije lako izreći koliko je truda imao Presvijetli Gospodin sa svojim pomoćnicima da ispovijedi /te vjernike/ i saslušaju probleme raznih pojedinaca itd. Pošto je tomu udovoljio koliko je mogao, Presvijetli Gospodin je slavio zadnju Sv. Misu, na oltaru podignutom pod vedrim nebom na brežuljku kraj župske kuće gdje je bila postavljena ista sv. Slika Majke Božje. Tada je izrekao dugu propovijed narodu o slavnom rođenju sv. Bogorodice uzevši za temu: Rođenje Tvoje, Bogorodice Djevo, radost je navijestilo cijelom svijetu…[25]

Ovo je prvi pisani zapis o slici Majke Božje iz Komušine. Iako se može pretpostaviti kako se radi o istoj slici koja se i danas nalazi u Komušini te nosi na *Kondžilo*, to nije u ovom zapisu izrijekom rečeno. Prema Krunoslavu Draganoviću, slika nije bila u Komušini dulje vrijeme prije ovoga zapisa, tj. isti ju biskup ranije, kada boravi u vizitaciji 1776. godine, ne spominje[26], iako nema razloga njezinu prisutnost ne zabilježiti tada ako to čini tri godine kasnije. Na temelju ova dva biskupova vizitacijska posjeta, može se pretpostaviti da se slika u Komušini pojavila između 1776. i 1779. godine te da je već tada bila čuvana, štovana i čudotvorna. Misa se, kao i u ostatku Bosne i Hercegovine u to vrijeme, održavala na otvorenom na improviziranim oltari-

[18] Bošković-Stulli 1975, 128.
[19] Bošković-Stulli 1975, 129.
[20] Palavestra 2004, 29.
[21] Palavestra 2004, 31.
[22] Palavestra 2004, 67, 71.
[23] Palavestra 2004, 90.
[24] O autoru i mogućem porijeklu slike Gospe *Kondžilske* u: Usora: prošlost, običaji, životna svakodnevica.
[25] Draganović 1981, 81.
[26] Draganović 1981, 82.

Sl. 1. *Uznesenje sa sv. Ivanom Krstiteljem i sv. Rokom* (Gospa Kondžilska)

ma. Međutim, zbunjuje datum i mjesto održavanja misnog slavlja. Datum je zapisan od autora, 7. rujna, te potvrđen pozivanjem na svetkovinu koju su sutradan slavili, Rođenje Blažene Djevice Marije. Iz zapisa je očito da je ta svetkovina jedan od razloga dolaska biskupa, kao i okupljanja velikog broja vjernika. Slika, pak, prikazuje Uznesenje Majke Božje na nebo, koje se slavi 15. kolovoza. Nameće se pitanje: zašto se 1779. godine u Komušini slaveći Rođenje Blažene Djevice postavlja na oltar slika koja se odnosi na njezino Uznesenje? Druga informacija koju saznajemo iz ovoga zapisa, a koja se ne uklapa, ni u predaju, ni današnji način štovanja ove slike, mjesto je na kojem se događa radnja. Prema zapisu, oltar na kojem su postavili sliku nalazio se na brežuljku pokraj župne kuće. Očito je kako nije riječ o *Kondžilu,* na koje se danas slika nosi u procesiji na dan Velike Gospe. Ondje nikada nije postojala župna kuća i ovaj oltar mogao je biti postavljen samo u selu Komušini. Logično objašnjenje bila bi izvanredna situacija dolaska biskupa u selo, koji prema zapisima biskupskih vizitacija dolazi svakih nekoliko godina: 1773., 1776., 1779. godine.[27] Tom prilikom, ljudi su se skupili sa šireg područja željni prisustvovanja biskupovom posjetu, pa su pokazali i najvrednije što imaju, čudotvornu sliku, bez obzira što se štovanje vezano uz nju događa gotovo mjesec dana kasnije. S druge strane, postoji mogućnost da se u to vrijeme slika nije nosila na Kondžilo te da o njoj nije postojala predaja koja je objašnjavala njeno pori-

[27] Draganović 1981, 71.

Sl. 2. *Crtež Arthura J. Evansa kapelice na Kondžilu iz* 1875.

jeklo, naročito ako je tek nedavno stigla u Komušinu. Činjenica jest da ni biskup ni njegov tajnik ne zapisuju nikakvu predaju o tome kako je slika došla do Komušine, što bi se svakako očekivalo nakon njihova višednevnog boravka u župi, te saznanja o postojanju „čudotvorne" slike. Nakon ovoga zapisa, u poznatim pisanim izvorima započinje sto godina „šutnje". O slici više nitko ništa nije zapisao ili nam do sada nije poznat takav zapis, sve do 1877. godine, kada engleski arheolog, putopisac i pustolov Arthur J. Evans, objavljuje knjigu: Pješice kroz Bosnu i Hercegovinu.[28] Pješačeći kroz Hrvatsku te Bosnu i Hercegovinu, Arthur Evans, uoči ustanka protiv austrougarske okupacije 1875. godine u Bosni i Hercegovini,[29] dolazi do Usore, gdje boravi nekoliko dana. Zbog političke situacije u Tešnju dobiva vodiča, ali zapravo se radi o nadgledniku, *Zaptiji*, kako ga naziva Evans, koji ga preko Crnoga Vrha te rijeke Usore vodi na malo brdo obraslo šumom.[30] Evans je imao sreće našavši se na *Kondžilu* upravo na dan velikog hodočašća. Nakon jednosatnog uspona, popeli su se na vrh, kako Evans piše, inače usamljene i nenastanjene planine, a tada preplavljene seljacima iz svih dijelova kršćanske Bosne.[31] Evans, kao i svi viktorijanski putnici iz vremena britanske imperijalne slave, gledao je na Balkan kao na periferiju, zabit u kojoj se ne može naći ništa vrijedno.[32] Unatoč tome, Evans pruža dobar opis svetišta na *Kondžilu* i hodočašća druge polovice 19. st. Središnja točka toga velikog okupljanja bilo je jednostavno građeno svetište:

Rimokatoličko stanovništvo ovoga dijela Bosne okupilo se iz udaljenih planinskih uporišta kako bi iskazalo poštovanje dvjema svojim sveticama, poznatima u njihovom jeziku kao Sveta Gospa i Sveta Katarina…sv. Marija zaštitnica starog bosanskog kraljevstva, i sv. Katarina najdraža djevica mučenica bosanskih kraljica. Sutra je bilo slavlje čudesnog Uznesenja… [33]

[28] Naslov preveo autor
[29] Krišto 2008, 34-35.
[30] Evans 1877, 130.
[31] Evans 1877, 130.
[32] Jezernik 2007, 7.
[33] Evans 1877, 131; Tekst preveo autor.

Nastranu političke opaske i kriva zaključivanja koja Evans iznosi u daljnjem tekstu, iz opisa se jasno vidi kako se zaista radi o *kondžilskom* svetištu. Noć prije Velike Gospe, kada se i Evans nalazi na *Kondžilu*, gore je tisuće vjernika koji su došli sa svih strana. Nažalost, iz ovoga opisa ne možemo saznati jesu li i tada nosili sliku u procesiji na *Kondžilo*. Prema ondašnjoj političkoj situaciji, teško da bi, još uvijek, osmanska vlast dozvolila procesijsko nošenje slike. Realnije je zaključiti kako su vjernici, kao i sam Evans, došli sa svih strana neorganizirano i okupili se na *Kondžilu*, gdje su već bili i osmanski vojnici koji su održavali red te držali veliko kršćansko okupljanje na oku. Ono što Evans zapisuje, a ne uklapa se u nama poznatu sliku o svetištu na *Kondžilu*, dvije su ikone: jedna sv. Marije, a druga sv. Katarine. Kako se ni prije, ali ni poslije ovoga zapisa nigdje ne spominju dvije ikone, te uzimajući u obzir razloge štovanja koje navodi Evans, smatram da ovu informaciju treba staviti pod veliki upitnik. Teško da bi se samo tom prigodom štovale dvije ikone na *Kondžilu*. Sv. Katarina može se vezati jedino uz zadnju bosansku kraljicu, Katarinu Kotromanić koja je umrla u Vatikanu, a štovanje kulta sv. Katarine u spomen na bosanske kraljice, koliko je poznato, ne postoji u Bosni i Hercegovini, naročito ne u kontekstu pučke pobožnosti. Pretpostavljam da je Evans, ili krivo protumačio eventualno postojanje još jedne ikone uz sliku Majke Božje, ili namjerno konstruirao *bosanske Delfe* gdje se čuva i štuje uspomena na davno izgubljeno Bosansko kraljevstvo.[34] Evans je vrlo detaljno opisao i ponašanje vjernika na *Kondžilu*:

Nakon dolaska, svaki seljak bi se poklonio pobožno ispred, te izveo određene mistične pokrete povezane s njegovom religijom. Nakon toga došao bi do vanjskog dijela svetišta, kretao bi se, kako kažu, sa Suncem, od lijeva na desno; a ako je bio osobito pobožan…obilazio je okolo na koljenima. Na desnoj strani ili sjevernoj strani svetišta stajao je svećenik koji je držao križ, kojeg je svaki prolaznik poljubio; i nakon što bi napravio vanjski krug, svaki sljedbenik bi ušao hram i završio svoje pobožnosti ispred barbarskih slika svojih božanstava koje su bile okrenute prema istoku ležeći…[35]

Prema cjelokupnom Evansovom opisu, svetište na *Kondžilu* bilo je vrlo skromno. Kapelica je bila drvena, a u njoj su na zemlji bile polegnute slike, ili slika, okrenute prema istoku. Začuđuje ga veliki utjecaj islama na ovo svetište, no to je razumljivo uzme li se u obzir utjecaj islamske kulture na svakodnevni život i izgled ljudi onodobne Bosne.[36] Evans piše kako ima dosta problema pri razlikovanju kršćanskih vjernika od *turskih*, jer osim identične odjeće, imaju i sličan molitveni ritual, mnogi su ponizno *ljubili* zemlju kao da su u džamiji.[37] Razliku između običaja i ponašanja istočnjaka i zapadnjaka putnici toga vremena doživljavali su kao izraz drugosti, necivilizirano ponašanja i zaostalosti.[38] Otud i njegova zgroženost njihovim izgledom te kritika njihovog načina molitve. Evans je proveo noć na *Kondžilu* u društvu *Zaptije,* slušao je *bosanskog barda* kako pjeva uz gusle, te je uz bocu slavonskog vina razmjenjivao engleske pjesme za bosanske.[39] Iznenađuje činjenica da ne zapisuje predaju o slici/slikama zbog kojih su se svi okupili i čije je štovanje detaljno opisao. Ako zbog jezične barijere i nije mogao razumjeti i zapisati cjelokupnu predaju, mogao je barem načuti njene dijelove ili saznati zašto je svetište upravo na *Kondžilu*. Ne vjerujem da si čovjek poput Evansa, znatiželjan znanstvenik, nije postavio takva pitanja i pokušao na njih dobiti odgovor. Kako ih nije napisao, ili ih zaista nije postavio, ili mu nitko nije mogao dati odgovor jer predaja u to vrijeme nije bila poznata. Treću mogućnost, da ih nije saznao zbog jezične barijere, ne uzimam u obzir jer čitajući njegovo djelo, prema zapisima i opisima koje je radio, jezična barijera mu, najčešće, nije bila problem.

Prvi zapis predaje

Desetak godina poslije Evansova boravka na *Kondžilu* pojavljuje se prvi pisani trag o predaji koja objašnjava „dolazak" slike u Komušinu i početak hodočašća na *Kondžilo*. Župnik iz Komušine, Blaž Ikić, u dva kraća priloga u *Glasniku jugoslavenskih franjevaca* iz 1888. godine piše kako je sa župnikom iz Sivše, Jozom Ilakovićem, i župnikom iz Žabljaka, Ambražem Rajkovićem, 1887. godine krenuo tragom predaje u selo Mr-

[34] Evans 1877, 131.
[35] Evans 1877, 132.
[36] Redžić 1993, 27.
[37] Evans 1877, 133.
[38] Jezernik 2007, 44.
[39] Evans 1877, 138, 142.

kotić kod Tešnja sa željom da sazna više o toj predaji.[40] Iz teksta je očito kako je Blaž Ikić već bio upoznat s jednom verzijom predaje. Nema razloga sumnjati u tu činjenicu, jer da nije prije pisanja priloga poznavao predaju, ne bi sigurno ni odlazio u selo Mrkotić u potrazi za njom. Verzija predaje s kojom je krenuo na put u Mrkotić glasi ovako:

Ova je slika donešena ovdje u Komušinu iz muhamedanskoga sela Mikotić, udaljenog ovdale pod sjever 3 sata, a to se je ovako dogodilo: prije 200 od prilike godina hodao je po Bosni njekakav šeh (muhamedanski svetac), te je došav u pomenuto selo Mikotić saznao, da u hambaru (žitnici) muhamedanske obitelji, onda Kapetanović, a sada Čapljić nahodi se vlaška t. j. kršćanska svetinja, pa kada je šeh zapitao Kapetanovića, šta će njemu vlaška svetinja, on mu je odvratio: Svetinja ova ostala je meni od mojih stari, a moji su stari ovako došli: njetko od mojih starih našao je svetinju (sliku) u živici svoje njive, pa neznajući šta bi to moglo biti, ibretio se je (čudio) vrhu toga! Kad na jedan put naidje onda kudretile (božjom odredbom) jedan ciganin; ovog odmah dozove i kaže mu; deder vidi šta je ono tamo u obali, ciganin izvadiv sliku udari ju nadžakom rekav: uh! Ovo je vlaška gospa; na što ciganin odmah ostane mrtav. (Jedni pripovijedaju, da je pod ciganinom prolomila se zemlja, ta da je propao u istu). Ovim čudom preplašen moj može biti još prašukundjed, odnio je ovu svetinju, te je eto ostala u našem hambaru sve do danas. Molim te kao svetčevo (muhamedovo) koljeno! Ovo je prava svetinja pa makar i vlaška (kršćanska) bila, jer od kad je ona u našemu selu: našega sela nije još nikada grad (led) potuka; godine su nam uvjek dobro radjale, a moja kuća šućur Allahu (Bogu hvala) u svemu je bila napredna. Na sva ova odgovorio je šeh pomenutom Kapetanoviću: Makar bilo tako, ja ti ipak zapovjedam da otu svetinju prodaš njenu miletu (zakonu) i to ni pošto za pare, nego naredi se za druge stvari. Kapetanović kao muhamedovac morao se je pokoriti muslomanskom svetcu (šehu), te je prodae sliku ovdašnjim župljanima za volove, ovnove i njekoliko oka kravijega masla. Sve ovo i ovom šta slična pripovijedali su mi mnogi od starijih ljudi.[41]

Stariji ljudi iz Komušine ispričali su župniku predaju o slici koja se do tada više od sto godina štovala i u čiju se čudotvornost vjerovalo. Iz ove kratke predaje saznaje se pregršt informacija: slika uopće nije iz Komušine, nego je donesena iz muslimanskog sela Mrkotića udaljenog tri sata hoda. Čuvana je u *hambaru* obitelji Kapetanović, koja je kasnije postala Čapljić, a našao ju je njihov predak u živici svoje njive. Odmah po pronalasku, slika je oštećena jer ju je *Ciganin* koji je prolazio udario *nadžakom* prepoznavši „vlašku Gospu". Dok je god boravila u vlasništvu Čapljića i na području Mrkotića, sve im je išlo od ruke, imali su rodne njive, zaštitu od tuče, nepresušan izvor hrane. Ali, po zapovjedi muslimanskog *sveca,* morali su Čapljići prodati sliku katolicima i to za blago (ovnove, volove, itd.). Nakon odlaska u selo Mrkotić, Blaž Ikić bio je uvjeren kako je otklonio svaku sumnju u istinitost ove predaje, naime, i muslimani iz ovoga sela poznavali su predaju o slici:

(Otišli smo, nap. autora) *…u navedeno muhamedansko selo Mrkotić gdje smo prenoćili kod muktara (selskog starešine) Avde Stunkića, starca od 70 godina. Muktar nas je uljudno i pošteno pričekao, te je meni od ovdašnje čudotvorne slike bl. djev. Marije medju inim ovo pripovjedao: Svetinja ta vaša u Komušini asli je (zbilja) bila ovdje u našemu selu i to u hambaru moga komšije Čapljića, čiji su stari zvali se Kapetanovići. Istu su svetinju dvaputa nosili kauri, ali ona nije htjela ostati u kaurskoj zemlji (u Austriji), već se je vratila opet na svoje staro mjesto u naše selo. Treći put odneli su svetinju Komušani, pa eto je tamo ostala. Pa mogu ti paroče i ovo kazati: našega sela nije nikada led obio do preklani, a ja sam zapamtio kada u našem selu nije znao nitko šta će rieći hranu kupovati: mi smo uvjek žito (kukuruz) prodavali, i naše je žito bilo tarklije (odabranije) za 2 groša na osmaku (24 oke) od drugog žita i t. d.*[42]

Predaja koju je zapisao Ikić u Mrkotiću na prvi pogled doista potvrđuje onu iz Komušine. Slika je, prema seoskom starješini, doista bila u Mrkotiću, i to kod Čapljića, te je svojim prisustvom omogućila selu neizmjerno bogatstvo i zaštitu koje se još i tada (1887. godine) pamtilo. Međutim, što je s ostalim elementima predaje? Gdje je slika pronađena? Gdje je nestao Ciganin koji ju je oštetio? Tko je bio *svetac* koji je naredio prodaju slike? Što je s kupovinom Komušana?

[40] Ikić 1888, 137.
[41] Ikić 1888, 137.
[42] Ikić 1888, 138.

Nijedan odgovor nećemo dobiti od mrkotićke predaje. Naprotiv, u ovoj predaji javlja se jedan novi motiv. Sliku su, prema Avdi Stunkiću, dva puta pokušali odnijeti, prije uspješnog trećeg odnošenja Komušana. Prva dva puta odnosili su je *kauri* ili kako nam Ikić objašnjava „Austrijanci". *Kauri* su za muslimane kršćani, odnosno općenito nevjernici. Pretpostavljam da je Blaž Ikić poznavao taj muslimanski naziv za kršćane, ali zašto ga prevodi s Austrijanci? Možda Avdo Stunkić pričajući o *kaurima* nije imao na umu Austrijance, ali je Blaž Ikić, u kontekstu u kojem su živjeli, odnosno okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske, prepoznao njih pod tim imenom. Znatiželja Blaža Ikića nije bila zadovoljena ni nakon ovoga, on je pozvao i potomka Čapljića, Mehmeda, da i njega pita za sliku. Ponovno je dobio pozitivan odgovor, ali želio je saznati još nešto:

Kad sam napokon zapitao i Stunkića i Čapljića, da li su čuli od svojih predja pripovjedati, da je ovdje gdjegod bila crkva, odgovoriše i jedan i drugi, da za to naznaju. Mi, paroče niesmo od toga ništa čuli, a neznamo ni to da je ta vaša svetinja vama prodata i t. d. Obća je medjutim u narodu predaja, da je bila crkva u sredini sadašnjega sela Mirkotić – na jednom ovećem brdašcu, gdje se takodjer vide i danas iz zemlje provirujuće veliko kamenje. Ovo Mrkotićani kriju prebojavajući se, da se ne bi opet ondje crkva podigla. Za sliku takodjer neće da kažu da su je prodali: čini im se sramota očitovati, da su svetinju prodali i t. d.[43]

Sada nam se otkrivaju dvije nove informacije. Prva je da mrkotićka predaja doista nema motiv prodaje slike Komušanima, a druga je skrivena namjera putovanja Blaža Ikića u Mrkotić. Naime, uz to što je išao tražiti potvrdu za predaju o slici s *Kondžila*, išao je i tragom druge predaje koju je krio i svojim pripovjedačima, ali i čitateljima svog priloga, do samoga kraja. Čuo je predaju o crkvi koja je nekada postojala u selu Mrkotić. Iz toga je Blaž Ikić zaključio kako slika potječe iz vremena usorskih vojvoda, čuvala se u crkvi u Mrkotiću, a nakon pada Bosanskog kraljevstva došla je u ruke Kapetanovića, danas Čapljića, prije nego su oni prešli na islam, te su je oni čuvali dok se za nju nije saznalo.[44] Ako se vratimo na početak njegova priloga u kojem piše o predaji na osnovu koje je krenuo u potragu, nailazimo na problem. Kako je moguće da predaja iz Komušine ima toliko detaljan opis pronalaska slike, događaja nakon pronalaska, načina kako je slika „otišla" iz Mrkotića, dok u samom Mrkotiću postoji predaja koja samo potvrđuje kako je slika boravila kod njih i kako im je pružila bogatstvo i sigurnost. Iz razloga što nema starijega ili istovremenog drugog zapisa predaje iz Komušine preostaje nam vjerovati kako je izgled predaje bio onakav kakav nam je zapisao Blaž Ikić. Da bi mogao napisati svoj prilog, morao je Ikić prvo otići u Mrkotić i razgovarati s Mehmedom i Avdom. Dakle, nakon što je upoznao njih, čuo njihovu verziju predaje, obišao selo, napisao je svoj prilog. Nemoguće je znati kakvu je verziju predaje čuo u Komušini, kakvu u Mrkotiću, a koje je elemente, nakon svog puta dodao predaji iz Komušine. U drugom dijelu priloga Blaž Ikić piše o ostatku predaje. Ne definira gdje ju je čuo, u Komušini ili Mrkotiću. Međutim, logično je zaključiti da je već napisao sve što je čuo u Mrkotiću, a s druge strane, događaji koje opisuje nastavak predaje mogao je čuti samo od one strane koja je odnijela sliku, a to su Komušani:

Dobiv Komušani ovdašnju sliku majke Božje, nosili istu preko planine „Kondžilo" pa kad su ju donieli na kraj iste planine ½ sata ovdale pod sjever, slika je na jedanput ustavila se na mjestu, gdje je sadašnja kapela t. j. slika je tako učinila se teška, da ju 12 ljudi niesu mogli s mjesta pokrenuti. Usljed ovog dogodjaja, učinili su ovomjestni župljani sveti zvjet: da će napraviti na ovom mjestu kapelu na čast majke Božje, te da će svake godine na veliku Gospojinu (15. augusta) ovamo sliku iznositi i svetu pučku misu obdržavati i t. d. Povod dakle nabožnog štovanja ovdašnje prestare slike sv. Bogorodice jest čudesno iste našastje u muhamedanskom selu i kod muhamedanske obitelji, kao i nje prenesenje ovamo. Hodočašće k ovoj čudotvornoj sliki i pobožnost na prama bl. Djevici tako je tekom vremena u narodu razširena, …[45]

Ovdje se vrlo izričito objašnjava nastanak *kondžilskog* svetišta, te Ikić piše da je povod štovanja slike njen čudesan pronalazak kod muslimana, ali i događaj koji je obilježio njen put iz Mrkotića u Komušinu. Nakon što su je, prema predaji, ljudi iz Komušine otkupili, ponijeli su je

[43] Ikić 1888, 138.
[44] Ikić 1888, 138.
[45] Ikić 1888, 149.

u svoje selo. Na planini *Kondžilo* slika je postala tako teška da je ni veliki broj ljudi nije mogao dignuti. Iznenađeni ovim čudom, župljani su učinili zavjet kojim su obećali izgraditi na tom mjestu kapelu i svake godine na Veliku Gospu (15. kolovoza) nositi sliku na to mjesto. Prema predaji, mjesto na kojem će se izgraditi kapela i na koje će se hodočastiti izabrala je sama slika, ne dopustivši da ju se dalje nosi. Upravo ta činjenica označava posvećenost izabrane lokacije. Ljudi ne biraju sveti prostor, nego moraju poštivati „božja znamenja", tako da prilikom gradnje nekih svetišta iz kaotičnog prostora nastane komadić svetoga prostora, koji je izdvojen iz okoline.[46] Čudom koje se dogodilo prilikom nošenja slike, *Kondžilo* je izabrano kao sveto mjesto od božanske sile, a prepoznato od strane ljudi. Taj, od tog događaja, sveti prostor je prostor susreta čovjeka i svetog, prostor imanentnog prisustva transcendentnog.[47] Toponim, naziv nekog lokaliteta, također nije slučajno odabran, često upravo ime svjedoči o prošlosti pojedine lokacije. Prema turkologu Ekremu Čauševiću[48], iako toponim *Kondžilo* tvorbom podsjeća na tursku riječ:

…nije moguće uvjerljivo dokazati njezinu vezu s balkanskim turskim jezikom. Riječ u sebi ima osnovu –kondž ili –konč, a nastavak –ilo je sigurno slavenskoga podrijetla (poj-ilo, toč-ilo), a ima ga i u mikrotoponimima (Desilo u delti Neretve). Doduše, u turskom postoji gl. osnova kon- (od koje je riječ KONAK) u značenju „spustiti se, odsjesti", pa bi se uz veliku ogradu moglo i Kondžilo dovesti u vezu s njim, pod pretpostavkom da je slavenski nastavak –ilo, dodan na konak > konač-ilo (uvjetno: mjesto konačenja), te je Kondžilo nastalo kontrahiranjem te riječi. No riječ konačilo nije nikada ovjerena ni u jednom tekstu, uopće ne postoji kao turcizam, pa postoji opasnost da se u znanstvenom radu zagazi u pučko etimologiziranje.[49]

Iako Čaušević oprezno pristupa pučkoj etimologiji, smatram da njegovo objašnjenje etimologije riječi *Kondžilo* ima logičnu i realnu osnovu, bez obzira odnosilo se *Kondžilo* na, tragom predaje, odmaranje pri nošenju slike u Komušinu ili na tradiciju noćenja (konačenja) na *Kondžilu*. Jednako tako smatram da ne treba „bježati" od pučke etimologije, ipak je narod taj koji je dao *Kondžilu* ime, a s druge strane u Bosni je čest slučaj iskrivljavanja riječi, naročito turcizama koje su većinskom slavenskom stanovništvu strani. Prilog Blaža Ikića završava s nekoliko primjera čudotvornih ozdravljenja bolesnika svih konfesija koji su dolazili na *Kondžilo*, te primjerom koji pokazuje kako je strahopoštovanje slike prisutno i kod muslimana:

Da muhamedanci dosta častno drže do štovanja ovdašnje slike, evo nam liepa primjera: U mjesecu srpnju pr. g. njeki muhamedovac Mustafa Šćeta obećastio je u gostionici Stane Milovoevića, u Tešnju sliku presvete Bogorodice sramotnom izrekom…nadodavši: je li taka i tolika i ona Gospa u Komušini, od koje se govori, da ju 12 ljudi niesu mogli nositi i t. d. Ovoga je muhamedovca učinila kazniti zatvorom od 14 dana na molbu vriednog i uglednog gradonačelnika Andibega Hajanovića, muhamedovca.[50]

U ovom kontekstu, nebitna je istinitost ovoga događaja kojeg je zapisao Blaž Ikić, već je važan njegov zapis kojim ću se poslužiti prilikom argumentacije u daljnjem tekstu.

Drugi zapisi predaje

Na početku članka citirao sam ulomak Hamerleova članka iz 1907. godine. Taj članak drugi je poznati zapis predaje o slici Gospe s *Kondžila*, nakon onog koji je Blaž Ikić zapisao u svom prilogu 1888. godine. U ulomku koji sam citirao, Hamerle opisuje kako je na Kondžilu upoznao seljaka po imenu Ilija koji mu je, nakon čaše vina ispripovijedao predaju o slici. Pripovijedao mu je o pronalasku slike u selu Mrkotiću, tri sata udaljenom od Komušine, o bogatstvu koje je slika omogućila svojem muslimanskom pronalazaču, o *Ciganinu* koji je udario *nadžakom* u sliku i poludjevši otrčao do Usore te skočio u najdublji vir, a taj vir je zatim po njemu dobio ime. Zatim, o muslimanskom *svecu* koji je došao u selo i naredio prodaju slike, na što jadni Čapljić:

Dozove on ugledne katolike k sebi te im kaže: „Evo dat ću vam ovu vašu sliku, a vi meni dajte za uzdarje: 100 volova, 100 ovnova, 100 oka kravinj-

[46] Šmitek 2009, 175.
[47] Kravanja 2007, 149.
[48] Zahvaljujem se prof. Ekremu Čauševiću na pomoći u pokušaju otkrivanja značenja toponima Kondžilo.
[49] Iz prepiske elektroničkom poštom s prof. Ekremom Čauševićem, 24. 11. 2010. godine.
[50] Ikić 1888, 150.

skog masla.“ Tko sretniji od nas katolika! Neki su dali po jednog vola, neki po dva, drugi opet ovnova, a najsiromašniji barem oku masla. Kad su to sastavili bili, odnesu cijenu onom Turčinu te odlučiše, da će sliku odnijeti amo u Komušinu“. Ilija poglati brkove, nakašlja se i nastavi: „Jer valja ti znati, brate moj, da onda u cijelom onom kraju nije bilo crkve, ni u Doboju, ni u Sivši, niti u Žabljaku do u nas, a ovdje samo mala kapelica mjesto crkve. Ja ti još pamtim onu kapelicu, jer ima tekar 40 godina, da se je dogradila naša crkva. Ni fratra nijesmo onda imali u našem selu, nego fratar, što je parok bio za ovaj cijeli kraj, stanovao tamo u šumi poput pustinjaka. Vidio si putem župnu crkvu bežljansku – eno možeš ju i odavle vidjeti – čerek sata od one crkve u šumi kod Erejzova potoka vidi se još temelj i magaza (podrum) župnog stana. Stoga dakle, što je samo kod nas bila zidana kapelica, odlučiše naši stari donijeti ovu svetu sliku u naše selo. Ali nijesu smjeli testom (cestom) proći od straha turskoga, nego su ovamo prijekim putem preko ovih planina nosili svetu sliku na nosiljci. Kad su ovamo došli na Kondžilo, upravo gdje stoji ova kapelica, odmarali su se. Kad su htjeli dalje proći, eto ti čuda. Ni šest ni deset ljudi nijesu mogli dizati svete slike. Šta da sad rade? Zar da ovdje ostave sliku usred šume pod vedrim nebom? Jer kapelice ne bi Turci dali sagraditi. Sad oni kleknu pred sv. Sliku te se svečano zavjetuju, da će oni svake godine uoči Gospojine ovu sliku ovamo u svečanom ophodu iz Komušine prenijeti. Nato su nosiljku odmah mogli dignuti i sliku prenijeti u našu crkvu. Eno zato svake godine ovo proštenje na Gospojinu na Kondžilu.“ [51]

Svi su elementi predaje koju je zapisao Blaž Ikić dvadeset godina prije Hamerlea ovdje. Međutim, svaki prosječan čitatelj može zamijetiti velike razlike u načinu pisanja, korištenju riječi, bogatstvu slika koje opisuje Hamerle. Tako Hamerleova predaja zbog velikog broja detalja izgleda kao da je starija od Ikićeve, a s predajom iz Mrkotića, osim spomena slika, gotovo da nema zajedničkih elemenata. Što se dogodilo s predajom o slici Gospe s *Kondžila*? Zašto i Ikić nije zapisao sve detalje koje spominje Hamerle? Naročito s obzirom na činjenicu da je cijelu predaju čuo od seljaka po imenu Ilija koji je iz Komušine i poznavao je Ikića. Hamerleu je očito jako stalo pokazati kako je predaju zapisao slušajući ju od jednoga seljaka iz Komušine, gdje god je moguće, stavlja navodne znakove, pokazujući time da doslovno citira Ilijine riječi. To isto čini kada zapisuje jednu anegdotu koju mu je ispričao Ilija:

Imali smo ovdje prije 20 godina paroka fratra, a taj ti je jednoć još sa dvojicom fratara putovao u Mrkotiće. Odsjeli su kod muktara (kneza, načelnika) starca od 70 godina, koji ih lijepo dočeka. Taj im je potvrdi, da je slika bila u onom selu. „Do preklani nijesmo znali što je grad (led), a naše žito (kukuruz) za 2 groša bilo je frakalije (vrednije) za osmak (24 oke) nego drugih sela“. Označi im i kuću, gdje je slika bila, te im dozove starješinu one kuće, Mehmeda Čapljića, koji su se prije Kapetanovići zvali. I on im potvrdi, da su njegovi starci sačuvali ovu svetinju u svojem hambaru, te da i još šalju svake godine koji dar na Kondžilo, bilo u bezu, bilo u novcima. Pamtimo i mi, da je prije kojih 40 godina nekakav muhamedovac bijele brade ovdje na Kondžilu bio, te je metnuo bijelu medžežiju (4 krune) na oltar i uskliknuo suznih očiju: „Ej, ej! Ova je svetinja nekoć u rukama mojih starih bila!“. [52]

Pripovjedač Ilija iz Komušine dobro pamti župnika Blaža Ikića i njegov put u Mrkotić. Zapravo, toliko dobro i detaljno pamti, da je to moguće jedino ako ima fotografsko pamćenje i ako je čitao Ikićev tekst, jer njegovo prepričavanje puta u Mrkotić gotovo je prepisani tekst Ikićeva priloga iz *Glasnika jugoslavenskih franjevaca*. Međutim, ako je Ilija bio tako dobra pamćenja, pa je detaljno zapamtio priču koju je čuo od svog župnika, kako to da nije upamtio ime toga župnika s kojim je svakodnevno živio? Zašto i Blaž Ikić nije znao ovu verziju predaje prije dvadesetak godina, sve elemente i detalje koji se javljaju u Ilijinoj predaji? Velike su razlike između predaje koju je zapisao Hamerle slušajući je od Ilije te predaje koju je čuo i zapisao u Komušini Blaž Ikić, dvadeset godina prije njega: način na koji umire Ciganin, te njegovo pojavljivanje u viru svake godine, točno navođenje broja grla stoke za koju su katolici otkupili sliku (100 volova, 100 ovnova, 100 oka kravinjskog masla), način na koji su katolici skupili otkupninu, stanje crkava u ono vrijeme u Usori, strah ljudi koji su nosili sliku od prolaska cestom, turska zabrana gradnje sakralnih objekata. S druge strane, postoji do-

[51] Hamerle 1907, 71.

[52] Hamerle 1907, 71.

voljno riječi, rečeničnih konstrukcija i cjelovito identičnih ulomaka kako bi se moglo bez sumnje ustvrditi Hamerleovo poznavanje rada Blaža Ikića te prepisivanja velikih ulomaka teksta. Prije svega ne mogu se zaobići izrazi kao što je: *milet (zakon),* ili, *svečevo (muhamedovo) koljeno,* koji su identični u oba zapisa. Isto tako, čudotvorna ozdravljenja koja je zapisao Blaž Ikić, Hamerle prepisuje, kao što je prepisao i anegdotu o kažnjavanju muslimana koji je uvrijedio Gospu:

U mjesecu srpnju g. 1887. Neki muhamedovac Mustafa Šćeta obeščastio je u gostioni Stane Milojevića u Tešnju sliku Presv. Bogorodice sramotnom izrekom…nadodavši: „Je li taka i tolika ona Gospa u Komušini, od koje se govori, da ju 12 ljudi nijesu mogli nositi" itd. Ovoga muhamedovca kazni oblast zatvorom od 14 dana na molbu vrijednog i uglednog gradskog načelnika Handibega Hajanovića, muhamdedovca.[53]

Osim 1887. godine, kada se navodno dogodio ovaj incident, ostatak teksta je identičan. Pokušavajući napraviti razliku između svog i Ikićeva teksta, Hamerle je napravio nehotičnu pogrešku koja dodatno potvrđuje njegovo poznavanje i korištenje Ikićeva teksta. Naime, dodao je 1887. godinu jer u Ikićevom tekstu piše kako se ovaj događaj zbio prošle godine u srpnju, a kako je tekst pisan 1888. logično je zaključiti da se doista radi o 1887. godini. Međutim, kako je Ikić išao u Mrkotić 1887. godine, zapravo se opisuje događaj iz 1886. godine. Franjo Hamerle bio je visoko obrazovani profesor u travničkom sjemeništu i gimnaziji te na Vrhbosanskoj bogosloviji u Sarajevu.[54] Bio je načitan i dobro upućen u bosansku prošlost, što se vidi i iz njegovog pisanja. Najbolji pokazatelj toga je kada preko navodnih riječi seljaka Ilije opisuje stanje, odnosno nepostojanje crkava u usorskom kraju, što u vrijeme kada on piše, ali i u Ikićevo vrijeme, više nije bio slučaj[55]. Zatim o strahu katolika pred Osmanlijama, te o osmanskoj zabrani gradnje sakralnih objekata, koja nije na snazi od austrougarske okupacije 1875. godine. Očito je pokušao, opisujući „davno" prošlo vrijeme, pripisati ovoj predaji duboku starinu. Smatram da sam bez sumnje dokazao Hamerleovo poznavanje i korištenje Ikićeva zapisa predaje. Je li doista postojao seljak Ilija iz Komušine, ne mogu dokazati, ali ni odbaciti. Možda je zaista upoznao tog seljaka dok je boravio na *Kondžilu* i od njega čuo jednu verziju predaje. Upotpunivši ju informacijama koje je dobio iz Ikićeva zapisa te nadodavši neke elemente koji su dali predaji autentičniji i arhaičniji izgled, stvorio je novu predaju koja je zatim započela samostalan život neovisan od autora. Međutim, ono što se dogodilo dvadesetak godina poslije, dalo je Hamerleovoj predaji novu dimenziju. Naime, 1924. godine, komušanski župnik Ivan Mitrović objavio je knjižicu pod naslovom *Čudotvorna Majka Božja od Kondžila.* Ta knjižica je zapravo pretisak Hamerleovog članka iz *Kalendara Srca Isusova i Marijina* iz 1907. godine, uz:

…mali dodatak najnovijih primjera milosti, stečenih po zagovoru Majke Božje od Kondžila.[56]

Iz predgovora pretiska te knjižice, koja je objavljena 1961. godine, vidljivo je kako je knjižica rasprodana te se pokazala potreba za njenim pretiskom. O rasprodaji knjižice svjedoče i dva broja *Vjesnika dekanije usorske,* prvi iz 1937. godine u kojem se još uvijek može kupiti po cijeni od 3 dinara (str. 88), te drugi iz 1939. godine u kojem pod rubrikom *Katolička mala knjiga*, piše da je knjižica *raspačana* (str. 2). Preko ovih dvaju pretisaka u razdoblju od 1924. godine do danas (2011. godina) ta knjižica, s predajom koju je konstruirao Hamerle, došla je u ruke velikom broju hodočasnika koji su kroz to vrijeme hodočastili na *Kondžilo*. Do mnogih je predaja došla i posredno, preko hodočasnika koji su pročitali knjižicu, a zatim predaju prepričali ljudima iz svoje okoline. Novo „iskorištavanje" Hamerleovog članka ponovilo se prilikom slavlja Velike Gospe 2010. godine. Komušanski župnik i upravitelj svetišta na *Kondžilu* tiskao je malu brošuru u kojoj je bio pretisak članka iz 1907. godine koju je svaki, dovoljno brz, hodočasnik mogao kupiti i pročitati. Morao je biti brz zato što je broj tih brošura bio ograničen i u jednom ih je trenutku, na opće razočaranje, nestalo. Žene koje su sjedile pored mene na stepeništu ispred vanjskog oltara, otimale su se za svaku brošuru. Slale su djecu, koja su s njima došla na *Kondžilo*, da kupe još, i to ne jednu, nego dvije-tri. Djeca su pokušavala krenuti u nabavku nekoliko puta, ali uvijek bi se

[53] Hamerle 1907, 75.

[54] Džambo 1995, 251.

[55] Vrhbosanska nadbiskupija početkom trećeg tisućljeća 2004, 926, 938.

[56] Mitrović 1961, 3.

Sl. 3. *Fotografija kapelice na Kondžilu iz* 2010.

našla još jedna žena koja je izrazila želju za nekoliko brošura i iz novčanika izvadila kovanice KM-ova. Kada su se djeca vratila sa samo nekolicinom brošura, u mojoj neposrednoj okolini zavladala je nevjerica. Dugo je vremena trebalo da shvate kako ih više nema. One malobrojne sretnice koje su dobile svoj primjerak počele su čitati tekst koji je napisao Hamerle 1907. godine. Svako malo moglo se vidjeti potvrdno klimanje glavom koje se spontano događalo prilikom čitanja. Većina ih je bila upoznata s barem nekim dijelovima priče, a sada su je dobile u cijelosti. Nakon čitanja uredno su ih spremale u torbe. Svaka od njih odnijela je brošuru sa sobom i omogućila da Hamerleov članak i njegova konstrukcija predaje o slici Gospe s *Kondžila* ponovno dobije mogućnost šireg upliva među sadašnjim, ali i budućim hodočasnicima. Ukoliko netko nije uspio doći do brošure, imao je mogućnost čuti predaju koju je preko razglasa župnik pročitao dva puta u razmaku od nekoliko sati. Tako da gotovo ni jedan hodočasnik koji je te godine boravio na *Kondžilu* nije otišao kući bez predaje u „džepu" ili u sjećanju.

Druge predaje o *Kondžilu*

U knjizi *Iz usorskog kraja i okolice*, koja je objavljena 1937. godine, Petar Bogunović opisuje svoja putovanja po usorskom kraju.

Opisuje prirodu, industrijska postrojenja, svakodnevni život, običaje, ali navodi i priče i predaje koje je čuo od mještana. Tako je zapisao i ovu predaju:

O relikviji sv. Gospe od Kondžila, koja zaista predstavlja umjetničko djelo, postoji u narodu ova legenda: Prije sto i pedeset godina neki siromašak musliman iz obližnjeg sela Mrkotića, nedaleko Tešnja, nađe u jednom ljeskovom grmu ikonu Majke Božije, odnese je kući i krijući od svojih ukućana ostavi je u hambar (žitnicu). I dogodi se čudo! Hambar ovoga siromaha do toga časa nikada nije omanjio. Okna uvijek puna pšenice i drugog žita, i kolikogod siromašak odvadi, toliko preko noći naraste. On je znao od kud mu to obilje, ali nikome nije svoje tajne povjeravao. Njegova znatiželjna žena stade ga svakim danom da pita, otkud su okna u ambaru uvijek puna. I ne mogavši jadni čovjek odoljeti ženinoj znatiželji, napošljetku kaže svoju tajnu ženi. A žena, ko žena!

Poče se po selu da hvali, to od usta do usta, od sela do sela, čudo sv. Gospe stiže i do ušiju naših Komušanaca. Kako su bili od vajkada pobožni, dogovore se, da od muslimana u Mrkotiću otkupe svetu ikonu. Nešto radi javnosti, a i radi ponuđenog velikog otkupa u blagu, musliman pristade i dade ikonu iz ambara. Sa velikim slavljem i pripremama pođoše Komušanci iz Mrkotića, noseći ikonu sv. Gospe preko polja i brežuljaka, dok ne dođoše na mjesto današnje zavjetne kapele. Tu im ikona toliko otešča da je nijesu mogli s mjesta maknuti, već od umora popadoše i zaspaše. U snu im se javi Sveta Gospa, te im reče, da je dalje ne nose, već da joj na tom mjestu podignu kapelu. Kad se probudiše, odmah to odluče i kasnije učiniše. Od to doba, i na taj način, po narodnom vjerovanju, posta zavjetna crkva na Kondžila.[57]

Nažalost, Bogunović nije zapisao gdje je i od koga čuo ovu predaju, međutim, prema opisu sela Komušine, te njegove prakse odlaska u svako selo koje opisuje, sa sigurnošću mogu tvrditi da je ovu predaju doista čuo i zapisao u Komušini tridesetih godina 20. stoljeća. Očito u rukama nije imao nijedan prethodni zapis pa njegov zapis zapravo svjedoči o izgledu predaje iz usta jednog pripovjedača „iz naroda". Ovaj zapis ima dosta elemenata prethodnih, međutim, odiše jednostavnošću i rasterećenošću od detalja, te unosi elemente iz ljudske svakodnevice, kao što je motiv znatiželjne žene, što joj daje još veću autentičnost predaje koja se prepričava „među narodom". Postoji realna mogućnosti da je ova verzija zapravo samo pojednostavljen Hamerleov zapis, koji je u to vrijeme već bio prisutan među hodočasnicima i stanovnicima Komušine trinaest godina. Međutim, pripovjedači nisu pamtili „nebitne" detalje, nego su prenosili ključne elemente predaje dodajući joj subjektivno viđenje i sekularne elemente Sigurno je da jedan pripadnik klera ne bi u predaji o čudotvornoj slici Majke Božje imao lik znatiželjne žene koja „trača" po selu što joj muž ima u *hambaru*. Druga vrijednost ovoga zapisa jest dovođenje u pitanje vjerodostojnosti knjige pod naslovom *Legende pousorja,* koju je 1992. godine napisao Momčilo Spasojević. U toj knjizi Spasojević uz svaku „legendu" koju je zapisao navodi ime osobe koja mu ju je ispričala, te mjesto iz kojeg je pripovjedač. Tako pod imenom Marka Baštijanovića iz Jelaha stoji tekst koji je u potpunosti identičan zapisu Bogunovića, čak je ostavljen i Bogunovićev osvrt kako se radi o relikviji koja predstavlja umjetničko djelo.[58] Može li jedan zapis dovesti u pitanje cijelu knjigu? Svakako može unijeti sumnju u vjerodostojnost svih ostalih zapisa. To je posebno važno za ovu analizu predaje o slici Gospe s *Kondžila* zato što Spasojević donosi jedan novi zapis te predaje, koji se u tom obliku javlja samo kod njega i potpisuje ga imenom fra Lovre iz Komušine:

Kad` je ono vojvoda Radivoj, stric nesretnog kralja Stjepana Tomaševića, sagradio u Tešnju crkvu svetog Jurja, bit će da je prolazeći kroz šume i naselje oko Tešnja naišao na selo Mrkotić, pa tu razapeo svoje šatore i odmarao se. Sigurno je tako il` on ili koji drugi od kraljevskog roda zanesen divotama kraja i nadahnut božjom milošću – a sigurno da izvrši neki zavjet – dao usred Mrkotića na oniskom brijegu sagraditi crkvicu posvećenu Majci Božijoj iz tesanog kamena sa oltarom od mramora, nad koji je bila postavljena velika slika Majke božije, kako ukrašena anđelima i obasjana zvijezdama oko glave ulazi na nebo. A onda grunu grom sa istoka. Zamrači se nebo, potresoše gore i planine, zastenjaše klanci. Padoše kraljevski gradovi, razorene biše tvrđave. Planuše sela, krv poteče potocima preko njiva. Puk u Mrkotiću preokreni vjerom i primi islam, ali u duši zadržaše uspomenu na Gospinu crkvu i sliku koja bi porušena. Nazvaše brežuljak Crkvište. I selo osta na svome mjestu, ali bez crkve, a mjesto crkve podiže se džamija sa visokim munarom, ali ne na Brijegu već na drugom mjestu.[59]

Bez obzira radi li se ovdje o zapisu koji je Spasojević negdje pročitao pa ga prepisao, ili se doista radi o predaji koju mu je ispričao dotični fra Lovre iz Komušine, predaja je recentniji konstrukt. Naime, ovakvu predaju mogla je konstruirati samo osoba koja je vrlo dobro poznavala srednjovjekovnu bosansku povijest i bila upoznata s više autora, i starijih i novijih. Prema povijesnim izvorima, doista je stric posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića, Radivoje, podigao crkvu na svojim posjedima u Usori, ali ne u Mrkotiću nego u Tešnju 1461. godine.[60] Predaja o knez Radivoju i njegovom životu ima pak korijene još u djelu Mavra Orbinija iz 1601.

[57] Bogunović 1937, 50.

[58] Bogunović 1937, 50; Spasojević 1992, 74.

[59] Spasojević 1992, 71.

[60] Draganović 1981, 21.

godine, pod naslovom *Kraljevstvo Slavena,* u kojem on donosi epizodu u kojoj kralj Tomaš biva izdan od strane sina Stjepana Tomaševića i brata Radivoja, te se taj čin smatralo jednim od glavnih razloga pada Bosne pod Osmanlije.[61] Danas se Orbinijevo djelo može promatrati samo kao literarno-historijski esej, pisan u duhu humanističke historiografije, u kojem se mitsko isprepleće sa stvarnim[62], ali nekada je bio izvor znanja bosanskih franjevaca o srednjovjekovnoj prošlosti Bosne (Palavestra 2004: 99). Ovaj zapis predaje neuspio je pokušaj sastavljanja nekoliko predaja (o crkvi u Mrkotiću, o knezu Radivoju, o slici Gospe s *Kondžila*) u jednu, koja bi objasnila i porijeklo crkve u Mrkotiću, ali i porijeklo slike koja se danas (2011. godina) nalazi u Komušini. Iako je ova predaja očito recentnija, pretpostavljam, ne starija od tridesetak godina, ona ima svoju vrijednost kao predaja i ravnopravni status, u književnom smislu, kao i ostale predaje, međutim u kontekstu ove analize, ona nema vrijednost, niti se može dovesti u vezu s ostalim predajama o slici Gospe s *Kondžila*. Prilikom terenskog istraživanja u Usori,[63] otišao sam i u selo Mrkotić gdje sam razgovarao sa snahom Dauta Čaplje.[64] Kada se udala u Čaplje, 1953. godine, njen svekar je znao predaju o *Gospi*, te je posjedovao *hambar*, koji je i danas u obiteljskom vlasništvu, za koji se vjerovalo da je isti onaj u kojem se krila čudotvorna slika. Pričao joj je da je slika bila kao prava žena, našli su je u polju i donijeli u hambar. Vlasnik hambara ju je držao pod ključem i krio dok mu jednom, dok je spavao, žena nije ukrala ključ i ušla u hambar te tamo zatekla „prelijepu ženu". Žena je zbog ljubomore razglasila svima što je vidjela unutra, a Hrvati čuvši za to, dođu i ukradu je. Nemoguće je iznijeti neki sud o ovoj verziji predaje. Očito je i u Mrkotiću postojala, a postoji i danas njihova verzija. Znakovito je da se verzija koju sam ja zapisao 2010. godine, od verzije koju je zapisao Blaž Ikić 1887. godine, toliko i ne razlikuje. Zajednička im je oskudnost informacija (postoji predaja da je postojala Gospina slika koja se čuvala u hambaru), te činjenica da su je katolici/Hrvati odnijeli/ukrali, ali nikako otkupili. Ono što im je zajedničko jest veliko razlikovanje od predaja koju poznaju i zapisuju katolici. Međutim, rekla mi je još jednu informaciju koja se kosi sa svim dosadašnjim pretpostavkama zapisivača predaje, a možda može objasniti zapis iz 1888. godine u kojem Avdo kaže kako su sliku dva puta pokušali odnijeti *kauri* u Austriju. Naime, moja kazivačica je rekla kako su prije njih u Mrkotiću živjeli *Mađari*, koje je otjerala zima, a oni su prilikom odlaska zagrnuli svoju crkvu u kojoj je, prema kazivačici, možda bila čudotvorna slika. Dosadašnji zapisivači predaje, koji su u predaji vidjeli povijesnu reminiscenciju, objašnjavali su pojavu slike u muslimanskom selu posljedicom islamizacije stanovništva toga sela. S druge strane, stanovnici toga sela imaju svoju predaju u kojoj su prije njihova dolaska to selo nastanjivali *Mađari.* Naravno da se ovdje ne radi o nama danas poznatim Mađarima, nego o vrlo raširenoj i duboko ukorijenjenoj predaji o starom stanovništvu. Svaki kraj ima svoju predaju o ljudima koji su živjeli na tom prostoru prije doseljena novih stanovnika, odnosno njih. Zavisi od kraja do kraja, te od nacionalnog sastava stanovništva, a neki nazivi za taj „narod" su se ustalili: Grci, Madžari, Latini, Kauri, itd.[65] Vlajko Palavestra, koji se najsustavnije bavio predajama o starom stanovništvu, došao je do zaključka:

…da su ovi nazivi uglavnom konfesionalno određeni, te da im se početak upotrebe može tek posredno odrediti; nakon propasti bosanske srednjovjekovne države pred turskom invazijom (XV.-XVI. vijek) došlo je do snažne konfesionalne diferencijacije domaćeg stanovništva, tako da je naziv „Grk" uključio u svoje značenje i termine koji su ušli u upotrebu nakon uspostavljanja nove turske vlasti. Ovi novi termini se svakako odnose na starije, hrišćansko stanovništvo Bosne i Hercegovine (pravoslavno i katoličko, te na pripadnike tzv. Crkve bosanske), dakle na stanovništvo koje je u Bosni i Hercegovini živjelo prije osmanske navale, a s kojim današnji suvremeni stanovnici nisu nikada imali neposrednog kontakta.[66]

Svim predajama o starom stanovništvu zajednički je nestanak i iseljavanje tog stanovništva, koje je često potaknuto iznenadnim klimatskim promjenama, kao što je iznenadni, neočekivani snijeg koji je padao neprestano sedam, devet ili

[61] Orbini 1999, 431; Palavestra 2004, 99.
[62] Šanjek 1999, 42.
[63] Na terenskom istraživanju u Mrkotiću bio sam 15. 8. 2010. godine.
[64] Identitet kazivačice skriven je na njen zahtjev, rođena je u Mrkotiću 1936. godine.
[65] Palavestra 2004, 84.
[66] Palavestra 2004, 84.

više godina i zbog kojeg se stari narod iselio iz Bosne.[67] Tu priču zapamtila je i moja kazivačica te pomoću nje pokušala objasniti predaju o postojanju crkve u Mrkotiću, kao i pojavu Gospine slike. Vrlo je vjerojatno kako je istu predaju čuo i Blaž Ikić 1887. godine, ali o *kaurima*, starom stanovništvu koje je dva puta pokušalo odnijeti sliku u *Austriju*. Tako za razliku od katolika koji pojavu slike u Mrkotiću objašnjavaju kršćanskom prošlošću stanovništva, muslimani „upiru prst" u neko davno odseljeno stanovništvo i sa sebe skidaju stigmu islamiziranih katolika.

Širi kontekst predaje

Slika i predaja o slici Gospe *Kondžilske* nisu jedine takve u Bosni i Hercegovini. Naprotiv, kult Majke Božje, čudotvorne ikone i još čudnovatije predaje naročito su raširene u sjeveroistočnoj Bosni. Pod tim geografskim pojmom mislim na područje od Zvornika na jug do Olova te zapadno do Usore. Čudotvorne slike povezane sa štovanjem ikona nisu specifičnost samo Bosne i Hercegovine, nego općenito hodočasničke kulture jugoistočne Europe, što je, s vremenskim odmakom, preuzeto i u Zapadnoj crkvi:[68]

U hodočašću su se zadržali elementi materijalnog žrtvenog obreda koji su inače strani kršćanstvu kao religiji etiziranoga žrtvenog obreda. Votivni su darovi materijalne protuusluge zahvalna hodočasnika za pomoć koju mu je pružio svetac. U kršćanskim kulturama nigdje nije propisano hodočašće. Njegovo iznimno praktično značenje upućuje na supostojanje normativnog i življenog. Čak su i pučkom islamu balkanskog prostora bila privlačna kršćanska hodočasnička mjesta.[69]

U Zvorniku, prije propasti franjevačkog samostana i bijega franjevaca 1553. godine, postojala je poznata slika „čudotvorne Gospe". Kada su franjevci bježali u Gornje Soli, a zatim u samostan na Gradovrhu, ponijeli su ovu sliku sa sobom. Predaja kaže da ih je presreo neki *Turčin* i sliku probio nožem, na tom mjestu potekla je krv, a on je pao u Drinu i utopio se.[70] Tu ne prestaje štovanje ove slike. Kada su je franjevci odnijeli u Gradovrh, počeli su joj hodočastiti ne samo katolici, nego i pravoslavci i muslimani.[71] Međutim, kada franjevci napuštaju i Gradovrh te sele u Bač, 1688. nestaje i slike. Dugo se mislilo kako se slika sačuvala i prenijela s njima u Bač, dok nije Mladen Barbarić 1936. godine dokazao suprotno i ustanovio kako je slika iz Zvornika zauvijek izgubljena.[72] Nasreću, sa slikom se nije u potpunosti izgubila i predaja. Mladen Barbarić pregledao je sve dostupne izvore o ovoj slici te ih analizirao. On je smatrao da pregledava historijski relevantne izvore u potrazi za sudbinom slike, a zapravo je skupljao dijelove predaje o toj slici:

Batinić, Starine XXIII, str. 32 veli: Kada je Turčin zauzeo Bosnu, „kršćani su ponijeli sliku (sc. Zvorničku), da je spase iz ruku nevjernika. Kod Drine su se sreli s Turetom na konju koji je bio oboružan i imao sulicu. (njome) rani sliku B. D. Marije ispod oka, uza sam nos, i odmah proteče krv. Kako je slika slikana na daski, htjeli su kršćani da krv otaru, ali nijesu mogli". Ovaj navod svršava Pavle Rovinjanin, koji to piše 1640: „Dobro sam vidio sliku Presv. Djevice s ranom i proteklom krvi". Poslanik Grgićević (Starine XVII, str. 117) opet ovako veli: „u gradu, zove se Zvornik, ima jedna slika bl. Djevice, naslikana na daski, u jednoj crkvi… Kada su je Turci htjeli pretvoriti u džamiju, ode (slika) iz nje, nasloni se na stablo tik rijeke Drine…Turčin na konju, naoružan prođe onuda. Zaustavi konja i sulicom udari povrh krune (supra la corona) Bl. Djevica. Taj se znak opaža i dan danas,… I Wadding (l. c.) „Među tamošnjim narodom se pripovijeda, da je prigodom pljačke u crkvi (sc. Zvorničkoj) vojnik Turčin na konju ujašio u crkvu i sliku Bajke Božje ranio, sulicom probo, (lancea confodisse) i da je odmah potekla krv, čemu su se kao novom čudu svi prisutni čudili". F. Greiderer (l. c.) opisuje tragediju ovako: Pijano Ture sjedeći na konju zabolo je (torsit) sulicu svoju u lice slici M. B. naslikanoj na daski, ranivši je ispod oka. Nato je odmah potekla svježa krv, za skoro jednu šaku. Ova se krv dok je slika ostala kakva je prvobitno bila, nije dala otrti. O daljnoj sudbini ove slike pripovijeda nam Zlatović u svom „Izvještaj" str. 32. Pod. 1.: „Kada Turci porušiše franjevački samostan u Zvorniku, redovnici odoše u gornje Soline, noseći sliku Majke Božje. Od turskog zuluma nemogoše ostati u Solinah, nego

[67] Palavestra 2004, 86.
[68] Mitterauer 2008, 18.
[69] Mitterauer 2008, 19.
[70] Kujundžić 1973, 206.
[71] Kujundžić 1973, 208.
[72] Barbarić 1936, 308.

dođoše u Gradovrh, gdje najprije načiniše crkvu i smjestiše čudotvornu sliku, pak počeše zidati samostan, koje turske nasilje ne dopusti sazidati". Prijelaz iz Zvornika u Soline, a odatle u Gradovrh opisuje Griederer l. c. ovako: (tada) fratri krenuše put Gornjih Solina noseći sa sobom čudotvornu sliku i nešto sitnog crkvenog pribora. Tu si načiniše rezidenciju. Ne mogući ovdje ostati preseliše se u Gradovrh, gdje je…na pustom doduše, ali ubavom mjestu stajala crkva sv. Marije.[73]

Iako su ulomci predaja vrlo neinformativni, ovo malo što je sačuvano nesumnjivo podsjeća na predaju o slici Gospe s *Kondžila*. Naročito je indikativan ulomak u kojem slika „odlazi" na stablo pokraj rijeke, a *Turčin* na konju ju probija. Prema ovome ulomku, jasno se vidi sličnost između ove dvije predaje. Drugi poznati marijanski kult u tom dijelu Bosne, koji do danas nije preživio, jest onaj iz Olova. Čudotvorna „olovska Gospa" najvjerojatnije je slika *Uznesenja Prejasne Djevice*[74], koja je izgorjela 1704. godine kada je izgorio i samostan u Olovu. Nije slična samo posveta slike, Uznesenje Majke Božje na nebo, nego je i svečanost proslave slična onoj u Komušini, kako je već zapazio Juraj Kujundžić:

…ali je zanimljivo da se kult u Olovu odvijao slično kao što se danas čini u Komušini. Slika se, naime, uoči praznika iznosi u svečanoj povorci iz matične crkve na brijeg izvan naselja (u Olovu na Klisu, a u Komušini na Kondžilo), ondje prenoći u kapeli, pa se sutradan vraća u crkvu.[75]

Opširniji opis čudotvornosti i načina štovanja slike Gospe iz Olova, ali i životnu svakodnevicu bosanskih franjevaca za vrijeme osmanske vlasti, daje Mijo Vjenceslav Batinić na osnovi nekoga arhiva koji on naziva *Vjeroplodičin:*

Dopisi pohranjeni u Vjeroplodičinu arkivu svjedoče, da je ovog doba spomenuta slika učinila preko četrdeset čudesa, koli katolikom toli inovjernikom, te da su o rečenom blagdanu dolazili gvardijani čak iz Rame, Zaostroga, Ložibabe i Makarske. Ova hodočašća trajala su po čitava tri mjeseca, a glavna svečanost obavila bi se ovako: pred Gospojinu olovski gvardijan otišao bi veziru, da mu dozvoli provesti svečanost, i pogodiv se š njim za mito, dobio bi jednu janjičarsku četu, kojoj bi obaška platio, što će čuvat frater i puk od kojekakvih samovoljaca. Došao bi međutim i kadija, ter bi i on tražio svoju poputbinu. Za vrieme Gospojinske osmine davali bi franjevci svim skoro hodočansnikom badava jelo, a tom brigodom zaklali bi po deset utovljenih volova i množinu ovaca, potrošili bi pako kruha toliko, da bi po čitav mjesec dana pekli ga. Franjevci bi došli iz cijele države, a desio bi se tu i biskup, da obavlja svečanije službe i drži propoviedi. Osim njega bivala su druga dva propoviednika, od kojih jedan u oči Gospojine, a drugi bi licem na blagdan držao prigodni govor. Hodočastnici katoličke vjere svi bi se izpoviedili i pričestili, a nakon toga krenuo bi svečani obhod prama crkvi u Bakićih, u kojem bi se nosila Gospina slika, te nakon obavljene ondje božje službe u istom slavju vratila bi se na prvašnje mjesto, i tiem bi glavni dio svečanosti završio se. Sama slika čuvala se pod ključem, a pred njom uviek gorilla je svetiljka, koja je bila od suha srebra i od cesara poklonjena.[76]

Ne ulazeći u pitanje vjerodostojnosti ovoga „arhiva" i Batinićevog članka, te s velikom opreznošću, mogao bi se prihvatiti njegov opis. Nažalost, ni on nije zapisao ili prepisao predaju o slici Gospe iz Olova. Dakle, ili se izgubila, ili nikada nije ni postojala. Ali, u *Ljetopisu sutješkog samostana*, Bono Benić zapisao je način na koji je uništen samostan u Olovu:

Paša je dao da se navedena Kivina molba pročita. Dok su je čitali, bili su prisutni neki od naših bosanskih katolika, dvorjanici spomenutog paše. Kad se čitanje pisma završilo, vele da je jedan od rečenih dvorjanika upitao pašu: „Hoćeš li se smilovati, gospodaru?", a paša mu nije ništa odgovorio. Odmah je iznio stvar pred odličnije ljude, a ovi su – kako se kasnije čulo – jednodušno zaključili da se samostan i crkva spale prije nego što se odgovori na kapetanovu molbu. Zato paša dadne nekome Ciganinu, imenom, Kotomanu, konja i dva zlatnika kao plaću da odmah zapali gore spomenutu crkvu i samostan. Taj Ciganin ustane i krene prema označenom mjestu. Putem složi svežanj od suhe kore drveća i napravivši od njega baklju, pažljivo je ubaci kroz prozor. Zapalivši tako sobu u kojoj su obično boravili gvardijani, a koja se nalazila od strane brda, pobjegne pod okriljem noći. To se dogodilo godine Gospodnje 1703. početkom jeseni.

[73] Barbarić 1936, 303-304.
[74] Barbarić 1935, 117.
[75] Kujundžić 1973, 209.
[76] Batinić 1883, 153.

Stanovnici gradića kasno su se probudili od sna, a vatra je bila zahvatila i crkvu pa ništa nisu mogli spasiti. (Pokućstvo, kako crkveno tako i samostansko, već je ranije drugamo bilo preneseno. No, na nesreću, u crkvi je ostala čudotvorna slika Majke Božje, Bl. Djevice). Svi koji su naokolo stajali posve su sigurno vidjeli – neko sasvim posebno, divno, svjetlo kako je izišlo i kako je odmah, poput munje, odatle preletjelo prema zapadu. Ovo priznaju čak i sami Turci. I začetnik i izvršitelj ovog paleža dugo su vremena bili nepoznati i to do onog časa kad se sam Kotoman počeo boriti sa smrću. Iako je nekoliko dana proveo u smrtnoj borbi i vlastitim nogama iskopao pod sobom u zemlji gdje je – bijedan – ležao golemu jamu, ipak /taj/ zločinac nije mogao crknuti i svoj bijedni život svršiti, prije nego što je – sasvim očajan – ispričao cijelu stvar – zločin i svoj i svoga naredbodavca – pred svim prisutnima.[77]

I u ovom zapisu pojavljuju se čudesni elementi. Moglo bi se reći da čudotvorna slika nije izgorjela, nego na očigled sviju otišla na drugo mjesto. Javlja se i motiv *Ciganina* koji pokušava nauditi slici, za što ga kasnije stiže kazna. Bez sumnje, postoje zajednički elementi između ove, sada već, tri slike i njihovih predaja. Do sada sam pokazao sličnosti između slike Gospe iz Komušine te Gospe iz Zvornika i Olova. Sve su to rimokatolička svetišta, od kojih je do danas opstalo samo ono u Komušini. Novu dimenziju predajama koje „prate" ove čudotvorne slike daju predaje s istoga područja Bosne, o sličnim čudesnim ikonama, ali pravoslavne provenijencije. U pravoslavnom selu Čečavi, koje se nalazi vrlo blizu Komušine i *Kondžila*, boravio je Jevrem Stanković 1887. godine te je objavio poduži članak o životu, običajima i pričama iz Čečave. Između ostalog zapisao je i ovo:

…Ima blizu čečavske crkve jedno brdo Stražbenica na spram gradine… Još ima blizu sadašnje crkve čečavske jedna visoravan, koja se zove Crkvina. Tu je, kažu, bila crkva, ali se ne zna danas, niti ima ikakova zida, — možda je bila drvena; priča narod, da su je Turci, kad su došli u ove zemlje, porobili i zapalili. Kažu, da je bila u njoj jedna čudotvorna ikona, i da je ikona prenesena ili otišla sama u neki manastir u Slavoniju.[78]

Dakle, u isto vrijeme kada Blaž Ikić iz Komušine odlazi u Mrkotić u potrazi za detaljima predaje o slici Gospe s *Kondžila*, Jevrem Stanković zapisuje u Čečavi lokalitete uz koje se veže predaja o čudotvornoj ikoni. Oba zapisa donose toponim *Stražbenica,* kako se naziva brijeg koji je iznad drugog lokaliteta pod nazivom *Crkvina,* na kojem je, prema predaji, bila crkva koja je srušena, a u kojoj je bila neka čudotvorna ikona. Međutim, najdetaljniju pravoslavnu predaju o sličnoj čudotvornoj ikoni zapisao je Milenko S. Filipović u selu Trnovu, u Donjem Biraču, kraju u blizini Zvornika:

U osobitom je poštovanju jedna sveta voda u selu Trnovu. S tim u vezi u tom selu se veoma poštuje petak: petkom uopšte ne hvataju volove u jaram i celo selo prislužuje Časnicu, nedelju pred Duhove. O postanku tog seoskog kulta priča se ovo. Po predanju, u selu je bila crkva sv. Petka. Kad je ta crkva izgorela, ikona sv. Petke pobegne u aginski hambar. Kad je jednom aga ušao u hambar i video tu ikonu, ikona mu je rekla: „Nemoj me nikom prokazati, bićeš vazda sretan i uvijek ćeš posipati novo po starom". Aga nije nikom ni kazivao, pa je i ključ od hambara krio i nikog nije puštao unutra. Jednom žena mu dođe do ključa. Kad je otvorila hambar, a on se sav sija! Vikne ova agi: „Ti Vlahinju tu čuvaš?!" U to nestane ikone iz hambara, i neko vreme nisu znali za nju. Jednog dana nađu je čobani obešenu o jednoj lesci iznad jednog izvorića iz stene. Bilo je to na Časnicu, i zato se u selu prislužuje Časnica. Otada su ikonu čuvali na nekom mestu i na Časnicu je iznosili na izvorić, kod kog su se tada sastajali. Svaki bi se pre sunca umio i napio vode iz izvora, koji bi onda darivao novcem.[79]

Nemoguće je zanemariti elemente koji se javljaju u ovoj predaji i koji su identični s elementima iz predaje o slici Gospe s *Kondžila*. Uništenje crkve, nakon kojega čudotvorna slika odlazi u muslimanski *hambar*, njeno skrivanje i razotkrivanje uz usklik: *Vlaška gospa/Vlahinja*, povezanost te slike s drvetom (najčešće lijeskom), te vodom (ili je slika nađena kod vode, ili *Turčin/Ciganin* koji probija sliku kopljem pogiba u vodi), te štovanje slike kao čudotvorne.

Sve su to elementi koji se u raznim oblicima javljaju u svim predajama, katoličkim ili pravo-

[77] Benić 2003, 114.
[78] Stanković 1887.
[79] Filipović 1940, 39-40.

Sl. 4. *Karta sjeveroistočne Bosne s označenim mjestima na kojima je zabilježena slična predaja*

slavnim, o čudotvornim slikama. Vlajko Palavestra takve predaje svrstava u predaje o svetinjama koje se same sklanjaju izvan domašaja nečistih ruku,[80] o čemu bi se moglo raspravljati, ali to nije tema ovoga članka. Ti elementi pokazuju povezanost ovih predaja, ali trenutno je nemoguće utvrditi kakvu. Ovakve predaje „gusto" su raspoređene u sjeveroistočnom dijelu Bosne, i koliko je meni poznato prema dostupnoj literaturi, nema ih nigdje više u Bosni, ili nisu zapisane i na taj način sačuvane. Kao i svi folklorni oblici, tako se i predaje moraju prilagoditi kulturnim, društvenim, ekonomskim i fizičkim čimbenicima.[81] U predajama o čudesnim ikonama priča se lokalizirala, tj. prevela se u sustav poznatih obilježja fizičke okoline, te vezala uz neki lokalitet u opažajnoj okolini. Došlo je i do povezivanja uloga u priči s poznatim likovima (za pravoslavce je to sv. Petka, za katolike Majka Božja). Većina tih adaptacija prouzrokovala je određene promjene u sadržaju predaje, ovisno o osobnosti pripovjedača, sastavu publike, interesu pojedinca (koji je pisao, odnosno zapisao predaju), recentnim događajima koji su mogli utjecati na izgled predaje itd.,[82] ali ključni elementi ostali su gotovo nepromijenjeni. Improvizacija, najljepša vrednota usmenog stvaranja, ne nestaje nakon zapisa neke folklorne tvorevine. Zapisani tekst samo je jedna fiksirana verzija improvizacije, ali je zato i njen svjedok. Kada su varijante neke folklorne tvorevine, u ovom slučaju predaje, okupljene u većem broju u zapisanoj formi:

…one počinju iznenada impresivno svjedočiti o stvaralačkoj moći svojih autora, o inventivnosti i bogatstvu prividno sitnih i čak nehotičnih intervencija kazivača – jednom riječju, o skrivenim potencijalima i mogućoj ljepoti improvizacije.[83]

Zaključna razmišljanja

U ovom radu analizirao sam tekst i kontekst dostupnih zapisa predaja o slici Gospe s *Kondžila*, ali i predaja za koje sam smatrao, a u radu dokazao, da su tematski s njom povezane, bez obzira s kojeg područja dolaze, kojoj konfesionalnom usmjerenju pripadaju i tko ih je zapisao. Ovu analizu bilo je vrlo teško napraviti jer je većina

[80] Palavestra 2004, 462.
[81] Honko 2010, 366.
[82] Honko 2010, 366.
[83] Bošković-Stulli 2010, 190.

zapisa nastala davno i pod nerazjašnjenim okolnostima. Međutim, nakon, ponekad i krnjih, te možda nedovoljno dokazivih zaključaka, ipak sam došao do određenih hipoteza. Očito je postojao širi korpus predaja o čudotvornim slikama na području današnje sjeveroistočne Bosne, i to predaja koje se ne mogu vezati uz određene fiksirane lokalitete jer su „selilačkog" tipa te se na nekim lokalitetima gube u određenom trenutku zbog raznih razloga (seobe, ratovi, uništavanje crkve ili samostana/manastira, itd.), a na drugim se lokalitetima pojavljuju. Ne mogu se vezati ni uz pojedine nacionalno-vjerske skupine jer se javljaju, i što je još važnije, povezuju najčešće sve tri konfesije u Bosni:

Folklorne se pojave mijenjaju s obzirom na ljude koji ih stvaraju, na vrijeme u kojem ti ljudi žive, na društvene i političke odnose u skladu s kojima djeluju te na prirodnu i stvorenu okolinu u kojoj folklorne tvorevine nastaju. Folklorna pojava nije nikad dvaput ista kao što nisu ni ljudske životne situacije.[84]

Svaki „primatelj" određene usmene tradicije, u ovom slučaju predaje, uvijek će napraviti neke promjene, djelomično zbog lošeg pamćenja, djelomično kako bi priča bolje potvrđivala njegove poglede, a velikim dijelom želeći je prilagoditi svojoj okolini ili okolini ljudi kojima pripovijeda. Međutim, slučajnost da dvije ili više predaja s vrlo osobitim motivima, što je slučaj kod ovih predaja, nastanu neovisno na različitim područjima, naročito kada se radi o geografski malom prostoru kao što je sjeveroistočna Bosna, nemoguća je.[85] Nažalost, zbog prošlosti kakvu je imala Bosna, pa tako i ovaj njezin dio, vrlo je mali broj zapisa općenito starijih od stotinjak godina. Ipak iznenađuje da zapisi koji i postoje ne svjedoče o ovakvim vrstama predaja, pogotovo o predaji iz Komušine. Iz ljetopisa koji su se pisali u samostanima u Kreševu i Kraljevoj Sutjesci vidljiva je živa komunikacija između župa, iako su živjeli u vremenu koje nije omogućavalo lagodno, brzo i sigurno putovanje.[86] Kada bi se popravljali samostani ili gradile nove crkve uredno su kao vrsni majstori tesari bili pozivani Komušani koji bi prilikom gradnje tjednima boravili u tim samostanima.[87] Putovali su i franjevci na područje Usore, primjerice gvardijan Pavle Stojčić otputovao je u Tešanj 1785. godine kako bi pomogao o. Frani Gabeli iz Sivše, kojemu su silom uzeli *harač*.[88] Teško je vjerovati da nitko nije, prije Blaža Ikića 1888. godine, čuo za predaju o slici Gospe s *Kondžila*. Temeljni motiv predaje koji je zajednički svim spomenutim predajama ima neku svoju prošlost. Na taj osnovni motiv nadograđivale su se anegdote, mijenjao se tijek radnje, dodavalo ili oduzimalo likove, predaje su (kao i slike) mijenjale mjesto prebivanja, svakim novim zapisom dobivale su neku novu „definiranu" formu, ali i taj zapis ponovno je „vraćen" među „narodne" pripovjedače te se ponovno prilagođavao novim okolnostima. Gdje je početak ovoj predaji? I kada je počela svoje putovanje od usmenog prenošenja do zapisa i obratno? Najvjerojatnije nikada nećemo saznati. Od odlaska Blaža Ikića u Mrkotić 1887. godine, i njegova zapisa predaje, do dijeljenja brošura na *Kondžilu* 2010. godine s pretiskom Hamerleova članka iz 1907. godine, predaja je došla u ruke gotovo svih hodočasnika koji su posjetili *Kondžilo* zadnjih stotinjak godina. Sa svakim novim zapisom predaja je dobivala nove elemente koji su iznova stvarali sliku svetišta. Hodočasnici koji su dolazili u doticaj s tim zapisima prihvaćali su ih kao povijesno vjerodostojne i na osnovu njih stvarali svoju percepciju tog svetog mjesta, pridajući mu, većinom upravo zbog predaje, čudotvorno značenje.

[84] Rihtman-Auguštin 2010, 200.
[85] Von Sydow 1965, 228.
[86] Benić 2003; Bogdanović 2003.
[87] Bogdanović 2003, 87; Benić 2003, 336.
[88] Benić 2003, 338.

Summary

The Textual Construction of a Holy Place. The Example of Kondžilo

In this article I tried to analyze all available records about the *saga* of the painting of Our Lady from Kondžilo. On the basis of their textual and contextual analysis I tried to offer some new insights. According to division of the oral literature by Vlajko Palavestra the *saga* of the painting of Madonna from Kondžilo belongs to the thematic group of historical-religious *sagas*. The story begins on the 7th September 1779,

when Bishop Mark Dobretić visited Komušina. This is the first written record of the painting of Our Lady of Kondžilo. Although it can be assumed that this is the same figure, which is still located in Komušina and carried to Kondžilo, it is not explicitly stated in this record. After that no one wrote about that painting until 1877, when English archaeologist, writer and adventurer Arthur J. Evans, published the book: Walking Through Bosnia and Herzegovina. Ten years after Evans we have the first written record of the *saga* that explains the „arrival" of the painting to Komušina and the begining of pilgrimage to Kondžilo. Pastor of Komušina, Blaž Ikić, in two brief articles in the Journal of the Yugoslav Franciscans from 1888 wrote about his trip in 1887 with the pastor from Sivša, Jozo Ilaković and pastor from Žabljak, Ambraz Rajković, to the village of Mrkotić with the intention to learn more about the *saga* (Ikić 1888: 137). The priest heard about the *saga* from some older people from the parish Komušina, where the painting by then was revered for more than a hundred years. From this short *saga* we learned a lot of information: the painting is not from Komušina, but actualy from Mrkotić, a remote Muslim village three hours' walk away. She was kept in the family granary of Kapetanović, who later became Capljić. The painting was found by their ancestor hedges in their fields. Immediately after her finding, the painting was damaged by a Gypsy who was passing by and struck the painting with a *nadzak* recognizing the „Vlach Lady". As long as the painting was in their property, everything was going excellent for them, their fields where flourishing, they had protection from hail and an inexhaustible source of food. But, the Muslim saint commanded them that they have to sell the painting to Catholics, but not for money. They had to sell it for rams, steers and cattle. It is impossible to know what version of *saga* priest Ikić learned in Komušina, and what version in Mrkotic, and which elements he added after their trip to Mrkotic. According to *saga*, after peasents from Komušina purchased the painting, they took Our Lady their village. During the journey, on the mountain Kondžilo, the painting became so heavy that even a large number of people could not carry it. Surprised by this miracle, the peasents made a vow in which they promised that they would build a chapel in that place, and every year on the Feast of the Assumption (August 15th) carry the painting to that site. Another record of the *saga* was made by Franjo Hamerle in 1907. in the Calendar of the Heart of Jesus and Mary. Using the older record made by Ikić, and adding some new elements that made the *saga* look more archaic, Hamerle created a new *saga,* which then started an independent life from the author. However, what happened twenty years later, gave a new dimension to the Hamerle construction. In 1924, the Komušina Pastor Ivan Mitrović published a booklet entitled „Our Miraculous Lady from Kondžilo". This book is actually a reprint of Hamerle`s 1907. article. Through these two reprints in the period from 1924. until today (2011) the book, with a *saga* that is constructed by Hamerle, came into the hands of a large number of pilgrims who have gone to pilgrimage to Kondžilo. Many pilgrims learned about the *saga* indirectly, through the pilgrims who have read the book, and then talked about the *saga* when they went back home. With each new record the *saga* was taking new elements, leading to re-imaging of the shrine. Pilgrims who came into contact with these *sagas* accepted them as historically accurate and, based on them, created their perception of that holy place, giving it, mostly because of the *saga*, the miraculous meaning.

Literatura

Auguštin-Rihtman, D. 2010, Istraživanje folklora i kulturna praksa, u: Hameršak, M. / Marjanić, S. (ur.), Folkloristička čitanka, Institut za etnologiju i folkloristiku i AGM, Zagreb 2010, 199-213.

Bascom, W. 1965, Four Functions of Folklore, u: Dundes, A. (ur.), The Study of Folklore, Prentice-Hall, New York 1965.

Batinić, V. M. 1883, Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini iza prvih šest viekova njihova boravka, Tisak dioničke tiskare, Zagreb 1883.

Barbarić, M. 1935, U traženju slike Majke Božje Olovske, Franjevački vjesnik br. 4-5.

Barbarić, M. 1936, Još jedna znamenita slika Majke Božje čudotvorne, Franjevački vjesnik br. 9-10.

Bausinger, H. 2010, Predmet i funkcija, u: Hameršak, M. / Marjanić, S. (ur.), Folkloristička čitanka, Institut za etnologiju i folkloristiku i AGM, Zagreb 2010, 107-121.

Benić, B. 2003, Ljetopis sutješkog samostana, Sarajevo-Zagreb 2003.

Ben Amos, D. 2010, Prema definiciji folklora, u: Hameršak, M. / Marjanić, S. (ur.), Folkloristička čitanka, Institut za etnologiju i folkloristiku i AGM, Zagreb 2010, 121-139.

Bogdanović, M. 2003, Ljetopis kreševskog samostana, Sarajevo-Zagreb 2003.

Bognović, P. 1937, Iz usorskog kraja i okolice, Štamparija Prosveta, Sarajevo 1937.

Bowman, G. 1992, Pilgrim Narratives of Jerusalem and the Holy Land: A Study in Ideological Distortion, u: Morinis, A. (ur.), Sacred Journeys, Greenwood Press, London 1992, 149-169.

Draganović, K. 1981, Komušina i Kondžilo s posebnim osvrtom na Usorsku banovinu i stari Kuzmadanj, Komušina 1981.
Dundes, A. 1965, The Study of Folklore, Prentice-Hall, New York 1965.
Dundes, A. 2010, Tekstura, tekst i kontekst, u: Hameršak, M. / Marjanić, S. (ur.), Folkloristička čitanka, Institut za etnologiju i folkloristiku i AGM, Zagreb 2010.
Džambo, J. (ur.) 1995, Pogledi u prošlost i kulturu Žepča, Zavidovića, Maglaja, Novog Šehera i Komušine, Novi Šeher 1995.
Evans, J. A. 1875, Through Bosnia and the Herzegovina on Foot During the Insurrection, August and Septembre 1875, Longmans, Green, and Co, London 1875.
Filipović, S. M. 1940, Donji Birač (nekoliko etnoloških bележака), Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu XV, Beograd 1940, 33-40.
Hamerle, F. 1907, Čudotvorna Majka Božja Komušinska (u Bosni), Kalendar Srca Isusova i Marijina II, Zagreb 1907, 68-75.
Honko, L. 2010, Metode istraživanja usmenih priča: njihovo trenutno stanje i budućnost, u: Hameršak, M. / Marjanić, S. (ur.), Folkloristička čitanka, Institut za etnologiju i folkloristiku i AGM, Zagreb 2010, 349-375.
Ikić, B. 1888, Čudotvorna slika bl. dj. Marije u Komušini, Glasnik jugoslavenskih franjevaca br. 8, Sarajevo 1888.
Ikić, B. 1888a, Čudotvorna slika bl. dj. Marije u Komušini, Glasnik jugoslavenskih franjevaca br. 9, Sarajevo 1888.
Jezernik, B. 2007, Divlja Evropa, Biblioteka XX vek, Beograd 2007.
Kujundžić, J. 1973, Crkva sv. Marije u Zvorniku, Dobri pastir XXIII, Sarajevo 1973.
Kravanja, B. 2007, Sveti sve: Topografija religioznega prostora na primeru Breginjskega kota, Ljubljana 2007.
Krišto, J. 2008, Riječ je o Bosni, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb 2008.
Lašvanin, N. 2003, Ljetopis, Sarajevo-Zagreb 2003.
Lozica, I. 2008, O folkloru – šesnaest godina nakon „Metateorije", u: Zapisano i napisano: folkloristički spisi, AGM, Zagreb 2008.
Lozica, I. 2010, U susret drugoj mitologiji. Porod od tmine: Jokastine kćeri i unuke, u: Marjanić, S. / Prica, I. (ur.), Mitski zbornik, Institut za etnologiju i folkloristiku i HED, Zagreb 2010, 41-58.
Lozica, I. 2010, Metateorija u folkloristici i filozofija umjetnosti, u: Hameršak, M. / Marjanić, S. (ur.), Folkloristička čitanka, Institut za etnologiju i folkloristiku i AGM, Zagreb 2010.
Mitterauer, M. 2008, Religije u Jugoistočnoj Europi: historijskoantropološki pristup, Migracijske i etničke teme 24, 7-30.
Mitrović, I. 1961, Čudotvorna Majka Božja od Kondžila, Tipografija grafičkog poduzeća Đakovo, Komušina 1961.
Orbini, M. 1999, Kraljevstvo Slavena, Golden marketing i Narodne novine, Zagreb 1999.
Palavestra, V. 2004, Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine, Buybook i Most art, Sarajevo-Zemun 2004.
Redžić, E. 1993, Historijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosne i Hercegovini, ANUBiH, Sarajevo 1993.
Stanković, J. 1887, Čečava, Bosanska vila, Sarajevo 1887.
Stulli Bošković, M. 1975, Usmena književnost kao umjetnost riječi, Izdavačko knjižarsko poduzeće Mladost, Zagreb 1975.
Stulli Bošković, M. 2006, Priče i pričanje: Stoljeća usmene hrvatske proze, Matica hrvatska, Zagreb 2006.
Stulli Bočković, M. 2010, O usmenoj književnosti izvan izvornog konteksta, u: Hameršak, M. / Marjanić, S. (ur.), Folkloristička čitanka, Institut za etnologiju i folkloristiku i AGM, Zagreb 2010, 181-199.
Spasojević, M. 1992, Legende pousorja, Biblioteka Mak Dizdar, Tešanj 1992.
Sydow von, C. W. 1965, Folktale Studies and Philology: Some Points of View, u: Dundes, A (ur.), The Study of Folklore, Prentice-Hall, New York 1965.
Šmitek, Z. 2009, Zmajsko seme: topografija slovenskega izročila o Kresniku, Studia Mythologica Slavica 12, Ljubljana 2009, 169-187.
Vjesnik dekanije usorske, god. II, br. 8. Sarajevo 1937.
Vjesnik dekanije usorske, br. 9., 1939.
Vrhbosanska nadbiskupija početkom trećeg tisućljeća, Nadbiskupski ordinarijat vrhbosanski, Sarajevo-Zagreb 2004.

Kritike i prikazi / Besprechungen

Ljubomir Maksimović: *Vizantijski svet i Srbi*, Beograd: Istorijski institut, 2008, Studia historica collecta, knjiga 6, 535 str.

Vizantijsko carstvo, kao jedna od rijetkih konstanti Srednjeg vijeka, svojim je političkim, a naročito kulturnim uticajem, imalo ogromnu ulogu u razvoju susjednih naroda, samim time i Srba. Ta činjenica je i doprinijela tome da je vizantologija zauzela značajno mjesto u modernoj historiografiji Srbije. Od velikih imena treba spomenuti, naprimjer, od starijih Stanoja Stanojevića („Vizantija i Srbi"), Stojana Novakovića („Vizantiski činovi i titule u srpskim zemljama XI-XV veka"), preko čuvenog Georgija Ostrogorskog („Istorija Vizantije", „Pronija"), Božidara Ferjančića („Vizantija i Južni Sloveni"), do mlađih Ivana Đurića („Sumrak Vizantije"), Radivoja Radića („Vreme Jovana V Paleologa") i Tibora Živkovića („Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću, 600-1025."). Samom vrhu srpske vizantologije već duže vrijeme svakako pripada i Ljubomir Maksimović, koji se svojom knjigom *Vizantijski svet i Srbi* samo učvrstio na tom mjestu. Lj. Maksimović je rođen 27. 11. 1938. u Skoplju. Završio je studij historije na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1961, magistrirao je na polju vizantologije 1965, a doktorirao 1971. Ubrzo se zaposlio na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gdje je od 1986. redovni profesor. Postao je član Atinske akademije 2001, te Evropske akademije nauka, humanističkih nauka i umjetnosti u Parizu, 2005. Redovni član Srpske akademije nauka i umetnosti je postao 2009. Bio je potpredsjednik Association Internationale des Etudes Byzantines 1996, a bio je i član Međunarodnog komiteta za unapređenje ćirilsko-metodijevskih studija 1996. i Britanskog društva za unapređenje vizantijskih studija, 1998. Od objavljenih djela Lj. Maksimovića, treba istaći: *Grad u Vizantiji: Ogledi o društvu poznovizantijskog doba* (2003) i naročito *The Byzantine Provincial Administration Under the Paloiologoi* (1988).

Knjiga *Vizantijski svet i Srbi* je zbirka članaka koje je Lj. Maksimović objavio u periodu 1970-2005. u raznim stručnim časopisima i izlagao na naučnim skupovima. Zbirka od ukupno 30 članaka je podijeljena u pet tematskih okvira: Prostor, Političke i ideološke rasprave, Državna uprava, Ljudi i događaji i Izvori.

U prvom tematskom okviru – Prostor, autor pokušava da pomoću historijske geografije približi zone međusobnog preplitanja vizantijske i srpske politike. Centralni članak ovog poglavlja je *Severni Ilirik u VI veku.* Ovdje nas autor vodi kroz cijeli VI vijek u kome će doći do potpune promjene etničke i političke strukture Balkanskog poluostrva, naročito njegovog središnjeg dijela – sjeverne provincije prefekture Ilirik. Interesantno je da na ovom području autor pronalazi i granicu između latinskog i helenskog svijeta. On razlikuje jezičku granicu, koja ide od Lješa, preko mirditskih planina, Debra i sjeverne Makedonije (između Stobija i Skupija), preko oblasti između Niša i Sofije (ostavljajući Niš i Remezijanu u latinskoj, a Pautaliju i Serdiku u grčkoj sferi) na planinu Balkan i dalje ka Crnom moru na ušće Dunava, dok je politička granica mnogo udaljenija i odgovara slivu rijeke Drine. Što se tiče najezda varvarskih plemena, sjeverni Ilirik je u prošlosti dosta stradao, naročito u prodorima Atile i Teodorika, ali prve tri decenije VI vijeka su bile period mira, najviše zahvaljujući tome što su nosioci tadašnjih upada, hunsko-bugarska plemena, bila orijentisana na limes na donjem Dunavu i na Trakiju. U doba velikog cara Justinijana (527-565) koji je restaurirao Carstvo i na istoku i na zapadu, područje sjevernog Ilirika je ušlo u veoma težak period. Iako je car mnogo radio na obnovi starih utvrđenja, pa i na podizanju novih, ipak u njegovo doba dolazi do velikih bugarsko-slovenskih upada, od kojih se ističe onaj 545-551. koji se osjetio na širokom prostoru između Jedrena i Bosne, i 550/551. donio prvo značajnije zadržavanje Slovena preko zime na tlu Balkana. Poslije smrti Justinijana (565) dolazi do pojave novog velikog neprijatelja – Avara. Oni će do kraja ovog vijeka skoro u potpunosti uništiti gradski život na području sjevernog Ilirika, i time stvoriti uslove za trajnije naseljavanje slovenskih plemena. Kako autor kaže, Ilirik je pao kao žrtva sukoba između Vizantijskog carstva koje je bilo u trajnoj i izraženoj krizi sa narodima na čijoj strani je ležala historijska inicijativa. U članku *Srbija i pravci vizantijskih pohoda u XII veku*, autor je prezentirao interesantnu tezu da je pravac upada vizantijskih armija u Srbiju zavisio od

neprijatelja na kojeg su išli. Ukoliko su bili u sukobu sa Ugarskom, bez obzira na ulogu Srbije, vizantijski carevi su se uvijek oslanjali na carigradski vojni drum: Jedrene-Filipopolj-Serdika-Niš-Braničevo, dok su u sukobima protiv Srbije, kao usamljenog protivnika, obično nadirali s juga, od Skoplja putem Via Egnatie. Autor se također, bavi i misterioznim lokalitetom „Zigosa" na srpsko-vizantijskoj granici. On donekle proširuje stavove i starije i mlađe historiografije i, na osnovu pisanja Ane Komnine i Mihajla Atalijata, smatra da u područje Ziga treba uključiti i Kosovo polje, a njegove granice približno povući preko Čičavice, Crnoljeve, planine Nerodmike, istočnih obronaka Šare, Skopske Crne gore, Žegovca, Koznice i južnih padina Kopaonika.

U drugom poglavlju autor se bavi ideološkim predstavama srpskog srednjovjekovlja, pri čemu je posebno fasciniran srpskom carskom titulom, kojoj posvećuje čak pet članaka. U članku *Grci i Romanija u srpskoj vladarskoj ideologiji* autor se posvetio titulaturi prvog srpskog cara Dušana i terminima koje je ta titulatura u sebi nosila, dokazujući da se Dušan, poput znatno ranijeg Karla Velikog ili vladara Trapezunta, nije smatrao ravnim vaseljenskom caru u Konstantinopolju, za razliku od bugarskog cara Simeona koji je u svoju titulaturu uvrstio i titulu cara Romeja. Time je Dušan donekle ograničio svoju titulu u etničkom ili teritorijalnom pogledu. Težnje srpskih vladara da svojoj vlasti dodaju i vjersku crtu i time se još više približe svjetskoj civilizaciji autor obrađuje u člancima *Vladarska ideologija u srpskoj državi i podizanje Studenice* i *Hilandar i srpska vladarska ideologija*. Izvanredan pregled uticaja vizantijske politike na Srbiju i razvoj srpske vladarske titule dat je u članku *Carstvo Stefana Dušana: geneza i karakter*. Počevši još sa Stefanom Nemanjom koji je po rođenju kršten po katoličkom obredu, autor pokazuje kako je iz političkih razloga Nemanja prigrlio pravoslavlje i tako orijentisao Srbiju prema političkoj ideologiji i kulturnim modelima vizantijskog svijeta. Nemanjin sin Stefan Prvovenčani je svojom ženidbom sa vizantijskom princezom dobio titulu sevastokratora, što je bilo uobičajeno za to vrijeme, ali je Srbima pokazalo kako da upotrijebe dvostruki model u odnosima sa zemljama Carstva: uključivanje njihovih vladara među funkcionere Carstva i njihovo uključivanje u carsku porodicu putem ženidbenih veza. Upravo u to doba dolazi do daljeg razvoja u shvatanju autokratskog položaja srpskog vladara. Počev od Stefana Nemanjića, svi će nositi titulu samodršca, što predstavlja odmicanje od vizantijskog autoriteta. Upravo su Stefan Nemanjić i njegov brat Rastko maksimalno iskoristili propadanje vizantijskog carstva i od Rima 1217. godine dobili kraljevsku krunu, a od Nikeje 1219. autokefalnu crkvu. Osvajanja kralja Milutina u Makedoniji, tradicionalnoj vizantijskoj teritoriji, dala su nov podsticaj mehanizmu imitiranja vizantijske države, a na portretima srpskih vladara se počinju prikazivati elemeti vizantijske carske odežde. Tada je „vizantizacija Srbije" dostigla maksimum. Konačno, sa Dušano,m ideja o srpskom carstvu, koja je očito i ranije tinjala, dolazi do svoje realizacije. Odrastavši na dvoru u Carigradu, a budući i da je njegova majka bila bugarska princeza, Dušan je od početka bio pod dvostrukim uticajem, ali će ipak vizantijski model oblikovanja Carstva potisnuti „bugarsku inspiraciju". Autor zaključuje da carska ideologija Stefana Dušana nije imala za cilj ni uništenje Vizantije, ni zasnivanje novog Carstva. Njen glavni napor bio je usmjeren na uključivanje u sistem vlasti Vizantijskog carstva, ali su sukobi ipak bili međudržavni, što je onemogućilo stvaranje univerzalnog Carstva.

U poglavlju o državnoj upravi autor uspijeva da čitaocu prikaže način oblikovanja vlasti u srednjovjekovnoj Srbiji. Tako u članku *Poreski sistem u grčkim oblastima srpskog carstva* opovrgava ranija shvatanja o dualizmu administracije u Srpskom carstvu, te pokazuje da je još car Dušan ulagao velike napore u njenom objedinjavanju i to donošenjem jedinstvenog zakonodavstva, vođenjem odgovarajuće vanjske i unutrašnje politike te preuzimanjem vizantijskih upravnih institucija u cijeloj zemlji. Na sličnom tragu je autor i u članku *Sevasti u srednjovekovnoj Srbiji* gdje diskutira o dosad dosta nepoznatoj funkciji sevasta. Autor smatra da je ova titula, koja je u Vizantiji bila rezervisana za činovnike u katastarsko-finansijskim poslovima, u Srbiji donekle evoluirala. I sam autor smatra da se ne mogu sa sigurnošću utvrditi njihove ingerencije, ali da su svakako pored kefalija i prahtora spadali u najviše činovnike Carstva. Oni su se prevashodno bavili poslovima poreske i katastarske kontrole, ali je moguće i da su imali i određene sudske kompetencije.

Najopširnije poglavlje knjige je posvećeno ljudima i događajima. Jedan od najznačajnijih članaka je svakako uvijek aktualno pitanje – *Pokrštavanje Srba i Hrvata*. Maksimović najveći dio ovog rada posvećuje odbrani možda i glavnog izvora za ovaj proces – spisa De administrando imperio, cara Konstantina VII Porfirogeneta. Autor smatra da je stav većine hrvatskih i slovenskih historičara prema ovom spisu hiperkritičan. On ne smatra da stoji teorija da 30. poglavlje spisa ima drugačije korijene od 29. i 31. poglavlja, te logički zaključuje da zbog krajnjeg cilja ovog spisa, edukacije mladog princa za vanjske poslove, nema razloga da se podaci o Srbima i Hrvatima iskrivljuju, pogotovo kada su podaci o drugim narodima ocijenjeni vjerodostojnim. Ocjenjujući čin hristijanizacije, sasvim ispravno, pravim procesom, a ne trenutnim događajem, autor smatra da je osnovni uslov hristijanizacije bilo već postojanje određenih državnih tvorevina, jer sam čin prelaska na drugu vjeru čitavog naroda je uvijek više političke nego idejne prirode. Konačni uspjeh u pokrštavanju ipak pomjera u IX vijek, tj. doba „slavenskih apostola" Ćirila i Metodija. Tematski manje težak, ali isto tako dosta zanimljiv je članak *Kotanic Tornik* koji se bavi životom vizantijskog prebjega Kotanica na dvor kralja Milutina i njegovoj ulozi u kasnijim srpsko-vizantijskim

sukobima. Prvi put se ova ličnost spominje oko 1280. godine kada je koristeći se srpskim odredima pravio velike štete na vizantijskoj teritoriji, sve do Sera. Nagovoren od princa Konstantina da se preda, on dolazi u Carigrad, gdje zamalo izbjegava osljepljenje, ali je prisiljen da se zamonaši i otpremljen je u manastir kod grada Bruse. No, ubrzo odatle spektakularno bježi i dolazi na dvor kralja Milutina gdje će sljedeću deceniju učestvovati u napadima na Vizantiju i širenju srpske države ka jugu. Njegova prava uloga u tome nije poznata, ali koliko je smetao vizantijskom dvoru svjedoči i to da su na pregovorima za mir sa srpskim kraljem ultimativno tražili izručenje Kotanica. Kao što to obično i biva sa stranim najamnicima, i Kotanic je žrtvovan poradi viših ciljeva i predan je Vizantiji. Život je ubrzo skončao u jednom od zatvora.

Konačno, posljednje poglavlje knjige se odnosi na izvore. Autor u radu *Struktura 32. poglavlja spisa De administrando imperio* se bavi svakako najznačajnijim izvorom za historiju svih slavenskih naroda u srednjem vijeku, preciznije rečeno njegovim 32. Poglavljem, koje smatra jedinim cjelovitim tekstom o najstarijoj historiji srednjovjekovne srpske države. Autor se bavi razdvajanjem uvodnog dijela, koji je baziran uglavnom na lokalnoj narodnoj tradiciji, od teksta „Hronike srpskih vladara", za koju smatra da je napisana od nepoznatog autora, savremenika i pristalice cara Romana Lakapina, u okviru vizantijsko-bugarskih odnosa, iz kojih je njegov gospodar izašao kao pobjednik. To potvrđuje i dosta providna teza da je srpski arhont uvijek bio potčinjen vizantijskom, a nikad bugarskom vladaru. U članku *Janjinska hronika kao istorijski izvor* autor se bavi ovim najznačajnijim izvorom za historiju grada Janjine i većeg dijela Epira u XIV vijeku, dok se u dva članka *Vizantijski pečati podunavske regije u Srbiji* bavi natpisima na mnogobrojnim pečatima (više od 40) pronađenim u podunavskoj regiji, a koji se danas čuvaju u Narodnom muzeju u Beogradu.

Knjiga *Vizantijski svet i Srbi* predstavlja životni opus akademika Ljubomira Maksimovića koji nam daje izvanredan uvid u pravo stanje srednjovjekovne Srbije i njene odnose sa najvećom silom tog područja – Vizantijskim carstvom. Ogromno korištenje izvora, kako domaćih, tako i vizantijskih, veoma bogat naučni aparat i širina obrađenih tema u ovim člancima predstavljaju pravo bogatstvo iz koga će moći znanje crpiti mnoge generacije vizantologa i medievalista.

Dženan Dautović

Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998), ur. Dubravko Lovrenović, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2010, 366 str.

Akademik Marko Šunjić jedan je od istaknutijih medievalista druge polovine XX stoljeća. Spomenica koja je pred nama posvećena je njegovom životu i djelu, a nastala je povodom desetogodišnjice od njegove smrti.

Marko Šunjić je rođen 15. februara 1927. godine u selu Rodoču u blizini Mostara. Za svoje profesionalno usmjerenje se odlučuje 1950. godine upisom na tek otvoreni Filozofski fakultet u Sarajevu. Nakon što je 1955. diplomirao, zbog nedostatka kadra, radio je kao gimnazijski profesor u Mostaru, gdje je obnašao i direktorsku funkciju. U školskoj 1956/1957. godini vratio se na Filozofski fakultet gdje je već ranije bio izabran na mjesto asistenta na predmetu Opšta istorija srednjeg vijeka. Ubrzo nakon toga odlazi na specijalizaciju u Ljubljanu kod akademika Milka Kosa, a već iduće 1959/1960. godine dobiva od italijanske vlade stipendiju koja mu omogućava da provede nekoliko mjeseci u venecijanskim arhivima prikupljajući građu za doktorsku disertaciju. Marljiv kakav je bio, Šunjić je ubrzo odbranio svoju disertaciju 1964. godine, a tri godine kasnije objavljena je pod nazivom *Dalmacija u XV stoljeću* (Sarajevo 1967). Knjiga je izazvala veliko zanimanje u tadašnjim naučnim krugovima s jedne strane zbog ekskluzivnosti materijala koji je u njoj prvi put publikovan, a s druge strane spornim pitanjima koje je Šunjić pokrenuo i riješio. Veći dio života proveo je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu gdje je prošao sva nastavnička zvanja: 1965. izabran je u zvanje docenta, 1970. za vanrednog profesora, a od 1975. godine za redovnog profesora. Njegovim imenovanjem za docenta Odsjek za historiju je po prvi put dobio stalnog nastavnika na predmetu Opšta historija srednjeg vijeka, gdje je ostao do penzionisanja 1990. godine. Potrebno je istaći da se penzionisanjem nije završio njegov rad na fakultetu, kojem je ostao vjeran do smrti, uključujući i teške godine opsade grada, održavajući predavanja studentima i pomažući im svojim savjetima i stručnim znanjem oko izrade magistarskih i doktorskih radova. Od 1993. Šunjić je član Hrvatskog društva za znanost i umjetnost u Sarajevu, a od 1996. godine, osnivanjem ogranka Matice hrvatske u Sarajevu i član njenog predsjedništva. Za dopisnog člana

Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine izabran je 1995. godine. U periodu od 1995. do 1998. godine vršio je dužnost direktora Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH.

Pored brojnih radova objavljenih u formi priloga kroz koje se ogleda profesorova tematska širina, posebnu pažnju privlače njegove monografske studije ispisane virtuoznom tehnikom pripovjedača i historičara. Pored već spomenutog djela (*Dalmacija u XV stoljeću*), Šunjić je autor knjiga: *Hrestomatija izvora za opštu istoriju srednjeg vijeka* (Sarajevo 1980), *Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV st.)* (Sarajevo 1996), te posthumno objavljene *Narodi i države ranog srednjeg vijeka* (Sarajevo 2003) koja zaslugom profesora, iako njega više nema, i dalje obrazuje studente iz njemu omiljenog predmeta u kojem je ostavio neizbrisiv trag.

Najkraća biografija Marka Šunjića bila bi nepotpuna ako se ne bi istakla njegova uspješna politička karijera iza koje su ostali vidljivi rezultati. Ona mu je omogućila obnašanje niza značajnih političkih funkcija. Među najznačajnije ubrajaju se: obavljanje dužnosti poslanika SR BiH (1963-1967), zatim potpredsjednika Izvršnog vijeća Skupštine SR BiH (1969-1974), dok je svakako najvažnija bila pozicija ambasadora u Venecueli od 1979. do 1984. godine.

Uslijed duge i teške bolesti 30. marta 1998. godine u Sarajevu je u 72. godini života preminuo akademik Marko Šunjić, naučnik neslućenih dometa i izuzetnih intelektualnih sposobnosti.

Život akademika Marka Šunjića skladno je sumirala Elmedina Kapidžija u radu *Biografija akademika Marka Šunjića* (13-16). Autorica prati Šunjićev životni put od mladalačkih dana i njegovog brzog uspona u naučnog radnika, do vremena njegovog punog intelektualnog procvata, kada je izgradio ugled nadaleko priznatog i cijenjenog autoriteta za opću i regionalnu historiju srednjeg vijeka, pri tome jasno istaknuvši razvojne faze njegove naučne karijere. Pored nezaobilaznog *nabrajanja* brojnih priznanja, nagrada i titula koje su se nagomilavale tokom Šunjićeve naučne karijere, autorica nije propustila istaći profesorove karakterne vrline, kojim je njegova ličnost obilovala. Harmonična kompozicija naučnih i ljudskih kvaliteta vješto zaodjenutih u kratku cjelinu vjerno reprodukuje akademikovu impresivnu karijeru.

Naučnu biografiju Marka Šunjića, s osvrtom na njegovu najomiljeniju istraživačku oblast, sačinio je njegov bivši učenik Đuro Tošić u radu *Srednjovjekovna Bosna u naučnom djelu profesora Marka Šunjića* (17-23). Autor je istakao veliki doprinos koji su Šunjićevi radovi kontinuirano nudili struci. Većina njih je bazirana na izvornoj građi, čime im je priskrbljena trajna vrijednost. U osvjetljavanju spornih i slabije poznatih pitanja bosanske historije Šunjić se upuštao u istraživanje nepreglednih prostranstava izvorne građe čuvane u Dubrovniku, Zadru i posebno u Veneciji. Njegove duge posjete spomenutim arhivima polučile su raznovrsnim pristupom historiji srednjovjekovne Bosne, od kojih se, prema autoru, posebno izdvajaju radovi o odnosima Bosne i Venecije koji su bili predmet njegovog interesa tokom čitave karijere, zatim tekstovi o padu srednjovjekovne Bosne, koje je posmatrao kroz prizmu dalmatinskih izvora, kao i tekstovi o ekonomskim odnosima Bosne i zaleđa.

Kao uvid u tematsku širinu Marka Šunjića od koristi je bibliografija koju je priredio Esad Kurtović, *Bibliografija radova akademika Marka Šunjića (1927-1998)* (25-33).

Ovom prilikom objavljen je prevod rada *Slaveni nastanjeni na području Ankonitanskog distrikta u 15. stoljeću* (35-52) Marka Šunjića koji je više zbog nepristupačnosti nego jezičke barijere bio relativno nepoznat širim naučnim krugovima. U ovom radu autor u fokus stavlja čovjeka koji je bio na marginama pisane historije: običnog siromašnog čovjeka izloženog teškim životnim uvjetima, na kojeg su i male vremenske i ekonomske turbulencije pogubno djelovale. Ovakvi uvjeti su bili glavni razlozi migracionih kretanja (njima zasigurno treba priključiti i jedan broj pustolova) iz Bosne i drugih slavenskih zemalja u pravcu Italije. Autor primjećuje da su vijesti o ovim ljudima relativno česte, ali su po sadržini veoma šture. Izvori govore da su se oni doseljenici, koji su preživjeli put, vrlo brzo talijanizirali prihvativši nova talijanska prezimena. Najveći dio doseljenih Slavena se bavio zemljoradnjom i stočarstvom, dok su ostali, bez obzira na zanimanje, nastojali uštedjeni novac uložiti u kupovinu zemlje. Napominjemo da je u radu nastalom skoro isključivo na nepoznatoj izvornoj građi autor svojim prepoznatljivim stilom na osnovu mnoštva autentičnih primjera osvijetlio potpuno nepoznate sudbine ljudi koji su se odlučivali, napustivši sve, potražiti uvjete podnošljivijeg života.

Boljem poznavanju bosanskih izrađevina od srebra doprinosi jedan od posljednjih radova velikog naučnog autoriteta Sime Ćirkovića pod naslovom *Jedan primjer kruženja darova* (53-57). Na osnovu jednog dokumenta iz Državnog arhiva u Veneciji, kojeg je u ovom radu u cjelini objavio, autor prati sudbinu jedne srebrene kupe koja je kao poklon „kneza Stefana od Bosne" upućena venecijanskoj vladi, da bi zatim završila u Jedreni gdje joj se gubi trag.

Detaljnim pretresanjem trgovačkih knjiga braće Kabužić (1426-1433) Desanka Kovačević-Kojić u radu *Pliko srebro iz Srednje Bosne u trgovačkim knjigama braće Kabužić* (59-68) sagledava način na koji se odvijala trgovina plikim srebrom između Podvisokog, Dubrovnika i tržišta u Veneciji. Proučavanje ekonomskih veza na osnovu ovih trgovačkih knjiga omogućava autorici da prati proces izrastanja Podvisokog u značajan privredni

centar tokom prve tri decenije XV stoljeća, kao i cjelokupne organizacije izvoza plemenitih metala onih Dubrovčana čije se knjige nisu sačuvale.

Svojoj bogatoj bibliografiji o Crkvi bosanskoj Franjo Šanjek je dodao još jedan rad: *Katarska inicijacija i pristup crkvi bosansko-humskih krstjana (13 /15. st.)* (69-81) u kojem nastavlja svoj dugogodišnji rad na sklapanju ovog, gledano po broju pristupa, ogromnog mozaika. Ovim radom autor nastoji osnažiti u historiografiji dugo prisutnu vezu između obreda Crkve bosanske i dualističke katarske sekte. Obred katarske inicijacije koji je opisan u latinskoj i provansalskoj redakciji katarskog obrednika iz XIII stoljeća prema autoru se bez sumnje ponovo reprodukovao u molitvenom obrascu sredinom XV stoljeća perom krstjanina Radosava. Prema mišljenju autora, Radosav je ove obrasce katarske provenijencije umetnuo na kraju Knjige otkrovenja, poznate i pod nazivom Apokalipsa, inače veoma čitane u krugu Crkve bosanske, koju je prepisao za svoga prijatelja Gojsava. U obliku priloga, autor je ponudio usporedbu bosanskog i provansalskog teksta koja bi trebala otkloniti i posljednju sumnju sa njegovih teza.

Slabo poznate trgovačke veze Ferare i Dubrovnika osvijetlio je, na osnovu neobjavljenog materijala iz dubrovačkog arhiva, Bogumil Hrabak u radu *Žitno tržište Ferare i Dubrovčani (XIV-XVIII vek)* (83-90). Autor primjećuje da su trgovačke veze između ova dva grada otpočele nešto kasnije nego je to slučaj sa drugim talijanskim gradovima, a da su intenzivirane od sredine XVI stoljeća kada je ferarsko žitno tržište predstavljalo osnovnu bazu za snabdijevanje Dubrovnika hljebnim zrnom. Zahvaljujući povoljnom geografskom položaju, Ferara je postala poznata po izvozu drugih žitarica, primjerice sirka i prosa, a od XVIII stoljeća i kukuruza na prostoru cijelog mediteranskog svijeta.

Neobjavljena izvorna građa iz Državnog arhiva u Dubrovniku bila je polazište i u radu Đure Tošića, *Ispolica soli na Neretvi* (91-102). Pod ispolicom soli se podrazumijeva podjela polovine prodate soli među njenim vlasnicima i vlasima, koji su se brinuli za njen transport od tačke polazišta do krajnjeg odredišta. U fokusu autorovog zanimanja je upravo ta druga polovina koja se ustupala vlasima, na koju se izbjegavalo plaćanje carine. Razni primjeri krijumčarenja soli u području donje Neretve, od kojih su mnogi vrlo dosjetljivi, nabrojani su od strane autora. Ovim prilogom su proširena saznanja o intenzivnim trgovačkim poslovima uglednih dubrovačkih trgovaca i vlaha u zaleđu, od kojih su neki iznosili i do šest stotina tovara (preko 80.000 kg). Stalna potražnja i ogroman novac koji se mogao zaraditi doveo je trgovinu solju u osnovne privredne aktivnosti velikog broja Dubrovčana i Vlaha. Povećanjem trgovačke razmjene umnožili su se i načini krijumčarenja ovoga artikla koje autor u radu izložio.

Na razini političke teologije Dubravko Lovrenović u radu *Profani teror – Sveta retorika (kako je bosanski vojvoda Radosav Pavlović postao opaki pataren, bič katoličke vjere)* (103-160) zasnovanom na komparativnoj analizi diplomatičkog materijala (ćirilskih povelja koje su jedni drugima upućivali), bavi se analizom političko-religijskog identiteta katolika Dubrovčana i vjerovatno najpoznatijeg pripadnika Crkve bosanske, bosanskom vojvodi Radosava Pavlovića. Kroz njihovu korespondenciju, posebno tokom *Konavoskog rata* (1430-1432), na vidjelo su isplivali politički motivi koji su se krili iza klišejiranih nominacija *pravovjeran-krivovjeran*, kao i, u našoj historiografiji neobrađenim, pojmovima političkog morala te političkog i vjerskog nacionalizma. Kroz rad se također provlači pitanje Crkve bosanske, koje su Pavlovići bili gorljivi zagovornici, posmatrano kroz pojavu *patronatskog prava* i *prava pokopa*, posebno izraženog u srednjovjekovnoj Bosni. Pored ćirilskih izvornih dokumenata, autor se koristi biblijskim tekstovima kojima su povelje, proizašle iz kancelarije ove vlasteoske porodice, protkane, pokušavši dokučiti kršćansko i božansko porijeklo vlasti koje je sažeto u formuli vladara *po milosti Božjoj*. Aktualizirajući malobrojne epitafe sa stećaka autor je pokazao kako se proučavanje ovih *kratkih biografija* nije primaklo kraju, nego se, zapravo, nalazi na početku, pri tome otvorivši vrata spoznaje koja je postala vidljiva kroz njihovu unutrašnju analizu.

Potvrdu o već davno u historiografiji prisutnoj tezi o starosti Bosne, koja se zbog manjka dokumenata nije mogla pomjeriti dalje od sredine X stoljeća, dao je Tibor Živković u radu *On the Beginnings of Bosnia in the Middle Ages* (161-180) pokazavši da je Bosna još prije 822. godine bila zasebna kneževina. Vijesti koje je dao bizantski car Konstantin Porfirogenet zapravo se, prema autoru, oslanjaju na izvor koji potječe iz prve polovine IX stoljeća. Poznata lista *kastra oikoumena* u spisu *De administrando imperio*, kako je nedavno pokazano, ne predstavlja spisak *naseljenih* gradova, nego listu gradova koji su u sastavu crkvene organizacije rimske crkve. Pored toga što ova spoznaja pomjera prvi spomen Bosne dalje u prošlost, ona je i siguran oslonac da je crkvena organizacija na Zapadnom Balkanu nastala prije početka franačkog misionarstva.

Milko Brković u radu *Isprave o venecijanskom vraćanju Dalmacije Hrvatsko-Ugarskom kraljevstvu* (181-220), zapravo raspravlja o dokumentima koji se odnose na politička zbivanja i historijske okolnosti pod kojima je došlo do uspostave *Zadarskog mira* 1358. godine. Autor je u rad uvrstio osam isprava koje je u cijelosti u obliku priloga prezentirao, pri tome se, dijelom, pozivajući na korpus mletačkih dokumenata koje je prepisao Šime Ljubić, te onih koje je autor imao priliku lično vidjeti u *Archivio di stato* u Veneciji pod novom signaturom. Autoro-

vim naporom ostvaren je uvid u korespondenciju glavnih aktera: ugarskog kralja Ludovika I s jedne, i mletačke vlade s druge stane, što je u konačnici dovelo do sklapanja mira povoljnog za Ugarsko kraljevstvo.

Temeljeći svoja istraživanja na dubrovačkoj arhivskoj građi, Esad Kurtović u radu *Posjed Kosača na otoku Šipanu* (221-231) u potrazi je za tragovima ove značajne bosanske vlasteoske porodice koja je svojim djelovanjem ostavila neizbrisivo obilježje na otoku, iz arhivskih izvora još poznatog pod nazivima Jupana, Zubana, Zupana, Giupana, Çupana i Supana. Vijesti o posjedu Kosača na Šipanu kreću se od prve polovine XV stoljeća, a kao ishodište za stjecanje ovog posjeda s vinogradima autor ističe kupoprodaju Konavala između vojvode Sandalja Hranića i Dubrovčana 1419. godine. Prihode od zakupa uživali su potomci Kosača sve do sredine XVI stoljeća, kada je iščeznuo i posljednji potomak ove ugledne bosanske porodice.

Rodoslov Vlatkovića dobio je novu dimenziju radom Srđana Rudića, *O potomcima Jurja (Đurđa) Radivojevića – prilog rodoslovu Vlatkovića* – (233-241). Autor je na osnovu objavljene i neobjavljene izvorne građe izvršio ispravke i dopune u rodoslovu ove značajne humske vlasteoske porodice koja je svoje posjede imala oko donjeg toka rijeke Neretve, poznate još pod razvojnim nizom Bogavčić-Radivojević-Jurjević-Vlatković. Autor je pronašao potomke Vlatkovića u prvim decenijama XVI stoljeća, pri tome ispravivši dugo prisutno mišljenje da se loza ove porodice ugasila krajem XV stoljeća. Strukturu svojih istraživanja autor je grafički prezentirao u formi rodoslovnog stabla Vlatkovića koje je upotpunio do sada nepoznatim članovima.

Na osnovu dubrovačkog i kotorskog izvornog materijala Marica Malović-Đukić je u radu *Porodica Zagurović u Kotoru (XIV-XV vek)* (243-255) prikazala djelatnost ove porodice kroz četiri generacije. Najistaknutiji član Zagurovića bio je Ilija, koji je do bogatstva i ugleda stigao uspješnim trgovanjem i vođenjem poslova oko raznih oblika kreditnih zaduženja krajem prve polovine XIV stoljeća. Predmet njegove trgovine bila je vrlo tražena roba: so, razne vrste metala od kojih je prevladavalo srebro, koje je prema mišljenju autorice, pored Srbije, vjerovatno izvoženo i iz Bosne, te talijanske tkanine, veoma cijenjene u visokim društvenim slojevima. Pored najstarijeg člana porodice Ilije, autorica prati privatni i poslovni život njegovog sina Nikole, unuka Stefana i Stefanovih sinova koji su svi zajedno kroz jedan vijek kontinuiranog djelovanja učestvovali u privrednom i društvenom uzdizanju Kotora.

Život i ulogu poznate bosanske vlasteoske porodice Šantića sa svojim glasovitim članom tepčijom Batalom osvijetlio je Amir Kliko u radu *Lašvanska vlastela Šantići* (257-284). Uspijevajući da rekonstruira genealogiju Šantića, autor njihove predstavnike prati skoro cijelo jedno stoljeće od 1366. do 1463. godine. Posebna pažnja je posvećena njenom najistaknutijem članu Batalu Šantiću koji se, na osnovu službe koju je u bosanskom državnom aparatu obavljao, okitio titulom tepčije. Značaj i ugled te titule najbolje pokazuje činjenica što su njegovi sinovi nosili prezime Tepčić umjesto uobičajenog i raširenijeg patronimika. Oskudnost izvorne građe primorala je autora da pribjegne pažljivim etimološkim analizama riječi koje se izvode iz imena Batal(o), Šantić, tepčija i sl. Autor je pokazao i zanimanje za rasprostranjenost vladarskih domena u lašvanskom kraju.

O viteškim turnirima kao značajnim događajima srednjovjekovnog društvenog života *nijemim govorom* pričaju brojni stećci, dok je pisana građa fragmentarna i štura. Popunjavanju ove velike praznine doprinosi rad Emira O. Filipovića *Viteške svečanosti u Budimu 1412. godine i učešće bosanskih predstavnika* (285-306). Analizirajući izvorni materijal autor je izvršio identifikaciju kralja i trojice bosanskih velikaša čija imena ili nisu sačuvana ili su zapisana u iskvarenom obliku. Česte političke promjene na bosanskom tronu početkom XV stoljeća, kao i činjenica da svi izvori od reda govore o „kralju Bosne" kao učesniku, otežali su utvrđivanje ličnosti kralja koji je 1412. godine prisustvovao na ovoj viteškoj svečanosti. Autor je temeljitim istraživačkim pristupom pouzdano utvrdio da je u pitanju Stjepan Ostoja, ispravljajući krivo mišljenje da se iza imena kralja krije Tvrtko II. Raspravljajući o učešću svake ličnosti ponaosob autor je, pored Hrvoja Vukčića Hrvatinića i Sandalja Hranića, ubrojio i kneza Pavla Radinovića, popunjavajući ovim zadnjim bosansku delegaciju u Budimu.

Jedan aspekt razmjere bosanske politike u Dalmaciji nakon smrti bosanskog kralja Tvrtka sagledava Neven Isailović u radu *Fragmenti o familijarima Hrvatinića u Dalmaciji i Hrvatskoj krajem XIV i početkom XV veka* (307-325). Objavljena izvorna građa poslužila je autoru kao osnovica u istraživanju kratkih biografija ljudi koji su na hijerarhijskoj ljestvici bili niže pozicionirani od vlastele iz roda Hrvatinića, posebno braće Vuka i Hrvoja Vukčića. Upravo su oni bili ti koji su činili glavni oslonac vlasti Hrvatinića u Dalmaciji i Hrvatskoj. Njima su povjeravane najvažnije službe i zadaci iz jednostavnog razloga što se u njih, pošto su bili iz kruga njihovih ljudi, tj. familijara, najmanje sumnjalo. Vezivanjem familijara neposredno za sebe oblasni gospodari su stvorili preduslove kako bi održali stečenu reputaciju, rezime je autora.

Migracijska kretanja čiji se intenzitet kretao ovisno od opsega osmanskih prodora, na primjeru oblasti između rijeka Save i Drave pokazuje Hrvoje Petrić u radu *O srpskopravoslavnim doseljavanjima u Kraljevinu Slavoniju do početaka 16. stoljeća* (327-348). Kretanja srpskopravoslavnih doseljenika, kako ih autor zove, koja su u većoj mjeri započela u prvoj polovini XV stoljeća, ostavila su traga na govoru slavonskog područja (ijekavska novoštokavština), kao i u prezimenima koja su se do danas održala. Ova i kasnija doseljavanja srpskog stanovniš-

tva su, prema mišljenju autora, potjecala sa područja današnje Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore. Posebna pažnja posvećena je istaknutim ličnostima sa slavonskog područja za koje se veže srpsko porijeklo. Autor, u tom smislu, spominje Katarinu (Kantakuzinu) Branković, srpskog despota Vuka Grgurevića (Brankovića) te Ivana (Ivaniša) i Stjepana (Stevana) Berislavića, kao i posjede Kosača.

Kvaliteta prezentiranih radova vjerno oslikava naučne profile autora od kojih se, s obzirom na reputaciju i ugled, ništa drugačije nije očekivalo. Podijeljena u dva osnovna dijela, Spomenica omogućava korisniku da se najprije upozna sa impresivnom naučnom karijerom akademika Marka Šunjića, kao i sa njegovim naučnim dostignućima, dok drugi dio sadrži, uglavnom na izvornom materijalu fundirane radove. Raznovrsnost tematskih cjelina, koje u izuzetnim slučajevima prelaze granice srednjega vijeka, prikazuju vjerske prilike, političke, kulturne i ekonomske odnose iz bosanske prošlosti, od kojih su mnogi sasvim, ili djelimično nepoznati. Povećanju bolje preglednosti prezentiranih radova doprinosi vrlo tačan imenski i geografski registar. U vremenu nepovoljnog ambijenta za izdavaštvo, raduje kvalitetno opremljena i publikacija, što je i minimum onoga što je naučnik *Šunjićevog renomea* zaslužio.

Atributi koji su Šunjiću pripisali njegovi poznanici kao čovjeku u kojeg su se poput nabujale rijeke ulijevali bistri izvori razuma, mudrosti, nauke i vještine, kao da reprodukuju riječi Boetija Dačkog, koji u svijetu svoga poimanja za intelektualce kaže da su oni *po prirodi čestiti, kreposni i trezveni, pravedni, snažni i slobodoumni, prijazni i plemeniti, velikodušni, poštovaoci zakona, otporni na čari užitaka...*

Nedim Rabić

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u 2010. godini

Centar za Balkanološka ispitivanja i u ovoj godini je radio u veoma otežanim finansijskim i kadrovskim uslovima. Samo zahvaljujući izvanrednom angažmanu jedinog stalno zaposlenog saradnika (Melisa Forić) i volonterskom radu naših spoljnih saradnika i ovog puta smo uspjeli privesti kraju većinu zacrtanih zadataka. Početkom godine štampan je Godišnjak XXXVIII/36 za 2009. godinu, u čemu je odlučujući doprinos bila finansijska dotacija Fondacije za izdavaštvo/nakladništvo u Sarajevu, koja djeluje u sklopu Federalnog ministarstva kulture i sporta, te podrška Njemačkog arheološkog instituta, odjel u Frankfurtu (RGK) i Ureda Austrijske kooperacije za nauku, obrazovanje i kulturu u Sarajevu. Godišnjak je upućen u redovnu razmjenu na preko 130 adresa u zemlji i inostranstvu, te je tako nastavljen kontinuitet informisanja domaće i međunarodne javnosti o naučnim aktivnostima u našoj zemlji.

Redovna godišnja sjednica Centra za balkanološka ispitivanja održana je 25. 2. 2010. godine. Zbog nedostatka finansijskih sredstava sastanku ni ovoga puta nisu mogli prisustvovati članovi Centra izvan Sarajeva, što u mnogome umanjuje obim iskorištenosti naučnog potencijala naše institucije. Na sastanku je razmatran izvještaj za 2009. i plan aktivnosti za 2010. godinu, te izvršen izbor novih članova. Pri tome su članovi Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH koji žive izvan BiH svoje stavove o prijedlozima za novo članstvo izrazili putem e-maila i faxa. Svi prijedlozi su jednoglasno prihvaćeni. U članstvo Centra izabrani su:

– prof. dr. Vesna Girardi Jurkić, profesor Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci i Zagrebu, Voditelj međunarodnog istraživačkog centra u Puli;

– prof. dr. Friedrich Lüth, direktor Rimsko-Germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta u Frankfurtu i predsjednik Evropske asocijacije arheologa;

– prof. dr. Johannes Müller, redovni profesor praistorijske arheologije i direktor Instituta za praistoriju i ranu istoriju na Christian-Albrechts Univerzitetu u Kielu.

Izbor novih članova Centra potvrđen je na sjednici Predsjedništva ANUBiH 19. aprila 2010. Centar sada broji osamnaest članova, te je u planu proširenje sa još dva. Kako je djelokrug Centra proširen i na modernija historijska razdoblja, u narednom periodu će se raditi na angažovanju člana iz te naučne oblasti, kao i člana iz oblasti etnologije, uz naglasak da će se ići na angažman ljudi koji su iz Sarajeva i iz Bosne i Hercegovine zbog bolje operativnosti u radu Centra.

U okviru svoje redovne djelatnosti Centar se u 2010. godini fokusirao na realizaciju sljedećih projekata:

1. Dalji rad na stvaranju uslova za zaštitna arheološka istraživanja na trasi autoputa Koridor Vc kroz BiH;
2. Priprema međunarodne naučne konferencije „Kroz Hercegovinu tragom kultura stare Evrope“;
3. Digitalizacija kartoteke „Grobovi prastanovnika sjeverozapadnog Balkana“;
4. Izdavačka djelatnost.

1. Kao i prethodnih godina, tako je i u 2010. godini naš Centar ostvario intenzivne kontakte sa nadležnim državnim organima i institucijama u cilju stvaranja uslova za blagovremenu i cjelovitu zaštitu spomenika kulture na planiranoj trasi autoputa Koridor Vc kroz BiH. Već u periodu 2007-2009. sačinjena je odgovarajuća baza podataka o ugroženim spomenicima i lokalitetima (uporedi Godišnjak 2009, 245-250), a početkom 2010. godine održano je nekoliko konsultacionih sastanaka sa odgovarajućim institucijama. Cilj je bio pospješivanje saradnje na ovom projektu, odnosno pravovremeno uključivanje arheoloških institucija u radni i finansijski plan izgradnje autoputa. Takođe je traženo hitno rješavanje zahtjeva koji je 7. 10. 2009. godine bio upućen Federalnom ministarstvu kulture i sporta i Vladi Federacije Bosne i Hercegovine, u kojem se na osnovu relevantnih stručnih kriterija

insistiralo da Zemaljski muzej BiH, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH i Zavod za zaštitu spomenika FBiH budu imenovani kao nosioci i koordinatori obimnog projekta zaštitnih radova. Odluka Federalne vlade donesena je tek 24. 3. 2010. i u njoj su Zemaljski Muzej i Akademija nauka i umjetnosti BiH zaobiđeni, a za nosioca posla imenovan je Zavod za zaštitu spomenika FBiH, mada u tom momentu ova institucija nije imala ni jednog arheologa u svom sastavu.

Zavod, kao nosilac posla, nije prihvatio prethodno razrađenu metodologiju rada, niti je pokazao interes za već pripremljeni elaborat u kome je na trasi autoputa locirano 215 spomenika koje je prema toj metodologiji trebalo u odgovarajućoj mjeri arheološki obraditi i dokumentovati. Iz tih razloga je izostala dalja saradnja Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH i Zavoda za zaštitu spomenika FBiH u okviru ovog projekta.

2. Međunarodni naučni skup „Kroz Hercegovinu tragom kultura stare Evrope" koncipiran je u Centru za balkanološka ispitivanja ANUBiH u cilju prezentacije relevantnih saznanja o bogatoj kulturnoj baštini Hercegovine koja seže od paleolita do novog vijeka, a trebalo bi da se održi u jesen 2011. godine u Počitelju, Stocu, Mostaru, ili Trebinju. Planirano je okupljanje vodećih naučnika iz oblasti arheologije, antičke historije, historije umjetnosti, etnologije i historije koji bi obradili i prezentirali ciljno odabrane teme, i trebalo bi da označi pozitivnu prekretnicu u načinu tretiranja kulturnoistorijskih spomenika u ovom dijelu Evrope. Uz to bi tim skupom bilo inicirano stvaranje internacionalnog naučnog programa koji bi omogućio koordinirano istraživanje, zaštitu, rekonstrukciju i prezentaciju kulturno-istorijske baštine Hercegovine i njenu kulturološku i turističku valorizaciju. Rezultati konferencije bili bi publicirani u Zborniku u okviru Posebnih izdanja ANUBiH, odnosno Centra za balkanološka ispitivanja. Aplikacije za finansiranje ovog skupa upućene su na konkurse za UNESCO participacijske programe, Ministarstvu civilnih poslova te Federalnom ministarstvu obrazovanja, ali podneseni prijedlozi nisu dobili traženu podršku. S obzirom na veliki značaj koji bi održavanje ovakvog skupa imalo za našu kulturu i nauku, planirano je da se početkom 2011. godine preduzmu još šire i intenzivnije aktivnosti radi pribavljanja neophodnih sredstava.

3. Rad na formiranju kartoteke „Grobovi prastanovnika zapadnog Balkana" otpočet je još od 80-tih godina prošlog stoljeća u Centru za balkanološka ispitivanja ANUBiH. U tom okviru je već pripremljena baza podataka koju čine tekstualni i slikovni podaci za ukupno 2130 grobnih cjelina sa zapadnog srednjeg Balkana. U njoj su sistematski skupljeni i obrađeni podaci iz grobova istraženih do 1992. godine. Te podatke bi trebalo digitalizirati i učiniti pristupačnim domaćoj i stranoj naučnoj javnosti. Cilj ovog projekta je stvaranje informacionog centra u kome bi bili deponovani podaci o brojnim, do sada mahom nepristupačnim grobnim cjelinama koje su ležale u depoima muzeja. Ovaj projekat ima neobično veliki značaj, jer bi time široki potencijal arheološkog materijala iz grobova sa zapadnobalkanskog prostora bio u potpunosti otvoren za brojne zainteresovane korisnike, a naš Centar i Bosna i Hercegovina bi se plasirali u sam vrh moderne prezentacije naučnih izvora. Centar je pripremio aplikacione zahtjeve i uputio ih na konkurse Ministarstva civilnih poslova i Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke. Oba prijedloga su prihvaćena i prikupljena su sredstva u ukupnom iznosu od 9000 KM, sa kojima se planira kreiranje baze podataka, dizajn baze podataka, dizajni i razvoj aplikacije za unos podataka u bazu, unos podataka u bazu, dizajn i razvoj aplikacije za pregled podataka iz baze. Izvedba projekta zahtijeva obiman angažman koji će trajati do polovine 2011. godine.

4. Težište rada na izdavačkoj djelatnosti u drugoj polovini godine bilo je na pripremama za novi broj Godišnjaka. Aktuelni Godišnjak broj: XXXIX/37 za 2010. godinu sastoji se iz ukupno 14 radova, 2 prikaza, hronike Centra i teksta in memoriama, a u njemu su učestvovali autori iz Australije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, SR Njemačke i Srbije. Sadržaj aktuelnog Godišnjaka najbolje odražava nastojanja Centra u proširivanju svog djelokruga rada, pored arheologije, starije historije, etnologije i filologije, i na noviju historijsku problematiku. Radovi su na vrijeme pristigli u redakciju, završena je njihova redakcijska obrada, trenutno se nalaze u procesu digitalno-tehničke pripreme za štampu, tako da se izdanje ovog broja očekuje u januaru 2011. godine. Časopis su finansijski pomogli Rimsko-germanska komisija Njemačkog arheološkog instituta iz Frankfurta na Majni i Fondacija za izdavaštvo u Sarajevu. Od ovog broja časopis će biti štampan u formatu A4, s obzirom na to da ovaj format bolje podržava radove iz oblasti arheologije i brojne ilustrativne priloge koji čine integralni dio ove vrste naučnih radova. Prijedlog za promjenu formata časopisa iz B5 na A4 format usvojen je na sjednici Centra u februaru, a potvrđen od strane Odbora za izdavačku djelatnost ANUBiH.

I tokom ove, kao i prethodnih godina, Centar je intenzivno radio na nastojanjima da pribavi sredstva potrebna za publiciranje monografije „Antički sepulkralni spomenici sa prostora Bosne i Hercegovine" dr. Veljka Paškvalina koja je već u potpunosti pripremljena i spremna za objavljivanje u okviru izdanja Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Upućene su aplikacije Fondaciji za izdavaštvo, Ministarstvu kulture i sporta Kantona Sarajevo, Upravi grada Sarajeva, Opštini Stari Grad Sarajevo i Uredu Matice Hrvatske u Sarajevu. Osigurana je pomoć samo Ureda Matice Hrvatske u Sarajevu, u vidu digitalno-tehničke pripreme za štampu i finansijske pomoći u iznosu od 2000 KM za štampanje. Ured Matice Hrvatske u Sarajevu bio bi suizdavač ovog djela. Materijal je trenutno u finalnoj fazi lektorisanja i trebao bi se početkom januara 2011. uputiti na prelom. Osiguravanje ne-

dostajućih sredstava za štampanje i izdavanje ove monografije ostaje jedan od glavnih zadataka Centra u narednoj 2011. godini.

U saradnji sa Odsjekom za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, u Centru je priređen i upućen prijedlog projekta Diplomatički zbornik Bosne i Hercegovine na konkurs Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke. Navedeni projekat, koji za cilj ima objavljivanje diplomatičkog zbornika srednjovjekovnih bosanskih dokumenata ćirilske provenijencije, nije dobio traženu potporu.

Početkom ove godine Centar je od porodice akademika Alojza Benca dobio rukopis knjige pod nazivom „Religijske predstave prastanovnika jugoslovenskih zemalja". Kako se radi o veoma kvalitetnom djelu, planirano je njegovo izdavanje u narednom periodu. Tekst je u toku ove godine digitalizirala i obradila saradnica M. Forić, u 2011. planira se pristupiti postupku njegovog recenziranja i pribavljanja finansijskih sredstava za njegovo objavljivanje u okviru izdanja Centra.

Na inicijativu člana Centra dr. Adnana Busuladžića, u toku su pripreme za digitaliziranje starih brojeva Godišnjaka (brojevi 1-30) u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine koji posjeduje protočni skener. Kako je digitaliziranje svih izdanja Glasnika Zemaljskog muzeja uspješno završeno, ponuđeno je da kolege iz Zemaljskog muzeja izvrše digitalizaciju 30 starijih brojeva Godišnjaka, a da Centar obezbijedi kopije časopisa i njihovo raskoričavanje.

Prof. dr. Blagoje Govedarica, član ANUBiH i urednik Godišnjaka CBI ANUBiH je tokom 2010. godine bio nosilac većeg dijela aktivnosti Centra, kako onih koji se tiču naučno-istraživačkih projekata, tako i pripreme časopisa. Zahvaljujući njegovom angažmanu obezbijeđena je finansijska dotacija od strane Rimsko-Germanske komisije Njemačkog arheološkog instututa. Saradnica Centra Melisa Forić je, osim svojih redovnih obaveza u Centru i redakciji Godišnjaka, u 2010. godini istovremeno obnašala povjerenu dužnost tehničkog sekretara Odjeljenja prirodnih i matematičkih nauka ANUBIH, kao i Odbora za istorijske nauke ANUBiH, što se djelomično negativno odrazilo i na poslove u okviru Centra. I pored toga, ona je učestvovala na arheološkim istraživanjima na lokalitetu Turska kosa kod Topuskog, Republika Hrvatska, te je u okviru studijskog istraživanja boravila na institutu Rimsko-Germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta u Frankfurtu na Majni, SR Njemačka, u periodu od 19. aprila do 14. maja 2010. godine kao njihov stipendista.

Melisa Forić

In memoriam

Zdenko Žeravica
(1945-2010)

U Dubrovniku 24. decembra 2010. godine tragično je izgubio život dr. Zdenko Žeravica, naš dragi kolega i prijatelj. Kao dugogodišnji i uvaženi član kolektiva Republičkog zavoda za zaštitu kulturnoistorijske i prirodne baštine u Sarajevu i višegodišnji djelatnik Muzeja Bosanske krajine u Banjaluci, dao je dragocijeni doprinos bosanskohercegovačkoj arheološkoj nauci, i zato mu dugujemo veliku zahvalnost.

Zdenko Žeravica rođen je 7. juna 1945. godine u Trebinju, gdje je završio osnovnu i srednju školu. Na Filozofskom fakultetu u Beogradu diplomirao je 1969. na Odsjeku za arheologiju, a potom i na istoj katedri magistrirao 1973. godine. Zvanje doktora nauka stekao je 1990, nakon dugogodišnjeg stručnog i naučnog rada na zaštitnim i sistematskim arheološkim istraživanjima od praistorije do kasnog srednjeg vijeka, širom Bosne i Herecegovine.

Odmah po završetku studija u Beogradu Zdenko Žeravica radi nekoliko godina kao arheolog u Negotinu, a potom od 1971. do 1978. u Muzeju Bosanske krajine u Banjaluci. Od 1978. do 1992. bio je saradnik Republičkog zavoda za zaštitu kulturnoistorijske i prirodne baštine u Sarajevu, čiju je aktivnost, naročito u domenu arheološke zaštitne djelatnosti u velikoj mjeri unaprijedio. Ratne godine provodi u Beču gdje sarađuje sa Institutom za praistoriju bečkog Univerziteta.

Od 1996. do kraja 2010. izuzetno je aktivan djelatnik Arheološkog muzeja Dubrovačkih muzeja, kao naučni istraživač i muzejski savjetnik. Bio je član Arheološkog društva Jugoslavije, Arheološkog društva BiH i Arheološkog društva Hrvatske. Na ovako širokom polju rada dr. Zdenko Žeravica zadužio je ne samo bosanskohercegovačku arheologiju, već i nauku šireg prostora bivše Jugoslavije. U zadnjoj deceniji svoga života, posebno velik doprinos dao je hrvatskoj arheologiji, radeći na izučavanju srednjovjekovnih nekropola u Konavlima i arheološke baštine Župe dubrovačke.

Najznačajniji terensko-istraživački, zaštitni i naučni pothvati dr. Zdenka Žeravice nesumnjivo su vezani za rad u Republičkom zavodu za zaštitu kulturnoistorijske i prirodne baštine Bosne i Hercegovine. Tada je bio inicijator i voditelj brojnih zaštitnih i sistematskih istraživanja od praistorije do kasnog srednjeg vijeka, a sa posebnim interesom bavio se proučavanjem bronzanog i željeznog doba. Može se sa sigurnošću reći da je arheološka zaštitna djelatnost u Bosni i Hercegovini u vrijeme dok je je organizovao i vodio dr. Zdenko Žeravica išla u rad najnaprednijih i najuspješnijih u evropskim okvirima.

Kao stručnjak za praistoriju bio je na čelu većeg broja naučnoistraživačkih projekata. Posljednji značajan rad je realizirao na istraživačkoj temi „Bronzano doba sjeverne Bosne“ u okviru velikog bosanskohercegovačkog projekta „Društveni cilj XIII“. Rezultate istraživanja je objavljivao u značajnim stručnim i naučnim časopisima u zemlji i inostranstvu. U glasovitoj ediciji „Prähistorische Bronzefunde“ cjelovito je obradio bojne sjekire iz Dalmacije i drugih dijelova Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Cme Gore, a u izdanju „Prähistorische Forschungen“ Univerziteta u Beču bit će posthumno štampana monografija “Pogrebni rituali u bakarnom i brončanom dobu na sjeverozapadnom Balkanu, južnoj Panoniji i prialpskom području”, koja je rezultat njegova dugogodišnjeg naučnog istraživanja.

Značajan doprinos ugledu bosanskohercegovačke arheologije dao je Zdenko Žeravica i učešćem na brojnim naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu. Objavio je veći broj svojih referata i izvještaja sa arheoloških istraživanja. Učestvovao je kao istraživač u više međunarodnih projekata. Kao član brojne ekipe aktivno je sudje-

lovao u izradi Arheološkog leksikona i Arheološke karte Bosne i Hercegovine, fundamentalnih i obuhvatnih djela bez kojih se danas ne može zamisliti ni jedan arheološki poduhvat u zemlji. Djelo sličnog kalibra je na prostoru bivše Jugoslavije ostvareno još samo u Sloveniji.

U toku rada u Dubrovačkom muzeju od 1996. do 2010, pored značajnih istraživačkih ostvarenja, Zdenko Žeravica dao je i zapažen doprinos muzeološkoj djelatnosti. Kao inicijator i voditelj više projekata na prostorima Župe dubrovačke i Konavla dao je upečatljiv doprinos hrvatskoj kulturi.

Zdenka Žeravicu upoznala sam još u toku studija u Beogradu. Bio je to tada tih, nenametljiv i radišan mladi čovjek. Znam da je u toku slobodnog vremena radio različite poslove da bi sebi obezbijedio sredstva za redovne studije. Te lijepe karakterne crte Zdenko je zadržao do kraja života. Pored toga imao je i poseban senzibilitet za timski rad, pa je bio veoma ugodan saradnik. Uvijek se svima obraćao sa poštovanjem i uvažavanjem drugog mišljenja. Zbog svoje tihe i nenametljive prirode ostao je slabije zapažen u arheološkom establišmentu, ali zasigurno će vrijeme pokazati da je djelovanje dr. Zdenka Žeravice čvrsto uzidano u temelje naučnog zdanja arheologije Bosne i Hercegovine i susjednih područja.

Zilka Kujundžić-Vejzagić

Adrese autora / Autorenadressen

Dr. sc. Adnan Busuladžić
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Zmaja od Bosne 3
BA – 71000 Sarajevo
zmuzej@zemaljskimuzej.ba

Dženan Dautović
Student Odsjeka za historiju
Filozofski fakultet u Sarajevu
dzeno_D@hotmail.com

Mr. sc. Emir O. Filipović,
Filozofski fakultet Sarajevo,
Franje Račkog 1,
BA – 71000 Sarajevo
emirofilipovic@gmail.com

Prof. dr. sc. Vesna Girardi-Jurkić
Međunarodni istraživački centar za arheologiju
Brijuni – Medulin,
HR – 52203 Medulin, Centar 214
HR – 52103 Pula, p. box 554
vesna.girardi-jurkic@pu.t-com.hr

Prof. dr. sc. Blagoje Govedarica
Institut für Prähistorische Archäologie der FU Berlin
c/o Deutsches Archäologisches Institut
Eurasien-Abteilung
Im Dol 2-6, Haus II
D – 14195 Berlin
bgo@eurasien.dainst.de

Mr. sc. Orhan Jamaković
6/3 Minch st.
Feryden Park S.A.
Adelaide 5010
Australia

Dr. Elke Kaiser
Institut für Prähistorische Archäologie der FU Berlin
Hittorfstr. 18
D-14195 Berlin
ekaiser@zedat.fu-berlin.de

Mr. sc. Adnan Kaljanac
Katedra za arheologiju
Filozofski fakultet u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71000 Sarajevo
akaljanac2@gmail.com

Mr. sc. Mario Katić
Odjel za etnologiju i kulturnu antropologiju
Sveučilište u Zadru
Ulica dr. F. Tudmana 24
HR – 23000 Zadar
etnologkatic@gmail.com

Zilka Kujundžić-Vejzagić
Milana Preloga 4
BA – 71000 Sarajevo
kujundzic.zilka@gmail.com

Doc. dr. sc. Esad Kurtović
Filozofski fakultet
Franje Račkog 1
BA – 71000 Sarajevo
kurtovic.esad@gmail.com

Doc. dr. sc. Salmedin Mesihović
Katedra za arheologiju
Filozofski fakultet u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71000 Sarajevo
salmedin10@hotmail.com

Mr. sc. Marija Naletilić
Matije Gupca 10
BA – 88220 Široki Brijeg
marijanaletilic@gmail.com

Nedim Rabić
Student Odsjeka za historiju
Filozofski fakultet u Sarajevu
nedimrabic@gmail.com

Dr. sc. Lejla Sirbubalo
Univ. lektor Austrijske agencije za međunarodnu mobilnost i kooperaciju u obrazovanju, nauci i istraživanju (OEAD)
c/o Univerzitet „Džemal Bijedić“ Mostar,
Fakultet humanističkih nauka
Odsjek za njemački jezik i književnost
lejlacampara@gmail.com

Mr. sc. Snježana Vasilj
Filozofski fakultet Sarajevo,
Franje Račkog 1,
BA- 71000 Sarajevo;
Fakultet humanističkih znanosti
Matice hrvatske bb
BA – 88000 Mostar
snjezanavasilj@gmail.com

Dr. Tibor Živković
Istorijski institut Beograd
Kneza Mihaila 36/II
11000 Beograd, Srbija
tiborzivkovic@yahoo.com

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH

Forma priloga

Tekst (na njemačkom, engleskom, srpskom, hrvatskom, bosanskom jeziku...) uključuje obuhvatan rezime na stranim jezicima sa pet ključnih riječi, ilustracije, napomene i potpunu bibliografiju.

Tekst predati u digitalnom obliku uz primjerak odštampanog teksta u formatu „Din-A4“ sa marginom od 2,5 cm. Molimo vas da tekst bude u programu Microsoft Word ili Corel Word Perfect. Nemojte unositi paginaciju, zaglavlje ili na drugi način formatirati tekst. Poželjno je da tekst bude u fontu Times New Roman, Courier ili Arial veličine 12 pt kao i proreda od 1,5.

Ilustracije bi također trebalo da budu predate u digitalnom obliku, ili dobrog kvaliteta pogodne za skeniranje. Veličina ca. 19 x 13cm ili „Din-B5“ format. Prihvatamo slijedeće formate *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif ili *.bmp.

Strane izraze navesti u kurzivu (italic).

Tekst ne hifenirati.

Napomene i citiranje

Napomene bi trebalo navoditi kao „fus note“ u formi kratkog citata, prema važećim bibliografskim pravilima.

Detaljno alfabetsko navođenje literature na kraju priloga treba da sadrži sve relevantne bibliografske podatke.

U tekstu, u fusnotama i u literaturi kod članaka na našem jeziku table se navode skraćenicom Tab. (a ne T.). Kod tekstova na njemačkom jeziku Taf.). Rimski brojevi se u principu ne upotrebljavaju, nego se u cjelini sve citirane numeracije pišu arapskim brojevima.

Redosljed navođenja citata

Pri navođenju citata preporučuje se pridržavanje sljedećeg redoslijeda: 1) ime autora, 2) godina izdanja, 3) br. strane, 4) navedena ilustracija, 5) br. table sa brojem ilustracije.

Primjer:
Childe 1926, 120-122.
Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; 14, 3. 5. 7.
Renfrew 1974 Tab. 4, 2-6.
Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Kod citiranja radova istog autora koji su objavljeni u jednoj godini, pored godine se unosi slovo.

Primjer:
Lüning 1996a, 12-56. Lüning 1996b, 45 f.

Molimo Vas da šaljete samo kompletirani materijal.

Znaci interpunkcije kod citiranja

Kod navedenih primjera obratiti posebnu pažnju na to gdje dolaze znaci interpunkcije, a gdje ne (između slovnih i brojčanih navoda nema interpunkcije- autor/godina; slika/broj i sl.

Primjer:
Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7 Tab. 19, 1. 7. 8; i sl.

Zarez dolazi iza godine kao i između broja pojedinačne slike i broja ilustracije na toj slici:
Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; itd.

Brojevi ilustracija se međutim razdvajaju tačkom: Sl. 14, 3. 5. 7.

Navođenje odvojenih stranica takođe se razdvaja tačkom: Naumann 1968, 12.34.

Ukoliko se radi o dva autora imena se razdvajaju kosom linijom "/". Kod više od dva autora navodi se samo prvi autor, a na ostale se ukazuje sa "i dr.".

Primjer:
Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov i dr. 1990, 48 f.

Pojedinačni citati u okviru jedne fus note mogu se razdvajati tačka-zarezom (semikolon) ";".

Primjer:
Nehaev 1992, 76; Hančar 1937, 251, 333.

Literatura

Kod monografija navodi se kompletan naslov bez skraćivanja. Navodi se takođe i podnaslov.

Ukoliko je knjiga izdata u okviru serije navesti i naziv serije kao i broj sveske-izdanja. Između imena autora i naslova citiranog rada navesti godinu izdanja. Broj sveske izdanja se navodi neposredno poslije naslova.

Primjer:
Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Naslov časopisa se u principu ne skraćuje. Godina izdavanja se navodi između broja časopisa i broja stranice, od kojih je odvojena zarezima.

Primjer:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ukoliko se radi o zborniku radova (spomenica, akti kongresa, katalog i sl.) navedeni rad se navodi u neskraćenom obliku. Prije naslova citiranog zbornika treba da stoji "u:". Ime izdavača koje slijedi treba odvojiti sa "ed." i staviti ga prije naslova zbornika.

Primjer:
Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Ukoliko se navode dva ili više autora imena se odvajaju sa "/".

Primjer:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ako imate dodatnih pitanja molimo Vas da konsultujete redakciju.

Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrums für Balkanforschungen der AWBH

Form der Vorlage

Der Text (deutsch, englisch, serbisch, kroatisch, bosnisch...) sollte eine umfassende Zusammenfassung mit fünf Schlüsselwörter, Abbildungen, Anmerkungen und vollständiger Literaturliste umfassen.

Text bitte in digitaler Form (als Textdatei) und als Din A4-Ausdruck mit 2,5 cm umlaufenden Seitenrand einsenden. Bitte verwenden Sie möglichst ein gängiges Textverarbeitungsprogramm, wie Microsoft Word oder Corel Word Perfect. Fügen Sie keine Seitenzahlen, Kopf- oder Fußzeilen ein und verwenden Sie ausschließlich die Schriftarten Times New Roman, Courier oder Arial der Größe 12pt sowie einen Zeilabstand von 1,5 Zeilen. Ungewöhnliche Sonderzeichen (Č,č,Ć,ć,Š,š,Ž,ž usw.) unbedingt im Probeausdruck speziell markieren!

Auch die gewünschten Abbildungen möglichst in digitaler Form oder als scanfähige Druckvorlage einsenden. Folgende Dateiformate sollten ausschließlich Verwendung finden:*.GIF, *.JPG, *.TIF oder *.BMP (Größe ca. 19 x 13 cm oder Din A5).

Fremdsprachliche Begriffe durch Kursivdruck hervorzuheben (signifier).

Der Text sollte fortlaufend, d.h. ohne Silbertrennung, und ohne Einzüge verfasst sein.

Bitte nur das komplette Druckmaterial abgeben.

Anmerkungen und Zitierrichtlinien

Anmerkungen sind grundsätzlich als Fußnoten in Form von Kurzzitaten in das Dokument einzufügen.

Ein ausführliches alphabetisches Literaturverzeichnis am Ende des Dokuments enthält alle wesentlichen bibliographischen Angaben (s. u.).

Gliederung innerhalb der Fußnoten

Folgende Reihenfolge innerhalb der Kurzzitate ist generell einzuhalten: 1. Autorname, 2. Erscheinungsjahr, 3. Seitenzahlen, 4. Abbildungsverweis und 5. Tafelnummer mit Abbildungsziffer.

Bsp.:
Childe 1926, 120-122.
Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2; 14, 3. 5. 7.
Renfrew 1974, Taf. 4, 2-6.
Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Abb. 7, Taf. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Bei gleich lautenden Kurzzitaten wird an das Erscheinungsjahr ein Buchstab angehängt.

Bsp.:
Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

Interpunktion beim Zitieren

Keine Interpunktion zwischen Buchstaben und Nummern (Autorenname und Jahr: Nauman 1968;
Abbildung und Nummer: Abb. 7 Taf. 19).

Das Komma erscheint nach dem Jahr und zwischen der Abbildungsnummer und Einzelnbildnummer.

Bsp.
Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2.

Nummerierung der Einzelnbildern innerhalb einer Abbildung wird mit einem Punkt getrennt: Abb. 14, 3. 5. 7.
Zitieren der Einzelnseiten wird ebenso mit einem Punkt getrennt: Naumann 1968, 12.34.

Sind zwei Verfasser beteiligt, werden die Namen im Kurzzitat der Fußnote durch Schrägstrich „/“ getrennt. Bei mehr als zwei Autoren wird lediglich der erstgenannte Autor aufgeführt und auf die übrigen mit „u. a.“ verwiesen.

Bsp.:
Marinov/Yordanov 1978, 60-67; Agapov u.a. 1990, 48 f.

Einzelne Zitate innerhalb einer Fußnote können durch das Semikolon „;” getrennt werden.

Bsp.:
Nechaev 1992, 76; Hancar 1937, 251.333.

Literaturverzeichnis

Bei Monographien Katalogen, Festschriften u. ä wird der Titel vollständig und ohne Abkürzungen aufgeführt. Der Untertitel, Herausgeber und Verlag ist ebenfalls mit aufzuführen. Ist das Buch innerhalb einer Publikationsserie erschienen, ist der Serientitel anzugeben sowie die Serien- und Bandzahlen. In Klammern steht das Erscheinungsjahr, dem zitierten Titel vorangestellt wird.

Bsp.:
Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Zeitschriftentitel sind generell nicht abzukürzen. Die Jahrgangszahl wird dabei in Kommata eingeschlossen.

Bsp.:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

In einem Sammelband (Festschrift, Kongressbericht, Katalog o.ä.) erschienene Arbeiten werden mit dessen ungekürztem Titel zitiert. Vor dem Titel des zitierten Aufsatzes steht „In:”. Der darauf folgende Name des Herausgebers wird durch „(Hrsg.)” oder „(ed.)” gekennzeichnet und steht vor dem Titel des Sammelwerkes.

Bsp.:
Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Wenn zwei oder mehrere Autoren zitiert sind wird mit „/“ getrennt.

Bsp.:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Bitte wenden Sie sich bei offenen Fragen an die Redaktion.

Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH

Form of article

Text (in German, English, Serbian, Croatian, Bosnian ...) should contain a comprehensive summary in foreign language, with five key words, illustrations, references and bibliography.

Text should be given in a digital form accompanied printed version format both "Din- A4" with margins 2,5 cm each. You are kindly asked to send text in a Microsoft Word Program or in Corel Word Perfect. Do not insert paging, headers or different kinds of text formatting. It is recommended that you use fonts: Times New Roman, Courier or Arial, size 12 pt, and the line spacing 1,5. Special characters and symbols ((Č,č,Ć,ć,Š,š,Ž,ž etc.) have to be marked in a print version.

Illustrations should be prepared also in a digital form or with a good scanning quality - size cca. 19 x 13 cm or "Din-B5" format. We accept following formats: *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif or *.bmp.

Foreign expressions should be cited in italic

Text should not be hyphenated.

Notes and citations

Notes should be in form of footnotes as short quotes according the bibliographic rules.

Detail alphabetic list of bibliography in the end of the article should contain all relevant bibliographical data.
In text, footnotes and bibliography in Bosnian and English, Tables are given with a short Tab. (not T.). In German text (Taf.). Roman numbers are basically not in use, all numbering is principally in Arabic numerals.

Citation order

Citation is recommended by the following order: 1) Name of author, 2) Year of publication 3) Page number, 4) Quoted illustration 5) Table number with a number of illustrations.

Example:
Childe 1926, 120-122.
Milojčić 1949, 267 f.; Fig. 8, 2; 14, 3. 5. 7.
Renfrew 1974, Tab. 4, 2-6.
Naumann 1968, 12. 34; 50-72 Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Citation of the same author's articles published in the one year has to have letter mark following the year of publication.

Example:
Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

We kindly ask you to send only the completed material.

Punctuation marks in quoting

In following examples see where the punctuation marks are (between letter and number characters in quote there are no punctuation marks, author/year; illustration / number and picture number).

Example:
Naumann 1968, 12.34; 50-72, Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8;

Comma comes after year, as between the number of a single picture or the number of the illustration in that picture (table) :

Example:
Milojčić 1949, 267f.; Sl. 8, 2; itd.

Numbers of illustrations are separated by periods: Fig. 14, 3. 5. 7.

Different pages quoting should also be separated by period mark: Naumann 1968, 12.34.

If there are two authors their names are separated by slash line "/". In case of more authors only the name of the first one is quoted and other are just mentioned as "et al.".

Example:
Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov et al. 1990, 48 f.

Individual quotations in one footnote can be separated by semicolon ";"

Example:
Nehaev 1992, 76; Hancar 1937, 251, 333.

Bibliography

Monographs, catalogues, proceedings and other special publications are given with whole title without abbreviation. Subtitles, editor and publisher should also be included. If the book is published in a serial publication, serial number and number of the volume should be introduced as well. A year of publication should be given between the name of the author and the title of the quoted article or the book, there. Number of the volume should be right after the title.

Example:
Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Principally title of the journal should not be reduced. Year of publication should be given¸ between the number of the journal's volume and page numbers, separated by comma.

Example:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

In case of a proceedings (commemorative volume, congress articles, catalogue), whole title should be given, without abbreviation. It should be introduced "in" before the title of quoted Proceedings. Name of the editor that follows should be also separated with "ed.", and given before the title of the Proceedings.

Example:
Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands during the Uruk Era. In: Stein, G. / Rothman, M. S. (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

In a case of two or more authors, their names are separated with "/ ".

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

For any further questions please contact the editorial board.

Godišnjak izlazi od 1957. godine. Prva (I) i druga sveska (II-1961) štampane su u izdanju Balkanološkog instituta Naučnog društva BiH, a od 1965. (III/1) izdavač časopisa je Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Počev od sveske XXXIX/37 numeracija je svedena na prvu cifru koja se izražava arapskim brojem. Objavljeni radovi su vrednovani od strane međunarodne redakcije i recenzenata.

Das Jahrbuch erscheint seit dem Jahr 1957. Der erste (I) und zweite Band (II-1961) wurden in dem Balkanologischen Institut der wissenschaftlichen Gesellschaft B-H herausgegeben. Seit Band III/1, 1965 erscheint die Zeitschrift im Zentrum für Balkanforschungen der AWK B-H.
Ab Band XXXIX/37 wird die Nummerierung auf die erste, folglich arabisch ausgedrückter Zahl, zurückgezogen.
Die veröffentlichten Artikel wurden von der internationalen Redaktion und Rezensenten begutachtet.

* * *

Naslovna strana / Tittelblatt
Dževad Hozo

Ilustracija na naslovnoj strani:
Drveni sanduk centralnog groba iz tumula 16 u Pustopolju, Kupres, Bosna i Hercegovina.
Abbildung auf dem Titelblatt:
Holzkiste des Zentralgrabes aus dem Hügel 16, Pustopolje, Kupres, Bosnien-Herzegowina

Adresa redakcije / Redaktionsadresse
cbi-anubih@anubih.ba

Web izdanje / Web-Ausgabe
www.anubih.ba/godisnjak

Sekretarica redakcije / Sekretärin der Redaktion
Melisa Forić

Lektura/ Lektorinnen
Zenaida Karavdić
Nerma Tanović

Tehnička urednica / Technische Redakteurin
Ružica Riorović

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž / Aufläge
500

Štampa / Druck
Bemust, Sarajevo